

SZAK- és BETÜRENDES

KALAUZ^{141/109}

AZ ÖSSZES

MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

S

KÖNYVÉSZETÉBEN.

IRTA

MÁRKI JÓZSEF TDR

KÖNYVTÁRŐR.

BUDAPEST, 1878.

LAUFFER VILMOS TULA

LIT
MAR 26 1976
UNIVERSITY OF MICHIGAN

PH
3257
1175

„A tudományos emberfő — a nemzet igazi hatalma.“

Széchenyi István gr.

~~~~~
„ . . Minden ország támasza, talpköve

„A tiszta erkölcs . . . “

Berzsenyi.

E l ő s z ó.

A t. Olvasó-közönségnek, főkép nevelők, népnevelők, tanítók, tanárok, közép- s felső-iskolai ifjuság, könyvtári olvasók, sőt ifjabb könyvtárnokoknak is, a műveltség magyar forrásaihoz, a magyar irodalom minden-szakbeli termékeihez, általános kulesot nyujtani, — ez **célja munkámnak.**

A „**Kalauz**“ gondja nemcsak szépirodalmi elmeszüleményekre terjed ki, melyek összegét általában „nemzeti irodalomnak“ szokás nevezni, hanem — s még inkább — a komoly s hasznos tudományokra, memyiben akár ezek, akár amazok magyar nyelven láttak napvilágot.

Ugy hogy nincs szaka az emberi tudás és teremtképzelem magyarul irott müveinek, mely a „**Kalauzban**“ többé vagy kevesbbé képviselve nem volna s mely iránt az az olvasót történetileg úgy mint könyvészetileg nem tájékozná.

Ide járulnak a nyelv- és irodalom-történeti „Mutatványok“ évrénd szerént közölve, az irodalom különböző szakaiból, hogy azok valamint nyelvtörténet szempontjából, úgy az eszmeköröket tekintve, tanulságosak legyenek.

Ennyit könyvem **anyaga** s egyszersmind **terjedelméről.**

Rendszer dolgában: a korszak-rendszert mellőztem s a helyett tárgyszak-rendszert alkalmaztam.

Kalauzunk t. i. a magyar irodalom minden ágát külön-külön, kezdettől maig, egyfolytában ismer-teti: mi a tárgyak zavartalan fölfogásának s emlé-kezetben tartásának egyedül kényelmes utja, egye-dül kiméletes módja.

Ezt csak az nem látja be, a ki nem akarja s a ki meg nem gondolja, hogy főleg tanulók, kik más tár-gyak által, és pedig sokszorosán, szintén igénybe van-nak véve, az irodalom-történetnek korrend-szer szerént tanulásával akár agyon kinoz-hatják magokat, midőn ugyanazon szak történelmének 10—15 különböző szak közbevetése s tárgyalása által 5—6 felé (annyifelé, a hány a korszak) széttépett ré-szeit, emlékező-erejük vagy bár a könyvségélyével, egyesíteni törekeshnek, hogy azokat egészben fölfog-hassák.

Nem mulasztott el azonban nevezett **Kalauz**, mint-egy bevezeteskép, „Általános részt“ is adni, nyujt-ván a magyar nyelv- és irodalom-történetről közös, valamennyi szakra vonatkozó §§-kat.

Mondottakból kitetszik, hogy jelen munka valamint iskolák falain kívül, a nagy közönség által, **kézi könyvnek**, ugy azokon belül, a tanuló-ifjuság ré-széről, **tankönyvnek** egyaránt használható.

Különösen utóbbi minőséget illetőleg figyelemre méltó: hogy bármely középtanoda (férfi- v. nőképezde, gymnasium, reáliskola, polgártanoda stb.) számára al-kalmazhatóbb tankönyvet a **Kalauznál** kívánni sem lehet. Elővehetni abból, a körülményekhez képest, több s kevesebb szakot, ezeket vagy amazokat: mégis mindig egész marad a tantárgy; mely mint ilyen (t. i. mint egész) könnyebben s több haszonnal sajátítható el.

Hogy munkám nem teljesebb és behatóbb: ez annak, mint egyszersmind tankönyvnek, inkább előnyére válik s nem hátrányára. Utóbbi eset-

ben sem lehetne szerzőt vádolni, — könyvészetünk s egyéb irodalom-történeti segédeszközaink eddigi állapota mellett.

Szóval: **Kalauzomat** azon meggyőződéssel bocsátom a t. Közönség rendelkezésére, hogy az által irodalmunkban hézagot pótoltam, melyet közművelődésünk nem csekély kárára még eddig senki be nem töltött; s azon reményben, hogy e meggyőződésemet a t. Közönség, átlapozván a könyvet, saját meggyőződésével öszhangzónak találandja, — ajánlom ugyanazt, kiadó nevében is, illetők szives figyelme s részvétébe.

Végül köszönetemet nyilvánosan is ki kell fejeznem **Lauffer Vilmos** urnak, ugymint a ki lehetővé tette, hogy háromévi fáradságom gyümölcsét, jelen Kalauzt, a t. Közönség kezeibe juttassam.

Budapest, 1878. mártz. 3.

Márki József tdr.

TARTALOM.

Bevezetés.

1. §. Nyelvrokonság . . .	Lap 1
2. §. Irodalom . . .	1
3. §. Irodalom-történet . .	2

I.

Általános rész.

1. §. A magyar nyelv rokon- sága más nyelvekkel . . .	3
2. §. A magyar irodalom lét- kora és korszakai . . .	3
3. §. Korszak-alkotó események	4
4. §. A magyar irodalom tár- gyai . . .	6
5. §. Rövid mutatóványok a ma- gyar irodalom nyelvezetére .	7
6. §. A magyar nyelv válto- zásai . . .	9
7. §. A magyar írásmód vál- tozásai . . .	12
8. §. A magyar nyelv haszná- lata . . .	13
9. §. A magyar nyelv és iro- lom bajnokai . . .	14
10. §. Magán- és nyilván-törék- vések a magyar nyelv és iro- dalom terjesztése körül 18. .	18
11. §. A magyar irodalom-tör- ténet felosztása . . .	21

II.

Külön rész.

I. SZAK.

A vallási irodalom története.

1. §. A vallási magyar iroda- lom kora . . .	Lap 22

2. §. Óskönyvek (codex) . .	23
3. §. Vallási irodalmunk tár- gyai . . .	24
4. §. Biblia-fordítások . . .	24
5. §. Hittanítások s hitvitá- zatok . . .	26
6. §. Sz. beszédek . . .	30
7. §. Vallási irodalmunk egyéb termékei . . .	32

II. SZAK.

A költészeti vagy szépirodalom története.

1. §. Általában . . .	36
2. §. Elbeszélő-költészet . .	38
3. §. Lantos költészet . . .	48
4. §. Tanköltészet . . .	54
5. §. Széppróza . . .	58
6. §. Színmű-irodalom . . .	63
7. §. Szépirodalmi időszaki ira- tok, albumok, emlények, em- lékkönyvek, zsebkönyvek stb.	72

III. SZAK.

Történetírási irodalom.

1. §. Mondák, históriás énekek	75
2. §. Koriratok, krónikák, em- lékiratok, naplók . . .	76
3. §. Történetírás, mint ösz- szefüggő elbeszélés . . .	78
4. §. Nemzeti és bíráló törté- netírás . . .	79
5. §. Világtörténetírás . .	86

IV. SZAK.

Törvénytudományi irodalom története.

1. §. Előzmények . . .	87
2. §. Erdélyi törvényhozás .	90

	Lap
3. §. Werbewezy-kor . . .	90
4. §. Az eredeti magyar jog- irodalom kezdete . . .	91
5. §. A magyar jogirodalom fejlődése . . .	92
6. §. A hazai jog magyar iro- dalmának tetőzése . . .	92
7. §. Jogirodalmunknak euró- pai színvonalra emelkedése .	94

V. SZAK.

Nyelvészeti irodalom története.

1. §. Nyelvtani irodalom . .	98
2. §. Szótár-irodalom . . .	108
3. §. Nyelvvizsgálati vagy sa- játlag nyelvészeti irodalom .	114
4. §. Nyelvújítás	118

VI. VII. SZAK.

Mennyiség- és hadtudomány irodalom- története.

1. §. Mennyiségtudomány . .	122
2. §. Hadtudomány	124

VIII. IX. SZAK.

Természet- s orvostudomány irodalom- története.

1. §. Természettudomány . .	127
2. §. Orvostudomány	131

X—XII. SZAK.

Bölcsészeti, nevelés- és széptudományi irodalom története.

1. §. Bölcsészet	137

	Lap
2. §. Nevelés	143
3. §. Széptudomány	148

XIII—XVI. SZAK.

Földleirási és államismei, utazási, ál- lamtudományi irodalom története.

1. §. Földleírás és államisme.	153
2. §. Utazási irodalom . . .	156
3. §. Államtudományi irodalom	161

XVII. SZAK.

Gazdasági irodalom története.

1. §. XVII. XVIII. században	163
2. §. XIX. században	168

XVIII. XIX. SZAK.

Műtani, kereskedelmi s régészeti iro- dalom története.

1. §. Műtani irodalom	170
2. §. Kereskedelmi irodalom .	175
3. §. Régészeti irodalom . . .	176

XX. SZAK.

Vegyes tartalmuak irodalomtörténete.

1. §. Ismekör (encyclopaedia)	179
2. §. Hírlap-irodalom	180
3. §. Folyóiratok	185
4. §. Naptárak	188
5. §. Családi, nép-, ifjúsági s gyermek-irodalom	190
6. §. Irodalom-történetünk kez- det óta	199

Mutatványok a magyar nyelv és irodalomból.

1000—1877.

	Lap		Lap
A. Mutatványok az ó és közép magyar nyelv és irodalomból X—XVI. század . . .	205	XVIII. század	214
B. Mutatványok az új magyar nyelv és irodalomból. a) XVII.		C. Mutatványok az új magyar nyelv és irodalomból. b) 1772 — 1877	222
		D. Mutatványok a tájnyelvekből	249

Bevezetés.

---

1. §.

Nyelvrokonság.

A földkerekség összes ismert nyelveit, alakilag, a nyelvek mellékelő, ragozó és változtató nyelvekre osztják; anyagilag pedig ind-európai, szémi és altáji nyelvekre.

Mellékelők (azaz: szavaikat, melyek egytaguak, egymás mellé rakosgatók): a khinai nyelv, hátsó indek közül a szíami, birmán stb.

Ragozók (vagyis: szavaikhoz ragokat függesztők): az ural-altáji nyelvek, t. i. a magyar, finn, török, vogul, osztják; mongol, mandsu, szamojéd, lapp, eszt, tatár, csuvasz, csúd, ugor stb.; ragozók továbbá: a dravida (Kelet-Indiában), maláji, irókéz, grönlandi, a délafrikai bantu stb.; szóval: legtöbb nyelv és legnagyobb kiterjedésben a föld hátán.

Változtatók (azaz: ejtegetők, hajtogatók, melyek szavaik végbetűit változtatják): az ind-európai nyelvek, nevezetesen a szanszkrit, perzsa, cigány, zend s egyéb árja nyelvek; nem különben európaiak közül a görög, latin, olasz, francia, spanyol, román, továbbá a német, angol, a szlávok (orosz, lengyel, szerb, cseh, tót, horvát, stb.); ugyszintén a szémi nyelvek: héber, arab, szír, kald, fónic, szerecsen stb.

A változtató nyelvek sorában találjuk a legműveltebb nyelveket, melyeknek az emberi műveltség legtöbbet köszönhet.

2. §.

Irodalom.

Irodalom szó alatt értjük a különféle írói művek (kéziratok, könyvek) bizonyos összegét (kisebb, nagyobb mennyiségét). — Van általános, külön és egyed-irodalom. Az általános (vagy

egyetemes) irodalom az összes művelt emberiség irodalmát magában foglalja; az egyed-irodalom pedig csak azon irodalmat jelenti, mely egyes személyre vagy tárgyra vonatkozik (p. Petőfire, Amerika fölfedezésére stb.) — A külön irodalom az általános és egyed-irodalmak közt közép helyen áll; s az általános irodalomnak csupán egy vagy több részét képezi; mely részek minthogy különfélék, a külön irodalom is többféle; és pedig 1. nemzetek szerint: magyar, német, francia, latin, görög stb.; 2. korok szerint: ujkori, középkori, ókori, XVIII. századbeli stb.; 3. szakok szerint: nevelési, történelmi, jogi, orvosi, természettudományi stb.

3. §.

Irodalom-történet.

Irodalom-történetnek (irodalom-történelemnek) azon tanítást nevezzük, mely bennünket az irodalom fejlődésével s ezen fejlődés okai, céljai, irányai s eredményeivel megismerkedtet. — Az irodalom-történet annyiféle, a hányféle az irodalom; t. i. általános v. egyetemes, külön, egyedi irodalom-történet; a külön ismét: magyar, német, francia, angol stb; ókori, középkori, ujkori stb.; nevelési, hittudományi, bölcsészeti stb. — Az általános irodalom-történet rendszerént legrövidebben, a külön irodalom-történet már bővebben, végre az egyedi irodalom-történet legkimerítőbben ismerteti tárgyát, a körébe tartozó irodalmat.

Minden, műveltségre törekvő egyénnek fölöttébb hasznos, sőt elkerülhetlenül szükséges, hogy irodalom-történeti ismeretekkel birjon; ugymint a melyek nélkül nem képesek megítélni: léteznek-e és mely munkák léteznek akár általános, akár szakmíveltségének eszközlésére. Már pedig eszközök nélkül lehetlen célt érni.

I.

Általános rész.

1. §.

A magyar nyelv rokonsága más nyelvekkel.

A magyar nyelv a ragozó nyelvek roppant birodalmába tartozik s ezek közt különösen az ural-altáji nyelvosztályba, hol — a nyelvészek tanítása szerint — legközelebbi rokonságban áll a vogul, osztják, továbbá a tulajdonképeni finn és török nyelvekkel ¹⁾; ugy azonban, hogy a változtató, és pedig az ind-európai nyelvekkel is, évezredes érintkezések folytán, némi atyafiságba lépett.

Vannak és voltak az országos, művelt, magyar nyelvnek, említettekén kívül még közelebbi rokoni: a magyar tájnyelvek, melyek egyikét vagy másikat az ország különböző, egymástól távolabb eső tájain a magyar nép, sőt társalgásban csaknem minden magyar ember használja. Ilyenek: 1. A barkóc-palóc tájnyelv (Gömör, Borsod, Nógrád, Heves megyék határos részeiben); 2. A göcseji palóc (Zala, Somogy, Veszprém, megyékben); 3. A duna-drávai palóc (Baranya m.-ben); 4. A székely (Erdélyben); 5. A csángó (Moldvában); 6. A tiszai —; 7. A dunai tájnyelvek stb. Melyek olyképen származtak s fognak származni ezután is, mint a különböző nyelvek, t. i. a különböző emberi természetek, gondolkodások, érzelmek, tapasztalatok, természeti viszonyok, elszigeteltség, hosszú időtartamok (évszázadok) befolyása alatt. ²⁾

2. §.

A magyar irodalom létkora és korszakai

Az általunk maradványaiban ismert magyar irodalom kezdetét sz. István első magyar király idejétől (Kr. u. 1000: évtől) számíthatjuk; és így annak létkorát, mai napig, 877 évre tehet-

¹⁾ A magyarok ős hazája Ázsiában volt, hol az elősorolt nyelveket beszélő népek mai nap is laknak. Innen magyarázhatni a magyar s említett nyelvek közti rokonságot.

²⁾ Példákat láss a „Mutatványok“ közt.

jük; mely időt leghelyesebben egy előkorra s három korszakra oszthatni: ó, közép és új korra. Az előkor 1000-tól 1300-ig tart (300 év); az ó kor 1300. évtől 1526-ig (226 év); a második vagy közép kor az 1526 és 1772 közti éveket foglalja magában (246 év); a harmadik vagy újkor végre a legközelebb mult századot (105 évet), 1772-től maig. — A magyar irodalom t. i. 1000. évben Kr. u. vette kezdetét; 1300-zal indult gyarapodásnak; 1526. és 1772. években pedig új és új lendületet, életet nyert; a mint ezt a következőkből látni fogjuk. — Jellegzésükre e helyen annyit mondhatunk, hogy az előkort és ó-kort kereszténység, a középkort hitujítás, az új kort tudomány korának nevezhetni.

3. §.

A magyar irodalom korszak-alkotó eseményei.

Előkor és I. Korszak (1000—1526.). A keresztény és így egyszersmind európai magyar irodalom mindenek előtt a keresztény hit s európai élet fogalmainak köszöni eredetét s fejlődését, u. m. a mely fogalmakat a nemzet elfogadván, azokat a nyelvnek és irodalomnak is el kellett fogadniuk.

Mi különösen a ker. hit fogalmainak terjesztését illeti: bizonyos, hogy az nemcsak élő szóval, hanem írásbelileg is eszközöltetett. A vallás főbb igazságai (hitágazatok), templomokban olvasandó evangéliomi szakaszok, szerkönyvek (szertartási könyvek, agendák, rituálék), némely közimák és ónekek bizonyára legott sz. István idejében írásba foglaltattak; miután az isteni tanítás változhatlansága, az isteni tisztelet egyöntetősége országszerte, s maga a hittanítás lehetsége azt egyáltalában megkívánták.

Később, a hittanítók mindinkább szaporodván, különösen a népies szerzetek (ferenciek, dömések, pálrendiek stb.) behozatala által; s a hivek hitképessége s hitszükségletei folyvást nagyobb tért s mérvet nyervén: a tanítás egyik leghathatósabb közegének, az irodalomnak is gyarapodnia kellett.¹⁾

¹⁾ Magától értetik, hogy — úgy szólván — csak a vallásinak, egész a mohácsi vészig s a hitujításig; miután ekkorban írással leginkább szerzetesek s papok foglalkodtak; ezeknek pedig érdekök s kötelességökben egyedül a hit terjesztése állt; de idejük sem igen engedte volna, írói munkásságukat világi tárgyakra fordítani; t. i. a nyomdát, mely még nem létezett, szintén nekik kellett, másolások által, pótolniuk.

II. Korszak (1526—1772). A mohácsi vész és az avval, ugyszólván, karöltve járt hitujítás ép oly kettős eszmeforradalmat gyujtottak lánggra, mint fél ezred évvel előbb a keresztény hit és az európai kormányrendszer behozatala; t. i. vallásit és politikait. Most is két párt és két vallás vetekedett egymással; két politikai és két vallási pártra, illetőleg felekezetre, oszlottak az ország polgárai. Sőt az eszmék s kedélyek ez újabb forradalmát még lázasabbnak mondhatni, mennyiben az ellenfelek, hatalomra, többé-kevésbbé egyensúlyozták egymást; s a küzdelem tartós volt, huzódván hosszú két századon át.

Ily körülmények s okoknál fogva szükségképen oly mérvű magyar irodalomnak kellett születnie, minőt addig hazánk nem ismert, — főleg ugyan a vallás terén, de a mellett az irodalom egyéb ágaiban is, kivált a költészet s a történelemben; és pedig annál inkább, minthogy ekkor már a gondolatok világhírnöke, a nyomda, fel lőn találva s folytatta javában, Európa szerte, hatalmas munkáját. Az irodalom t. i. ugy tekintetett, mint fegyver, melynek hatalmát egyik párt s felekezet a másik ellen legteljesb mértékben fölhasználni iparkodott. S ez volt a magyar irodalom első virágzásának kora.

III. Korszak (1772—1877). Megszűnván a feszült viszony, politikai pártok s vallási felekezetek közt, az 1711-ki szatmári béke következtében, — ennek folytán kialakult a szellem is, mely a magyar irodalmat élte; s ez kezdett hanyatlani s pangott több mint fél századon keresztül: míg a deák nyelv nemcsak irodalmi téren, hanem nyilvános és magán életben is, közép s felső iskolákban nagyobb keletnek örvendett, mint valaha; s a német, francia, meg a tót nyelvekkel — vetekedett a magyar nyelv teljes elfojtásában.

T. i. a magyar nyelv, tárgyát vesztvén, hirtelen nem volt képes magát tájékozni; sem erejét, melyet két századon át politikai s vallási küzdelmekben fölemésztett, hamarjában ujjal pótolni. Utóbb meg a nő király (Mária Teréz) irányában a lovagias nemzetnek kétszeresen udvariasnak kellett lennie; kedvéért megtanulni s használni a német s francia nyelveket; főleg, miután hasonló gyengédséggel ő maga, az ifju királynő, előzte meg a fogékony keblű hazafiakat, ezek kedvéért a deák nyelvet tevén sajátjává. Különben is ily fajta udvariasság (igazi néven: fitogtatás) idegen nyelvűek irányában — természete a magyarnak; akár van arra szüksége, akár nincs.¹⁾

¹⁾ Például: közéletben, vásárlások alkalmával, mint vevő, a magyarul jól beszélő kereskedővel, vendéglőssel is stb. — németül alkudozik, német nyelven társalog.

Hasonló előzmények után épen nem lehet csodálni, hogy II. József császár, a nagy királynőnek szintoly nagy trónutódja, 1784-ben a német nyelvet hozta be Magyarország közigazgatása, törvényhozása ¹⁾, törvénykezése, közép s felső tanodáiba, miután az akkori magyar tanácsosok, a Helytartótanács, a magyar nyelvet említett körökben használatra alkalmatlannak nyilvánították; holt nyelvet meg, minő a latin, használni — maga a bölcs fejedelem tartotta képtelenségnek.

Hanem aztán ennyi elég is volt a „romlásnak indult magyar” fölriasztására. Fölébredt; s a már 1772-ben Bessenyei és társai által megindított s mindinkább fejlődő magyar-irodalmi tevékenység s ennek eredményei önbizalmat s bátorságot öntöttek belé. Merni merészelt: a ráérőszakolt német nyelvet nem fogadta el ²⁾; hanem sajátját, a nemzetit, vette pártfogás s művelés alá — mind nyilvános és magán életben, mind az irodalom terén, ennek az emberi műveltség összes ágaira kiterjesztése által. (Második virágzás kora.)

4. §.

A magyar irodalom tárgyai.

Irodalmunk előkorából (1000—1300) csupán három írott emlék maradt fön. Ezek: egy halotti beszéd s könyörgés (Pray-öskönyv) és egy elmélkedés vége sz. Máriáról (u. n. königsbergi töredék vagy Toldy-öskönyv.) A két első időkora, szorosabban meghatározva, sz. István uralkodásának idejére esik. ³⁾ Tárgyaikat neveik mutatják. — Az első s második korszak (1300—1772) főleg vallás-erkölcsi tárgyú, aztán költészeti s történeti maradványokat tüntet föl; mindazáltal zsengében a következő szakokat is: szinmű, törvénytudomány, nyelvészet, számtan (mennyiségtan), terményrajz, orvostudomány, ismekör (encyklopedia), államtan, bölcsészet, hadtudomány, széppróza, irodalom-történet, műfordítás, kertészet. — Ugyanezen tárgyak foglalkodtatták a harmadik (1772—1877

¹⁾ A törvényhozás, minthogy országgyűlés József alatt nem tartatott, csupán rendeletekből állott.

²⁾

„Természete a magyarnak,
„Hogy jussait nem hagyja:
„De ha vele bánni tudnak,
„Az ingét is od'adja.

³⁾ L. Toldy: „Irodalom-történet.” 1864—5. (11. lap); „Irod. tört. olv. könyv.” 1868 (18. 19. lapok.)

közt) **korszak** irodalmát; csakhogy itt a vallás-erkölcsiek már a többiekkel, melyek általános virágzásba s gyümölcsözésbe mentek át, többé-kevésbé egyenlő rangba helyezkedtek. Az on fölül ide járultak még: nevelés és tanítás, szépészet; földrajz, utleírás; természettan, csillagászat, vegytan, földtan; gazdászat, ipar-, kereskedelemtan, építészet, géptan, vadászattan; hirlap-, divatlap-, folyóirodalom; szóval: a tudomány, művészet s közélet minden neme.

5. §.

Rövid mutatóványok a magyar irodalom nyelvezetére.

Nyelvezet vagy nyelv szempontjából összes irodalmunk termékei abban különböznek egymástól, hogy az 1300 előttiék, tehát az előkorbeliek, ó magyar nyelven vannak írva; az első s 1600-ig a második korszakbeliek közé —, a többi pedig, t. i. az utóbbi év utániak, új magyar nyelven. **Példák:**

Ó magyar vagy **előkor** nyelvezetre (1000—1300): „Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. ýsa pur es chomuv uogmuc.“ (Halotti beszéd bevezetése). — „Scerelmes bratým uimaggomuc ez scegen ember lilkiert.“ (Halotti könyörgés bevezetése). — „Wylagnoc kezdetuitul fuguan. rohtonc ez nem levt wala.“ (Königsbergi töredékből).

Közép magyar vagy első s 1600-ig második korszaki nyelvezetre (1300—1600. évek közt):

1339. Izsák ítélő-mester által kiadott osztálylevél kezdete: „My Isaac Mester a Naghisagos Dreget Vel-„lermesnec Nadur Espannac es Cunocc ¹⁾ Biraianac ceepe ²⁾ ez „dologra valasztatot es rendeltetet adiuc emlekezetyre ez ielen „valo levelnec rendyben, az cicc ³⁾ yllyc mindenec.“

1403. A sajó-szentpéteriek végzéséből boraik árulása iránt: „Hog ha penig törtennek hog walakj ez my „wegezeswnknek ellene vakmerő keppen idegen bort hozandana be, „kýt az w pinceiben vetne... waras közepeth az feneketh ký va-„gatiük es az bort az földuel meg emeztettiwk.“

1536. Pesti Gábor „Aesopus meséiből:“ „Zayko eczer „fel ekesyte magát a pauanak tallayba ees mykoron maganak ew „maga zepnek láttatnek meg wtala az ew feleyt ees mene a pa-„uak kewzybe.“

¹⁾ Kunoknak — ²⁾ Képe ³⁾ Kiknek.

1559. Székely István krónikájából: „Laios királ' ige iambor feiedelőm vala. Ennec okaert vg¹⁾ visele az ő feiedelőmsigenec gongiat²⁾ mint az ő tiszte kivana. Meg hala szinte iob koraba, es eltemetetec feier varat.“ — Más példa: „1558. Eg homalios üstökös czillag lattatec niarba³⁾ az egen nap esset fele.“

1578. Bornemisza Péter munkáiból: „Atkozot röstseg. De iai ki röstec vagyunc ezekre minnyaian, hogy a' mint iduózitenc mondgya: ez vilagnac fiai es;esbek⁴⁾ az vilagossagnac fainal az ő nemekben.“

Uj magyar vagy uj kori (harmadik-korszaki) nyelvezetre (1600—1877):

1604. Pázmány Péter műveiből: „Lássuk itt, mint hánnya az kalafintát derczés Aluincink. Elsőben tragarságidnak razogatásan nem akadozok, hanem az derék dologhoz szóllok. Te szeleskedésed, nem az én vallásom az, hogy én nállam kétséges, ha vagyóné üdvösségre tartó lelkem. Mert nállam az bizonyos, hogy üdvösségre tartó lelkem vagyon.“

1626. Ugyanattól a sz. írásról és az anyaszentegyházról írott könyvecskéjéből: „Negyven egész esztendeje lészen, mikor az Ur Isten engemet honnyomból, az-az, őseimnek társaságából, Atyafiságomnak nemzetségből, kegyelmesen kiszóllíta, es Egyházi állapatra választá: Soha az-ólta Edes nevelő Hazám, feledékenységben nem volt előttem emlekezeted.“

1651. Zrinyi Miklóstól: „Homerus 100. esztendővel az Trojai veszedelem-után írta historiáját; énnékemis 100. esztendővel az után történt írnom Szigeti veszedelmet. Virgilius 10. esztendeig írta Aeneidost; énnékem penig egy esztendőben, sőt egy télben teortént véghez vinnem munkámat.“

Ugyanazon évről ugyanattól „Feszvletre“ című versezetéből:

„Száraz polyva ellen, az kit szél el hordoz,
„Mutatod erődet, ha ránc haragot hoz⁵⁾;
„Nem illik az harag Uram irgalmadhoz,
„Nagyobb dűchőséget benne kegyelem hoz.“

1790. Dugonics András előszavából az „Arany pereczekhez“: „De ki-vannak immár nyílvá szemeink. Nemcsak a' JÓT ismerjük: hogy azt kövessük; hanem a' ROSZSZAT-is észre-veszszük: hogy el-utállyuk. A'-mi pedig a' Magyarinak sze-

¹⁾ Ugy. — ²⁾ Gondját. — ³⁾ Nyárban. — ⁴⁾ Eszesbek (; = z). — ⁵⁾ Hozasz, hozsz.

„meit fel-nyitotta, nem-egyébb; hanem a mostan erőt-vett olvasás, és Napjainkban a' kurta tapasztalás.“

1825. Vörösmarty Mihály „Zalán futásából:“

„Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?
 „Századok ültenek el, 's te alattok mélyen enyésző
 „Fénynyel jársz egyedül. Rajtad sűrű fellegek, és a'
 „Bús feledékenység' koszorútlan alakja lebegnek.
 „Hol vagyon, a ki merész ajakát hadi dalnak eresztvén,
 „A' riadó vak mélységet fölverje szavával,
 „S késő százak után, méltán láttassa vezérlő
 „Párduczos Árpádot, 's hadrontó népe' hatalmát?
 „Hol vagyon? Ah ezersen némán fordulnak el: álom
 „Öldösi szíveiket, 's velők alszik az ősi dicsőség.
 „A' tehetetlen kor jött el, puhaságra serényebb
 „Gyermekek álltak elő az erősebb jámbor apáktól.“¹⁾

6. §.

A magyar nyelv változásai.

A magyar nyelv 1000. év óta (877 év alatt) nem csekély változásokon ment át; miként azt a jelen munka előbbi (5-ik) §-ban közlött mutatványokból is láthatni. E változások részint szorosan magokat az egyes szavakat illetik, részint azok képzését s ragozását, részint végre a mondat-alkotást (szó-kötést.)

Mi egyes szavak változásait illeti: ezek főleg abban állottak, hogy számos szó hangzóit időnként más hangzókkal cserélte föl. Ugyanez történt, de már ritkábban, némely szavak őszhangzóival; sőt olykor valamennyi betűivel, vagyis az egész szó

---

¹⁾ Ez a nyelv az, melyről Toldy, a magyar irodalom-történész atyja, állítá (és úgy hiszem, méltán), hogy azzal a költő „mintha a világ nyelveit versenyre hívná ki.“ (L. M. irod. tört. 1865: 242. lap.) S csakugyan jelen mutatvány nyelvünket a tökély tetőpontján láttatja s ez állást a mostani (1877-ki) magyar nyelv, remek termékeiben, csupán a hiányjelek (a', 's, népe') s némely fölösleges betűk (illy, melly) kihagyása által (a, s, népe = népének, ily, mely) látszik fölülmeladni: míg a hatmértűben annak mélyen, de mélyen alásúlygyd; kivevén egy-két ritka tünemenyt, talán egyetlent.

más szóval cseréltetett föl, ugyanazon eszme más szóval fejeztetett ki ¹⁾). Nevezetes volt a betű-toldás is. ²⁾

Tekintve a szóképzést és ragozást: úgy látszik, minél tovább megyünk a múltba vissza, annál több példát találunk, melyben az új magyar nyelv hasonló hang-követési szabálya mellőztetik ³⁾). Azonfölül magok a képzők és ragok is az ó és közép magyar nyelvekben többé vagy kevésbbé különböztek az új magyar nyelv képzői ⁴⁾ s ragaitól. ⁵⁾

¹⁾ Példák ó magyar nyelvből: Zumtuchel, odutta vola, eleut, gimils, emdul, urdung; ma: szemetekkel, adotta vagy adta vala, előtt, gyümölcs, eendel, ördög. — Példák közép magyar nyelvből: a-csere: muga, vola, magyer (maga, vala, magyar); e-csere: lölköt, öröklje (leket, ereklje); é-csere: es, en, lisen (és, én, lészen); i-csere: es, kéncs, mű (is, kincs, mi v. miak); ö-csere: keny, erek, tivisk, tervín, (köny, örök, tövisk, törvény); ű-csere: szetenlen, pispek, bin, gimeles (szünetlen, püspök, bűn, gyümölcs); o-csere: mast, titkus (most, titkos); u-csere: johok, fiön (juhok, fiún). **Őszhangzó-csere:** jószág, fegy, gyicselkedni, gyecséret, gyicsőség, kedeg, kegyig, penig, elküls, annat, kazdag, (jószág, fedd, dicsekedni, dicséret, pedig, erkölcs, annyit, gazdag). — **Szó-csere,** közép magyar nyelvből: apolgatás v. békélködés (csók), bizony (igaz; bizony szeretet), demaga (mindazáltal), rekkent (rejt), efek (észak), fuldallás (sugallás), hangoslatik (hangzik), hollal (reggel), hugy (csillag), i (ivadék), jonkább (inkább), mendtől utolbszer (végre), molgy (mód), monnó (mindkét), salyog (ragyog), séd (patak), tahát (akkor), tátorján (orkán), tudlak (ismerlek), vellejt (vesz: kicsindel erői vellejte), venerék (ital), vilat (kelet), stb. stb.

²⁾ Például: hú, hűneki, hűket (ű, űneki, űket); hörök, hige (örök, ige); intih, állah (inti, álla); cholt, turchucat (holt, torkukat); vize, tiv, vimádság (ize, ti, imádság); balól (ból) stb.

³⁾ Példák ó magyar nyelvből: achsein, milostben, gimilciutal, muga nec, puculnec, keseruv, — ezek helyett: achseon (achszen vagy aszszony), milostban (malasztban), gimilciutúl (gyümölcsöktől), muganac (magának), puculnac (pokolnak), keserü. — Közép magyar nyelvből: Magyarország, angyelok, másodszer, magasság, nálkil (nélkül).

⁴⁾ A képzőkre ó magyar nyelvből nem hozhatunk föl példákat, minthogy a fönmaradt előkori kevés nyelvemlékben ilyeket nem találunk; de a közép magyarból igen. Ilyenek: am, em; alm, elm; almság, elmség; at, et, — névképzők; p. vigam, félem (vigalom, félelem), szidalm, fejedelm; szidalmság, fejedelmség; romlat, teremtet (a romlás, teremtés okozatai, következményei). Igeképzők közül a mostani ít számos alakjai: kenzerreit, egyelejt, készíjt, tanojt, posztéht, fordét, állat, tágót, haragút, meritt (kényszerít, egyelit, készít, tanít, pusztít, fordít, állít, tágit, haragit, merit). Melléknév-képzők: osz, esz; iu, ju, ő; mendtől; p. dohosz, csendesz, aszju v. aszju, nagyfejő (nagyfejű), erős elmeis (erős elméjű), mendtől küssebb (legkisebb). Határozóképzők p.: naponkéd (naponként), netalántal (netalántán, netalán, netán), mendtől utolbszer (mendtől utolbszor, végre), imma (immár), enentova, ennetova, ennektova (mindhárom: innetova), olyha (olykor), balfelőllő, jogfelőllő (bal —, jobbfeől) stb.

⁵⁾ Ragozási példák, ó magyar nyelvből: latiatuc (látjátok),

A régi magyar szókötés jellegzésére a következő megjegyzéseket s példákat idézzük. Az ó magyar nyelv ritkán használt névelőt „oz” alakban is; „o” (a)-ban pedig, a fönmaradt nyelvemlékek után ítélve, úgy látszik, soha. Említett „oz” névelőt, az egész H. B.-en ¹⁾ át, csupán a „gimile” v. „gimils” főnév előtt olvashatni: „oz gimilstwl”, „oz gimilsben” s még kétszer. — Kötőszó csak egy fordul elő nevezett H. B.-ben, t. i. az „es” (és); de ez kelleténél többször. — Némely ragokat olykor elhagyott vagy fölcserélt Árpád apánk nyelve; p.: „legenec neki segéd” (legyenek neki segédek v. segédül); „birsagnop jutva” (birságnapra jutva); „mend gimileictul munda neki elnie (gyümölcsökből — helyett.) — A „hogy” kötőszó kihagyása által két mondatot kapcsol össze; miként az imént fölhozott példa mutatja: „mend gimileictul munda neki elnie” (—, hogy éljen); valamint a következő: „kinek odut hotolm ovdania. es ketnie.” (kinek adatott hatalom, hogy oldjon és kössön).

Szókötési példák a közép magyar nyelvből: „Látom te szent orcádat, ki vala szép piros szinnel megékesílvén, halálos sárgasággal meghervadtnak lennie.” „Nagy gondban esék, annakutánna nagy betegségben” „Hét kapitánok (at) emelének” „Az megvakult bínés még az nagy halálos bint sem tudja bínnek” „Más tőlem től rokomb” „Menden emberectől bűnősb” „Esmeg megakarnac fognioc es ő szolgatlyochoa meghionioc (meghivniok, meghivni)” „Iob ennekem halál hognem élet” „A mel föld tegedet meghal uad (meghalót) fogadand” „Lelec Danielt imadkozatta s onzollata ő istenet (— imádkozva s unszólva —)” „Yjnél s nilnalkül vértnél s törnelkül (Ij s nyil, vért s tör nélkül)” stb. stb.

zumtuchel (zumtukvel, zuuntukkel, szemetekkel), vogmuc (vogmink, vagyunk), teremteve (terumté, teremté), isemucut (isünket, ösünket), eneyc (enék, ennék) stb. — **Közép magyar nyelvből**, névragozás: Pécs c s é (Pécsre), Csaná d d á (Csanádra), Páris b a lól (Párisból), halá r r a (halálra), he r r ő l (helyről), esztende e g (— ig), lámpás o k v a l (— kal), zúgás n á l k i l (— nélkül), hoz j á m, — j á d, — j á (hozzám, — ad, — á). I g e r a g o z á s: megtekin t j e k (— jük), hordoz j a (hordozza), leülő (leüle), fekö n e k (feküvének), elalú n a k (elalvának); j e v e t e k (jőjete); had n a j a (hagyná), lát n a j a k (látnák), monda n ó j o k (mondanók); vennie k (venni); elmennének vennie k, ehez e t t e d (éhezve; láttonk ebezetted) stb.

¹⁾ Halotti beszéd. (Lásd. 5. §. és: Mutatványok).

7. §.

A magyar írásmód változásai.

Sz. István első magyar király nemcsak a keresztény hitet, hanem az európai szokásokat s a nyilvános élet nyelvét a latin nyelvet fogadtatta el a magyarokkal, hanem utóbbival együtt a latin betűket is ¹⁾. Minthogy pedig a magyar nyelvnek bizonyára már akkor több hangja volt, mint a latinak: azért az elfogadott latin betűk mellett a magyar íráshoz még más betűk kívántattak; mely célra a szükséges alkatrészeket ismét csaknem mind a latinból vették. Az ekkép (t. i. két latin betű összetétele által) alkotott betűket latin-magyar betűeknek nevezhetjük; s ezek mai alakjokban következők: á, c vagy cz, cs, é, gy, í, j, k, ly, ny, ő, ó, sz, ty, ú, ü, ű, zs; melyek helyett azonban az ó és közép magyar nyelvek, sőt némileg még az új magyar is csaknem a legközelebbi időkig, más és más alakokat használtak. ²⁾

Hogyan kelljen azokat, különösen az ó magyar nyelv említett 3 maradványában (5. §.) előfordulókat, hangoztatni vagyis kimondani, annak meghatározása nagyon bajos. Alkalmasint leg helyesebben teszünk, ha azokat, csekély kivétellel, úgy olvassuk, mint írva vannak; p. „zumtuchel“ zumtukhel, „vogmuc“ vogmuk, „szentucut“ szentukut, stb. ³⁾

¹⁾ Mindazáltal legrégibb nyelvemlékeink gót vagyis ónémet betűket tüntetnek elő, melyeket más nyelvek (köztük a latin) szintén használtak.

²⁾ A nevezetes betű-alakokat a következő táblázat mutatja, hol az első sor az új vagy mostani, második a közép, harmadik az ó magyar nyelv betű-alakjait ábrázolja:

Um.	Km.	Óm.	Um.	Km.	Óm.
á	aa	—	ny	n, n', n, ni	—
c	cz, tz	—	ő, ő	eo, w, ew, o,	eu, ev
cs	L, ch, cz, ts, tz	c, ch, s, sc	sz	z, s, sc, z	sc, sz, z
é	ee	—	ty	t' t', ti	—
gy	g, g', g, gi	—	u	v	v
i	y, y	y	ü, ü	eu, w, w, v', y	w
j	i, y	i	v	—	u
k	c (deákosan)	c	zs	z	—
ly	'l, l'	—			

A c betűt mindenütt k-nak veszi p. Izsák mester osztálylevele 1339-ből, melynek bevezető sorait főnebb (5 §.) közlöttem.

³⁾ Miután p. a g betű épen oly alakban fordul elő a „vogmuc“-ban, mint ezekben: „muga“ (most: maga), „horoguvec“ „uruzag“ „urdung“ stb.

8. §.

A magyar nyelv használata.

Honunk kezdettől fogva, sok nyelvű ország. Mintegy 18-féle élő nyelv divatozik benne; melyekhez járul, 19-kül, a holt latin. — Utóbbi a keresztény hittel együtt foglalt tért hazánkban: lett a törvény, kormányzat, törvényszéki végzések, közép s felső iskolai tanítás, egyházi igazgatás és a honi irodalom nyelve. Minek okát abban kell keresni, mert 1.) a latin nyelv egyike most is a legműveltebb nyelveknek; 2.) a világ-bíró római nép nyelve volt; 3.) mint ilyen a ker. egyház és államok által államnyelvül világszerte elfogadtatott: ellenben 4.) a többi nyelvek sok századon át kellő tökélyre nem vergődhettek; 5. különösen hazánkban mind a világi, mind az egyházi hatalom az annyira különböző nyelvű polgárokat s hiveket csak a latin nyelv által vélte kormányozhatók, egyesíthetők s kielégíthetőeknek.

Ennek folytán a magyar nyelv használata csak ugy magán s társadalmi körökre volt szorítva, mint a többi élő s honi nyelveké; a nyilvános életre pedig csak annyiban terjedt ki, mennyiben a latint, a feleknek abban járatlansága miatt, használni nem lehetett (p. törvényhirdetés, törvénykezés, egyházi szónoklatnál stb.)

Természetes azonban, hogy a magyar nyelv, a magán életben is, kiterjedtebb használatnak örvendett, mint egyéb honi nyelvek; és pedig azon okból, mert a nemzet meg a nép fő és nagyobb része magyar volt ¹⁾, az uralkodókkal együtt, első Árpádtól az utolsóig (III. Andrásig); a vegyeskorszakbeli királyok szintén beszélték a magyar nyelvet, Róbert Károly, Albert és II. Ulászló (Dobzse László) kivételével. Ellenben I. Ferdinándtól kezdve V. Ferdinándig egy magyar király sem szólt népéhez magyarul, hanem latinul.

A magyar nyelv az őt megillető jogok élvezetébe Luther hitujítása után kezdett jutni; és pedig Erdélyben, mint a mohácsi vész után Magyarországtól Szapolyai János alatt elszakadott s 1711-ig külön fejedelmek által kormányzott országban mindenkép: míg Magyarországbán, mely az osztrák tartományokkal közös uralkodónak hódolt, csak az iro-

¹⁾ Ekkor és azután 1848-ig nemzet alatt csupán a nemesek értettek. De így állott a dolog, ha a nem-nemeseket vagy magát a népet értjük is az alatt.

dalom terén, s főleg a vallási irodalomén; egyéb jogainak gyakorlatát mint törvény, kormányzat, bírói ítélet, felsőbb iskolai tanítás, s részben ¹⁾ mint egyházi igazgatás nyelve, 1790-től kezdve szerette vissza, nagy küzdelmekkel lépésről lépésre. Teljes diadalát V. Ferdinánd kezdeményezte, midőn a hongyulést 1847-ki nov. 12-én magyar nyelven nyitotta meg. Irodalmi tekintetben a tudomány s művészet minden ágában, teljes virágzásnak 1867 után indult, mely évben kapta vissza az ország, habár nem egészen ²⁾, 1848-ki független kormányzatát s mely év óta minden országgyűlésen, sőt egyéb alkalmakkal is, Ferenc József ő felségét magyarul hallja a nemzet, illetőleg magyar környezete beszélni ³⁾

9. §.

A magyar nyelv és irodalom bajnokai. ⁴⁾

Nincs pálya, melynek munkásait csekélyebb anyagi jutalomban részesítené a világ, mint részesíti az írói pálya embezeit. Még szerencse gyakran rájuk nézve, ha nem üldözik őket, különben igazságot hirdető műveik miatt (Egy-két kivétel alig érdemel figyelmet).

E sors nem kevésbé, sőt talán még inkább sújtja a magyar írókat; s ha mégis találkoztak hazafiak, kik a magyar irodalomnak áldozták föl életük szebb részét: ez áldozatot, csak is belső ösztönük mint istenök sugalma után indulva tették; kiket, mert e közben hideget, meleget tűrtek, a szegénység s nélkülözés minden sanyarúságát nemesen viselték, az élet ezerfejtű hidrájával férfiasan megküzdöttek, — méltán irodalmunk bajnokainak nevezhetni.

¹⁾ Nem egészen; mert a kath. egyház gyűlésein, misemondásnál, papnöveldekben, a budapesti m. k. tudomány-egyetemenél tanításaiban most is folyvást a latin nyelvet használja.

²⁾ T. i. a hadügy, pénzügy és külügy kivételével, melyek kormányzata közös Ausztriával.

³⁾ Ugyancsak ő felsége főnséges leányát, Mária Valeria főhercegnőt, az elemi tantárgyakban magyar nyelven oktattatá (1875); a kir. család több tagjának (Rudolf trónörökös, József főherceg, a belga királyné stb.) jártasságát a magyar nyelvben nem is említve.

⁴⁾ Isten van bennünk, attól izgatva hevülünk;
Mennyei hajlékból száll azon ihlet alá.
(Est Deus in nobis, agitante calescimus illo;
Spiritus aethereis sedibus ille venit.)

E bajnokokat mind, az utolsó közvitézig, elősorolni a könyvészet föladata: irodalom-történetben csupán a kitünőbbek foglalhatnak helyet; a mint ezeket jelen könyv II. részében, vagyis a magyar irodalom szakainak történetében, neveik s főbb műveik szerint, hasonlólag látni fogjuk: míg az I. vagyis általános rész e cikkében irodalmunk mindenik szakának egy-egy vagy egy-két legfőbb képviselőjére s vezér bajnokára kell szorítkoznunk.

Ily vezérbajnokokat tisztel a magyar irodalom következő érfiakban:

XVI. Század. Tinódi (vagy országos néven: **Lantos**) **Sebestyén**, a históriás énekek legtermékenyebb szerzője, dallam-költő s darab időig Enyingi Török Bálint deákja (titkára); szül. Fehérmegyében (Magyarországban) a 16. század elején, † 1558-ban. — Báró **Balassa** Bálint hadfi, a világi dalnak irodalmunkban első jelesebb művelője; szül. 1551-ben, elesett 1594-ben Pálfi oldala mellett Esztergom ostrománál.¹⁾ — **Székely István**, előbb néptanító, később gönci ref. pap, első magyar világtörténeti (világkrónika-) író; szül. 1500-ban Bencéden, Erdélyben. — **Heltai Gáspár**, kolozsvári evang. pap, majd nyomdász, biblia-fordító s első, ki jelentékenyebb magyar krónikát írt — Bonfin nyomán; † 1575-ben.

XVII. Század. Pázmány Péter esztergomi bibornok-érsek, maig fölül nem mult hitszónok (honnan „magyar biboros Cicero“ mellékneve) s hitvitázó, az új magyar nyelv (a mostani könyv- v. írásnyelv) s a budapesti (akkor: nagyszombati) m. kir. tudomány-egyetem első alapítója; szül. 1570-ben Nagy-Váradon prot. ősnemes szülektől, † 1637-ben. — **Szenci Molnár Albert** nyelvész (szótáríró) s ref. hittudós; szül. Szencen (Pozsonm.) 1574, nyomorgó élet után † 1630. — **Gr. Zrinyi Miklós** hadvezér, a szigeti hős másod unokája, Horvátország bánja, a magyarok első remekköltője; szül. 1618, † állítólag vadászat alkalmával vadkan által széttépve, 1664-ben. — **Gyöngyösi István** Gömör megye táblabírája, utóbb első alispánja, a verses regény életbe léptetője, az u. n. magyar alexandrinnak tulajdonképeni megalapítója; szül. Gömörben, 1620 körül, † 1704-ben — **Apáczai Csere** (Tsere) **János** tanár, XVII. századi nemzeti irodalmunknak, miként Toldy jellegzi²⁾, Pázmány és Zrinyi mellett, harmadik nagysága, a ma-

¹⁾ Fiatalkorában Rudolf ifjú király koronáztatására tartott ünnepélyen művészi juhásztáncával csodálkozásra ragadta a fejedelmi nézőket is.

²⁾ Irod.-tört. 1864—5: 86. 1.

gyar (anyagi) ismeköri (encyclopediai) irodalom atyja; szül. Apácán Erdélyben, 1625., † 1660.

XVIII. Század. **Bod Péter** magyar-igeni ref. prédikátor, a magyar irodalom-történet alapjának első megvetője magyar nyelven; szül. Felső-Csernátonon (Erdély), 1712-ben, ref. székely szülektől, † 1769-ben. — **Révai Miklós**, kegyesrendi szerzetes, utóbb világi pap, a történeti nyelvtudomány s hasonló nyelvészet megalapítója; szül. 1749-ben Sz. Miklóson (Torontál m.), † 1807-ben (Nyelvészeti munkáit latin nyelven írta).

XIX. Század. **Csokonai Vitéz Mihály**, ragyogó képzelőmű, gondolatgazdag, az alak kezelésében mesterségesen jártas költő; szül. Debrecenben 1773-ban, † 1805. — **Kisfaludy Sándor**, hadfi, a nemzetiköltészet megalapítója; szül. (Zala m.) 1772-ben, † 1844-ben. — **Kazinczy Ferenc**, bátor s eredménytelen nyelvújító, a szépirodalom kötött és kötetlen alakjainak első és eddig fölül nem múlt mestere; szül. 1759-ben, Ér-Semlyénben (Bihar m.) † 1831. — **Kisfaludy Károly**, Sándornak testvér öccse, (Toldy jellegzése szerint) „egy eredeti s tisztán nemzeti műköltészet” megkezdője; szül. 1788-ban Téten (Győr m.), † 1830-ban, nov. 21-én, midőn éppen a megalkotott Magyar akadémia első rendes tagjának megválasztaték. — **Vörösmarty Mihály**, előbbinek említett műköltészet megkezdésében társa, ki hőskölteményei s színműveinek zengzetes nyelvezetével a világ nyelveit versenyre hívni látszott¹⁾; szül. 1800-ban Pusztá-Nyéken (Fejér m.), † 1855-ben. — **Széchenyi István** gr., a politikai irodalom megteremtője hazánkban, a nemzetnek tiszteletre tanítója irodalma iránt, állam- és életbölcs, a „legnagyobb magyar,” szül. Bécsben, 1791., † 1860. apr. 8-án. — **Petőfi Sándor**, a legmegragadóbb s mint Eötvös mondja, a szó legszigorúbb értelmében magyar, s tegyük hozzá, világhírű magyar költő, különösen népköltő; szül. 1823. év első órájában Félegyházán, elesett a szabadságharcban Erdélyben, 1849. — **Arany János**, a népies elbeszélőköltészet legkitünőbb bajnoka; szül. 1817-ben Szalontán, először szalontai jegyző, most (1877) a Magyar akadémia titkára. — **Jósika Miklós** báró, a magyar műregény-irodalom megalapítója²⁾; szül. 1796-ban Tordán (Erdély), † 1865. — **Jókai Mór**, világhírű, legtermékenyebb beszély- és re-

¹⁾ Toldy: Irod.-tört. 1864—5: 242. lap.

²⁾ A történeti regényt **Dugonics** András (II. 2. Szak 1. §. 3.) kezdette meg.

gényíró nem csak hazánkban, hanem alkalmasint azon kívül is; szül. 1825-ben Komáromban. — **Horvát István**, budapesti t.-egyetemi tanár, a magyar történet-nyomozás és oklevéltan megalapítója; szül. 1784-ben Székes-Fehérvárott, † 1846-ban Pesten. — **Horváth Mihály**, püspök, a magyarok Liviusa, szül. 1809-ben Szentesen. — **Köteles Sámuel** marosvásárhelyi, később nagyenyedi tanár (szül. Uj-Tordán Erdélyben, 1770., meghalt 1831.) s **Horváth Cyrill** kegyesrendi szerzetes, budapesti egyetemi tanár (szül. Kecskeméten, 1804) új bölcsészeti rendszerek, amaz az „egyezményesség“, utóbbi az „összszerűség“ (concretismus) alapítói. — **Bugát Pál**, egyetemi orvostanár, a tudományos műnyelv megteremtője s ez által irodalom-történünk egyik legkihatóbb eseményének eszközlője; szül. 1793-ban Gyöngyösön, † 1865-ben. — **Frank Ignátz**, egyetemi jogtanár, a „Közigazság törvénye Magyarhonban“ című első rangú jogtudományi műnek szerzője; szül. 1790-ben Nagykárolyban, † Bécsben, lakása ablakából magát levette ¹⁾ 1850-ben. — **Fényes Elek** Magyarország földirátának tulajdonképi megalkotója s a magyar államisme (statistica) első írója magyar nyelven; szül. Csokajon Bihar m., 1807-ben; † 1876. — **Szilasy János** budapesti egyetemi tanár, majd nagyvárad kanonok (szül. 1795, megh. 1859-ben), az első rendszeres, világos előadásu és kimerítő nevelési munka írója. — **Warga János**, nagykőrösi tanár, az észszerű nevelés és oktatás meghonosítója hazánkban; szül. 1804-ben Kovácsvágáson Abauj m.; † 1876. — **Ipolyi Arnold** püspök, a „Magyar mythológiának“ szerzője s ez által a magyar művelődési történet alapjának megvetője; szül. 1823-ban Ipoly-Keszi helységben. — **Szabó József** egyetemi tanár, a természet-tudományok három nevezetes ágának: a műipari vegytannak, ásvány- s földtannak uttörő s első rangú tudósa; szül. 1822-ben Kalocsán. — **Szigligeti Ede**, legtermékenyebb és legnépszerűbb színműíró, szül. 1814-ben Nagyváradon. — **B. Eötvös József**, közoktatásügyér, bölcse államférfi, regényíró s dalköltő egy személyben; szül. 1813-ban Budán, † 1871. — Végre **Toldy Ferenc**, egyetemi tanár, a magyar irodalom-történet ünnepelt bajnoka; szül. Budán, 1805-ben; † 1875.

¹⁾ Talán a fölötti nemes fájdalomában, hogy jeles munkáját, eltöröltetvén a régi magyar jog, híjában írottak gondolta; mely művére büszke volt és méltán. „Kik utánam következnek, lábaikat lógathatják,“ — mondá nekem, főcímettel könyvére vonatkozólag, egy nála tett látogatásom alkalmával.

10. §.

Magán és nyilván-törekvések a magyar nyelv és irodalom terjesztése körül.

A magyar nyelv és irodalomnak az 1711-ben kötött szatmári béke után bekövetkezett hanyatlását, nevezetesen mindkettőnek országos és társadalmi jogaik élvezetéből — idegen nyelvek, különösen a deák, német s francia nyelvek által kiszoríttatását több lelkes hazafi, a magyar nyelv és irodalom barátjai, tovább tétlenül nem nézhették.

Első volt Bessenyei György, a Mária Teréz által 1760-ban Bécsben föllállított nemes testőrség egyik lángkeblű tagja, ki részint szóval, részint 1772-től kezdve írásban buzdította honfitársait a magyar nyelv és irodalom ápolására; s hosszú sorát adta költői, bölcseési és történelmi dolgozatainak, melyekre bécsi társai s más derék hazafiak munkái következtek.

Mindenek előtt a költészethez s mulattató irodalomhoz folyamodtak, hogy az olvasást megkedveltessék. Főléledt a rég elnémult magyar színészet is. Hírlapok és folyóiratok hirdették s terjesztették a mulattató és hasznos ismereteket. Nyelv-művelő-társaságok alakultak. Csak a tudományos irodalom haladt lassan, miután az iskola folyvást deák maradt.

Különösen az időszaki sajtó (hírlap-irodalom), megszoríttatásai dacára, nem csak politikai híreket közlött, hanem az értelmességet is terjesztette, az irodalmi törekvéseket ismertette s ajánlotta, főleg pedig a nemzetiséget ébresztette hatalmasan. Történelmi fontosságu az időszaki irodalom működése 1790-től kezdve. Alig hunyta be szemeit II. József császár, s megindult a magyar nyelvnek mint országosnak védelme, a megátalkodott bal felfogások ellenében, mind lapok, mind rőpiratok útján, — Péczeli József (az első), Báróczy Sándor, Gáti István, Vedres István, Decsy Sámuel s mások által.

Magyar-nyelv-művelő-társaság (megannyi írói növelde) több helyen keletkezett. Egyet Kis János Sopronban az evang. kollégium növendékei közt állított föl (1790 mártz. 20), mely 1848-ig működött. Erdélyben 1791-ben Aranka György egy ily társaságról törvéncikk-javaslatot terjesztett az országgyűlés elé; s a társaság remélvén, hogy megerősítetik, gr. Bánfi György kormányzó elnöklete alatt 1793-ban Maros-Vásárhelyen működéseit meg is kezdette. Minthogy azon-

ban a megerősítés sokáig késett, a tagok 1810-ben széteszlottak; s munkáik els ő, még kezdetben kiadott kötete, utódok nélkül maradt ¹⁾. — Más társaságok később keletkeztek, mint p. a pesti egyetemi, nagyenyedi stb. — Ily társaság volt eredetileg az 1815—1830 közt működött s aztán a Magyar tudományos akademiába beolvadt Marczibányi-intézet is, melyet Marczibányi István (1750—1810) alapított; sőt ilyen maga a Magyar tudós-társaság (Tudományos akadémia.) ²⁾

¹⁾ Az 1818-ki újabb kísérlet sem vezetett tartós eredményre. (L. Tol-dy Irod. tört. 251. lap.)

²⁾ A „Magyar tudós-társaság” v. „Magyar tudományos aka-démia” (miként az jelenleg neveztetik), 1830 óta áll fön. Alapját **Széchenyi István** gr. vetette meg az 1825-ki országgyűlésen, midőn annak föllállítására egyévi összes jövedelmét (60,000 pengő forint) följánlotta. Mely példát követ-ték legott: **Vay** Ábrahám, Borsod követe 8, gr. **Andrássy**, tornai követ 10, gr. **Károlyi** György 40, **József** főherceg, nádor 10, **Batthyányi Ján.**, **Esz-terházy Mih.**, ifj. **Eszterházy Kár.**, **Széchényi Pál**, **Festetics László** grófok 10—10, **Batthyányi Fülöp** herceg 40 ezer forinttal; mások több s keve-sebbel. — Cél: a tudomány és irodalom magyar nyelven mű-velése és terjesztése. — **Osztályok.** E cél elérése végett a társaság kezdetben 6, később 3 osztályra s 6 bizottságra oszlott. Az osztályok:

I. Nyelv- és széptudományi —, II. Bölcsészeti, társadalmi és történeti —, III. Matematikais természettudományi osztály. — **Bizott-ságok:** állandók, melyekre bizonyos folyó —, ideiglenesek, melyekre alkalmilag előforduló munkák bízatvák. Amazokhoz tartoznak: a) Nyelvtu-dományi, b) Történelmi, c) Archaeologiai, — d) Statistikai és nemzetgaz-dasági, e) Matematikai és természettudományi —, f) Könyvtári bizottság. — **Tagok:** belsők, kik magyar —, külsők, kik nem magyar nyelven mozdi-tották s mozdtítják elő a tudományt. Amazok: tiszteletiek, rendesek és levelezők. — Minden tag valamely osztályba van sorozva. I. osztálynak 6 tiszteleti s 12 rendes, II. s III.-nak külön-külön 9 tiszteleti, 24 rendes tagja le-het. — **Tisztviselők:** elnök, másodelnök, főtitkár (segéddel), 1—1 osztálytitkár, gondnok, főkönyvtárnok, alkönyvtárnokok, gyűjteményőrök, ügyész, írnokok, javitnokok, cselédek. — **Igazgató-tanács.** Ez áll az elnökök, főtitkár és 24 tagból, kik közül 12-t (az alapítók s oly férfiak sorából, kiktől a társaság díszet s java öregbedését várhatja) kizárólag maga az igazgató-tanács vá-laszt, 12-t pedig (belső tagokból) kizárólag a társaság (Akadémia.) — **Ülé-sek, gyűlések:** hetenként (hétfőn d. u. 5 órakor) az Akadémia 1 v. több, ha vonként mindenik osztály 1—3, az igazgató-tanács, az összes Aka-démia s mindenik bizottság 1—1 ülést tart, évenként pedig az összes Akadémia nagy gyűlést s ezzel kapcsolatban 1 ünnepélyes közülést. — **Könyvkiadások:** I. Evkönyvek, II. Értesítő (az akadémiai ülésekről idő-rendben), III. Értekezések (nyelv- és széptudományi, bölcsészeti, társa-dalmi, történeti, matematikai, természettudományi, — külön kiadva s külön folyószámokkal), IV. Régi magyar nyelvemlékek, V. Tudományos kézikönyvek, VI. Benyújtott kéziratok, VII. Almanach (aka-démiai). — Jutalmak és pályázatok (16 alapítvány írók — s 2 ösztöndíj orvosi s műegyetemi tanulók számára. — Lásd az egészét részletesen az aka-démiai Almanach bármely évfolyamában).

A Bessenyei s társai által megkezdett törekvéseket a magyar nyelv és irodalom előmozdítása körül országgyűlési s fejedelmi intézkedések vagy legalább elnézések követték.¹⁾ Nevezetesen: az országgyűlési tanácskozások magyarul folytak (II. József halála után), a naplók eredetileg magyarul szerkesztettek. II. Lipót biztosította a nemzetet, hogy állami ügyekben még most (1790-ben) a deák nyelv marad ugyan, de idegen (német) nyelv nem fog azokba behozatni; s hogy a közép s felső tanodákban (egyetem, akademiák) a magyar nyelvnek és irálynak tanszékek állíttatnak. — A megyék magyar nyelven kezdetek fölírni a Helytartótanácsához. — Két évvel utóbb (1792: 7. t. c.) az országgyűlés s Ferenc király a magyar nyelvet az ország határai között kötelese tantárggyá emelték; s kimondatott, hogy a közhivatalok jövőre csak magyarul tudó egyénekkel fognak betöltetni. 1805-ben pedig, József nádor közbenjárására, beleegyezett a király, hogy hozzá és az Udvari kancelláriához az ország és törvényhatóságok (megyék stb.) fölirataikat latin és magyar nyelven terjeszszék föl; hogy a Helytartótanács magyar fölterjesztésekre magyarul feleljen; hogy a magyar nyelv ítélőszékeknél s perekben is alkalmaztathassék; csak a kir. Kúria ne tartozzék még a magyar perekben magyarul tanácskozni (1805: 4. tc.)

Később az 1830-ki 8. tc. meghagyta, hogy a Helytartótanács a hozzá magyarul író megyékhez intézvényeit magyarul küldje; a kir. Kúria a hozzá magyarul fölterjesztett pereket magyarul tárgyalja; megengedte, hogy a kerületi táblák, megyei s városi törvényszékek s polgári ügyekben a szentszékek előtt a perek magyarul kezdessenek; azon törvényszékek pedig, hol addig a magyar nyelv nem használtatott, magyarul is tanácskozhasanak; az 1792-ki 7. tc. rendeletét a közhivataloknak csak magyarul tudó egyénekkel betöltésére nézve — megújította s egyszersmind elrendelte, hogy 1834-től kezdve ügyvédi vizsgára csak magyarul tudó bocsáttassék. Másfelől az országgyűlés két táblája tette megkezdette izeneteinek magyar nyelven váltását.

Az 1832—6-ki, u. n. hosszú országgyűlés (3. tc.) a Kúriát még csak magyarul vitt perekben kötelezte magyar ítélet szerkesztésére; csak ott rendelt magyar anyakönyveket, hol a hitszonoklatok e nyelven tartattak; a káptalani hiteles ki-

¹⁾ S ezekből lehet leginkább érteni, különösen mely nyilvános jogok élvezetét nélkülözte nyelvünk előbb, századokon át.

adványok bevezetése és záradékaiban a magyar nyelvet még csak megengedte: míg az 1840-ki 6. t. c. elrendelte, hogy országos és hatósági feliratok, helytartó-tanácsi intézkedések s körlevelek az ország határai közt már csak magyarul szóljanak; a hatóságok, még az egyháziak is világiakkal¹⁾, magyarul levelezzenek; a magyar Udvari kamara s a magyar ezredék a hozzájuk magyarul felíró hatóságoknak magyarul feleljenek; a káptalanok kiadványaik bevezetéseit s záradékait magyarul szerkesztessék; lelki pásztorságra, valláskülönbség nélkül, csak magyarul tudó egyének bocsáttassanak; az anyakönyvek minden községben három év múlva magyarul szerkesztessenek.

Ezek után jött az 1843—4-ki hongyülés, **II. törvények-kével**, melyben kimondatik, hogy a kir. leiratok, a törvény és országgyűlés nyelve kirekesztőleg (azaz: társ latin szöveg nélkül) magyar legyen (a kapcsolt részek követeinek engedtetett csupán meg, 6 évig még latinul szavazni, azaz: szólni); magyar az Udvari kancelláriáé — kibocsátványaiban; a Helytartó-tanácsé és Kúriáé minden ügyvitelőkben s országon belüli kiadványaikban; minden egyházi és világi ítélőszéké; az összes közoktatásé (a hittudományin kívül.)²⁾

Ezen hongyülés egyik batározatát, mely az országgyűlés nyelveül kirekesztőleg a magyart rendeli el, maga a felség, V. Ferdinánd király léptette életbe, midőn az 1847/8-ki hongyulést 1847-ki nov. 12-én magyar nyelven nyitotta meg.

Azonban mindezekkel még nincs egészen befejezve a magyar nyelv küzdelme jogaiért; s diadala, melyet eddig kivivott, még nem teljes.

5. §.

A magyar irodalom-történet fölosztása.

A magyar irodalom-történet, az imént tárgyalt általános részen kívül több szakra osztható. Ezen szakok nem egy időben kezdettek fejlődni; hanem egyik előbb, másik később. Honnan előadásukban lehetőleg azon rendet követjük, mely szerint azok egymás után fejlődésnek indultak. Minél fogva irodalmunk szakainak sorozata jelen munkában következő:

I. Vallási irodalom;

¹⁾ Tehát egymás között nem.

²⁾ L. az illető törvényeket a magyar törvénykönyvben s Toldy: Irod. tört. 1864—5: 152. 249. 292. l.

- II. Költészeti vagy szépirodalom;
  - III. Történetírás;
  - IV. Törvénytudomány;
  - V. Nyelvészet;
  - VI. Számtudomány;
  - VII. Hadtudomány;
  - VIII. Természettudomány;
  - IX. Orvos-tudomány;
  - X. Bölcsészet;
  - XI. Nevelés;
  - XII. Széptudomány;
  - XIII. Földleírás;
  - XIV. Államisme;
  - XV. Utazás;
  - XVI. Államtudomány;
  - XVII. Gazdászati;
  - XVIII. Műtan és kereskedelem;
  - XIX. Régészeti;
  - XX. Vegyes tartalmuak.
-

II.

A magyar irodalom egyes szakainak története.

ELSŐ SZAK.

A vallási irodalom-története.

1. §.

A vallási magyar irodalom kora.

Legrégibb irodalmi termékeink vallásiak (I. 4. §.). S miután irodalmunk ez ága kezdettől (1000. évtől) maig soha meg nem szűnt¹⁾; sőt egész 1772-ig, irodalmunk egyéb ágaihoz képest, túlnyomólag volt művelve: méltán mondhatjuk, hogy a magyar

---

¹⁾ Ámbár 1000—1300 közötti évekre csupán 3 rövid írott emléket birunk fölmutatni. (I. 4. §.) Honnan azonban nem következik, hogy az ekkori szerzetesek többet nem írtak.

irodalom vallási szaka annyi éves, a hány éves az egész európai magyar irodalom. (I. 2. §.) — Fejlődni azonban csak a XIV. századdal kezdett, emelkedni 1526 után; virágzott 1608—1711. években; míg utóbbi év után 1772-ig hanyatlott. 1820-ban új, tudományos irányban ismét föléledt ugyan, de régi túlsúlyát a magyar irodalom egyéb ágai közt többé vissza nem nyerte.

2. §.

Őskönyvek (codex).

A nevezeteseb őskönyvek általában mind vallási tartalmuak lévén, azokat e szakban soroljuk elős ismertetjük meg röviden.

Magyar őskönyveknek irodalmunk körülbelől XIV—XVI. századaiból fönmaradt irott könyveit nevezzük, melyeknek száma Toldy szerint ¹⁾ 41 darabra megy. Ezek mindegyikét külön név jelöli; neveiket nagyobbrészt imént említett tudósunk által nyervén.²⁾ Tartalma valamennyinek vallási vagy valásias színezetű: szentirási részletek, szentek élete, ájtatos elmélkedések, imák, tanítások, énekek, prédikációk, hitmondák, szabályok, létániák. ³⁾ A könyvek, alig 5—6 kivételével, új gót betűkkel irvák. Anyaguk legtöbb esetben papir s csak mintegy hété hártya. Alakjuk 2r. és 12r. közt változik (van 1r. is: Batthyányi-ősk.); valamint nagyságuk (terjedelmök) 226 1r.

¹⁾ A magyar nemz. irod. tört. Pest, 1862. I. 171—4; II. 78—99.

²⁾ A név az ajándékozó, birtokos, fölfedező, ismertető vagy csak fölemlítő, érdemes nyelvész vagy irodalmár személyének nevérol, a könyv tárgya után s egy esetben egynevezetes tényről (József nádor félszázados kormányzásának tényéről) vétetett. S így ez őskönyvek nevei betűrendben következők: 1. Battyányi-, 2. *Bod-, 3. Cornides-, 4. Czech-, 5. Debrecei —, 6. Döbrentei-, 7. Ehrenreich-, 8. Erdy-, 9. Érsekújvári —, 10. Festetics-, 11. Gömör-, 12. Guary-, 13. *Gyöngyösi —, 14. Horvát-, 15. *Jászay-, 16. Jordánszky-, 17. Kazinczy-, 18. Keszthelyi —, 19. Könyvecske a sz. apostolok méltóságáról, 20. *Krizsa-, 21. Kulcsár-, 22. Lányi-, 23. *Nagyszombati —, 24. Nádor-, 25. Peer-, 26. Példák —, 27. Piry-hártya, 28. Pozsonyi —, 29. *Révai-, 30. *Sándor-, 31. Simor-, 32. *Sz. Domokos-, 33. Sz. Krisztina-, 34. Sz. Margit-, 35. Teleki-, 36. *Thewrewk-, 37. Tihanyi —, 38. *Virginia-, 39. Vitkovics-, 40. *Weszprémi-, 41. *Winkler-őskönyv.

*) A *-gal jelölteket a M. tud. akademia 3 vaskos kötetben kiadta (1875.)

³⁾ A Jászay- s Winkler-őskönyvek naptárakat is foglalnak magokban; a Battyányi-ősk., mely valóságos karkönyv, hangjegyeket; a Festetics-ősk. festett képecskéket, cimereket.

és 2 kis 8r. levél között.¹⁾ Ritka, a melyik ép; többnyire csonkák vagy hiányosak: elül, hátul, vagy elől-hátul, vagy közben hiányzik több s kevesebb levél²⁾

3. §.

Vallási irodalmunk tárgyai.

Érdekes, röviden összevonva s egymás mellé állítva látni, mely tárgyakkal foglalkodott vallási irodalmunk nyolc századon át; mindenik tárgynak irodalom-történetét tüzetesen azután vevén elő. A vallási magyar irodalom tárgyait képeztek: biblia-fordítások, hittanítások s vitázatok, szentbeszédek (hitszónoklatok), szent elmélkedések, imák, énekek, egyházi szertartások (agendák, rituálék), szent leckék, szent igék (evangélium), szentírás-magyarázatok, egyház-isme, egyháztörténet, vegyesek.

4. §.

Biblia-fordítások.

Biblia-fordításaink a XIV. század elejétől kezdve maradtak fön, elég tetemes számmal.

Egész bibliák. 1) A ferenciek bibliája vagy régi biblia, a XIV. század elejéről; mely azonban egymástól elkülönített részekben (három részben) s ezen részek későbbi, különböző koru másolatokban, őskönyvekben maradtak reánk; de a mely részek vagy kodexek együttvéve sem foglalják magokban az egész szentírást, és pedig épen a nagyobb jelentőségű könyveket nem; p. Mózsos öt könyvét, Birák könyvét, az apostolok leveleit stb.³⁾ —

¹⁾ Legnagyobbak: Battyányi-ősk. (1r. 226 lev.); Érdy-ősk. (2r. 335 lev.); Érsekújvári ősk. (2r. 292 lev.); Révai-ősk. (4r. 338 lev., a muzeumi másolat); Keszthelyi ősk. (4r. 236. lev.); Debreceni ősk. (8r. 316. lev.); Lányi-ősk. (k. 8r. 436 lev.); Nádor-ősk. (k. 8r. 353 lev.) A többi 200-as, 100-as, 10-es, s egy-kettő 1-es számu leveleket tüntet föl; p. a Piry-hártya, mely legkisebb (8r. 2 lev.); Simor-ősk. (k. 8r. 7 lev.); Bod-ősk. (k. 4r. 18 lev.); Sándor-ősk. (k. 4r. 20 lev.)

²⁾ Épek: Festetics-, Nagyszombati —, Cornides-, Gömöri-, Sz. Domokos-, Pozsonyi —, Sz. Apostolok —, Keszthelyi —, Kazinczy-, Érsekújvári —, Thewrewk-, Gyöngyösi —, Sándor-, Bod-, Kulcsár -, Jászay-, Piry-hártya, Virginia-őskönyvek.

³⁾ Az első őskönyv Bécsi v. Révai-őskönyv nevet visel s másolat, mely Zsigmond király idejéből 1387—1437.) való s a bécsi es. udvari könyvtár tulajdona; hol Révai újra lemásolta (3-szor is) s hozzá magyarázatot írt. (Antiqu. liter. hung. II. köt.; kézirat a Nemzeti muzeumban.) Magában fog-

2) **Bátori László** buda-sz. lőrinci pálszerzetes **bibliája** a XV. század első feléből, mely 1516—19-ki másolatban, de szintén csonkán maradt ránk. vagyis csak **M ó z s u e s a B i r á k** könyve. meg az **U j s z ö v e t s é g** (Pál leveleinek nagyobb része nélkül). E maradvány jelen birtokosa az esztergomi érseki könyvtár s előbbi tulajdonosáról, **J o r d á n s z k y E l e k** püspökről **J o r d á n s z k y - k ó d e x n e k** nevezetik. Nyelvezete az ó és új magyar nyelv között, mondja Toldy, választó falat képez; miáltal régibb irodalmunk egyik legbecsesb emlékeül tekintendő. Két mutatóvány olvasható belőle **T o l d y I r o d . t ö r t é n e t é b e n** (1862. II. köt.) — 3) **Heltai Gáspár** bibliája, fordítva az eredeti (zsidó és görög) szövegből, de a tekintélyesb latin fordítások használata mellett. Hű és értelmes fordítás. **K o l o z s v á r**, 1551—62. 4r. 5 köt. (A 2-ik lappang) — 4) **Károli Gáspár** gönci ref. lelkész **bibliája**, latinból fordítva. **Vizsoly**, 1589—90. 2r. 2 köt.; **M o l n á r A l b e r t** által ujabbán kiadva, javított tartalommal s csinosított nyelvezettel. **Hanau**, 1608. (S ujra különféle helyeken igen sokszor.) Ezt a prot. magyar egyház használja napjainkig. — 5) **Szántó István** jezsuita szerzetes bibliája, a XVI. század végén. (Nem látott napvilágot.) — 6) **Káldi György** jezsuitának **bibliája**, fordítva a **V u l g a t a** (hiteles fordításu kath. latin biblia) szerint, hihetőleg szem előtt tartva a régi magyar (XIV. századi) bibliát. ¹⁾ **Bécs**, 1626; **N. Szombat**, 1732; **Buda**, 1782. Ezen bibliát a római kath. magyar egyház használja. ²⁾ — 7) **Komáromi Csipkés György** bibliája, az eredeti héber s görög nyelvekből áttéve. (**Leyden**, 1717). Ezen biblia „**Komáromi-Bibliának**“ nevezetik. — 8) **Nagymenyéri Bessenyei György** madari ref. prédikátor **bibliája**, kiadatlanul a debreceni könyvtárban téve le (1737). — 9) **Báró Szepeszy Ignácz** pécsi püspök **bibliája**, melyet leginkább saját megyéje több tudós papjának hozzájárulása

lajza az **Ó t e s t a m e n t o m** következő könyveit: **Ruth**, **Judit**, **Eszter**, **Dániel**, **Hozeás**, **Jóel**, **Ámos**, **Abdiás**, **Jónás**, **Mikeás**, **Náhum**, **Habakuk**, **Szofoniás**, **Aggés**, **Zakariás**, **Malakiás** és a **Makkabeusok I. könyvét**. Kiadva a **Régi m. nyelvm.** I. köt. — A második öskönyv „**Müncheni**, **Tatrosi v. Jászay-öskönyv**“ nevet visel, mely másolat 1466-ban készült; most a müncheni kir. könyvtár birtoka. Új másolatát vette s hozzá bevezetést s magyarázó szótárt irt **Jászay Pál**. Megjelent a **Régi magyar nyelvmemlékek III. kötetében** s a 4 evangeliumot tartalmazza. — A harmadik öskönyv másolási kora 1508 s **Gyulafehérvári v. Döbrentei-öskönyvnek** nevezetik, minthogy a gyulafehérvári püspöki könyvtárban találhatik s ujo-lag **Döbrentei** sürgetésére másoltatta le az **Akademia**.

¹⁾ A „**Ferenciek bibliáját**“, melyet alkalmasint ismert. (**L. Toldy Irod. tört.** 1862. I. 172. l.)

²⁾ Legujabbán kiadta a **Sz. István-társulat** is. 4)

mellett készített a Vulgata alapján s Káldi bibliájának szem előtt tartásával s bő jegyzetekkel ellátva. Pozsony, 1834—5. 6 köt. Azonban nem nyerte meg illetők helyeslését; minthogy több helyt körülíró s kifejezései nem elég egyszerűek s ódon zamatnak. ¹⁾ — 10) **Tárkányi József**, 1865. Legjobb fordítmány.

Uj testamentomok. 1) Erdősi vagy Sylvester János ref. pap Uj testamentoma, görögből. Ujsziget, 1541; Bécs, 1574. Hívebb előzőinél, de azok rövidsége s eréjével nem bír. Erdősi használta először az irodalomban a tiszai szójárást. — 2) Károli Gáspár Uj testamentoma Bél Mátyás ev. predikátor által igazításokkal kiadva. Lipce 1727. — 3) Torkos András győri predikátor Uj testamentoma, görögből. Wittenberg, 1736. — 4) Bárány György nagyvázsonyi ev. predikátor és társai Uj testamentoma, hasonlóan görögből, megtoldva jegyzetekkel s erkölcsi alkalmazásokkal. Lauba, 1754. (Névtelenül). — 5) Ballagi (Bloch) Mór és Székács József prot. hittudósok Uj testamentoma, az eredeti szövegből 1842 körül. Csak mutatványok jelentek meg belőle.

Ó testamentom és ó-testamentomi részletek. Az egész Ó testamentomot külön, héberből, Bárány György, Sartorius János nemescsói predikátor és Bárány János dunántuli szuperintendens fordították a múlt század közepe táján, mely azonban sajtó alá nem juthatott. — Ó testamentomi részletek fordításait birjuk: **Székely Istvántól:** Zsol-tárok. Krakó, 1548; **Guzmics Izidór** bakonybéli apáttól: Zsol-tárok, Jó b, Predikátor. Pest, 1832; — 6—9. (Külön kiadások); **Ballagi (Bloch) Mórtól:** M ó z s e s öt könyve: Buda, 1840—1. 5 köt.; J ó z s u a. Buda, 1842. ²⁾

5. §.

Hittanítások s hitvitázatok.

A vallás főbb igazságai már a magyar irodalom előkorában, legott a keresztény hit behozatala után, írásba foglaltattak;

¹⁾ Másodszor kiadta Bucsánszky Alajos nyomdász, Szabó József nagyszombati hittanár által rövidített s módosított jegyzetekkel s számos képpel díszítve, Kopácsy József esztergomi érsek engedelméből. Pest, 1851. N. 8r.

²⁾ Miként láttuk, a hitujítás (reformatio) századában legtöbb magyar szentírás jött létre, és pedig főleg a prot. írók által. Ennek oka, mert a prot. írók a ker. vallás egyedüli kútfejének a Szentírást tartván, mindenek előtt arról gondoskodtak, hogy a népnek bibliát adhassanak kezébe.

mindazáltal ily tartalmu iratok ama korból épenséggel nem maradtak ránk, még másolatokban sem.

A legrégibb magyar nyelvemlékek, melyek vallásos tanításokat tartalmaznak, a XV. századból (Mátyás király idejéből) valók; melyeneket többi között a Winkler- s Nádor-kodexekben találhatni.¹⁾

Hittanítási munkákat irodalmunk tulajdonképp a hitújítástól kezdve mutathat föl. De ezek legtöbbszöire nem nyugodt kedélyű tanításokat foglaltak magokban, hanem szenvedélyes, indulatoskodó megtámadásokat egyfelől, más részről szintoly heves, vagy még hevesb természetű védelmeket; szóval: elkeseredett, személyeskedéssé fajult hitvitázatok, tollharcokat, melyek a szent ügyhöz, tudományhoz és a részvevők állásaihoz egyaránt méltatlanok voltak. Mert a harc egyházi férfiak s gyakran magas állásu személyek között folyt. Bibornok-érsekek, püspökök, szuperintendensek, s mintegy közvitézékül: egyszerű szerzetesek (jezsuiták) s prédikátorok dobtak egymásnak s fogadtak egymástól keztyűt s vitézték a hit nem ugyan vérontó, de vérrontó harcait.

E szó- és tollharcok a római s protesztáns egyházak pásztorai között, melyekhez járultak darab időre az unitár egyház papjai is, — 200 éven át, a 18. század közepe tájáig legnagyobb erővel vívottak; s csak aztán csillapodtak le, midőn a törvény nem-katholikusoknak is szabad vallásgyakorlatot engedett; más részről meg az ujan behozott könyvbirálói (censori) intézmény azoknak gátot vetett.

A nevezetesebb hittanítók s hitvitázók egyszersmind, említett idő alatt, katholikus részről voltak: **Draskovics** György, bibornok-érsek, ki 1561-ben Lactantius hittudományi írásait és Lerins-i Vince eretnokség-elleni könyvét fordította; **Telegdi** Miklós, pozsonyi prépost, utóbb pécsi püspök; **Monoszlói** András, előbbinek a prépostságban utóda, s utolsó két évében veszprémi püspök; **Vásárhelyi** Gergely, Jézus-társasági pap; **Pázmány** Péter, esztergomi bibornok-érsek²⁾ (L. I. 9. §.);

¹⁾ Mindkettő megvan a m. kir. egyetemi könyvtárban s nyomtatásban is megjelent.

²⁾ Legjelesebb munkája nem csak neki, hanem alkalmasint az összes magyar vallási irodalomnak, mely eddig létre jött: „Hodaegus, igazságra vezérő **Kalauz**“ címet visel. Megjelent először Pozsonyban, 1613. Toldy így ír róla: „Mindenre kiterjedő tudománynak, éles dialektikának s páratlanul hathatós előadásnak bámulandó műve, melynek végnélküli diadalma tisztább és sikeresebb volt a Ferdinándok harminc éves háborújoknál, bár hetven éven át a legjobb protestáns elméket s azok tekintetre méltó tudományát... fásasztotta.“

Veresmarty Mihály apát; **Vásárhelyi Dániel**, **Sámbár Mátyás**¹⁾, **Kiss Imre** jezsuiták.

Protestánsok (helv. s ágost. vallásuak) részéről: **Ozorai Imre** tanító, később udvari pap több előkelő családnál; **Juhász (Melius) Péter**, tiszántúli ref. szuperintendens, nagy tudomány s munkásságu férfiú; **Magyari István**, sárvári prédikátor²⁾; **Pósházi János**, pataki tanár; **Vásárhelyi Matkó István**, iskola-mester, később Felsőbányán, Zilahon, Tordán, végre Kolozsvárott prédikátor³⁾; **Komáromi Csipkés György**, debreceni prédikátor⁴⁾; **Ceglédi István**, tályai, később kassai ref. prédikátor, vallásának munkás terjesztője, védője⁵⁾; **Tolnai István**, kézdi-vásárhelyi prédikátor⁶⁾; **Geleji Katona István**, erdélyi szuperintendens.⁷⁾

Unitárok közül: **Dávid Ferenc**, szuperintendens s II. János udvari papja, később új felekezet (Dávid-vallás) szerzője.⁸⁾

¹⁾ Már könyvcímei mutatják vitatkozási fegyvereit: „Kanesalok okulárjuk“ „Okuláré egy hályogos szemű kálvinista prédikátor orrára“ „A kálvinistaság ujsága“ „Próbaköve egy eigány okulárnak“ „A kálvinista prédikátornak szájára való vaskarika“ „Tök, makk, zöld tromfjára Pósházinak veres tromf.“ — Róla regéli Wallaszky, hogy ellenfelével csak azon föltét alatt vitatkozott, ha a vesztes fejét veszti. Történt volna pedig, hogy Matkó István, akkor felsőbányai ref. prédikátor őt legyőzte; de életének megkegyelmezett s csak két fogát huzatta volna ki.

²⁾ „Az országban való sok romlásoknak okairól“ című védmunkája gazdag tudománnyal, szónoki hatalommal s mély erkölcsi meggyőződéssel van irva, mely Telegdi mellett Pázmány után, neki biztosítja kortársai fölött az írói pálmát; s melyre még azon évben következett Pázmány hathatós ellenirata.

³⁾ Sámbárral sokáig hevesen vitatkozott s azt „Fogavesztett Péternek“ címezgette. (Innen támadhatott a fog-kihúzás regéje. L. Sámbár.) Egyik munkájának címe: „X ut Tök Könyvnek letépése, avagy Bányász Tsákány, mellyel ezer motskokkal eszelősen sinlő s mázló Sámbár Mátyás nevű tudatlan sár gyuró megtsákányoztatik.“

⁴⁾ Ily című munkája: „Pápistaság ujsága“ Sámbár hasonló címet viselő munkája ellen van arányozva.

⁵⁾ Egy munkája szintén az „Ország romlásának okairól“ szól, miként Magyarinál láttuk. Másik nevezetesebb műve: „Sion vára, a ker. hitágazatokról való tudomány.“ E munka holta után jelenvén meg, életleírását s munkáinak sorát is hozza.

⁶⁾ „A keresztyéni s apostoli vallásnak utára irt Kalauz“ című munkája 4 részből áll, toldalékkal a magyarországi reformátzio történetéről.

⁷⁾ Többi közt a „Titkok Titka s a sz. Háromság egy bizony örök Istentől való szép könyv“ című munkát írta.

⁸⁾ Előbb Luther tanait a reformátusok ellen; majd, a ref. egyháznak Melius Péter által megnyeretvén, ezt védelmezte az ágostai ellenében; végre Blandrata György, II. János király orvosa által nyeretvén meg, ezzel együtt hirdette a Szenthároutság elleni tant, vagyis az unitár vallást. János halála után tanai miatt saját hitsorsosaitól földatván, Báthori Kristóf parancsára a dévai várba záratott, hol hagymázba esván, 1579-ben meghalt. Egyik

Ide sorolandók még: **Helmeczi** István, kőrösi predikátor, később szuperintendens, Kálvin tanainak heves védője, ily című munkájával: „Igazság paizsa“ (Utrecht, 1743) és: **Gusztényi** János, egri kanonok, utóbb nyitrai püspök, ki az „Igazság mannáját“ irta (1759) Helmeczi ellen. Erőtlén utóhangok — amaz Magyar István „Az országban való romlásoknak okairól“ címzett munkájához: a másik Pázmány „Kalauzához“ képest.

A XVI—XVIII. századbéli hitviták megszűntével, e téren 1820-ig alig történt valami ¹⁾; míg a tisztán hittanítási (hit-tudományi) munkák sajátlag ez időtől fogva kezdettek feltűnedezni, különösen reformátusok részéről.²⁾

1820-tól kezdve a hittudományi irodalom új időszakba lépett, mely mai napig tart. A vallási viták újra föléledtek s hittan munkákat katolikusok is hoztak létre, melyeknek különben jelentékenyebb része fordítmányokból áll. De a mi e mozgalmakat az előbbi időkéitől megkülönbözteti, az a szigorú tudományosság, szabadelműség és nemzetiesség.

A vallási viták nevezetesebb tárgyait ez időben képezték: a bölcészet behozatala a hittudományba ³⁾; a katolikusok és protestánsok egyesülése ⁴⁾; a vegyes házasságok⁵⁾; Renan iratai (Jézus istensége); stb.

Hittanítási munkák, a legközelebbi korban, magyar nyelven minden honi hitfelekezet részéről jelentek meg, azon különbséggel, hogy a nagyobb szerűek többnyire fordítmányok s katolikusok által hoztattak létre: míg a többi vallások hitágazatait tárgyzók, kisebb terjedelmők mellett, csaknem valamennyien eredetiek.⁶⁾

---

munkája: „A sz. Írásnak fundamentumából vett Magyarázat a Jézus Krisztusról és az ő igaz Istenségéről.“

¹⁾ Döme Károly, pozsonyi kanonok, adott egy fordítmányt Bossuet után: „A kath. tudomány pörben forgó cikkelyeinek előadása. Nagyszombat, 1793.“

²⁾ Tóth Ferenc (pápai tanár, utóbb dunántuli szuperintentes)-től, Komárom és Győr, 1802—10; Szathmári Dániel (Patak, 1815), Somossy János (Patak, 1827 és 1835) pataki tanároktól.

³⁾ A kezdet dicsősége Márton István, pápai ref. tanárt illeti, ily című munkájában: „Keresztyén Morális kis Katechismus a helv. vallástétellel megegyezőleg. Bécs, 1817;“ melyre az ellentábor részéről következtek: „Recensiók, az azokra tett feleletekkel együtt“ és még több hasonló.

⁴⁾ Erre nézve különösen Guzmics Izidor, pannonhalmi tr., utóbb bakonybéli apát szerzett magának kitűnő irodalmi érdemet (1822—1827.)

⁵⁾ 1841-től 1844-ig, midőn a vallásügyi viták törvény által fejeztettek be.

⁶⁾ Nevezetesebb eredeti művek: Hoványi: Fensőbb catholicismus.

6. §.

Szentbeszédek (egyházi beszédek, hitszónoklat.)

Az írásba foglalt magyar szentbeszédek eredete a XIII. század homályában van elrejtve, a midőn a ferenci s dömés barátok s apácák keletkeztek s ezek számára, de általok is, különösen a férfi szerzetesek által, a magyar szentbeszédek először foglaltattak írásba; s azóta folytattattak szakadatlanul egész napjainkig s folytattatni fognak, míg vallásra lesz szükség, mint a vallásoktatás s hitbuzgalomnak leghathatós eszközei.

Első nevezetes magyar hitszónokul **Andrást**, márianoszt-rai páltrendi perjelt XIV. századból említ a történet; kinek beszédei azonban nem maradtak fön; valamint azon híres egyházi szónokok beszédei sem, kiket Mátyás korából (1468—1492) fölhozhatni¹⁾. Hanem másoktól e korból (a XV. század végéről s a XVI. elejéről) tetemes számmal birunk szentbeszédek, különösen a Cornides-, Debreceni és Érdy-öskönyvekben.

A **s a j t ó** utján megjelent egyházi beszédeknek pedig kezdettől maig, egész tengere van. Elsők közé tartoznak: **Melius** (Debrecen, 1561), **Dávid** (Gyulafehérvár, 1569. 2r.), **Bornemisza** (Detrekő, 1584. 2r.), **Telegdi** (Bécs, N. Szombat, 1577—80.) prédikációik²⁾, melyek között legkitünőbbek **Telegdiéi**.

A XVII. század hitszónokai közül messze kimagaslik **Pázmány**; sőt mai napig az első magyar hitszónokok sorában foglal helyet. Hozzá legközelebb álltak: **Káldi**³⁾ és **Tofeus Mihály** tanár, majd **I. Apafi Mihály** udvari papja. végre erdélyi szuperintendens.⁴⁾

(1853—5; 2 köt.); **Kath. ker. hittan** (Eger, 1852); **Keresztyén Katechizmus**. (Debrecen, 1859); **Ziltz Mór**: **Hittan** izr. iskolák számára (1861); **Bodola**: **Ker. hittan** (Kolozsv., 1861); **Kámory**: **Vallástan** (1862); **Roskovics**: **Gör. kath. katekizmus** (1865); **Kiss Ján.**: **Ker. hittan**, helv. isk. számára (2 köt. 1866). — **Fordítások** eszközöltettek **kath.** részéről **Jarisch**, **Gruber**, **Goffine**, **Sámson**, **Nicolas**, **Martin**, **Szaniszló** s mások után **Szalay Imre**, **Bartl**, **Talabér** és **Lukácsék**, **Majer Károly** s mások által (1851—1867); **Nicolas** után „**Hit mestersége**“ **Bernatsky Fer.** által 2. kiadásban s 2 kötetben 1876; **ágostai** részről **Ziegenbein** után **Székcács** által (1866).

¹⁾ Kelemen barát, Rómában a magyar barátok perjele; **Szombat** helyi **Tamás**, szerzetfönök; **Szigeti Jakab**, **Váradi Mihály**, **Csanádi**.

²⁾ Lásd szerzőiket 5. §.

³⁾ **Káldi** prédikációi előbb jelentek meg (Pozsony, 1631 stb.); **Pázmányéi**: Pozsony, 1636; N. Szombat, 1695. 1768. (V. ö. 5. §.)

⁴⁾ Máskép **Dobos Mihály**; **Tofeus**nak hihetőleg „**Tótfői**“ előnévről nevezve. Szókimondó, kemény, mindazáltal közkedvességu ember volt. Szó-

* Pázmány után hitszónoklatunk, természetesen, hanyatlott: minthogy magasabban már alig emelkedhetett, másik Pázmány pedig születni nem akart. Miket Illyés András, erdélyi püspök¹⁾, Csúzy Zsigmond pálrendi szerzetes²⁾, Biró Márton veszprémi püspök³⁾, Szabó István jezsuita⁴⁾ — létre hoztak, hitszónoklatunk súlyedését tanusítják, dacára virágdús beszédárjaiknak s hogy koruk leghíresebb hitszónokai közé tartoztak.

* Hasonlót mondhatni a század (t. i. a XVIII. század) második felének hitszónokairól, kik között Molnár János kanonok (Pozs. 1777), Stankovicsi Lipót ferencendi (Győr és Komárom, 1789—99.), Golubics Zozim kapucinus (Pozsony, 1794—7), s főleg Alexovics Vazul pálrendi s pesti hitszónok (Pest, 1789—91), Hunyadi Ferenc szuperintendens (Vác, 1797—1802) termékeny s buzgó hitszónokok hírében állottak ugyan, de irodalmi súlylyal nem bírtak.⁵⁾

A hitszónoklati, valamint általában az istenészeti irodalom, a XIX. században indult ismét új életnek. Diószegi Sámuel debreceni — s Kolmár József komáromi prédikátorok jól elrendelt, tartalmas és tűrhető nyelvezetű hiterkölcsei beszédekét hagytak hátra (amaz: Debr., 1808; utóbbi: Pest, 1830). Valódi művészetre Horváth János püspök, és Májer József plebános, mindketten székesfehérvári egyházférfiak, emelték a hitszónoklatot, melynek utóbbi mai napig első disze.⁶⁾ Ezekhez teljes

széki beszédei „A szent Zsoltárok resolutioja“ cím alatt jelentek meg (Kolozsv., 1685. 4r.), melyek a mint elmondattak, rögtön leírtak Tiszaújhegyi István és Óvári Keszi János, Bornemisza Anna fejedelem-asszony író deákjai (gyorsírók?) által; melyeket aztán a szerző átnézett s helyben hagyott. Sok beszéde kéziratban maradt.

1) „Megrövidített Ige“ (74 egyh. beszéd. Bécs, 1693).

2) Horányi őt mint korának páratlan szónokát emeli ki. Beszédeinek címei: „Zengedező sipszó. Pozsony, 1723“ (4r. 754 l.) „Lelki éhséget enyhítő evangéliumi kölcsönözött három kenyér. U. o., 1724“ (4r. 662 l.) „Evangéliumi trombita. U. o., 1723.“ „Kosárba rakott aprólékos morzsalék. U. o., 1725“ stb.

3) Különös kedvelője s ápolója volt a tudományoknak. Nagyon sok munka csak az ő pártfogása alatt láthatott világot. Egyik munkája: „Micæ et spicæ evangelico-apostolicæ, azaz: Evangéliumi kenyérmorzsalékok és apostoli buzakalások. Győr, 1756.“

4) „Prédikátiók. Sopron, 1743.“ „Három esztendőre való vasárnapi prédikátiók.“ (?)

5) A zárjelek közé foglalt helyek s évek hitszónoki munkáik megjelenési helyeit s időit mutatják.

6) Horváth: „Ekeszólás a koporsónál. Veszpr., 1816.“ (Elmélettel); Májer: „Homiliák. Székesfehérvár, 1823“ stb. — Ez időtájban (1814—5) jelentek meg Bourdaloue híres francia hitszónok egyházi beszédei is magyar fordításban (10 köt.)

joggal sorakozik Szabó János erdélyi kanonok (Kolozsvár, 1848); valamint Gegő Elek, ferencrendi szerzetes s pesti hitszónok (Pest, 1836. ¹⁾). Nem kevésbé Szoboszlai Pap István tiszántúli szuperintendens (Debr., 1857), Szilády László (Pápa, 1840) s még inkább Szeremlei Császár Ábrahám „remekeivel“ (Rozsnyó, 1840), kik prot. elődeiket messze túlhaladták. Székács József, budapesti ev. prédikátor, volt szuperintendens, az egyházi szónoklat terén, nemcsak felekezetében, de azon kívül is, szintén az elsők között áll. ²⁾ Legközelebbi évtizedek folytán vallási beszédeket bocsátottak közre, **eredetiben**: Fejes István, Gyöngyös Sámuel, Jám bor Pál, K ö r m ö c z y Imre, L ö w Lipót (szegedi rabbi), Majer István, M e n d l i k Ágoston (Falusi prédikátziók), N e d e c z k y Gáspár, O r o s z Ádám, P é t e r f i Sándor, T o m p a Mihály, V e z e r l e Gáspár; **fordításban**: H u s z á r Károly, Majer Károly (Lacordaire után), N a g y Nep. János (Weinhofer után), R é v é s z Imre (Robertson után), S u j á n s z k y Antal (Kalászat), T a l a b é r János és György.

Vallási beszédek gyűjteményeit birjuk következő cimek alatt: „P á z m á n y - f ű z e t e k.“ (Kiadó: Sz. István-társulat; szerk. Róder Alajos); „P a p i d o l g o z a t o k“ (Szerk. Fördös Lajos); „P r o t e s t á n s l e l k é s z t á r“ (Kiadók: Török Pál és Székács József); „M a g y a r e g y h á z i b e s z é d e k g y ű j t e m é n y e“ (Kiadó: Szalay Imre); „E g y h á z i b e s z é d e k“ (Szerkesztő: Török Pál); „K a t h. l e l k i p á s z t o r“ (Szerkesztők: Talabér és Füssy.)

7. §.

Vallási irodalmunk egyéb termékei.

Nem minden vallási tárgy foglalkodtatta oly mértékben s oly szembe-szökőleg a magyar irodalmat, mint az előbbi §§-ok tárgyai. Mindazáltal szólnunk kell azokról is, miután egy vagy más tekintetben szintén nevezeteseek. Ide tartoznak:

1. Szent elmélkedések, imák. Az elmélkedések irodalmának kora a XIII., míg az imák s énekeké a XI. századba, sz. István idejébe, vihető vissza; s azóta bizonyára minden kor irodalma hozott e fajta műveket, minthogy azokra a hívők nagy se-

¹⁾ A mi beszédeiben netalán a művészetnek meg nem felel, azt ő hallgatóinál, kiknek száma mindannyiszor roppant vala, az előadás lelkesége s jól hordozott hangja által pótolta.

²⁾ Székács beszédei elszórva s Török Pál gyűjteményében jelentek meg.

regének folyvást szüksége volt ¹⁾. Ily imára találunk mindjárt a Pray-őskönyvbeli halotti könyörgésben (I. 3. §.); ily elmélkedés a Toldy-őskönyvnek nevezett königsbergi töredék (U. o.) Elmélkedések, imák a régi korból általán bőven lelhetők őskönyveinkben (2. §.) Az ide tartozó munkák témérdek, de zajtalan seregében vezérszerepeket visznek: Pázmány Péter „Imádságos könyve“ Grétz, 1606 (s eddig még 15 kiadásban); „Kempis Tamása“ Bécs, 1604 (s maig még 14 kiadásban); Molnár Albert „Imádságos könyve“ Heidelberg, 1610 stb.

2. Szentírás-magyarázatok. Ezek irodalma a hitujítással kezdődött. Természetes, mert a szentírás magyarra fordíttatván s a nép között terjesztetvén, magyarázatok is kellettek hozzá. Azonban rendszeres szentírás-magyarázó munkával csak a XVIII. század végén találkozunk először, Hunyadi Ferenc, „Kereszttyén archivariusa avagy historiai gyűjteményében“ (2 köt. Vác, 1794); melyet nem sokára (1807—18) követett Varga István, debreceni tanár bibliai magyarázattana (Exegetica theologia. 3 köt. Debrecen.) Ide sorolandók még: Vég István „Világosító jegyzeményei sz. Máté evangeliomjára“ (Pest, 1840); Fördős Lajos „Konkordantziája“ (Kecskemét, 1854 stb.); Maklári Pap Lajos „Bibliai egyezményes szótára“ (Pest 1855); Incze Dániel és Herepei Gergely „Új testamentom-magyarázata“ Wohlfart s mások után (Kolozsvár, 1854. N. 8r. XXII. és 1254 lap.)

3. Egyházisme, egyháztörténet. Egyháztörténeti első kísérleteket Bod Péter, magyar-igeni ref. predikátortól nyert a magyar irodalom („Az Isten vitézkedő Anyaszentegyházának .. világ kezdetétől fogva .. rövid Historiája. Bazel, 1760; 1777.) Utána nem sokára Molnár János lépett föl 4 kötetes „Anyaszentegyház történetével“ (N. Szombat és Kolozsvár, 1769—88.) Ujabb időből szintén egyetemes egyháztörténelmet irtak: Balugyánszky Andr. 1846 (Eperjes); Breznay Pál 1836 (Kolozsvár); Cherrier Mikl. 1844; Grynaeus Alajos 1853. (4 köt.); Kálniczki Benedek 1848 (S.-Patak); Kőrmöczy Imre nagyvárad kanonok (Pest, 1850—1); Révész Imre debreceni prédikátor (Pest, 1865 stb.); Varga Lajos 1876; Zsarnay Lajos. 1852. (Rövid sommája.) — Magyar-egyháztörténeti munkákat birunk Cherrier Miklós pozsonyi kanonoktól (Pest, 1856), Knauztól Lányi Károly után (Esztergom, 1866 stb.), Lányitól (3 köt. N.-Szombat, Pozs., 1844). — **Rövidletek:** Dierner Endrétől: A ker. egyház-történelem tankönyve 1866

¹⁾ Hasonlót mondhatni a sz. leckék és sz. igékről (episztolai s evangeliomi szakaszok.)

(2. kiad., 176. l.): **Nogáll Jánostól**: Az egyház-történelme dióhéjban 1862 (N.-Várad); **Márk Páltól**: Egyetemes egyháztörténelem 1870 (Debrecen: 2. kiad.) — Mint külön történelmek említhetők, **Tóth Mihálytól**: „Egyházzónoklattan, az egyházi beszéd rövid történelmével a legujabb korig (Pest, 1866); **Karcsu Ant. Arzéntól**: „A római pápák történelme“ Pest, 1869 stb.); **Scitovszky János** pécsi püspök, utóbb esztergomi biskópok áldornagyától (Pest, 1854), **Zsichovics Ferenc**, pozsonyi kanonoktól (Pest, 1866) „Szentek élete“; **Révész Imrétől**: „Kálvin élete“ (Pest, 1864). — **Egyházismét** e helyen kettőt mutathatunk föl: egyiket **Gyarmathy Jánostól** („Isten országa a földön, vagyis egyházi államtan.“ 1. 2. Pápa, 1850—55 XXI. és 665 lap); másikat **Munkay Jánostól** („Istennek földi országa Európában, 1840 óta.“ Pest, 1855 stb)

4. **Lelki pásztorság, egyházi szokások és szertartások.**

Ide vonatkozó terményei irodalmunknak sem nem régiek, sem nagy számmal nincsenek; de jelességre nézve társaik közt sem utolsók. Az első-nembeliek közül fölhozzuk **Szilasy János** egyetemi tanár, később nagyváradi kanonok „Lelki pásztorságtanát“ (2 kiad. I—III. köt. Pest, 1846); továbbá a győri kis papok által **Schüch Ign.** után kidolgozott „Lelkipásztorkodástan“ 1876 (2 kiad.); és **Garda József** „Lelkipásztori gondviseléstánát“ (Kolozsvár, 1867). — Másod-nembelieknél a kezdetet fordítás képezte, mint csaknem mindig: „Izraeliták és keresztények szokásai és erkölcei“ **Kopácsy József** veszprémi hittanár, utóbb áldornagyától **Fleury** után. (2 köt. Veszprém, 1801—2.). **Rácz András** esztergom-megyei népáldor már eredeti „Liturgikát“ hozott (3 köt. Esztergom, 1823—6.); **Lonovics József** egri érsek pedig „Népszerű egyházi archaeológiájával“ (I—III. 3. kiad. Pest, 1865; 1276 lap) a külföld figyelmét is magára vonta. — Említést érdemelnek még: **Szegedi Kilittől** „Anyaszentegyház szervezete“ (Pest, 1855), **Vadas József és Nagy Pétertől** „Agenda, szertartási beszédek s imák“ (Kolozsvár, 1866 stb.); **Horváth Jánostól** „A római kath. világegyház igazsága és szépsége“ (Eger, 1874.); **Nogáll Jánostól** Egyházi szertartás magyarázata (rövidlet) 1862 (N.-Várad.)

5. Vegyesek. 1820-ban új szellem, a XIX. század szelleme a vallási irodalmat is új életre keltvén, valamint egyéb téren, ugye helyen sem maradhattak ki annak közegei, a folyóiratok. Első volt ezek között a nevezett évben (1820-ban) **Horváth János** által Veszprémben megindított „Egyházi értekezések és tudósítások“ — „szigoruan tudományos s egyszersmind

szabadelmű és nemzeties organum.“ (Megjelent évnegyedenként 1824-ig 20 kötetben). Ezt követték 1832-ben: „Egyházi folyóirat“ (1834-ig. Szerk. Kovács Mátyás, majd Oswald Ferenc, egyet. tanárok); meg: „Vallási és egyházi társ“ (1839-ig. Szerk. Guzmics Izidór.) A két folyóirat egymást egészítette ki; amaz szorosan tudományos —, míg utóbbi széptani, buzgalmi és erkölcsi oldalaikról fogta fel a tárgyakat. — Mindkettő megszűnte után, Szaniszló Ferenc egyetemi tanár, később nagyváradi püspök a „Religio és Nevelés“ című hetilapot 1841-ben, mely „Religio“ név alatt maig főnáll (szerkesztők változtak). Ennek társlapjai kezdetben: „Egyházi tudósítások“, jelenleg „Irodalmi értesítő“ (Mostani szerkesztő: b. Hornig Károly egyetemi tanár.) — Egykoru ezzel s annak egyszersmind ellenlábasa a „Protestáns egyházi és iskolailap“, melyet eleinte Török Pál és Székács József, később, ugyanazok segédkedése mellett, Ballagi Mór szerkesztett s szerkeszti jelenleg is több év óta önállólá, lankadatlan buzgalommal. — Megemlítenők még, mint legujabb keletű és sok készültséggel szerkesztett folyóiratok: a „Magyar Sion“ (Egyháztörténelmi havi folyóirat. Szerk. Knauz Nándor, esztergomi kanonok. Esztergom, 1863—1870) és az „Új magyar Sion“ (Egyházirodalmi folyóirat. Szerk. Frankl Vilmos és — eleinte mint társ, most egyedül: Zádory János. Budapest, 1870—1877). — **Egyházi és isk. lapok:** Bimbófüzér 1865—77 (Sopr.); Izraelita közlöny 1864—70; Magyar izraelita. Szerk. Tencer Pál, kiad. Zsengeri Mór 1861—2; Magyar zsidó 1868—70; Remény 1868—77 (Győr.); Keresztény magvető 1871—77 (Kolozsvár.) — Végre a vegyesek sorában méltán foglal helyet a Prot. theologiai könyvtár. I—V. Pest, 1857—76; melynek I. kötetét képezi a „Theologiai tudományok encyclopaediája és methodologiája“ Hagenbach után Révész Imre által fordítva.

MÁSODIK SZAK.

A költészeti irodalom története.

1. §.

Általában.

A költészet oly régi, mint az emberi sziv. Igaza van koszorús költőnknek, midőn zengi:

„Minden öröm hangot szül: a bú s fájdalom ismét;

„A kikelet zöldjén zeng philemela panaszt.

„Ott, hol erő s szerelem párul, nincs messze az ének:

„A nyelv dalra fakad, hogyha vezérli szived”).

Nem csoda tehát, ha őseinknél már Európába jövetelük előtt virágzott némi költészet, melynek művelői s a szerzett énekek főtartói külön rendet, az igricek (dalnokok) rendét képezték, kik később hegedősöknek neveztetek — hegedűjokról, melynek hangjaival hosszabb s rövidebb énekeiket kísérték.

Az igricek énekeiket népes gyülekezetekben (lakomák, ünnepek, táborozás, mulatozás helyein s alkalmával) adták elő; s a gyülekezet tagjai az énekeket nemcsak gyönyörrel hallgatták, hanem gyakran emlékezetükbe is bevésték, széltiben utáandalolták s ez által a lelkesedést, melyet magok nyertek, honfitársaik között tovább terjesztették; főleg — az akkori idők szelleméhez képest — a harcias szellemet. Az igricek, céljok elérése végett, azaz: hogy minél népesebb gyülekezetekben adhassák elő énekeiket, természetesen azokat magok keresték föl, hol közelebb, hol távolabb; honnan e nevök: „vándor-dalnokok.” — Azonban a királyi s nagyúri udvaroknál állandó igricek tartózkodtak, kik életük főtartására külön földbirtokot kaptak.

Mi az igricek s hegedősök létkorát illeti: ez tulajdonképp a könyvnyomás előtti időkre terjedt, föl egész a vezérek, sőt épen Atila koráig, — akkor levén azok énekeire ép oly szükség, mint később a nyomott könyvekre. A XVI. században már a költészet közegei, egyaránt, élőszó és irodalom voltak, úgy hogy p. Tinódi, a mit lant mellett országszerte énekelgett, azt sajtó útján is (írodalmilag) közrebocsátotta; míg a XVII. század a hegedősök napját végkép letűnni látta.

A hegedősök napjának leszállta után főleg papok, tanítók,

---

*) Kisfaludy K. (Nemz. kiad. 31 l.)

jegyzők művelték a költészetet: míg a XVII. század közepe táján ugyanazt gr. Zrinyi Miklós művészetre emelvén, a nemzet előkelő s tudós férfiai foglalkodtak vele. A XVIII. század végétől (1772-től) kezdve pedig művelői épen iskolákra oszlottak. Ily iskolák voltak:

1. A **francia iskola**, mely a francia irodalom remekeit választotta követendő mintákul. Előbbkelő tagjai: Besse nyei György (I. 10. §.); b. Orczy Lőrincz, tábornok és főispán (1718—1789); Báróczy Sándor, testőr (1737—1809); Ányos Pál, páltrendi szerzetes (1756—1784); id. gr. Teleki József, agocsai főispán és koronaőr (1738—1796); id. Péczeli József, komáromi ref. prédikátor (1750—1792).

2. Az **ó-remek iskola**, mely az ókori görög s latin példák után indult. Főképviselei: Virág Benedek, páltrendi tanár (1752—1830); Rajnis József, világi pap (1741—1812); Révai Miklós (I. 9. §. XVIII. század); Baróti Szabó Dávid, jézus-társasági (1739—1819); Tóth László (1788—1820).

3. A **népies iskola**, mely leginkább nemzeti tárgyakat, régi (rimes) alakokban, népies nyelven adott elő. Főbajnokai: Dugonics András, kegyes-rendi s egyetemi mennyiségtanár (1740—1818); Horváth Ádám, ügyvéd (1760—1830); gr. Gvadányi József, tábornok (1725—1801); és Szalkay Antal.

4. A **Debreceni kör**, mely a népies elemet szintén föl vette, de összekötve az alak tisztaságával, mind mérték- mind rím tekintetében. Képviselei: Földi János, orvostudor, nyelvész és természettudós (1755—1801), ki a kört indítványozta; Fazekas Mihály, huszár-ezredes (1760—1819) és Csokonai Vitéz Mihály (I. 9. §. XVIII. század), kiben a kör fénypontját érte el; végre ifj. Kovács József nagykőrösi ref. prédikátor, kivel a kör letűnt.

Különös említést s elismerést érdemel itten azon „**poetai hetilap**“, melyet Csokonai az 1796-ki pozsonyi országgyűlés folytán „**Dietai magyar múzsa**“ címmel megindított s mely leíró-, tan- és gunyoros verseket, dalokat s egy nagyobb cantátát hozott („Az 1741-ki diéta“ 9 énekben). Hasonló közeggel a magyar irodalom sem az előtt, sem azóta nem birt.

5. Az **uj iskola** (1788—1877), mely az előbbiek nyere ményeit mind egyesítette s azonfölül a nemzeti, legközelebb (1830 óta) pedig a gyakorlati (társas-életi, társadalmi) elemeket is körébe vonván, a szép lehető legtökélyesb alakjai után törekedett. Így az uj iskola, a költészetet művészetté emelvén, őt irányban működött, illetőleg működik mai napig: általános vagy

emberi, továbbá nemzeti, népszerű, népies és gyakorlati irányban. Főképviselek (általános irányú költészetben): Kazinczy (I. 9. §. XIX. század) s Berzsenyi Dániel, mezei gazda s m. akad. r. tag (1776—1836); (nemzeti irányban): a két Kisfaludy és Vörösmarty (I. 9. §. XIX. század); (népies irányban): Petőfi és Arany (l. ugyanott).

Kisfaludy Károly 1821-ben szépirodalmi (költészeti) évkönyvet alapított „Aurora” cím alatt, melyet 10 éven át, haláláig, szerkesztett. Ennek munkatársai (Kölcsey, Bajza, Vörösmarty, Czuczor, Döbrentei, Makáry, Horváth Endre, Mailáth, Kiss Kár., Gaal György, Szenvey, Kovács Pál stb.) s maga a szerkesztő képezték az „Aurora-kört”, mely költészetünknek a románcot, balladát, kisebb eposzt, elbeszélést, beszélyt (novella) s regényt adta vagy azokat művészi tökélyre emelte. Halála után (1830) a Kisfaludy-kör munkásságával a szépirodalom minden terére kiterjeszkedett. Ez alapította a Kisfaludy-társaságot (1836), mely kezdetben csupán széptudományi s költői pályáztatások, majd 1844 óta, mint „Magyar széptudományi intézet” kir. szentesítést nyerve, széptani elmélet s bírálat, szépművek előállítása, kiadása, jutalmazása által nagy érdemeket szerzett. Évlapokat ad ki. (Lásd alább: 7. §.). Folyóirata 1847-ben „Magyar szépirodalmi szemle” cím alatt jelent meg, de a mely az év végén már megszűnt.

Hasonló társulat keletkezett legujabban (1876 nov. 23.) Petőfi nevére, **Petőfi-társaság** címmel. Célja: a szépirodalom emelése s az irodalomnak pártolókat szerezni. Első s jelenlegi elnöke: a társulat létrehozója, Jókai Mór. A rendes tagok száma 40-re van határozva; pártoló tag azonban bizonyos díj fizetése mellett mindenki lehet. Közlőnye, mely hetenként jelenik meg, Petőfi-társaság lapja címet visel.

2. §.

Elbeszélő költészet.

Már az igricek s hegedősökről (1. §.) följegyzette a történelem, hogy azok főleg történeti énekeket adtak elő.

Ezen énekek kútforrásaiul, a nyomdászat föltalálása előtt, a mondák szolgáltak; valamint viszont később magok a történetirők gyakran ily énekekből merítették az általok eszközölt történeti munkák (krónikák stb.) adatait.

Említett mondák (s énekek) következő köröket foglaltak

magokban: 1) A hún mondakört, vagyis azon mondákat, melyek a húnok, különösen Atila királyuk tetteit, a Hún birodalom alapítását s elenyésztét tárgyalták¹⁾; 2) Az ősmagyar mondakört, vagyis oly mondákat, melyek a magyar vezérek történeteit s az ország megvételeit adják elő²⁾; 3) A keresztény mondakört, azaz oly mondákat, melyek a királyok s már keresztény hősök tettei s való vagy regényes viszontagságairól beszélnek³⁾. — Mindezen mondák, vagy — mint utóbb nevezték — históriás énekekből a „Pannónia megvételeéről” szóló az, melynek legrégebbi, a XIV. század második feléből való, kéziratáról írónk közül legelőször Pray György emlékezett, ki azt egy barát betűkkel írott, említett századbéli öskönyvben⁴⁾ találta s róla a tudósvilágot 1744-ben értesítette, nevezetesen Cornidest, m. kir. egyetemi könyvtárórt; kitől Révai másolatot nyervén, azt 1787-ben (Pozsony) „Elegyes versei” közt sajtó útján kiadta. Az ének első fordája⁵⁾:

„Emlékezzenk régiekrel,
„Az Szityából kijüttekrel,
„Magyaroknak eleikrel,
„És azoknak vitézségekrel.

A nyomdászati föltalálása s hazánkban is meghonosodta után az elbeszélő költészet termékei még nagyobb szaporaságnak örvendettek, mint azelőtt s általában históriás énekek nevét viselték. Ezek szintén 1) Regényes vagy szép históriák voltak, melyek tárgyaikat többnyire külföldről (az

¹⁾ Hún és magyar nemzet eredete (gimmonda, nőrablás). Ütközetek (tárnokvölgyi, cesumauri, Detre homloknyila, kataláni ütk., Straszburg megőrtetése, spanyol hadjárat. Atila választatása, kardja, menyekzője, halála. koporsója. Akviléja veszedelme, gólyamonda. Buda meggyilkoltatása. Krimhilda csatája, a Hún birodalom vége. Csaba mondája.

²⁾ Álmos hivatása, választatása, Álmos Kióban, Ungban, s eltűnése. Erdély megvétele Tuhutum által. Zalán futása. A fehér ló vagy Pannónia megvétele. Botond. Lehel és Bulcsu veszedelmök vagy a jászkiért. Hozzájok járult: a magyarkák vagy gaz magyarok mondája (eisenachi vereség).

³⁾ Királymondakör: István király halála. Béla herceg párviadala. Endre és Béla. Cserhalom és a magyar rab leány megmentése László herceg által. Salamon. László király és Charitas. Kálmán és Álmos. Kálmán Oroszországban. Vak Béla és Borics. Kis Károly király veszedelme. — Hősmondák: Zách Klára és Zách Felicián esete. Kont István fővétele, a 32 nemes kivégeztetése. — Regényesek: Toldi Miklós mondája. Tar Lőrincz pokolba utazása. Óriás Lóránt regéi.

⁴⁾ Sajnos, hogy a tudós férfiú az öskönyvet közelebbről meg nem ismertette.

⁵⁾ Pray sajátkezű másolata után. (Megvan a m. kir. egyet. könyvtárban: Pray-kéziratok; LIII. köt. 213. s köv. l.)

európai nagy mondakörökből) vették, s csak kis részben hazai regékből ¹⁾; 2) Ó-remek historiák, melyeknek anyagát íróik az ó világ remek munkáiból kölcsönözték ²⁾; 3) Rímes krónikák vagy szorosb értelemben vett historiás énekek, melyek hazai vagy külföldi, újabb vagy régibb eseményeket adtak elő egész történetírói hűséggel s hazafias irányban. E téren Tinódit illeti legtöbb keszorú ³⁾. (I. 9. §. XVI. század); 4) Erkölcsei beszédek, melyeknek célja egyenesen erkölcsi oktatás volt. ⁴⁾ — Egyébiránt a historiás énekeknek sem volt céljuk a gyönyörködtetés; ezt csak dallamaik s zenéik eszközölték: hanem inkább tanítás, mindannyié pedig a vallásosság s erkölcsiség előmozdítása. Különben is az elbeszélő költészet eddig érintett termékei alig vagy épen nem bírnak semmi költői becsesl; s költészet rovata alá csupán annyiban tartoznak, mennyiben verses alakjuk van; ámbár ez is legtöbbnyire ép oly művészetlen, mint a tartalom. ⁵⁾

¹⁾ Külföldi tárgyuak: Istvánfi Páltól „Voltér és Grizeldisz historiája“ Petrarcha latin beszéde után (1539); névtelentől (Heltai?) „Fortunatus“ egy Szebenben hallott német elbeszélés után; drávai névtelentől „Rustán császár“; pataki névtelentől „Euryalus és Lucretia“ Aeneas Sylvius folyóbeszédben latinul írt regénye szerint. — **Hazai tárgyuak:** „Vitéz Francisco historiája“ szendrei névtelentől (1571. Szerző t. i. azt Szendrő-vári fogságában készítette); „Toldi Miklós historiája“ Ilosvay Péter tanítótól (1574); „História egy Argirus nevű királyfi-ról és egy tündér szűz leányról“ Görgei Alberttől, úgy látszik, erdélyi népmonda után.

²⁾ Ide tartoznak: Dálnoki Jánostól „Trójai veszedelem“ (1569); Huszti Pétertől „Éneis“ (1625); Idari Pétertől „Világbiró Nagy Sándor“ (1548).

³⁾ **Hazai-történeti** tárgy munkáit „Cronica két könyvben“ cím alatt adta ki (Kolozsvár, 1554) s Ferdinand királynak ajánlotta, ki neki tiszteletdíjúl 12½ jobbágytelek árát fizettette ki. E kiadásból azonban hiányzik „Zsigmond-krónika“, melyet Heltai adott ki „Cancionale“ című gyűjteményében (Kolozsv., 1574). — **Külföldi tárgy**u historiás-énekíróink közül említést érdemel itt Cserényi Mihály székely, ki a perzsa fejedelmekről írt verses históriát (1592), rimes krónikáink között legterjedelmesbet.

⁴⁾ Ilyen Varsányi Györgytől „Xerxes krónikája“ (1561); Bogáti Fazekas Miklós, arian vallásu hitszónoktól „Aspasia asszony dolga, és a jó erkölcsű Asszonyoknak tüköre.“ (Kolozsv., 1591); Szentmártoni Bodó János kolosi unitár paptól, ki kora (1623—1645) első költőjének tartatott: „Tékozló fiú historiája három részben“ (1625).

⁵⁾ Mutatvánnyul álljon itt Tinóditól:

„Halljátok már Ali basa bölcsességét,
„Budából hadával gyakran kiütését,
„Veszperim vár alatt lőn hamar megszállása.
„Ez Veszperim vára szép püspekség vala,
„Az Balaton mellett merő köven vala,

Zrinyi (I. 9. §. XVII. század) volt hazánkban első, ki az elbeszélő költészet terén valódi költői művet, hőskölteményt, alkotott, ily cím alatt: „Szigeti veszedelem“ (Zrinyiász). Benne szépapjának, szigetvári Zrinyi Miklósnak hőstettét s halálát dicsőíti. A remek mű becséből nyelvének darabossága, itt-ott hibái, s a gyarló verselés mit sem vonnak le¹⁾. XV énekből áll, Zrínyi-fordákban.

Zrinyit követték vagy legalább annak példája után indultak báró Liszti László és Gyöngyösi István, — de különböző irányban s szerencsével; mert míg amaz a XVI. század rimeskrónikásain fölül emelkedni nem birt: utóbbi a verses regényt alapította meg s vitte oly tökélyre, hogy több mint száz évig magyar remek költőnek egyedül őt tekintették. (Tehát Zrinyi mellőzésével; mit kétségkívül virágos, eleven előadásának, szabatos és zengzetes verselésének köszönhet főleg)²⁾.

Több mint száz év kellett, hogy a magyar saját nyelvén ismét valami új hőskölteményt olvashasson, miután Zrinyi remekét alig ismerte, Gyöngyösi termékeit pedig már csaknem könyv nélkül tudta, tizszer is olvasván azokat.

És a **hősköltemények első** (termékeny) **kora** megérkezett. A három egykoru iskola: a francia, óremek és népies iskolák, — versenyeztek egymással époszok létrehozásában. Ott látjuk mindjárt francia iskolából **Bessenyeit** (I. 10. §.); ki azonban Voltaire Henriasát vevén mintául, „Mátyás királyában“ (6 ének) tisztán történeti hőst és nem hőskölteményt állított elő (1772; kéziratban maradt). Ebből láthatni, mit nyert irodalmunk magának az érintett „Henriasnak“ is nyelvünkre átültetésével id. Péczeli József, komáromi ref. prédikátor és Szilágyi Sámuel szuperintendens által, jöllehet a annak

„Az jó Paksy János ott főhadnagy vala,

„De a megszálláskor király felé ment vala.

„Ezen Ali basa nagy örömbe vala, stb.

(Lásd: Budai: Polg. Lexicon. Vass Mih.)

¹⁾ A munka eredeti címe: „Adriai tengernek Sirénája, gr. Zrinyi Miklós. Bécs. 1651.“ — E században kiadták: Kazinczy F. (1817), Székács Pál (1847), Greguss Ág. (1863) költői —, Kazinczy Gáb. és Toldy F. (1852. 4r.) minden munkáival.

²⁾ Ide tartozó munkája Lisztinek: „Magyar Mária, vagy a Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete. Bécs, 1653.“ 2r. (Új kiadás, egyéb költői munkáival, Ürményi József által a Nemz. könyvtárban, 1853). — Gyöngyösinék: „Murányi Vénus. Kassa, 1664. (1775-ig még kilencszer kiadva); „Keményiász“ (Kemény János): Lőcse, 1693. (1775-ig még ötször); „Chariklia.“ Lőcse, 1700. (1763-ig még 4-szer). Egyéb munkáival Gyöngyösinék az itt nevezetteket kiadták még: Dugonics (1796) és Toldy (1863).

fordítását (Győr, 1780 s újra 1792) szabadság, könnyűség és csín: emezét (Pozsony, 1789) tömörség s hathatosság jellegzik. Ugyancsak a francia iskolából került ki Boileau víg hőskölteményének, a híres „Pulpitusnak” bár kedélyes, de áradó fordítása Kovács Ferenc veszprémmegyei tiszti mérnök tollából. (Győr, 1789). — Az **óremek iskolából** Baróti Szabó (1. §. 2.) állott elő részint eredeti, részint fordított hőskölteményekkel¹⁾: míg a **népies iskola** a hősköltőket négyével, ötével, a hőskölteményeket pedig még tetemesb számmal szolgáltatatta. Ide tartoznak: Dugonics András (1. §. 3.), Horváth Ádám (U. o.), Kónyi János, őrmester (a múlt század 2. felében), gr. Gvadányi József (U. o.) hőskölteményeikkel²⁾; Szalkay Antal Virgil átöltöztetett „Aeneisével” Blumaner után (Bécs, 1792). — Az e korbeli hőskölteményeknek, valamint már előbb Szalkay Éneise, úgy 1803-ban (Nagyváradon) a Debreceni kör egyik legjelesebb tagja, Csokonai (1. §. 4.) fura hőskölteménye: „Dorottya” (4 ének) vetett véget, mely művészete által kortársai fölött messze emelkedik.³⁾

A magyar hősköltészet második kora, az **óremek-nemzeti**, a virágzási kor, Székely Sándor „A Székelyek Erdélyben” című hőskölteményével veszi kezdetét 1823-ban, mely évben az a Hébe II. évfolyamában (Bécs) napvilágra jött. Tárnya: Irnak húnjainak, vagyis a székelységnek megtelepedése Erdélyben. „Csodálatos sugallat műve, írja róla Toldy. „Oly hang űti meg benne fűleinket, a milyen költésze-

¹⁾ **Eredeti**: „Komáromi földindulás” (Megjelent egyéb munkáival. Kassa, 1777; Verskoszoru. 3 köt., '786; Költ. munk. 2 köt., 1789; 3 köt. Komár., 1802); — **fordítmányok**: „Első szülőink el-esete” (Milton „Elveszett paradicsoma,” Neumann latin fordítása szerint. Egyéb munkáival az 1802-ki kiadásban); Virgil „Aeneise.” (Bécs és Pest, 1810. 1813.).

²⁾ Dugonics hőskölteményei: „Trója veszedelme” (Virgil Éneisének II. éneke nyomán. Pozs., 1774); „Ulysses történetei” (Pest, 1780. Homér után); — Kónyié: „Magyar hadi román avagy gr. Zrínyi Miklósnak Szigetváran tett vitéz dolgai” (Pest, 1779. Uj Zrínyiasz, közel sem oly jó, mint eredetije, az első Zrínyiasz); „Hunniász” (Győr, 1787). A nemzet közlekedéssel fogadta, alkalmasint inkább a tárgy miatt, Hunyadi János életét rajzolván, meg a nemzeti büszkeségnek hízelgő leírások s hazafias beszédek miatt is; s nem költői alakításaiért; — Gvadányié: „Egy falusi Notáriusnak budai utazása” (Pozs., 1790; 1807; 1822); „Rontó Pál” (Pozsony, 1793; 1816).

³⁾ Nevezetesen Gvadányi idézett művei s Fazekas „Ludas Matyja” fölött. Utóbbi: rege 4 levonás s hatméretű versekben, — több kiadást ért, hely és év kitétele nélkül. Csinos kiadá-ai képekkel Mártontól: Bécs, 1817; Buda, 1831. stb.

„tünkben azelőtt soha. Tartalma tisztán regényes, minden idegen zamat nélkül nemzeti, egyesülve antik szép formákkal az előadásban; maga a nyelv sajátzerűen szép, tömött s erőteljes; sőt hexameterre is¹⁾, bár gyakran incorrect, egészben meglepőleg festői s hatályos.“²⁾).

Senki sem beszélt az új költeményről. De két ifjunak **Vörösmartynak** (I. 9. §. XIX. század) Tolnában, hol nevelősködék, s **Czuczornak** a pesti papnöveldeben, mint kis papnak, midőn Székely művét olvasák, „láng lett egyszerre szemökből“ és mohó vágygyal költői tárgyat kerestek. Mindkettő talált: **Vörösmarty** a honalapító Árpádban, **Czuczor** az ágostai (910. évi) diadalban. Utóbbi kisebb terjedelmű (4 énekből álló) „**Augsburgi ütközetével**“ hamarabb készen lett s az Kisfaludy Károly Aurorájának III. évfolyamában (1824) jelent meg: míg **Vörösmartytól** „**Zalán futása**“ 10 énekben, 1825-ben látott világot (Pesten).

Az általános, zajos tetszés, melylyel **Czuczor** első hőskölteménye fogadtatott, kétségkívül nagyrészt a nemzeti érzület s büszkeségnek tulajdonítható, minthogy a mű a nemzet hadi érenyeit dicsőítette: de tulajdonítható a költő művészetének is, kinél a nemzeti érzés oly erőteljesen, oly hathatósan nyilatkozott, mikép ez alakban addig egy új költőnél sem.

Vörösmarty „**Zalán futásának**“ tárgya: a Zalánon, Duna és Tisza közti bolgár fejedelmen, kivívt diadal s így Magyarország meghódítása s elfoglalásának befejezése Árpád által. Ha lehet is e mű szerkezete ellen kifogásokat tenni: de a tárgy megválasztása, annak felfogása, a személyek megalakítása, a kedély állapotok festése, a csata-leírások, hasonlítások kitűnően sikerülteknek mondhatók. A nyelv kezelése pedig s a versalak (hatméretű) épen bámulatra ragad. Halljuk itt **Toldyt**, irodalmi bajnokainknak legavatottabb s vers nélkül is zengzetes megéneklőjét. „**Vörösmarty** nyelve ujszerűbb minden ujítóénál; de nem új képzései, hanem fordulatai s a kifejezés által, melyek mind e mellett mindig tösmagyar jelleműek, hatályosak, szépek. A hexameter pedig, melylyel eposzi költeményeiben él, majd pompás, méltóságos, majd rohanó, vagy játszó, de mindig jellemes; s annyi zengzetességgel (numerussal) bír, minővel

¹⁾ E második-kori hősköltészet minden műve hatméretűekben van írva; azért viseli a jelzőt: „ó-remek.“

²⁾ Székely még három eposzt írt, melyek közül egy („Mohács“ 4 ének) a Koszorú I. folyamában napvilágot is látott (Pest, 1828); de a melyek, miként a megjelentből következtetni lehet, az elsőhöz nem hasonlíthatók.

„egy költőknél sem. Mintha ő találta volna fel azt, mintha vele a világ nyelveit versenyre hívná ki!“¹⁾

Vörösmarty „Zalán futása“ mellé terjedelemre nézve méltán sorakoznak **Debreczeni Márton** (1801—1851) „Kióvi csatája“ (16 ének. Pest, 1854) és **Horváth Endre**, pázmándi nádor (1778—1839) „Árpádja“ (12 ének. Pest, 1831). Debreczeni művében föltalálás s alkotás, hathatós helyzetek, lelki állapotok hű festései s bizonyos ősi erő alakjaiban nem hiányzanak, szólása hódító bár egyszerű: de sem tárgyának fontossága, sem személyítés dolgában előképét Vörösmartyt el nem éri; annál kevesebbé nyelvtisztasága s verseinek zengzetességével²⁾. — **Horváth** nem egy fő és egységes történetet tárgyal Árpádjában, mint Vörösmarty: hanem a nemzet egész kiköltözését s Magyarországon megtelepedését, Zsolt fejedelemmé emeltetéseig; mi által történeti, de nem szerves költői egészet kapunk, tulajdonképi szerkezet s érdekesoportosítás nélkül egy pont köré. (Tehát körülbelül históriás éneket, órekek alakban). Nem hiányzanak azonban helyenként költött mellékrészletek sem változatosságáhozása végett a „hosszu lélekzetű műbe;“ valamint kiemelendő a hatályos, méltóságos, velős előadás is; főleg pedig a tősgyökeres magyar nyelv, melyet ódon egyszerűség s erő bélyegeznek s kimeríthetlen forrása a nyelv szépségeinek. Nem hiájában dolgozott szerző az egész munkán 12 évig.

Mind Czuczor, mind Vörösmarty, mind végre Horváth, említett műveik mellett, egyéb kisebb s nagyobb hőskölteményeket is irtak, melyek szerzőik lángelméjéről csak újabb tanuságokat nyujtanak.³⁾

E korhoz tartoznak még többek között: **Baksay Dániel** két műve („Tündérvár.“ 1 ének; „Tékozló fiu.“ 4 ének; mindkettő a debreceni Lantban, 1834—5.); **Garay János** „Csatár“-ja

¹⁾ Lásd: I. 5. §. Mutatványok.

²⁾ Debreczeni 1826-tól fogva költészetével radnai regényes magányában lappangott. Halála után művét gr. Mikó Imre adta ki. A XV.XVI. énekek csak vázlatok.

³⁾ Ilyenek, **Czuczortól**: „Aradi gyűlés“ (5 ének. Pest, 1828. Diösőítése a magyar hűségnek: politikai hősköltemény. Költészetünk egyik legszebb gyöngye); „Botond“ (4 ének. Megj. az 1834-ki Aurorában. Botond vezér byzanti hadjárata, regényes alapeszmével); — **Vörösmartytól**: „Cserhalom“ (1 ének; 1825) és „Eger“ (3 ének; 1827). Mindkettőben Vörösmarty költői előadásának varázsa — erőtelj, gyöngédség s ragyogó színezetre nézve — főfokát érte el. Egyéb elbeszélő költeményei Vörösmarty-nak nem annyira sikerültek; — **Horváthtól**, Árpádját megelőzve: „Gritti Lajos“ (1821) „Sziszeki győzedelem“ (1827) „Borbély Helena, a magyar amazon“ (1825). Megjelentek „Kisebb költeményei“ közt. Pest. 1832.

(9 kép; Pest, 1834. Gyenge mű); Garay Alajostól „Betulia hölgye“ (sz. történeti eposz). Azonban, az 1830-ki párizsi világ-esemény (X. Károly trónról letétele) után, a hadi erények megéneklésének s az őregek költészeti alakok ideje lejárt.

A „nemzeti őregek hősköltészet“ Vörösmarty s társai által tetőpontját érte s tökélyesbet annál, a mi már létezett, nem volt képes nyújtani; s minthogy a nemzeti s társas élet is új alakokat öltött: szükségkép más tért s más formákat kellett a hős- vagy legalább elbeszélő költészetnek keresnie, ha közönségre akart számítani. A Kisfaludy-társaság tehát, melyet e szerep méltán megilletett, jutalmakat tűzött ki (1837—1846): balladáira, költői beszélyre történeti, majd mondai alappal, vig hőskölteményre, hitmondára, sőt épen a „korszerű hősköltemény elméletére;“ s nem siker nélkül. Részben ennek tulajdonítható, hogy költőink először ugyan népszerű, majd népies, végre gyakorlati irányú műkölteményekkel (költői beszélyek és költői regényekkel) nyilvánosság elé léptek. És pedig népszerűekkel: Gaal József¹⁾, Szabó István²⁾, Garay János³⁾, Szász Károly (Trencsényi Csák; 10 ének. 1861); népiesekkel: Petőfi⁴⁾, Tompa⁵⁾, Arany⁶⁾; gyakorlati irányuakkal: Balogh Zoltán⁷⁾, Arany⁸⁾, Gyulai Pál⁹⁾, Zichy Géza gr.¹⁰⁾, Egervári Ödön (Tarczai család. Költői elbeszélés 13 énekben).

¹⁾ „Haramia szerelme“ (1842) „Balassa“ (1847) „Lónyai Anna“ (U. a.)

²⁾ „Aesop halála“ (1842).

³⁾ „Frangepán Kristófné“ (1846) „Bosnyák Zsófia“ (1847) „Kont“ „Kont fegyvernöke“ „Árpádok“ (40 költői beszély) „Szent László“ (történeti hősköltemény 12 énekben; a költő legnagyobb műve, ép úgy szerves egység nélkül, mint Horváth Endre „Árpádja.“

⁴⁾ „János vitéz“ (1844).

⁵⁾ „Szuhay Mátyás“ „A vámosujfalusi jegyző“ (1847).

⁶⁾ „Toldy“ (1847. Költői regény 12 énekben; a népies netovábbja) „Murány ostroma“ „Toldy estvéje“ „Buda halála“ „Daliás idők“ (Még nincs befejezve). Ez és egyéb ide tartozó műveit Aranynak lásd „Összes költeményei“ közt (1867).

⁷⁾ „Alpári“ (1871. Költői regény, 6 könyvben. Tartalom, szerkezet és alak egyaránt jeles).

⁸⁾ „Bolond Istók“ (1850-ben 1., 1874-ki Budapesti szemlében 2. ének. Befejezetlen).

⁹⁾ „Romhányi“ (Bevezetlen; az I. ének 1869, a IV-ikől 20 fonda 1874-ben a Budapesti szemlében jelent meg. Ugyanőtöle van a Kisf. társ. 1873. év lapjában névtelenül napvilágot látott s akkor nagy hatást előidézett: „Déliabók hőse“ vagy „Hübele Balázs“ 4 énekben.

¹⁰⁾ „A boldogság útja“ (költői regény, IX. énekben; 1875. Korunk jobb elbeszélő költeményei közé tartozik. Benne a regényes és való küzdelme érdekfeszítő).

Elbeszélő költészetünk ujkori (1772—1877) irodalma, az előadott eredeti művek mellett, nem csekély számmal hozott létre fordítmányokat is, részint az ó, részint az új nyelvekből. Ilyenek görögből Homér „Odyszeája“ s „Iliásza“ Szabó Istvántól (1846. 1853)¹⁾; latinból Virgil „Éneisze“ Baróti Szabó Dávid (L. 42. l., 1. jegyz.) s Márki Józseftől²⁾; németből a „Nibelungok“ Szász Károlytól (1868), Klopstock „Messiása“ Tárkányi Bélától (1872); Pyrker „Tunisiása“ Udvardy Jánostól (1839); franciából Voltaire után „Henriasz“ id. Péczeli József és Szilágyi Sámuelről (L. főnebb); D’Arlincourt „Nagy Károlya“ Benke Józseftől (1834); olaszból Tasso után „Megszabadított Jerusalemből“ előbb (1805) Tanárky Jánostól, legközelebb (1863) Bálint Gyulától; portugálból Camoens „Luiziadája“ Greguss Gyulától (1874; 2. kiad.); svédhől Tegnér után a „Frithiof-monda“ Győry Vilmostól (1868). Runeberg után „Nadesda“ ugyanattól (Budapesti szemle, 1875); oroszból Puskin után „Anyegin“ Bérczy Károlytól (1866); finnől „Kalevala“ Barna Ferdinándtól (1871); angolból Milton után „Elveszett paradicsom“ Besenyei Sándortól (1796; 2. kiadás 1874).

Az elbeszélő-költemények előszámlált fajain kívül irodalmunkban kisebb s nagyobb fontossággal bírnak még: a hitmondák, ujjabbkori mondák, regék, regedalogok és regénykéek, édenkéek. Ezek irodalmáról is kell tehát néhány szót mondanunk³⁾.

¹⁾ „Iliászt“ fordították még: Molnár János (a múlt század végén), és Vályi-Nagy Ferenc (1821); az 1. könyvet Révay és Kölcsey.

²⁾ M. Éneiszének eddig csak 1. füzet (1 1/2 ének) jelent meg; azonban a többi rész is sajtóra, egy lelkes hazafi áldozatkészségére vár. Egyéb fordítmányai az Éneisznek: id. Kovács József (1799—1830.), Gyurits Antal (1851: 1—4. ének), Sebők Arkád (1857), Remete József (1863) s Vajdafi József által (1867) eszközöltettek (utóbbi folyó-beszédben.) — Szintén latinból fordítvák: Lukán „Fárfaliája“ (Pharsalia) Baksay, Laky (1867), Márki (kézirat) s az 5. első ének (1830, a „Koszoruban“) Sztrokay által; nem különben Valér (C. Valerius Flaccus) „Argonautica“, melyet Fábrián Gábor fordított s adott ki (1873). — Azonban a két öregek nyelvből eszközölt eme fordítványok tetemes számának, fájdalom, nem örvendhetünk. Általában alaki pongyolaság, tartalmi hűtlenség jellegzi azokat; egyiket s másikat épen rossz magyarság. Kivételt alak s magyarság dolgában Barótié, tartalmi hűségre nézve Fábriáné képeznek (Vajdafié, mint folyó-beszédben írott, e helyen számba nem vehető). Minden tekintetben sikerültnek az egy Márkiét mondhatni.

³⁾ Némelyek ezen elbeszélő-költeményfajok közül (a hitmondák,

A **hitmondák** (legendák) virágzásának kora a hazai kereszténység első s közép századaira, tehát a nyomdászat előtti időkre esik, midőn írással s tanítással csak szerzetesek foglalkodtak s a hitélet az egész nemzet szívében teljesen ki volt fejlődve¹⁾. Létrejövén a sajtó s ez által a szellem országának világossága mindinkább terjedvén, a hitmondák egének homálya széteszlott s azok — mert talán nem lettek többé közönséget — az irodalom színteréről letűntek, úgy szólván, a legujabb időkgig; a mikor — de már művészibb s kötött alakban — némely íróink (Garay, Czuczor, Tárkányi — Pyrker után, Mindszenti, Knauz s még egyketten) olykor-olykor ismét megpróbálkoztak azokkal²⁾. S helyesen, minthogy valamint általában a költészetnek, úgy különösen a hitmonda-költészetnek sem kell valóban létező tárgyakkal foglalkodnia; elég, ha csupán képzelhetők a tárgyak.

Regéket s ujabbkori mondákat³⁾ írtak, fordítottak vagy gyűjtöttek: **Kisfaludy Sándor**⁴⁾, **Tompa**⁵⁾; továbbá: **Balla Kár.** („Hősregék a magyar előidőkből“); **Deáki Fülöp** („Ezeregy nap“; perzsa regék. 4 köt.; 1833—44); **Garay Alajos** („Regék és mondák“); **Jámbor** („Szádvár“ rege); **Kővári** (100 történelmi rege); **Kriza** (mondák, a „Vad rózsák“-ban); **Oroszhegyi Józsa** („Havasi rém“; népmonda); **Paulikovics** (történelmi regék. „Rajzok a hajdankorból“ című művében); **Roboz**

édenkép, regék, mondák) részint folyó-, részint kötött beszéd alakjában jelentek ugyan meg: mindazáltal, hogy kétszer ne kelljen azok különben sem jelentékeny irodalmát tárgyalni, e helyen a folyó-beszédben írottakról is lesz szó.

¹⁾ Régi hitmondák, nagyobbrészt folyó-beszédben írva, találhatók némely őskönyveinkben (Debreceni —, Ehrenreich-, Nádor-, Erdy- stb. őskönyvekben); valamint sajtó útján is kiadva, főleg a Toldy által közrebo-csátott „Legendák tárában“ (Több kötet). — Legnevezeteseb magyar legendák: a sz. Margitról, IV. Béla király leányáról és az alexandriai sz. Katalinról írottak. Utóbbi 4067 versből áll, melyek nyolctagúak s páros ríműek.

²⁾ Például: Garaytól „A fekete kutya“ (Összes költeményei, 1854); Knauztól „Sziget lilioma“ (Religio).

³⁾ A régiebb írók által följegyzett mondákról a jelen §. elején volt szó.

⁴⁾ Lásd: I. 9. §. XIX. század. — Ide tartozó művei: „Regék a magyar előidőből“ (15 rege; 1807—1838). „Semmi sem lehet magyarabb, így ír Toldy rólok, az általa (a költő által e regékben) ábrázolt jellemek s erkölcsöknél s azon érzületnél, mely azokat eltölti.“ „Épen ennek köszönik a „Regék“ azon általános és mély hatást, melyet a nemzetre tettek.“

⁵⁾ „Népregek, Népmondák“ (1816, kétszer; s 1853, Versei IV. kötetében); „Virágregék“ (1853; 1856). Tompa, regék s mondákban legjelesb költőink egyike.

(„Balaton szerelme“); Thaly Kálmán (regék, mondák — „Ne bánts a magyart“ „Székely kürt“ „Kárpáti kürt“ című műveiben; 1857. 1861).

A **regedal** (ballada) s **regényke** (románca) nem új tüntemények irodalmunkban. Keletkezésök ideje legalább is a XV. XVI. századokba tehető, mely korból nem kevés valószínű balladát s románcot mutathatunk föl¹⁾. Az új szabású, különösen új nyelvezetű regedalt s regénykét azonban irodalmunkba **Kölcsy** Ferenc (1790—1838) ültette át, Bürger német költő példája által indítva²⁾. Kölcsy mindkét nembeli költeményei általában, különösen a „Dobozi“ és „Szép Lenke“ címűek (amaz ballada, ez románca) mintaszerűek. — Utána, mai napig, csaknem minden jeles költőnkől birunk regedalo- s regénykéket; különösen: **Arany**, **Bajza**, **Czuczor**, b. **Eötvös**, **Garay**, **Kisfaludy K.**, **Lauka**, **Lisznai**, **Pap Endre**, **Petőfi**, **Thaly**, **Tompá**, **Vörösmarty** 61 stb.³⁾.

Édenképet (idyll, pásztori vers) és pedig eredetit, irodalmunkban legelőször találunk **Baróti Szabónál** (1777), **Faludinál** (1786); — fordítmányokat **Virgil** után ugyancsak **Baróti Szabó** s **Rajnis**nál; **Bion** s **Moschus** után **Nagy Ferenc**nél (**S. Patak**, 1811); **Gessner** után **Kálczy**nál (1788).

3. §.

Lantos költészet.

A (tulajdonképeni) lantos költészet egykoru az elbeszélő költészettel s magával a nemzettel⁴⁾. Írott maradványok azonban csak a XIV. s későbbi századokból jutottuk hozzánk. És pedig:

¹⁾ Lásd: „Régi magyar énekek. Közzé teszi Somogyi Antal.“ Arad, Pest; 1873. 2. füzet. — Le a kalappal ezen énekek előtt!

²⁾ A balladát, legalább az újmodorút, a német irodalomba Bürger hozta be 1774-ben.

³⁾ Válogatott ballada- s románca-gyűjteményt Heckenast adott ki. (Irod. kincstár. II—IV. Pest. 1860—3. Gyémánt kiadás).

⁴⁾ „Voltak nekik (az ősmagyaroknak, V. században s előbb) vallásos, gyász-, politikai énekeik, és női (szerelmi) dalaik.“ (Toldy: M. irod. tört. 1865). Mi a vallási énekeket illeti: ezek, valamint a nemzet, a XI. századdal a keresztény hitet szintén fölvették ugyan (a deák himnuszok nyomán): mindazáltal kezdetben éltek még az ősvallási énekek is; a XIII. század vége felé pedig magok az egyházi férfiak közül némelyek épen trágár énekeket hallgattak; sőt az egyházban világias énekeket zengettek; úgy hogy az 1279-ki budai egyházi zsinatnak kellett föllépnie s az ily énekek hallgatását, illetőleg zengését eltiltani. (Ferenczy: „M. irod. tört.“ 11. §.)

✧ I. **Egyházi énekek** őskönyveinkben maradtak fön. (Döbrentei-, Winkler-, Nádor- Czech-, Battyányi-, Peer-, Keszthelyi — Gyöngyösi őskönyvekben) a breviumi hymnusok értelme (szövege) vagy legalább szelleme szerént¹⁾.

A nyomdászat föltalálása s a hitujítás után mai napig megjelent rengeteg mennyiségű énekes könyvek közül legnevezetesebbek: Székely Istváné (Deák hymnusok magyarázata, azaz: fordítása; 1538), Molnár Alberté (Sz. Dávid 150 zsoltára; először Herborn, 1607-ben; azóta mintegy 100-szor, most is használatban levén), Dajka János s Katona Istváné („Öreg graduál“; Gyula-Fehérvár, 1636); Szelepcsényi György, esztergomi érseké (Cancionale catholicum, azaz: „Istenes énekek“; N.-Szombat, 1680; n. 4r. Számos kiadást ért s jelenleg is kézen forog); Szegedi Lénárd, egri püspöké (Kassa, 1674. Ósmagyar jellemű s előbbinél sokkal gazdagabb. A század legnevezetesebb művei közé tartozik); jelen századból: a Zsasskovszkyak és Tárkányi Béla kath. „Énektárai“ (hangjegyekkel; Eger, 1854—5; 4r.); Fekete Ferenc kath. „Kántorkönyve“ (1857); 4. kiad. 1876 (Szeged); Zsasskovszky Ferenc és Endre „Karénekes könyvek“ 1876 (2. kiad.).

✧ II. Az **önálló** (nem egyházi célokra szolgáló) **vallási lant** első mestere²⁾ irodalmunkban b. **Balassa Bálint** volt a XVI. században (I. 9. §.). Öt követték a XVII.-ben: **Rimay János** (követségeket viselt főember) és **Beniczky Péter** (szentelt vitéz). Borult hangulat vonul végig mindhárom énekein, midőn az országos bűnöket s nyomort ecsetelik s a nyomort úgy tüntetik elő, mint a bűnökre mért isteni büntetést³⁾. — Ugyan-e században írta gr. **Zrinyi Miklós** „Feszületre“ című összes vallási költészetünk egyik legszebb darabját.⁴⁾ — A XVIII. század vallási költői közül **Rádai Pál** emelendő ki, kinek „Lelki hódolás“

¹⁾ Némelyek közülök sajtó útján is megjelentek: a Régi m. nyelveml. II. IV. köt.; Toldy „Irod. tört.“ (I. köt., példatár); Révai „Elegyes verseiben“. — A „Batthyány-őskönyv, mint valóságos karkönyv, legtöbb éneket foglal magában (2r., 452 lap).“

²⁾ Mestere már, mert ugyanannak megkezdői mások, a XV. századbeli vagy még régibb hegedősök voltak, kik a tűz, víz, föld, levegő, Isten stb.-ről, mint megannyi ősvallási dolgokról énekeltek s énekeik mai napig fönmaradtak. (L. alább a világi dalról).

³⁾ Balassa és Rimay „Verseit“ (ezek közt az „Istenes énekeket“) kiadta **Nádányi János** egymás után négyszer N.-Váradon; negyedszer 1666 (mind a négy kiadás elveszett); azután **Fáber Mihály** (Pozsony, 1676) s még többször mások, 1806-ig. — Beniczkyéi ily cím alatt jelentek meg: „Magyar rhythmusok.“ N. Szombat, 1664 (s még 15-ször).

⁴⁾ Egy fordát belőle láss I. 5. §.

cimű imakönyvében¹⁾ közlött énekeit egélyes buzgóság, a gondolatok tartalmassága s a nyelv nemessége jellegzik s a ki összes reformált elődeit, mint vallási lantos költő, fölülmulta. — Azonban költészetünknek, melyről itt szó vagyon, a jelen XIX. század tette föl koronáját, oly elméket s tehetségeket hozváu létre, melyek a magok nemében szintúgy megérdemlik a költői koszorút, mint legkitünőbb világi dalnokaink. **Kemenes, Kiss János, Kuthen, Mindszenti** Gedeon, **Talabér János** a vallási magyar lantnak örök dicsőséget szereztek. Ezeken kívül említendőek: **Lázár Miklós, Nyulassy Antal, Pajer Antal** (Szent lant), **Sujánszky Antal, Tárkányi Béla.**²⁾

III. A világi ének vagyis a dal irodalom-történetének főbb vonásai:

a) Legrégibb világi énekeink, melyeket irodalmunk fölmutatni képes, a XVI. XV., vagy még korábbi századokból valók s hegedősök szerzeményei³⁾; a kik tekintendők tehát létező dalirodalmunk tulajdonképeni megkezdőinek. Ezeket azonban legtöbbnyire neveikről sem ismerjük. Dalaikat s egyéb költői műveiket 1530 körül Halom nemzetű Kova Áron deák szedte össze, ki már Mátyás király idejében élt⁴⁾.

b) Mindazáltal első dalköltő, ki magának műveivel a ma-

¹⁾ Debrecen, 1715-től 1770-ig 6-szor. — Rádai II. Rákóczy Ferenc titkára volt s szül. 1678., mh. 1733-ban.

²⁾ Valamennyien világi áldozárok s Kuthenen kívül († 1875) még elő egyének. Költeményeik külön is megjelentek. (Mindszentiéi 1877). Kemenes és Kuthen költött nevek; amaz Csecsinovies Ferenc, veszprém-, utóbbi Barina Vendel, vác-megyei áldozár; Mindszenti egri-, Talabér veszprém-megyei.

³⁾ Lásd; »Régi énekek.« Közzé teszi Somogyi Antal. Arad, Pest, 1873. 2 füz. — E gyűjtemény legnagyobbbrészt regedalogokat s regénykéket foglal ugyan magában (miként főnebb »Elbeszélő-költészet«-nél 48. l. 1. jegyzet alatt érintve volt): de találhatni abban dalokat is (I. 40. 83. 84. 91. 96. 101. 103. 105; II: 23. 33. lapokon), melyek — a gyűjtemény egész tartalmával együtt — minden egyéb régebb-korbeli írott emlékeinktől különböznek, valamint számos egyes szavaik, ugy az előadás tömörsége s kelleme által.

⁴⁾ O így ír magáról s könyvéről:

„Hogy dicső Mátyás királnak még élén korában

„Sokas járatnak közötté ide oda juttam,

„Deák voltomra kardommal tulum is vüseltem,

„Ki megjegyzésre méltó volt öszven is jegyeztem.

„E könyvemet megvégeztem — vaj, nagy keseregve

„Mohácsi veszedelmünkért! — születetnél tege

„Kezdvén midőn irunk ezer ötszer száz harmincban,

„Rég fényes magyarországnak most sötét gyászában.

gyar irodalomban általános elismerést s hirt szerzett, ismét b. Balassa Bálint volt a XVI. században. Valamint „istenes énekeit“, úgy megható hazafiúi s tüzes röptű természeti s vitézi dalait képes költői nyelv, tömörség s zengzetesség jellegzik.

c) A XVII. században gr. Zrínyi Miklós tűnt föl „idylljeivel“, miként ő dalait nevezi. Képzelműs s lángérgelmű költemények, melyek tárgya olykor szerelmi kötődés s kiengesztelődés.¹⁾ — Maradtak fön dalok e századból, még pedig nem csekély számmal, másoktól is; de leginkább kéziratokban s ismeretlenektől; minden tulajdonképeni műalak s általában műgond nélkül, népies modorban írva. A név szerént ismertek közül kiemelendők: gr. Balassa Bálint²⁾ honti főispán, érzékeny szerelemdalaival († 1684); s gr. Zichy Péter, hétszemélynök (szül. 1674-ben), ki Homonnai Drugeth Klárához irt néhány dalt³⁾. — Gr. Balassa dalai közül egy párt 1859-ben a „Hazánk“ folyóirat, Zichyéit 1852-ben az „Új m. muzeumban“ Toldy adta ki. Egyéb e századbeli lantos költemények kiadatlanok⁴⁾.

d) A XVII század népies modoru lantos költészete b. Amade Lászlónál († 1764-ben) mutatkozott tetőpontján; tehát a XVIII. században. „Elevenség és tűz lelkesítik jól gondolt és szemléletes költői nyelven szóló dalait. Verseleése nem correct (szabatos), mint valamennyi előzőié nem; de változatos és dallamos.“⁵⁾

e) A lantos mű-dalköltészetet Faludi Ferenc jezsuita alapította meg, még pedig a magyar irodalom s általán a magyar nyelv hanyatlásának korában (I. 3. §. — Faludi t. i. 1704-ben született s 1779-ben halt meg). A magyar népdalok s francia chansonok hatása alatt írott s hol vidám szeszélyt, hol derült életbölcseiséget lehelő költeményei — alkotás, gondos kidolgozás és műtani tisztaságra nézve minden korabeli hasonnemű elmetermékek közül határozottan kiemelkednek.

f) Teljes virágzásnak azonban a magyar dalköltészet irodal-

¹⁾ Kiadásait lásd 41. l. 1. jegyz.

²⁾ Ezt II.-nak is nevezik, míg a másikat (a bárót) I.-nek; mit azonban a báró és gróf közti különbség fölöslegessé tesz.

³⁾ Kéziratát ezeknek, egy háránt 8r. kötetkében a költői levelekkel, a budapesti m. kir. tud.-egyetem könyvtára őrzi.

⁴⁾ Sajtókészek: gr. Balassa munkái b. Balassa Antalnál; a XVII. századbeli énekek gyűjteményei, egyik Toldy, másik Thalynál.

⁵⁾ Toldy: Irod. tört., 1865. — Amade „Verseit“ kiadta gr. Amade Taddé (Szalay L. közreműködése mellett). Pest, 1836. — Ezek közül a még mult században zenére tett, de közkézen csak kéziratban forgott „Nyájás énekeket“ nemes hölgyeink kedvvel éneklék.

munk III. korszakával indult ¹⁾ s ennek folytán jutott a tőkély tetőpontjára. Minden iskola megtette a magáét, hogy a magyar dalköltészetnek s lantnak örök dicsőséget szerezzen. Nevezetesen a Francia iskolából: Ányos s id. gr. Teleki József; Öremek iskolából: Virág, Révai; Népies iskolából: Horváth Ádám; a Debreceni körből: Fazekas, Csokonai; az **Uj iskolából**: Kazinczy (a hangzatka átültetője irodalmunkba), Berzsenyi, a két Kisfaludy, Vörösmarty, Petőfi, Arany) ²⁾.

g) Dalköltőink s azok műveinek tetemes száma szükségessé tette, hogy azokból a legkitűnőbbek vagy bizonyos célra legalkalmasabbak egybegyűjtve bocsáttassanak a nagy közönség használatára. S ily dalgyűjtemények, nem csekély számmal, némely vállalkozók buzgalmából csakugyan létre is jöttek. ³⁾.

¹⁾ A „népdalokat“ Kulcsár István kezdte az irodalomba fölvenni 1817-iki „Hasznos mulatságaiban.“

²⁾ Ujkori (1772–1877) daliróink meglehetősen teljes névsora következő: **Arany**, Atala, Ábrányi Emil (1876), Ányos, Bacsányi, Bajza, Balkányi, Balogh Zoltán, Bánáti Katalin, Bárány Ágoston, Barsai Abr., Barna Ign., Baróti, Benedek Aladár (1866), Benőfi, Beüthy Zsigm., Berec, Berzsenyi, Bessenyei György, Boruth, Bozzai, Bulcsu; Czuczor, Császár, **Csokonai**; Dayka, **Dalmadi**, Döbrentei, Dobó László 1869, Egyed, b. Eötvös, Erdélyi, Édes; Fazekas, Fáy, Ferenczy Teréz; **Garay J.**, Gál György, Gömbös, Greguss, Győrfi, Gyulay Pál; Hajnalka 1864, Horváth Ádám; Illyés Balint 1877, Jakab, Jámbor (Hiador); Kalmár Róza 1865, **Kazinczy F.**, Kerényi, Kis János, **Kisfaludy Károly**, **Kisfaludy Sándor**, Koháry gr., Kovács Gyula 1869, **Kölcsey**, Kriza, Kunoss; Lauka, Lévy, Lisznay, Losonczy László; Majthényi Flóra, Marikovszky, Matics, Márki J., Medgyes, Mentovich, Molnár Borbála; Nagy Imre, Ney, Nyulassy; b. Orczy Lőrinc, Ormódi Bertalan 1866, Ördög Dániel; **Petőfi**, Pongrácz, Pöcs; Rajka Teréz 1866, Révai; Samarjai, Sárosy, Spetykó, Sujánszky, Sükei, Szabados, Szakáll, Szász Gerő, Szász Károly, Szász Póli (Iduna), Szeklestey, Szemere Miklós, **Szemere Pál** (a legremekebb hangzatka írója), Szentjóni, Szentmiklósy Alajos, Szenvey, Székács, Szulik 1869; Takács József, Takács Judit (Malvina), gr. Teleki Ferenc, id. gr. Teleki József, id. gr. Teleki László, Thaly Kálmán, Tisza Domokos, Tolnay Laj. 1864, Tompa, Tóth Endre, Tóth Kálmán, Tóth László, Tóltényi (100 hangzatkat írt. Pest, 1821); Udvardy Géza 1867, Vachott Sándor, Vajda János, Vajda Péter, Vályi Klára, Vecsei S., Veres Lajos, Verseghy, Vida, Virág, Vitkovics, **Vörösmarty**, Wohl Janka; Zajzoni, Zalár, Zerdahelyi, Zilahy Imre 1867. (L. bővebben „Magyar költészetemet“. Pest, 1861).

³⁾ Ilyenek: „Nemzeti dalfüzér“ (Szeged, 1863. 24r. 358 l. Kiadó: Bába); „Nemzeti dalkönyvecske“ (3. kiad. Pest, 1861. 16r. 504 l.; 7. kiad. 1877. Kiadó: Lampel); „Dalok könyve“ Kalmár Józseftől (100 magyar költő és a nép dalából, műfajilag rendezve. Baja, 1860. K. 8r. 540 lap. Kiadó: Schön); „Dalok könyv“ Szini Károlytól (Bécs és Pest, 1864. 16r. 161 l. Kiadó: Hartleben); „Rajta fiúk vigadjunk.“ (Nemzeti dalkönyv. N.-Kanizsa, 1865. 12r. 288 l.

h) A külföldi (világi) lant az új korban lön bevezetve irodalmunkba; az ókori görög, latin mindjárt a kor elején: az újabbkori az 50-es évek kezdetétől; sőt csaknem az egész külföldi dalirodalom, melyet nyelvünkre áttéve birunk, ez utóbbi évtizedekben szívárgott át hozzánk. A már érintett görög s latin irodalmakon kívül, leginkább a német, francia, angol, orosz, tót, szerb, perzsa irodalmak azok, melyekből kisebb s nagyobb mennyiségben lantos fordítmányaink vannak¹⁾

Kiadó: Wajdies); „Magyar költők könyve“ (3. kiad. Pest, 1861—2. 12r. VIII. 475 lap. Kiadó: Geibel. — Másnemű költeményeket is foglal magában); „Nemzeti hárfa“ Farkas Alberttől (Pest, 1862. K. 8r. 226 l. Kiadó: Geibel); „Hölgyek lantja“ Zilahy Károlytól (Magyar költőnk műveiből. Pest, 1864. K. 8r. LVI. 320 l. Kiadó: Heckenast); „Hangok a multból“ (2. kiad. Lipese, Buda, 1862. 16r. 345 l. Kiadók: Nagel és Wischan); „Újabb magyar lantosok Petőfitől maig“ (Pest, 1864. 320 l. Kiadó: Heckenast; 2. kiad. Budapest, 1875.).

¹⁾ Ide sorolandók: I. „Népek lantja“ Greguss Ágosttól (Pest, 1866. 16r. 156 l. Kiadó: Emich); „Külföldi népdalok, ugyanattól (Pest, 1861. XVI. 124 l. Kiadó: Emich); „Külföldi lant“ (Irod. kintár. V. VI. Pest, 1862. 32r. Kiadó: Heckenast); Szász Károly „Kisebb műfordításai“ (nyugati s más költőkből, főleg More, Heine, Burns, Byron, Hugo Victor, Berangerből I.—III. Pest, 1872. 16r. 3 köt. Kiadó: Ráth Mór. — Nagyobb részek már előbb is megjelent „Lyrái áloék“ „Levelek a külföld költői koszorujából“ címek alatt. Pest, 1853—1861. 3 kötetke, különböző alakokban). — II. „Nyugot költőiből.“ Ford. Jánosi G. (Veszprém, 1867. 12r. 192. l. Kiadó: Krausz); „Heine dalaiból“ (Sausek Elek. Pest, 1861. 24r. 126. l. Kiadók Lauffer és Stolp; ifjabb Balogh Gyula. Pest, 1863. 12r. 61. l. Kiadók: ugyanazok; Berec „Százszor szépek“ cím alatt; Kerényi, Kriza); Schillerből Szentmiklós, Szenvey; Göthe dalaiból Szemere Miklós, Szász Károly; Göthe lyrai költeményei (többek kihagyásával) ugyancsak Szász K. (1875); Uhland, Rüekert, Kerneréből Kerényi; Hugo Victor, Lamartineből: Kriza; Dante után Császár Fer.: Új élet 1854 (2. kiad.). — III. Szláv költőkből; „Tót népdalok“ Ford. Szeberényi Laj., Lehoczky Tivadar, Törs Kálmán. Pest, 1866. XVI. 264. l. Kiadó: Kisfaludy-társaság; „Szerb népdalok és hősregék.“ Ford. Székács Józs. Pest, 1836. XII. 334 l. Kiadó: Kunoss; „Magyar-orosz népdalok.“ Ford. Feniczky Mih. Pest, 1870; „Északi fény.“ Költemények. Puskin és Lermontoff (oroszok) után ford. Zilahy Imre. Pest, 1866. K. 8r. 370. lap. (Kiadó: Emich). — IV. Öregek költők lantos költeményeiből: „Anakreon dalai“ Zechentertől (Prága, 1785), Szabó Károlytól (kézirat), Vajda Pétertől (Pest, 1839), Péchy Istvántól (Budapest, 1874); Pindar Fabchichtől († 1809); Horáitz zengzetei Virágtól (1824), Barnától (1874); Ovid, Tibull elegiái Egyed Antaltól (Pécs, 1845); Ovid „Heroidái vagy őskori hősnők levelei“ Pongrátz Gellértől (1875). — V. Perzsából: Hafiz dalai (gházalái) Erődi Harrach Bélától (Pest. 1872), Fábíán Gábortól (Pest, 1824); Hafiz és Mirza dalaiból Berec Károlytól („Százszor szépek“ cím alatt. — B. szül. 1822).

4. §.

Tanköltészet.

A hegedősök, s régebben az igricek történeti énekeikkel nemcsak gyönyörködtették, hanem egyszersmind tanították, oktatták is a magyarokat. A magyar nemes ifjuság rimes krónikákból ismerkedett meg hazája történeteivel¹⁾. Azért a tanköltészet hazánkban ép oly réginek mondható, mint az elbeszélő-költészet (1. 2. §§.); mely a mondottak szerint, egyszersmind tanköltészet volt és pedig történeti. Azonban az I. Béla alatt Fejérvárott tartott gyűlés története a politikai költészetnek is főntartotta nyomát: míg egy harmadig fajjal, nevezetesen a gúnyköltészettel, a Jagellók (II. Ulászló s II. Lajos) korában találkozunk először, A páti Ferenc „Feddő énekében“, mely a társadalom akkori romlottságát ostorozza²⁾.

Ezután a tanköltészeti termékekben irodalmunk épen nem szenvedett hiányt; melyek azonban Gyöngyösi István s gr. Kohárig, több mint egy századon át (a XVII. század végeig), nagyobbrészt semmi költői becsesél nem birnak. Említett kor második felében csupán a versalkotásra nézve mutatkozik haladás³⁾.

¹⁾ Toldy: Irod. tört. 15. §.

²⁾ Először Révai adta ki „Elegyes versei“ mellett (1787); olvasható Toldy M. irod. tört. példatárában is (I. s III. kiadás).

³⁾ Nevezetesek: I. **Oktatók** közül: „Mennysország és gyöngyszédő“ névtelen től (a Lugossy-öskönyvben ily cím alatt: „Christus comparat regnum coelorum negotiatori quaerenti margaritas“); „Az egy igaz istenről“ Melius Pétertől (Debr., 1570); „A végső dolgokról“, „Az örökkévalóságról“ stb. Nyéki Vörös Mátyástól (Bécs, 1636 stb.); s „Tintinnabulum tripudiantium“ cím alatt összegyűjtve 1701—1781 még kilenc kiadásban); „Példabeszédek“ Beniczky Pétertől (a „Magyar rhythmusok“ 2-k része. L. 3. §. II.); „Az vas“ „Az vadászás“ „Az ácsmesterek“ „Az sónak dicséreti“ stb. (száraz tanköltevények) Szentmártoni Bodó Jánostól: „Az egyes életnek kedvetlen voltáról“ „Az asszonyi nemnek neimeségéről“ Kolosi Török Istvántól. — II. **Feddő költemények** sorából: Farkas András éneke „A zsidó és a magyar nemzetről“ (Hihetőleg: Krakó, 1538. Rejlik; másolata: Cornides gyűjteményében); Petki Jánostól (Silius Italicus után) „Az Virtus és Voluptásnak vetekedések“ (Kolozv., 1610); Horvát András tályai pap v. mestertől (irt 1542—1549 közt) „Az fejedelemségről“ „Az fősenységről“ „Átok“ stb. (Toldy: Kézikönyv. I.). Mások az asszonyi erkölcsöket gúnyolták. — III. **Tanmesék**, Ezóp s mások után: Pesti Gábortól (Bécs, 1536; s Toldynál: Magyar prózairók XVI. XVII. század. I. köt. Pest, 1858); Heltai Gáspártól (Kolozv., 1566; Németujvár, 1596; s ismét Toldynál, ugyanott, meg Kézikönyve I. köt.-ben mutatvány).

A magyar irodalom közép korának tanköltészete a XVII. század vége felé érte el tetőpontját — Hallerkői Haller János „Hármas istoriája“, s még inkább Gyöngyösi István „Cupidója“, valamint gr. Kohári István „Munkács kővárában szerzett versei“ által¹⁾. Mindhárom munka erkölcsi irányu: de kedvelte a kor a tudományos tanköltészetet is, mely nem kevés képviselőt számlált; csak hogy ezek termékei pusztá emlékkersezeteken fölül nem emelkedtek.

Irodalmunk közös sorsát, a hanyatlást, a XVIII. század három első negyedében, a tanköltészet sem kerülte ki. Néhány jelentéktelen vallás-erkölcsi darabon kívül²⁾ fordítmányokat hozott csak; s ezek közt is csupán Illel János „Boethiusa“³⁾ tanúsít némi hivatást a tárgyalásban.

Ujkorban (1772--1877) a tanköltészet, őszhangzólag az irodalom egyéb ágaival, hatalmasan neki indult, mind terjedelem, mind tökélyre nézve; s különösen a gúny- s torznemben annyira haladt, hogy terményeit a művelt külföld hasonfajta szüleményei mellé bátran oda állíthatni.

Kezdetleg, mint rendesen történni szokott, fordításokkal léptek föl írónk, és pedig csupán az oktató tanköltészet terén. Később következtek részint eredeti, részint ismét fordított művek, ugyanazon a téren; míg végre a gúny- és torzköltészet műsái jelentkeztek, árasztották szerte s árasztják folyvást „csipő, dőlő, rugó, vágó, szűrő, ölő“ élceiket az azok után mohón kapó közönség ezrei között.

Elősegítette a szóban levő költészetnem fejlődését 1. A kor szelleme, mely pusztá képzelem s érzés szüleményei helyett költészetben is már némi valóságot keresett, érintke-

---

Mindkettő kötetlenül írva; csak a tanulság versben — Pestinél; mindkettő, mint nyelv mű, valóságos emlék. Heltai bőven ír s tanulságai gyakran hazai állapotokra, néha bizonyos személyekre vonatkoznak; s azért ezek egyszersmind történeti emlékekül tekinthetők.

¹⁾ Haller „Istóriája“ Nagy Sándor dolgait, Példabeszédeket (181 erkölcsi beszélyt) s Trója veszedelmét foglalja magában, kötetlenül írva. Legkedveltebb része volt a „Példabeszédek“; az egészet józan előadás s helyes nyelv jellegzi. Minélfogva több kiadást ért (Kolozsv., 1695; Pozs., 1751; Pest, 1795); mikép Gyöngyösi s Kohári művei is, melyek közül „A csalárd Cupido... nyilait kerülő tiszta életnek Geniussa“ (Gyöngyösitől) először 1695-ben adatott ki, 4.-szer 1772-ben s még többször (L. 41. l. 2. jegyz. — Az első kiadás elveszett). A „Versek“ pedig (Koháritól) először 1683—5-ben, 5.-ször 1726.

²⁾ Péld. Bertalanfi Páltól (A világ fiának keserves siralma. Bécs, 1750).

³⁾ Kassa, 1766.

zést tudománynyal s mindennapi élettel; 2. A „Kisfaludy-társaság“ által kitűzött pályadíjak: 1841-ben gúny-, 1843-ban komoly (oktató-) tankölteményekre, 1873-ban tan- (aesopi) mesékre versben; 3. Az 1848-ban először, főleg pedig 1867-ben másodszor fől szabadult sajtó¹⁾.

¹⁾ Fordítmányok **latinból**. I. Oktató tanköltemények: Virgil Georgikái (mezőgazdaságtan) Rajnis Józseftől (1814); Horátz levele a Pizókhöz (költészettan) Virág Benedektől (1817), Czuczor Gergelytől (1846), Márki Józseftől (1863; még kézirat); Fábián Gábortól 1876; Édes Alberttől 1876. Fábián Gábortól: „A természetről“ Lucrétius után (2. kiad. Budapest, 1873); Baróti Szabó Dávidtól: „Paraszti majorság“ Vanieri után (1779—80); II. **Gúnyiratok**: Virág Benedektől Horátz után (1820), Kis Jánostól Juvenalis és Persius után (1828) és 1833); Juvénál Satyrái Barnáttól 1876. — **Angolból**: Pope után „Az ember próbája“ (az ember természete s rendeltetéséről) Bessenyei Györgytől (1772); Próbátétel az emberről Bolyai Farkastól (jelen század elején); „Az itészetről“ Lukács Mórirtól (Kisf. társ. évl. 1844); Young „Éjszakái“ (búskomor panaszok a földi dolgok mulandósága fölött), francia után, id. Péczeli Józseftől (1787; 1795; 1815). — **Németből**: „Uránia“ (Isten, halhatlanság, erény, szabadság s más fontos kérdésekről) Tiedge után Jámbor Pál s Katona Antaltól (1845). — **Franciából**: Delille után Kis Jánostól (megh. 1846) „A falusi élet“: „A költészetről“ Boileau után Erdélyi Jánostól (1844. Kisf. társ. évl.) — Francia, **Görög** s latin nyelvekből: „Ezóp élete és fabulái“ Német Antaltól (Bellegarde után, képekkel; Kolosvár, 1777); „Haszonnal mulattató mesék“ (Aesopusból, néhány eredetivel) id. Péczeli Józseftől; „Ezóp meséi“ Szabó Istvántól (szül. 1801.); „Phaedrus meséinek öt könyve“ Jámbor Pál által (1875).

Eredeti tanköltemények. I. **Oktatók**: Orczytól: „A szabadságról“ (1789. Kiadta Révai: „Két nagys. elme szüleményei“); id. Teleki Józstól: „Az emberi életéről“ (1789 a kassai m. Muzeumban); Vajda Pétertől (1839—1844): „Időszakok“ „Eszdér“ „Erény és bűn“ „Égi művészet“ „Természet bájai“; Ney Ferenctől: Feltés“ (10 ének; Kisf. társ. évl. 1846); Török Lászlótól: „Esti órák“ (1871). **Tanmesék** Péczely (1788), Vitkovics (1817) Fáy (1820—1824), Greguss Ágosttól (1874, Kisf. társ. évl.; 1877). Ide tartoznak Czuczortól a „Paprikás versek“ (népies tanköltemény). — II. **Gúnyköltemények**: Gvadányi Józstól „A mostan (1790-ben) folyó országgyűlésnek leírása“ (E gúnyirat annak idejében nagy hatást gerjesztett). „Aprekaszion, mellik meg sinalik fersben, mikor megtartatik Sz. Franz Xav. neve nat. Patron Strengre Herr kapitán ur N****“; Csokonaytól: „Béka egérharc (1794) s a „Diétai magyar műzsában“ megjelentek (L. 37. l. 4.); Kazinczytól: „Episztola Vitkovics Mihályhoz“ „Tövises és Virágok“ (1811); Aranytól „Elveszett alkotmány“ (Vighöskölteménynek nevezve; 7 ének; 1845-ben); „Vojtina ars poetikája“ „Vojtina levelei ücséséhez“ (hasonló tartalommal; mindkettőt: „Összes költeményei.“ 3. köt. 1872); Székácsától: „Hogyan lehet könnyen meggazdagodni?“ „Hogyan tegyünk szert könnyen hirre, névre?“ (Kisf. társ. évl. III. s VI. köt.; hol Sz. a satiráról is értekezik s másoktól pályaszatirák olvashatók); Szász Belától „A szabadelvűek“, Szász Károlytól „A gavallér politikuskok“ (Mindkettő Kisf. társ. évl.-ban, 1870). — **Torzképek** az „Űstökös“ (szerk. Jókai 1858 óta) „Nagy tükör“ (szerk. Jókai, 1856—1857.) „Ördög naplója“ (szerk. Lauka Gusztáv; 1861)

Mi különösen a tanmesét illeti: e nemben legtermékenyebb s egyszersmind szerencsés írónk **Fáy András** volt (szül. 1786, megh. 1864). Sőt a magyar tanmese tulajdonképeni atyját Fáyban találjuk¹⁾.

Még a költői levél (epistola) s villanykáról (epigramma, epigramm) jegyzendő meg, hogy a maz nem előbb, mint az új korral vette kezdetét: míg utóbbival már Zrínyi munkáiban találkozunk. (L. 41. l. 1. jegyz.). Az új korban alig van költőnk, ki e költeményszajzokból több vagy kevesebb művel ne gazdagította vagy legalább szaporította volna irodalmunkat, illetőleg annak termékeit²⁾.

„**Bolond Miska**“ (szerk. Tóth Kálmán, utóbb Don Pedró, igaz néven Bartók Lajos; 1859—1875. 1862-ben helyette, akadály forogván fűn, a „Röppentyűk“ „Krampuszok“ adattak); „**Borsszem Jankó**“ (szerk. Csicséri Bors, valódi néven Ágai Adolf 1868 óta) című éleclapokban jelesek s nagy számmal találhatók.

Egyéb nevezetes éleclapjaink: Buzogány 1869 (Eger; szerk. Ivanovics Ján.); Bolond Istók 1876; Charivari 1875—6; Darázs 1869—72; Denevér 1869 (szerk. Kövessy Mih.); Hétfejű sárkány 1866—67; Kandi Klári (nőéleclap; szerk. Bátorfi Lajos; I. évf. N. Kanizsa) 1869; Ludas Matyi 1867—72 (szerk. Mészáros Kár.); Mátyás Deák 1872—4 (szerk. Lőrinczy Fer.); Szajkó 1874—7 (Székes-Fehérvár; szerk. Alföldi).

Ide tartoznak még a) az **éleclapok:** Borsszem Jankó albuma 1869 (szerk. Csicséri Bors; rajz. Jankó és Klics); Üstökös albuma 1866 (rajz. Jankó; 2r. 243. l.); — b) az **elmeftatások** (humorisztikus művek), minők p.: **Beöthy** Lászlótól: Puncs 1853—55 (képekkel); Nesze semmi, fogd meg jól 1854; Lacikonyha 1855; Pesti arszlán 1856; **Bernát** Gáspártól: Kacagányok 1857; Szobokitól: Momus; zsebkönyv ártatlan emberek számára 1869.“

¹⁾ Meséim megjelenése előtt irtak ugyan Péczely, Vitkovics meséket: de amazok fordítások vagyis inkább versbe szedések, ezek pedig a magyar olvasó-közönségre csekély vagy semmi hatással sem valának. „... „Köz tudomásra van, mily tetszéssel fogadtattak meséim; a Marczibányi-alapítványból nagy jutalmat nyertek azok; s németre és olaszra fordítottattak.“ Így ír maga Fáy Székácshez 1859-ben (Kisf. társ. évl. 1874).

²⁾ Jeles bek, költői levélírók közül: **Kazinczy** Ferenc. „Epistoláiban csak Horáthhoz hasonlítható az ügyes compositio, a művészileg pongyola előadás, a tartalom és hang különfeleségére, finom ironia s azon mesterségnél fogva, melylyel mély, sőt száraz tárgynak is költői érdeket tud kölcsönözni.“ (Toldy; Irod. tört. 1864—5. 200. l. Lásd alább: villanykairók). — **Kis János.** „Epistolái, különösen a lyraiak, ... a gondolat és érzések legszebb egyesülésével, örökké szebb virágai közé tartoznak költészetünknek.“ (U. a. 145. l.). — **Bessenyei** György, kinek heroidjei s némely epistolái gyakran szerencsésen illetik a szív hurjait (u. o. 122. l.). — **Berzsenyi** Dániel (Összes művei, 1842. IV. könyv); levelei telvék életbölcsestéggel, p. a Vitkovicshez 1815-ben írott. — **Horváth** Endre, (1833). — **Fordítmányok:** Horáth levelei Kis J., Virág B.,

5. §.

Szép próza.

Első regények irodalmunkban s első kísérletei a magyar szép prózának: Ponciánus históriája, meg Salamon és Markalf. Mindkettő keletről származott s a középkor legtöbb népénél különféleképp alakítva fordulnak elő. Hozzánk németből ültették át azokat. Elsőt különösen szép irálya, a másodikat példabeszédekkel fűszerezett népies nyelve teszik saját érdekűvé¹⁾.

Az egyházi próza befolyásától szabadabb: Fenelon tanregénye, **Felemach**, gr. **Haller** László által fordítva, mely sokáig kedves olvasmánya maradt a magyar közönségnek s mely által vezetettetett be először a francia irodalom a magyarba²⁾.

Hallert a francia irodalom, különösen a francia regény, átlátetésében követte, de egyszersmind messze fölülmúlta **Bárczy Sándor**, ki Bessenyei ösztönzéseire 1774-ben Calprenède hétköznapi regényét, **Kassandrát** fordította; ezután mindjárt **Marmontel** Erkölcsei meséit (beszéleyeit); majd németből **Dusch** Erkölcsei leveleit (1775). Mily hatásuk volt ezen munkáknak, kitetszik onnan, hogy magának **Kazinczy** Ferencnek széperzékét leginkább azok nyelve ébresztette föl³⁾.

Ugyanezen időtájban lépett föl **Dugonics** történeti regényeivel, melyeket ő irt először s korában csak is ő művelt. E regények korszakszerű hatást gyakoroltak. Kevés írónak sikerült a nemzeti önérzetet, a hazai történet tiszteletét oly mértékben fölkelteni s táplálni, mint neki. Ugy hogy újabb irodalmunkban ő volt a nemzeti irány egyik leghatalmasb ébresztője⁴⁾.

Márki J. által (Utóbbié kéziratban); **Ovid** „Pontusi levelei“ **Egyed Antal** (1845), **Homonnai Imre** (1827) által: — **Villanykairók** közül: **Kazinczy**, ki épen villanykái s költői leveleiben fejt ki költészete egész gazdagságát. Legnagyobb termékenységet fejtettek ki e téren: **Vitkovics Mih.** (1778—1829), **Szentmiklóssy Alajos** (1793—1849) és **Greguss Agost** (szül. 1825-ben). V. és G. villanykái külön is megjelentek.

¹⁾ **Ponciánus** megj. Bécs, 1573; legújabbban Pozsony, (XVIII. század); **Salamon és Markalf** **Kolosv.**, 1577; legúj. Buda, 1844.

²⁾ **Telemach** kiadásai: **Kassa**, 1755. 58. 70. 75.

³⁾ Mindháromat **Kazinczy F.** adta ki legújabbban, **Bárczynak** minden munkái cím alatt, VIII. kötetben. Pest, 1813—4.

⁴⁾ **Dugonics** ide tartozó művei: **Etelka**, **Arany perecek**, **Jolánka**, **Gyapjas vitézek**, **Szerecsenek** (**Heliodor** után), (**Pozsony**, 1787—1803), **Cserei** (**Szeged**, 1808). — Ugyanez évben (1808) látott világot **Szekér** **Joakim** **Alajos** eredeti regénye: „**A magyar Robinzon**“ (Pest).

Azonban Dugonics költészete a tiszta szépig nem emelkedett föl: ahhoz első nagyszerű lendületet Kazinczy Ferenc és Kármán József adtak, — amaz „Bácsmegyei leveleivel“ (költött történet egy német regény után; Kassa, 1788), melyet a magyar közönség addig e téren példatlan lelkesedéssel fogadott: utóbbi „Fanni hagyományai“ cím alatt egy nő naplója s leveleiből kidolgozott tanregénynyel, melynek érzés-mélysége s belső valósága megragadó¹⁾.

Pár évtized múlva (1820 körül) a szép prózát a tökély jóval magasabb fokára emelte Kisfaludy Károly — beszélyei s „Tihamér“ című történeti regényével; valamint az általa alapított Aurórában társai (I. §. 38. l.).

Megszűnván 1831-ben Kisfaludy K. élni, ki addig a legjobb írói erőket kapocs gyanánt együtt tartá, — a keletkezett szépirodalmi lapok s zsebkönyvek még több beszélyt hoztak jeles, régibb s újabb költőinktől; sőt némelyek, önálló kiadásban, regényeket bocsátottak közre²⁾: míg 1836-ban föllépven b. Jósika Miklós (I. 9. §.), a magyar regényirodalmat, melynek valódi atyjává ő lőn, megalapította s előzőit homályba borította³⁾.

¹⁾ „Fanni hagyományait“ kiadta Toldy ily cím alatt: „Kármán József írásai és Fanni hagyományai“ Pest, 1843.

²⁾ **Beszélyeket** (illetőleg elbeszéléseket, regéket) irtak: Kölcsey, Bajza, Fáy, Vörösmarty, a termékeny Kovács Pál, Vajda Péter, Tóth Lőr.; **regényeket**: Fáy („Bétekyház“, tanregény; „Jávor orvos és szolgálja Bakator Ambrus“, kedélyes regény; „Szutyogfalviak“, magyar fajtékék); Petrichevich Horváth Lázár (Az elbujdosott, vagy egy tél a fővárosban); Gaal (Szirmay Ilona).

³⁾ **Jósika** 40-éves korában lépett a regényírói pályára s 25 éven át (élete végeig) 36 regény, 45 beszélyvel ajándékozta meg a nemzetet — 125 kötetben. — Legkitünőbb regényei az először megjelentek: Abafi (1836; 2 köt.), Az utolsó Bátor (1837: 3 köt.), A csehek Magyarországon (1839: 4 köt.). — Ezeken kívül ide tartoznak a következő regények: Zólyomi, Könnyelműek, Zrinyi a költő, Gordusi csomó, Hat Underszki-leány, Eszter, Nagyszebeni királybíró, Zöldvadász, Szegedi boszorkányok, Rom titkai, Tudós leánya, Pigmaleon (v. Egy magyar család Párisban), Jó a tatár, Rejtett seb, Első lépés veszélyei, Két barát, II. Rákóczy Ferenc, Egy magyar család a forradalom alatt, Az élet utjai, Akarat és hajlam, Jósika István, Ifj. Békesi kalandjai (Alt Mór. alnév alatt), Két királynő, Két élet, Kakukszó, A két mostoha, Végváriak, Klára és Klári, Szegény ember dolga csupa komédia, Várt leány várat nyer. A mi késik nem mulik, Magyar kényurak, Szikla rózsza. **Beszélyek**: A szív rejtelmek (6 beszély), Élet és tündérhon (8 b.), Viszhangok (8 b.), Regényes képletek (10 b.), Egy két-emeletes ház (1 b.), Régibb és újabb novellák (11 b.) **Kiadók**: Heckenast, Emich, Hartleben, Ráth. — Jósika művei közül több megjelent német fordításban is.

Regényeit Jósika nemzeti alapra fektette, tárgyat, színt a két magyar haza történeteiből vevén; s oly általános figyelmet gerjesztett, hogy azon köröket is állandó olvasókul nyerte meg irodalmunknak, melyek azt alig hírből ismerték. Ennek tulajdonítható, hogy néhány évtized alatt a beszély- és regény-költészet a magyar irodalom legjelentékenyebb ágává fejlődött.

Az írók nagy seregéből, kik részint Jósikával egykorulag, részint annak halála (1865) után az irodalom ez ágát művelték vagy még most is művelik, — kétségkívül Jókai Mór személye magaslik ki (I. 9. §.). Alig van a képzelemnek, tudománynak, történelemnek, különösen a török-magyarinak, s a társadalmi életnek oly köre, melyet az ő kedélyes műzsája diadalmasan be nem járt volna, vezetvén magával az olvasót poklok legmélyebb fenekéig s onnan ég legmagasb csúcsáig s ekközben érdekesen mulattatván és tanítván mindenütt.¹⁾

Kitünőbb regényíróink sorába tartoznak még: b. Kemény Zsigmond (Zord idők, Férj és nő, Gyulai Pál, Ködképek a kedély láthatárán, Szerelem és hiúság, Erény és illem, Özveggy és leánya, Rajongók); b. Eötvös József, kitől birjuk a Kartausi, Falu jegyzője, Magyarország 1514-ben, Nővérek című regényeket; b. Podmaniczky Frigyes a „Fekete domino, Egy könycesepp, Tessék ibolyát venni, Az alföldi vadászok tanyája, A kék-szeműveges nő, Régen történt mindez, A kedvenc” írója; Abonyi Lajos (Észak csillaga, A mi nótáink, Kenyér és becület), Ábrai Károly (Az utolsó Szapolyai, Egy esküszegő király), P. Szathmáry Károly (Sirály, Samil, Magyarhon fénykora, Vetélytársak, Bethlen Miklós, Szabella, A bujdosók, A kosztolányi hölgyek, Az ábrándozók stb.) — **Ezenfölül megemlítendőek:** Beöthy Lászlótól: A puszták fia, Goldbach et Comp

¹⁾ Nevezetesebb művei: I. Beszélyek: Vadon virágai, Forradalmi csataképek, Vörös könyv, Erdélyi képek, Dekameron (száz novella), Csataképek a jelenkori háborúból, A magyar előidőkből, Magyar népvilág, Déli virágok, Hangok a vihar után, Árnyképek, stb. — II. Regények: Erdély aranykora, A kétszarvu ember, Török világ Magyarországon, Egy magyar nábob, Kárpáti Zoltán, Janicsárok végnapjai, Török mozgalmak 1730-ban, A régi jó táblabírák, Hétköznapiak (Első regénye Jókainak 1846-ban), Szomorú napok, Szegény gazdagok, Felfordult világ, Politikai divatok, Az elátkozott család, Szerelem bolondjai, Fekete gyémántok, Arany ember, A jövő század regénye (Örök béke, Örök harc), Mire megvénülünk, A köszívű ember fiai (1874), A szegénység útja (1874), Egy ember a ki mindent tud (1874), Enyém tied, övé (1875); Az élet komédiásai (1875) stb. — Jókai főn elsorolt művei közül többeket (Magyar nábob, Kárpáti Zoltán, Régi jó táblabírák stb.) idegen (német s más) nyelvekre is lefordítottak.

fűszerkereskedése a kék macskához, Pugacset; Degré től: Két év egy ügyvéd életéből, Kalandornő, Szalvátor Róza, A száműzött leánya; Emiliától (Szegfi Mór né, szül. Kanya): Válságos napok; Irinyi Józseftől: Béla; Jósika Juliától (Jósika Miklós nejétől): Éva, Családelet; Kelmenfitől: Meghasonlott kedély; Komáromi Ferentől: A pályakezdők; Kuthentől: A főispán családja; Nagy Ignáztól: Magyar titkok; Neytől: Matild és Olga; Paulikovics től: Hétvár, Sarkadvár, Püspöky őrnagy; Pálffy Alberttől: Magyar millionér, Fekete könyv, Fejedelem keresztleánya; Remellay től: Hunyadi János, Kereszt és félhold (regényes korrajz), A nőnem befolyása hazánk multjára (regényes krónika); Szegfi Mórtól: Az élet harcai, Kis bajok nagy gondok, A harmadik szomszéd; Székely Józseftől: Liliputi Tóbiás; Szilágyi Virgiltől: Szelid fájdalom; Vachott Sándornétől: Boru és derű; Vadnai Károlytól: Eszter, a szép kardalnoknő; Vas Gerebentől: Egy alispán, Életunt ember¹⁾.

El lehet gondolni, hogy oly virágzó regény-irodalom mellett, minőt imént vázlatban s épen nem teljesen bemutatva láttunk, a beszélyírás sem maradt parlagon. Mindkettő egyenlő lépésekkel haladt s halad folyvást. Nagyrészt, kik regényeket irtak, beszélyírással is foglalkodtak (miként már Jósika s

---

¹⁾ Egyéb regényíróink s műveik közül 1861-től 1875-ig tudomásomra jutottak: Almásy Tihamér: A mit a szerek meg nem gyógyítanak; Boross Mih.: Házasság spekulációból, Uram bátyám, Boldogháza, Vagy idejében vagy soha, ez a házasság jelszava; András, a szolgálégény; Ifj. Ábrányi Kornél: A dicsőség bolondja (1875); Balogh Ádám: II. Lajos király; gr. Batthyány Julia: Szerény Irma naplója; gr. Batthyány Artúr né: Két nőszív; Beniczky-Bajza Lenke: Két szív harca; Beniczky Irma: Lapok egy szép nő életéből, Egy emancipált nő; Beniczky Emil: Tündérfi Kálmán ur kalandjai; Berczelly Jenő: Egy nyomorult története; Bodor László: Az elorzott végrendeletek; Boross Ádám: A szomszéd, vagy a falu bírása; Csizsér-Ugróczy Ida: A szerelem harcosai (1875); Dózsa Dániel: Az éjszaki fény, Oláh Judit; Frankenburg Adolf: Az öreg Bolond Miska kalandjai; Hazay Viktor: Egy menekült naplójából (regényes korrajz); Halmágyi Sándor: Elv és előtétel; Homoród J.: Ágnes; Jámbor Pál: A művészek; Jablonkay Géza: A lengyel forradalom után; Karlovsky M. Ida: Egy munkácsi rab története (regényes korrajz); Kempelen Győző: Két ur; Litkay Andor: Margit; Lapsinszky János: Az anyátlanok életharcai (IV. Béla korából); Mészáros István: Szerelem és eskü; K. Papp Miklós: Egy szép asszony története, A vádlottak padján (1874); Rózsaági Ant.: Mintegy tíz évvel ezelőtt, A fertálmágnások; Szentesi Rudolf: Budapesti rejtek-mek. I. (1874); Tóváry Jenő: A völgy liliuma (1874 I. 1. 2. füz.); Virághalmi Ferenc: A király védenecsei; Vahot Imre: A honvéd őrangyala (regényes korrajz).

Jókainál láttuk); p. Ábrai, Bajza Lenke, Beöthy László, Boross Mih. Degré, Emilia, Kelmenfy, Kemény Zs., Komáromy, Kúthy, Nagy Ign., Ney, Paulikovics, Szegfi, Szilágyi V., Vas Ger., Vadnai; míg másoktól csupán beszélyeket birunk¹⁾.

Az idegen nyelvekből átültetett regények, melyek mennyisége hasonlólag tetemes, részint külön kiadásokban jelentek meg, részint (olykor eredetiekkel is) gyűjteményekben (regénycsarnokok, regénytárakban). Leginkább francia, angol s német nyelvekből birunk regény-fordítmányokat; s csak keveset más nyelvekből.²⁾

Regény- s beszély-gyűjtemények különböző szerzők s fordítóktól részint tulajdonképeni ilynemű gyűjtemények, u. n. regénytárak, regénycsarnokok stb. címe alatt láttak napvilágot, részint időszaki, szépirodalmi s egyéb lapokban³⁾.

¹⁾ Ezek közül, mennyiben műveik külön kiadást értek, fölhozhatók: Balázs (1865), Beöthy Zsigm. (1855), Beöthy Zsolt, Bérczy, Bornemisza Bertalan (1866), Bulyovszkyne, Császár (1852), Deák Farkas (1862), Dominkovics Mária (1867), Frankenburg, Gyulai Pál (Vázlatok és képek), Huszár Gyula (1857), Jósika Kálmán (1856), Karvázi (1869), Kvassay (1864—69), Kazár (1864), Kempelen Riza asszony, Mikszáth (1874), Pompéry (1853), Rózsaágyi (1861), Roboz, Szabó Ign. (1861), Szabó Rikárd (1864), Tolnai (1867), Tóth Lőrincz (1851), Tótvölgyi (1867), Urvári (1861), Vadnai Károly (1862), Valot Imre, Vajda Ján., Vértesi (1864), Zombori (1866).

²⁾ Külön kiadásban megjelent fordítmányok, és pedig, francia nyelvből áttéve: Aimard, Bernard, Dumas (apa és fia), Féval, Gaboriau, Hugó Viktor, Kock, Montépin, Ponsón du Terrail, Saud, Souvestre, Sue, Uchard stb.; angolból: Becher Stowe Henriette, Bell, Bulwer, Boz Dickens, Caragnagh grófnő, Disraeli, Eliot György (nő író), Goldsmith, Ouida, Poe Edgar, Smith, Swift, Wilkie Collins stb.; németből: Auerbach, Bolanden, Detlef Károly (Breuer k. a.), Hackländer, Hahn-Hahn Ida, Mühlbach Luiza stb.; olaszból: Bresciani; spanyolból Castelar (1875), oroszról Turgenew után stb.

³⁾ Ezeket lásd e munka illető helyein. A regény s beszély gyűjtemények közül legyen elég a következőket megnevezni: Külföldi regények. Kiad. Athenacum (1874); Legújabb külföldi regénycsarnok. Szerk. Friebeisz (1857); Hartleben: Magyar eredeti regénytár (1864—6; 19 köt.); — Külföldi regénytár (23 köt., 1843—4); — Új külf. regénytár (10 k.; 1844—5); — Regénytár (16 köt., 1866); — Olvasótár (171 füz., 1860—1869); Heckenast: Téli könyvtár (20 köt., 1855—6); Regelő (regény, beszély s vegyes; 4r. 8 vaskos köt.; 1865—8; Új regelő (48 füz., 1870—1); Jósika Miklós külföldi regényei (regénytára, 10 köt.; 1844—5); Lauffer és Stolp: Külf. regénycsarnok (3 köt., 1862); Lauffer testvérek: Külf. regénycsarnok (3 köt., 1863); Ország Ant. s többek fordítása után: Legújabb külf. regénycsarnok (32 köt., 1855—60); Pfeiffer: Regénycsarnok (46 füz. 1861); Ramazetter: Külf. regények gyűjteménye (8 köt., 1862); Récsi: Regénycsarnok (10 köt., 1853); Széplaki Erneszt: Pillangó. Külföldi elbeszélések zsebkönyve (Buda, 1836); Tarka világ és képes

6. §.

Színmű-irodalom.

Valamint a költészet egyéb ágai, úgy még inkább a színmű-költészet eleinte csak egyházi téren mozgott, mint némely vallási dolgok szemléltetésére leghathatóbb eszköz. Azért ennek első irodalma alkalmasint szintén az Árpádok korszakába esik. Mert hogy az egyházi színjátékok (mysteriumok, titkok, ádventi, karácsoni, husvéti játékok) legelőször írásba foglaltattak, az kétséget nem szenved; valamint bizonyos, hogy aztán ily játékok (az írási nehézségek miatt) legalább élő szó után terjesztettek tovább s szállottak át az utódokra.

Az egyházi színjátékok tárgyai szentirási történetek, főleg Krisztus kínszenvedése, továbbá hitmondai részletek voltak, melyek egyszerű beszélgetések alakjában, közbeszótt énekekkel, adattak elő. Utóbb világi, tréfas, sőt csintalan jelenetek csúsztak be, melyek II. Ulászló s II. Lajos idejében magán a vallási elemen végkép erőt vettek.

Kezdetben papok, majd vándorszínészek (mímek) adták elő a játékokat¹⁾; míg végre a nép fiai is kedvet kaptak ahhoz; s mai nap sem ritkaság, hogy bizonyos időkben (ádventi, karácsoni, husvét napokban) ily műkedvelők lepik meg a vacsoráló családot művészetükkal²⁾.

A vándorszínészek említett tárgy s modoru előadásait folytatták több (XII., XIII., XIV., XV.) századon át; mely idő alatt természetesen az új vagy lényegesen megváltoztatott játékok írásba foglalása sem maradhatott el.

Némi haladás a XVI. század második felében mutatkozott, a midőn az egyszerű játékok mellett nagyobb s mesterséges szerkezetű darabok keletkeztek, melyeknek most már nemzeti történetek is szolgáltak tárggyul, még pedig gyakorlati célságokkal az életre³⁾; vagy melyek jelképileg (példázatokban) az erkölcsök nemesítését tűzték ki főadatul.

regélő. Pest, 1869. (24 füz.); Wigand: Új rózsaszínű könyvtár. I—V. (Kassa, 1833).

¹⁾ Néhány évvel ezelőtt még — fordultak meg ilyenek Budán, persze németek.

²⁾ Egy régi ádventi játékot, mikép azt Zala-Egerszegen korunkban játszá, olvashatni a Magyar nyelvészet (1859) és Toldy M. irod. történetének (3. kiad., II. köt., példatár) hasábjain.

³⁾ Ide tartozik: „Comœdia Balassi Menyhárt árultatásáról (árulásáról), melylyel elszakada az magyarországi II. választott János királytul.“ (Aburgybánya, 1569; s Toldy kézikönyv. I.)

Utóbbiak, t. i. az erkölcsnemesítő színjátékok, egy faja a tanodai színmű, mely a XVI. század második felében Németalföldről jött hozzánk s tanítók (szerzetesek, leginkább jezsuiták) által művelve, sátoros ünnepeken, közvizsgák s egyéb ünnepek alkalmával adattak elő¹⁾.

A XVI. századbéli színügy lényegileg föntartotta magát a XVII., különösen a vándorszínészet s tanodai színmű a XVIII. sőt a XIX. században is, egész korunkig²⁾.

A XVIII. század vége felé, II. József németesítő rendeletei ellenében, lelkes és előrelátó hazánkfiai a színügyet (szindarabok írását s előadását, mely kettő mindig együttjárt), úgy tekintették, mint paizst nyelvünk védelmére, mint nyelv művelő s terjesztő közeget. Révai és id. Péczeli voltak, kik az első eszméltető s buzdító szót kimondották; Fejér György (akkor pozsonyi papnövendék) pedig, ki első létesített valamit, t. i. szindarabokat dolgozott át s adott ki s az elhallgatott tanodai Thaliát új életre keltette, darabjait, társai közreműködésével, elő is adván (1790). Ugyanezen évben Kelemen László fáradozásainak sikerült egy sajátképi szintársulatot megalkotni. (Mindkét férfi alkalmasint az ügynek a mondott év folytán Pozsonyban tartott országgyűlés részéről történhető fölkaroltatását várta; mi azonban ezuttal elmaradt). Kelemen szintársulata Budapesten 1790-ben mutatta be magát a hazának. Öt év után, részvéthiány miatt, föloszlott. Most föllépett Aranka György Erdélyben, hol országos és magán támogatás mellett a nemzeti színészet némi gyökeret vert s időnként Magyarországra is bocsáthatott gyenge rajokat.

¹⁾ Maradványok: a nem tanodaiakból egyetlenegy: „Comico-Tragedia“ (sok kiadást ért a XVII. XVIII. századokban); tanodaiakból: Bornemisza Pétertől „Electra“ Sophocles után szabadon (1558); egy töredék belőle Bessenyei György Holmijában jelent meg (1779); — Szegedi Lőrintztől „Theopania“ (1575).

²⁾ A vándorszínészet folytonos fennálltáról I. Lipót királynak egy kiváltságlevele tesz tanuságot, melyben 1692. egy tanult, kolozsvári polgárnak engedményt ad deák és magyar szindarabok előadására városok, várak és falukban; azt mindazáltal hatósági elővizsgálathoz kötvén. S ez egyszersmind a színügy kormányi szabályoztatásának legrégibb nyoma, mely nem csekély mérvben szoríthatta meg népszínészetünk előbbi szabadságát. (Toldy: Irod. tört., 1865). — A XVIII. századból fennmaradt jobb tanodai színművek (XVII. sz.-ból nem bírnak semmit): „Jekoniás“ győri névtelen jezsuitától (1740 körül); „Constantinus Porphyrogenitus“ Faludi Ferentől (1750; Toldy által: F. minden munkái 1853); „Sedeciás“ Kunics Ferentől (1753). Ezekben még nem hatalmazott el azon idegenszerű zamat, mely a következő ujkor németből fordított színműveit kezdetben jellegzi.

A színi irodalom igyekezett a színpad igényeinek megfelelni. Kevés év alatt több száz darabot nyújtott ennek; leginkább gyarló fordításokat németből. Simai, Dugonics, Endrődy, Sós, Boér stb. félig eredeti darabjaik ma már alig bírnak valami jelentőséggel.¹⁾

Erdély színügye, id. Wesselényi Miklós halála után hanyatlani kezdett, s egy állandó nemzeti színház építése sok időre félben szakadt²⁾. Ellenben Magyarországon Kulcsár István kitartó buzgalma folytán ugyanaz törvényhozási tanácskozások tárgyává lőn (1811) s az általa sürgetett „Pesti nemzeti játszósztán“, nagy későn ugyan, de létesült. Ugyanez időtájban két szintársaság alakult: Pesten Vida László által (1808—10) s Fehér megyében (1818—24); melyek lettek egyszersmind a magyar színészet növeldeivé.

Ily körülmények közt, természetesen, a színműirodalom sem maradhatott el. Gorove László, Vitkovics, a két Kisfaludy, Katona, Gombos, Horváth Ádám, sőt még Virág is (1806—1817) hozták Thália oltárára áldozataikat. Erdélyben pedig, a kolozsvári nemzeti színház megnyitására, néhány előkelő hazafi pályadíjat tűzött ki (1814); mely első volt a maga nemében s 12 pályaművet (szomorú-játékot, mert ilyenre volt kifizve a jutalom) gyümölcsözött: egyet Tokody Jánostól (Pártosság tüze, melynek a díj oda ítéltetett, átdolgozás feltétele alatt; azonban ez nem történvén meg, díj és nyomtatás elmaradt); egyet Katonától (Bánk bán; de nem a mai alakjában remekműnek ismert Bánk bán); háromat Bolyai Farkastól stb.³⁾ — A fordítmányok közül az egy Körner Zrinyie Szemere Páltól (1818) bír irodalmi jelentőséggel, ez lévén első szökölábas (jambusos) darabunk.

A magyar színműirodalom virágzása tulajdonkép Kisfaludy Károlylyal kezdődik⁴⁾. Első színműve Stibor vajda volt, melyben magasabb törekvés nyilatkozott (1819).

¹⁾ Lásd: Külf. játszósztán, Kazincytól. I. (Kassa, 1790); Magyar játéksztán, Endrődytől (4 köt. Pest, 1792—3); Erdélyi játékos gyűjtemény (4 köt. Kolozsvár, 1793) stb.

²⁾ Melynek folytatását pedig az 1811-ki országgyűlés rendelte el.

³⁾ Sajnos, hogy e nevezetes évtized színművei többnyire Kotzebue után indultak, kinek színműveiben az erkölcsi érzés, lélektani mélység és költőiség gyengébb oldalait képezték.

⁴⁾ Fiatalabbkori kísérletein, valamint azon csaknem rögtönzött darabjain, melyekkel 1819—20-ban a megújult színpadot ellátta, szintén Kotzebue befolyása ismerszik meg; noha már ezekben kimutatna a nemzeti színmű három forrását: nemzeti monda s történet, s magyar társas élet.⁴⁾

Tragédiai lángelméjét még nemesebben látjuk kifejlődve Irénében s Csák Mátéban; mely utóbbit azonban közbejött halála miatt be nem fejezhette. — A mi pedig a magyar vigjátékot illeti, ennek megalkotója egyenesen Kisfaludy Károly volt. Már a fehérvári társaságnak Pesten szereplésekor (1819—20) elragadta a közönséget vigjátékaival (A kérők, Pártütők, Gyilkos), melyekben először látott az, színpadon magyar alakokat. De a hatást még inkább fokozták későbbi művei (Mátyás deák, Vigjáték, Hűség próbája, Fősvény, Három egyszerre, Leányörző, Csalódások stb.) — Nevetséges jellemek rajzolásában, mulattató helyzetek előidézésében Kisfaludy a mily eredeti, ép oly kifogyhatlan; s habár nem hiányzanak nála a nevetségesnek külső eszközei sem: átöltöztetések, személy- s névcserék stb. (Gyilkos, Szeget szeggel, Kénytelen jószívűség, Három egyszerre stb.): a főindokok műveiben mégis többnyire a jellemekből vannak véve. — Általában Kisfaludy Károly vigjátékait szeretetre méltó nyájasság, nemesség, illem s összes színműveit, igazságszolgáltatásaiban, helyes erkölcsi érzés jellegzik.

Valamint a vigjátéknak Kisfaludy Károly: úgy a szomorujátéknak atyja Katona József volt (városi főügyész; szül. Kecskeméten 1792-ben, meghalt u. o. 1830-ban.) Az első magyar színmű-pályázaton 1814—5-ben, miként láttuk, Katona is megjelent „Bánk bán“-jával; de sikertelenül. Szerző tehát művét 1819-ben átdolgozta s azt az akkor Pesten játszó fehérvári színtársulat előadásra elfogadta. Adatását azonban a cenzúra nem engedte; sajtó alá bocsátását igen. Kecskemét akkori község-tanácsát illeti az elismerés, hogy „Bánk bán“ 1821-ben Pesten Trattner Károlynál napvilágot látott, fedezvén a tanács a nyomási költségeket. A hideg betűk olvasatlannul maradtak. Egészen megfordult a dolog, midőn 1834-ben Budán, a Pest megye pártfogása alatti színházban, a nagyszerű mű először színpadra került; a darab már ekkor tetszést s dicséretet aratott. Midőn pedig ugyanazt Pesten a kerepes-uti színtéren 1840-ben kezdték előadni: a közönség egyszerre el lőn ragadtatva, a művet bámulta, nyomott s még kapható példányait szétkapkodta. S e hatás részben maig főtartotta magát. Az ítéset (Toldy: Irod. tört. 1865) szerént: „Egy tragédiánkban sem egyesülnek nagy hibákkal oly nagyszerű erények, mint Bánk bánban.“¹⁾

Mint harmadik színműírói nagyság lépett föl ezen kor-

¹⁾ Kiadások (ujabbak): 1840 (Pest; Nagy Ign. színműtár); 1856. 1860. (Horváth Döme által, Kecskemét); 1863 (Pest, gyémánt kiadás).

ban (a XIX. század 3. évtizedében) **Vörösmarty** Mihály. Legjel-
lesb színművei ez időből: *Csongor és Tünde* (5 flv 1830).
Halljuk róla Toldyt: „Csongor és Tünde tulajdonkép drámai
tündérrege, melyben Vörösmarty regényes költészete, feltalálás és
színezetre nézve, egész gazdagságában és fényében nyilatkozott.“
„A ragyogó és zenei dictio mindent, mit költészetünk eladdig föl-
mutathatott, e részben meghalad.“¹⁾

A színiügy előmozdítására szükséges tényezők e század IV.
évtizedében találkoztak először hazánk, különösen a főváros terü-
letén. Nem csoda tehát, ha ugyanaz, említett s a reá következő
évtizedek alatt, mind terjedelem, mind minőség tekintetében ör-
vendetes haladásokat tett és tesz mai napig.

Ama tényezők: színészi s színműírói tehetségek egyfelől;
hatósági s országos pártfogás s a közönség pártolása más részről;
a Tudós-társaság (Akademia) közreműködése harmadik oldalról.

Az Akademia, mindjárt felállíttatása (1830) után, drá-
mai jutalmakat tűzött ki, melyekre az első 12 év alatt 77
szomorú, 63 vígjáték pályázott; két gyűjteménye 16 ere-
deti, 20 fordított színművet hozott; állandó színház létesí-
tése módját jutalomkérdés tárgyává tévén, 3 pályairatot jutalma-
zott, s adott ki; játékszíni választmánya által a régi
színmű-készlet nyelvét kiigazíttatta s csak eztán lőn a
színpadon hibátlan s csinosabb nyelv hallható; egy bizott-
mánya, a Kisfaludy kör (1834-től) több mint másfél száz
eredeti s fordított új színművel alapította meg az új játékindet.

Haladását (terjedését s emelkedését) a színiügy legnagyobb
részben magoknak **színészeinknek** köszöni, kik lelkes, ügyes,
önfeláldozó játékaikkal a magyar színészet iránt honfitársaikban

¹⁾ Egyéb, ez évtizedbeli (1820—1830) színműíróink közül
kiemelendők: Szentmiklóssy Alajos („Hunyadi László“ sz. j. 1820);
Szommer Józ. (Zombory v. a titok; nézj., 1821; Skanderbeg v. a haza
szabadítója; vitézj., 1822); Kisfaludy Sándor (Dárdai-ház, érz. j.; Lelkes
magyar leány, érz. j., 1825—6.); Fogarasi Nagy Pál (Véres örökség, sz. j.,
1828; A külső szín családja a világot, vigj.; Mágnesálmjáró, sz. j. 1829);
Sebestyén Gábor (Asszonyi politika, vigj., 1821); Fáy András (Régi pénz-
zek, vigj. 1824; Két Báthory, sz. j. 1827); Kovács Pál (vígjátékok az Urá-
nia s Koszoruban, 1829—30; későbbiek Thalia cím alatt. 3 köt., 1833—7.
s egyebűtt); Tóltényi Szaniszló s Szenvey József (Amaz 8 sz. j.-ot irt,
melyek közül némelyek vidéki színpadokon adtak: utóbbi 11 különne-
mű darabot és Schiller 2 tragédiáját ford. De sem azok, sem ezek ki nem jöt-
tek); Szontagh Gusztáv (Bábelünkből egy jelenet, Beszállásolás. Megj. a
Koszorú s Árvízkönyvben 1828 és 1840). — Végre Vörösmartytól ugyan-e
korból valók még: Hábador (1826; első nyomtatott darabja), Salamon
király (sz. j., 1827), Bujdosók (sz. m. 1828).

a részvétet gerjeszteni s táplálni meg nem szűntek; mi által egyes hatóságok, sőt az egész ország pártfogását is kiérdemelték. Ily érdemes bajnokokkal találkozunk jelen század IV. évtizede folytán a kolozsvári, fehérvári, kassai, valamint a Ballaféle színtársulatokban.

Ezek közül a kassaitól elvált és több máshonnan csatlakozott jeles erők (Megyeri, Bartha, Kántorné, Lendvainé, Szentpéteri, Egressy, Szerdahelyi stb.) új társulatot alkottak, melyet Pest megye pártfogás alá vett s az üresen állott budavári színházba telepített (1833), hol aztán az előadások 1837 aug. 22-ig tartattak; midőn Földváry Gábor pest-megyei alispán buzgólkodása következtében, a Grassalkovics Antal herceg által Pesten, a kerepesi- és országút szögletén följánlott telken, a nemzet adakozásából, új, állandó színház nyílt meg, melyet az 1840-ki országgyűlés, kifizetve a rajta fekvő terheket, átvett s főtartására 400 ezer ezüst forintot szavazván meg, ugyanazt nemzeti vé emelte s egyszersmind országos választmány fő felügyelete alá helyezte. Legközelebb (1875) az épület az utcáig (kerepesi-út) homlokzatával kivitetvén s azonfölül jobbra-balra szárnyépületeket nyervén (bérلاكokul) diszes hármaspalotává nőtte ki magát.

Egyébiránt, évek óta, nemcsak Budapesten van már állandó színház, hanem az ország egyéb részeiben is (Kolozsvár, Debrecen, Szabadka, Arad, Kassa, Győr, Szarvas, Miskolc, Szeged, Székesfehérvár, Pécs, Felsőbánya, Gyula, Kecskemét, Temesvár (1875-től) stb.¹⁾; s az összes, állandó és vándor magyar színtársulatok száma 1875-ban 25-re ment, 867 taggal. Sőt maga Budapesten, mely több év óta naponként 2—3 magyar színi előadást lát, — a nemzeti mellett, ugyancsak a kerepesi és a sugárúton, 1875 okt. 15-én második állandó színház, népszínház, nyílt meg, melynek építése, hasonlólag közadakozásból, eredetileg a főváros által ajándékozott telken²⁾, eszközöltetett.

Ily tényezők mellett nem maradhattak hátra, illető közreműködéseikkel, színműírói tehetségeink sem. A legmagasb és legnemesebb, mit a színműírás muzsája ez időtájt létre hozott, kétségkívül Vörösmarty szomorujátékai voltak (Kincskeresők, Vérnász, Marót bán, Áldozat), melyek előbbi (1830 előtti) kísérleteit messze túlhaladják.

¹⁾ Konek: Statisztika. 1875.

²⁾ Széchenyi s az 1832—6. országgyűlés a várostól a Dunaparton eszközlött ki telket, mely legközelebb a sugáruti telekért lón kicserélve.

Azonban, míg **Vörösmarty** s ennek nyomán: **b. Eötvös**, **Horváth Cyrill**, **Tóth Lórintz**, **Jakab István**, **Vajda Péter**, **Garay János**, **Gyurmán Adolf** — inkább az **eszmék s nyelv szépségére** törekedtek műveikben, s a színpadi hatással (a színpadi cselekvények érdekességével) keveset vagy (mint maga **Vörösmarty**) mit sem törődtek: addig **Szigligeti** **Edvárd** (családi néven **Szathmáry József**. Lásd: I. 9. §.) épen a **színpadi hatást** tekintette főcélul, melyet elérnie főleg az általa alkotott új színműfajban, a népszínműben, sikerült (**Szökött katona**, **Két pisztoly**, **Zsidó**, **Csikós**, **Rab**, **Egy szekrény rejtelvei**). Eddig írott színdarabjainak száma haladja a 100-at, melyek közül többet, legelőször „Rózsa” történeti vigj.-ot 1840-ben, az Akadémia 100-aranyos jutalmakkal díjazott (a magyar írók közt **Szigligeti** nyert legtöbb pályadíjat); „**Szökött katonáját**” (Megj. 1844-ben) több mint 100-szor adták a színpadon. Első műve: „**Megjátszott cselek**” (Színmű 5 felv., 1835); leggyengébb: „**Lari-fári**.”

A főleg külső eszközökkel működő, csattanós színpadi sikert kereső új francia dráma művelői voltak nálunk még **Szigligetin** kívül: **b. Jósika Miklós** (**Két Barcsay**, **Kordokubász**, **Adorjánok és Jenők**), **Kutby Lajos** (**Ariadne**, **Fehér és fekete**), **Obernýk Károly** (**Főur és pór**, **Örökség**, **Brankovics György**), **Petőfi** (**Tigris és hiéna**), **Czakó Zsigm.** (1820—1847; színművei: **Kalmár és tengerész**, **Végrendelet**, **Leóna**, **Könnyművek**).

Színi hatást és drámai alakítást legszerencsésebben egyesített **Hugó Károly** (szül. 1817, † 1877), ki német tollát magyarral cserélvén föl, a legnemesb művek sorát adta, melyek a finnyásb izlésű közönséget is hatalmasan érdeklették. Három komoly színműve (**Egy magyar király**, **Brútus és Lucretia**, **Világ színpada**) s egy szomorujátéka (**Bankár és báró**) a jellemkifejtésben tanúsított lélektani mély belátás és ragyogó költészet gyümölcsei. „**Hugó** — írja **Toldy** — kétségtelenül hivatva volt szerencsés fordulatot hozni be színiköltészetünkbe, ha az 1848-ki változások, melyek őt Párisba kivándorlásra birták, pályáját meg nem szakasztják; s ő módot nyer a nyelvvel bánást, melylyel küzdött (legnehezebben az előbb németül írt **Brútusban**) teljesen hatalmába ejteni; s a mit annyi szerencsével kezdett, pártoltatva s buzdítatva, lelkesen folytatni.”¹⁾

¹⁾ Jelesb színműíróink betűrendes névsora: **Bajza Jenő** (1864), **Balogh Tihamér** (1869), **Beöthy Zsigmond** (1840), **Berczik Árpád** (1874), **Boér Sándor** (1793); **Csató Pál** (1804—1841), **Czakó Zsigm.** (1820—1847); **Degré Alajos** (1820—), **Dobsa Lajos** (1824—), **Eötvös**

Ujkori (1772—1877) színmű-fordítmányaink tömege (angol, francia, görög, latin, német, olasz nyelvekből) vetekszik az eredetiek készletével s ugyanaz részint egyesek, részint társulatok (Tudományos akadémia, Kisfaludy-társaság) buzgalma, illetőleg áldozat-készsége által látott napvilágot. Legjelesbbek kétségkívül **Schakspere** „Színműveinek“ fordítványai angolból (35 darab I—XVIII kötetben. Pest, 1864—70), eszközölve többek (13 írónk) ¹⁾ s kiadva Tomori Anasztáz költségén, a Kisfaludy-társaság által ²⁾.

Ignácz (1834), b. Eötvös József (I. 9. §.), Erdélyi János (1814—1868); Fáy András (1786—1864), Felek Miklós (1822—), Gaal József (1811—1866. Ő írta a „Peleskei notárius“ című 4 flos bohózatot is), Gombos Imre (1791—1840), Gorove László (1780—1839), Greguss Ágost (1825—), Gyurmán Adolf (1839); Hegedűs Lajos (1818—1860), Hiador (Jámbor Pál, 1865), Horváth Ádám (1760—1830), Horváth Cyrill (1804—), Horváth Döme (1818—), **Hugó** (Börnstein) Károly (1817—1877); Jakab István (1798—), Jókai Mór (I. 9. §.), Jósika Kálmán (1874), Jósika Miklós (I. 9. §.); **Katona** József (1792—1830), **Kisfaludy** Károly (I. 9. §.), Kisfaludy Sándor (I. 9. §.), Kleinszky László (1836), Kovács Pál (1808—), Kövér Lajos (1825—1863), Kúthy Lajos (1813—1863); **Madách** Imre (1863); Nagy Ignácz (Tisztujítás, 1843); Obernyik Károly (1820—1855); Rákosi Jenő (1866); Simai Kristóf (1742—1833); P. Szathmáry Károly (Lukánusz, 1869), Szenvey József (1800—1857), Szigeti (Tripamer) József (1822—), **Szigligeti** Ede (Szatmáry József; 1814—), Szontagh Gusztáv (1797—1858); ifj. Teleky László gr. (1811—1861. „A kegyenc“), Toldy István (1874), Tóth Kálmán (1831—), Tóth Lőrincz (1814—); Vahot Imre (1820—), Vajda Péter (1808—1846), **Vörösmarty** Mihály (I. 9. §.), Zichy Antal (1866).

¹⁾ Szász Károly (ford. 8 dbot), Lévy József (6), Lőrinczy (Lehr) Zsigm. (4), Rákosi Jenő (4), Arany János (3), Arany László (2), Greguss Ágost (2), Vörösmarty, Petőfi, Szigligeti, Győry Vilmos, Acs Zsigmond, Fejes István (1—1).—

²⁾ **Egyéb fordítók, angolból:** Csépan (Zrinyi Miklós v. Szigetvár veszedelme; 1790); Lemouton Emilia (5 db, 1845); Tóth József (Shakspere után: Veronai két nemes, VI. Henrik v. Fehér és piros rózsza); Tóth Lőrincz (Rágalom iskolája). — **Franciából:** Arany László (Molière Vigjátékai. L. Szász K.); Benke József (Howard Katalin vagy Korona és vesztőhely, Dumas után, 1836); Csató Pál (Angelo, Pádva zsarnoka); Csáthy Géza (Augier után: Giboyer fia, 1869); Feleki Miklós (XVII darab); Greguss Ágost (Corneille után: Cid); Hegedűs Lajos (Ugyanaz; továbbá Dumas után: Kaméliás hölgy stb.); Horváth Béla (Picard után: A képmutató, 1864); Horváth Döme (Phaedra, Racine után; 1851); Kazinczy Gábor (Molière vigjátékai, 1865; 2 köt.); Kövérné-Komlósy Ida (A navarrai királynő regéi, Két testvér a népből); Maczáné Amália (J. Caesar halála Voltaire után, 1866); Naláczy Józ. (D'Arnaud után: A szerencsétlen szerelmesek, vagy gr. Comens); Paulay Ede (Racine: Iphigenia Bp., 1875. Kiad. Kisz. társ.); id. Péczeli József (szomorujátékok, 1789; külön Voltaire után: Zayr, 1784); Szász Károly és Arany László (Molière vigjátékai I—VI. Kiadó Kisz.-társ. Pest, 1869—71); Szer-

Színmű-gyűjteményeink, melyekkel birunk, sem nem oly számosak, sem nem oly terjedelmesek, mint regény- s beszély-gyűjteményeink; minek okát bizonyára abban fogjuk találni, hogy a színművek tulajdonképeni rendeltetése — a színdeszakáról láttatni és hallatni, nem csupán olvastatni s egyedül a képze-

dahelyi Kálmán (A marquisné arcképei Feuillet Octave után, 1869); Teleki Ádám gr. (Corneille után: Cid, 1773); Tóth Lőrincz (több vigj.); Vesselényi Zsuzsánna (A gályarab, vagy jutalma a magzati szeretetnek, 1781); Zilahy Imre (Andromache, Racine után, 1866). — **Görögből**: Finkei József (Szfoklesz „Szinművei“, I—V db; 1859 stb); Guzmics Izidór (Szfoklesz után: Ödipusz, a király; Euripideszből: Ifigenia Auliszbán. Kiadva a M. akadémia „Hellen classicusaiban“ 1840); Szabó Károly (Euripidesz után: Ifigenia Auliszbán, Ifigenia Tauriszbán. Kiadva a Kisz. társ. „Hellen könyvtárában“, V. VI. füz.; Sophocles után: Oidipusz király. Kecskemét, 1857); Szűcs Dániel (Szfoklesz után: Antigone, Elektra. Kisz. társ. Hellen könyvtár, III. IV. füz., 1847); Veress Ign. (Aristophanes után: A békák. 1875); Verseggy (Aeschylus után: Lebilincselte Prometheus, 1792); Zechenter Antal (Euripidesz után Fedra és Hippolitus, 1775); Zilahy Károly (Aischylosz — Aeschylus — után: A leláncolt Prometheus, 1861). — **Latinból**: Kovásznai Sándor (Mostellaria Plantusz —, Andria Terentziusz után, 1782). — **Németből** fordítottak: Castelli (Constantia, portugál király leánya, 1824; ford. Láng Ádám); Ekkartshausen (Arthello vagyis az Udvari bolond, 1817; f. Lötsey Sámuel); Gebler (Klementina, avagy a testamentom, m. száz. végén; f. Hatvani István); Göthe (Egmont, Sztella, Klavigo, Testvérek, f. Kazinczy Ferenc; Tasso, I. felv. Új m. muz. 1853, f. Kazinczy Gábor; Iphigenia Taurisban, f. Kis János; Faust, f. Nagy István 1860, Dóczi Lajos 1873); Gutzkow (Czaff és kard 1845, f. Szilágyi S.); Hebbel (Judit, f. Tóth Józsa); **Kotzebue** Agoston („Jelesebb szindarabjai“, f. többen; I—XX. köt.; Kassa, 1834—1839; kiadó Werfer Károly; — „Nemes hazugság“ „Szerelem gyermeke“ „Asszonyi jakobitaklubb“ „Emberggyűlés és megbánás“, f. Koré Zsigm; — „Szerelem gyermekei“ „Formenterai remete“ f. Verseggy Fer.; — némely vigjátékait Tóth Lőrincz is fordította); Körner (Zrinyi; f. Szemere Pál, 1818; Petrichevich Horváth Dániel, 1819); Lessing (A zsidók, 1866; f. Ónossy); **Schiller** (Don Karlosz, Stuart Mária, Orleáni szűz, Meszsinai hölgy — szép tiszta szökö versekben, folyó beszédben írott színművei mind; fordító: Szenvey József 1800—1857. Kár, hogy ezen bizonyára jeles fordítmányok nagyobb része mai napig kéziratban hever. — „Fiesko“ „Fortély és szerelem“ 1827, f. Puky József; „Tolvajok“ 1793, f. Baresai László; „Haramiák“ 1818, f. Schedel Ferenc; „Tell Vilmos“ 1869, f. Tomor Ferenc); Weilen (Dolores, 1874; f. Paulay Ede); Wilbrandt (Képirók, 1874; f. Erdélyi Béla). — Csató Pál, Kövérté stb. szintén fordítottak német színműveket nyelvünkre. — **Olaszból** fordítottak: Császár Ferenc (Oresztész és Szofoniszbe, 1836); Döme Károly (Metastasio után 8 dbot, 1802 s 1815). — **Spányol** színműtárt, Calderon után, a Kisfaludy-társaság adott ki (I—III., 1870). — **Különféle nyelvekből**: Boér Sándor, Bulyovszkyné (20 dbot), Deáki Fülöp Sámuel (1781—1855; 200-nál többet), Fáncsi Lajos (1809—1854; pesti színész), Jakab István, Kovácsóczy Mihály (1802—1846); Szerelmei hegyi Endre, Zechenter Antal (mindkettő a múlt sz. végén).

lem után hatni. Legjelentékenyebbek a M. akademia által kiadottak ¹⁾).

7. §.

Szépirodalmi időszaki iratok, albumok, almanachok, emlékkönyvek, zsebkönyvek stb.

Ezek kora a mult század utolsó tizedével veszi kezdetét (Orpheus, 1790). Fő érdemök, hogy a magyar olvasó-közönség számát gyarapították s a magyar olvasásnak a nővilágot is megnyerték; ámbár utóbbi sikert főkép a divatlapok, s ezek is nem csekély részben, divatképeik s tudósításaik által eszközölték inkább. Sajnos tény, hogy a politikai lapok után, a divatlapoknak volt és van legnagyobb olvasó-közönsége.

Az önálló (divatképeket s tudósításokat nélkülöző) szépirodalmi időszaki iratok közül kitünőbbek: **Aurora**, hazai almanach. Szerk. Kisfaludy Károly. Pest. 1822—31; folytatta Bajza József, 1832—7 (16 köt.); folytatták többen (Ellenauróra), 1834—5 (2 köt.). — **Emlény**. Karácsonyi, ujesztendei és névnap ajándék. Kiad. Heckenast Gusztáv, Pest, 1837—45. 9 köt. — **Élet és literatura** (Muzárium). I—XXIX rész. Pest, 1826—1829. — **Hebe**. Lásd Zsebkönyv. — **Koszoru**. Szerk. Arany János. Pest, 1863—5. — **Kisfaludy-társaság évlapjai**. Pest, 1836—46; 7 köt. Uj folyam: 1860—75; 10 köt. — **Orpheus**. Kiad. Széphalmy Vince (Kazinczy Ferenc). Kassa, 1790. (jan.—aug.); 2 köt. — **Órangyal**. Évk.; szerk. Szabó Imre, Sujánszky Antal. Pest, 1843—52. — **Szépirodalmi figyelő**. Szerk. Arany János. Pest, 1860—2. — **Szépirodalmi közlöny**. Szerk. Szelestey László. Pest, 1857—9. — **Szépirodalmi lapok**. Szerk. Pákh Albert és Gyulai Pál. Budapest, 1853. 4r. — **Uránia**. Első esztendő. Kiad. Kármán és Pajor Vác, 1794; 3 köt.

¹⁾ „Eredeti játékszin“ I—XVI. k.; „Külföldi játékszin“ I—XIX. k. (Buda, 1834—44). — **Egyéb gyűjtemények**: Horváth Dömétől: „Ujabb színműtár“ (Kecskemét, 1851—3. 5 füz.); Nagy Ignáztól: „Színműtár“ (Buda, 1839—43. 4r. 4 vaskos, sűrű nyomatu kötet); Pály Elek színész s színikazgatótól. Szindarabok (színművek s daljátékok. I—XII. Kassa s Kolozsvár, 1828—1844.); Színfüzér. Pest, 1846; Toldy Istvántól: Nemzeti színház. (I—VI. Pest, 1863—4). — **Kezdték** még kiadni: Horváth D. „Álföldi színműtárt“ (I. Kecskemét, 1850); Lampel Róbert „Nemzeti színműtárt“ (1. füz. Pest, 1863—4.) s „Külföldi színműtárt.“ (1—3 füz. Pest, 1863—4). De e vállalatok a kezdettel egyszersmind meg is szűntek. ↓

(285. 310. 315. lap.) — **Zsebkönyv**, első év után Hebe. Kiadta Igaz Sámuel. Bécs, 1822—1826. 5 köt.¹⁾

A divatlapok e század negyedik tizedével tűnnek először fel irodalmunkban (Regélő, 1833). Számuk (fajszámuk) az előb-

¹⁾ Más ide tartozó folyóiratok: **Aglája**. (Versegítő). Buda, 1806. — **Aglája** Egy ifju egyesülettől. Kiad. Kelemen Ján. Kolozsvár, 1829—31. — **Ajándok**. Almanach. Kiad. Heckenast Gusztáv. Pest, 1846. — **Aspásia**. I. k. Szerk. Kovacsóczy Mih. Pest, 1824. — **Budapesti vizs-**
hang. Szerk. Szilágyi Virgil. Pest, 1852—6. — **Csokonai-lapok**. Szerk. Orbán Pető és Oláh János. Debrecen, 1853. — **Déliabáb**. Nemzeti szin-
házi lap, szerk. s kiad. gr. Festetics Leo, fő munkatárs Jókai Mór. Pest, 1853. N. Sr. 2 köt. — **Déliabáb**. Szépirodalmi és divatlap, szerk. s
kiad. Fribeisz István. Pest, 1855—7. 4r. 3 köt. — **Erdélyi múzeum**.
Almanach. Szerk. Szabó Richard és Balázs Sándor. Pest, 1857. — **Es-**
ti-ke. Évkönyv. Szerk. s kiad. Sigmund Vilmos I. k. Pest, 1855. 4r. —
Életképek. Napilap, kezdetben képekkel. Szerk. Törss Kálmán. I. évf.
1876. — **Gyümintézeti évkönyv**. Szerk. s kiad. Szeberényi Lajos. Szeged,
1862. — **Hajnal**. Kiad. a Soproni tanuló magyar társaság. (Kisnek ajánlva).
Sopron. — **Hajnal**. (Évkönyv). Pest, 1837—8. 2 köt. — **Hajnal**. Bécs, 1867.
(Évk. 2. kiad.) — **Helikoni kedvtöltés**. (Évk.). Pest, 1819. — **Jácint**.
Zsebkönyv. I. Szerk. s kiad. Kovács Sámuel. Kassa, 1836. — **Kedveskedő**;
a Magyar almanachhoz (1794—1832) melléklap 1824-ben. Bécs. — **Kis ko-**
szoru. Kiad. Homokay Pál. Selmec, 1832. — **Klio**. Kiad. Kis János.
Győr, 1825. — **Koszoru**. L. Szépliteraturai ajándék. — **Lant**.
Kiad. Péczeli Józs. Debrecen, 1832—1835. 6r., 4 köt. — **Nefejejts**.
Almanach. Szerk. Kovacsóczy Mih. Kassa, 1832—5. 4 köt. — **Nők könyve**.
Pest, 1853. — **Magyar nők évkönyve**. Szerk. Emilia. Pest, 1861—1865. —
Országgyűlési almanach. Pest, 1843. — **Otthon**. Havi közlöny. Szerk.
Závodszky Károly. Budapest, 1874; Szana Tamás. 1875. — **Parnassusi**
időtöltés. Nagy-Szeben, 1790—6; 7 köt. — **Parthenon**. A S.-pataki m.
nyelv-művelő társaságtól. I. II. S. Patak, 1834. 1837. (2 köt.) — A „**Pesti**
magyar társaság“ kiadásainak első darabja. Pest, 1792. — **Pesti röpivek**.
Szerk. Szilágyi Sándor. I. év. Pest, 1850. — **Próba**, melyet anyai nyelve
tanulására tett a N. Enyeden tanuló ifjak közt fel-állott Magyar társaság.
Kolozsvár, 1792. — **Remény**, folyóirat. Pest, 1851. 2 köt.; — zsebkönyv,
Szerk. Vachott Sándorné. Pest, 1858; — évkönyv. Szerk. Vachott
Sándor. Pest, 1861, 4r.; — Kolozsvár, 1871. — **Sas**. Kiad. Thaisz és
Cserneczky. I—VII. Pest, 1831. — A „**Soproni magyar társaság**“
próba-munkáinak zsongéje. I. db. Soprony, 1804. — **Szépliteraturai aján-**
dék a tudományos gyűjteményhez. Pest, 1821—7; majd **Koszoru** név alatt:
1828—41. Szerk. Vörösmarty Mihály. — **Magyar színvilág**. Almanach.
Budapest, 1873. — **Tavas**. Zsebkönyv. Pápa, 1845. — **Magyar Thalia**.
Játékszini almanach. Szerk. Vahot Imre. I. évf. (Acélmetszetekkel). Pest,
1853. — **Thalia**. Zsebkönyv. Kiad. Fésüs György és Toldy István, a budai
m. népszínház javára. I. évf. Pest, 1862. — **Unio**. Zsebkönyv. Kolozsvár,
1848. — **Uránia**. Almanach új-esztendei ajándékkul. Szerk. Szeder Fábán.
Esztergom, 1828—32. 12r.; 5 köt. — **Zsebbevaló könyv**. Sopron, 1798—99.
(2 köt.) — **Zsebkönyvetske**. Lőcse, 1832. 16r. — **Honni zsebkönyv**. Sze-
ged, 1833. 12r.

biekével épen nem mérkőzhetik; de csak azért, mert életük mindig tartosabb volt s most is tartósabb, mint amazoké. Több közölők egy —, sőt némelyik két évtizedet ért meg: míg az önállóak legtöbbször keletkezésök évében már megszűntek élni. Különös jellegeik: *Regélőnek* (1833—44) az uttörés; *Honderűnek*, hogy a magyar olvasást s nyelvet felsőbb női körökbe becsempészte; *Életképeknek* (1844—48) a szabadsági eszmék s érzelmek általában a szabad gondolkodás s érzés lelkes képviselése; *Hölgyfutárnak* s *Fővárosi lapoknak* a gyorsaság, napi lapok levén (első 1859-ig); *Családi körnek*, hogy kezdettől maig (1860—1877), tehát 17 éven át, ugyanazon szerkesztője van, és pedig ama nevből, melyet ingatagnak nevezget a világ, t. i. a nők sorából¹⁾.

Ugyanazon évtizedben, melyben divatlapjaink megindultak, t. i. a 30-as években, csak hogy valamivel később, vették kezdetüket az *albumok*, *emlékkönyvek*, *emlények* stb., mint bizonyos eseményekhez kötött, egyes emberbaráti, hazafias célokból eszközlött disztkönyvek, vegyes szépirodalmi tartalommal. Menynységök, tekintve létkorukat (1840—1877), elég tetemes. Legtöbb esik az 50-es évekre. Belbecsök, természetesen, különbözö²⁾.

¹⁾ Keletkezési koraik szerint így következnek: *Regélő*. Szerk. Mátray (Rothkrepf) Gábor. Pest, 1833—41; Garay János, Erdélyi János: 1842—4; Vahot Imre (*Pesti divatlap* cím alatt) 1844—8. (Darab ideig. 1835—7, Honművész melléklappal). — *Életképek*. Szerk. Frankenburg Adolf, utolsó évben Jókai Mór. Pest 1844—48. — *Honderű*. Szerk. Petricsevics Horváth Lázár. Pest, 1844—47. — *Hölgyfutár*. Szerk. Nagy Ignácz (1849—54), Berecz Károly (1855—6), Tóth Kálmán (1856—62); Szokoly Viktor, Bulyovszky Gyula, Balázs Frigyes — egymás után (1862), Balázs Frigyes (1863—5). Pest. 4r. — *Fővárosi lapok*. Szerk. Tóth Kálmán. Pest, 1864—7; Vadnai Károly (Tóth K. tulajdonossága mellett): 1867—1877. 2r. — *Divatesarnok*. Pest, 1853—1862. Szerk. (1853—8) Császár Ferenc; (1859) Szabó Richard, Szilágyi Virgil; (1860—2) Szabó R. — *Nővilág*. Szerk. Vajda János. Pest, (1857—64). — *Nefeletjts*. Szerk. Bulyovszky Gyula. Pest, 1859—74. — *Divat-Nefeletjts* („Divat” és „Nefeletjts” külön önálló lapokból). Szerk. Friebeisz Ferenc. Budapest, 1875. — *Családi kör*. Szerk. Emilia. Pest, Budapest, 1860—75. — *Új idők* 1875—7.

²⁾ *Alföldiek segély-albuma*. Szerk. Reviczky Szever és Zilahy Károly. Pest, 1863^{3/4}. (Deák Ferenc arcképével). — *Balaton albuma*. Pest, 1851. — *Berzsenyi-emlékkönyv* 1876; — *Budapesti árvizkönyv*. Szerk. b. Eötvös József. Pest, 1839—41. 5 köt. — *Csokonai-album*. Szerk. s kiad. Kulini Nagy Benő. Debrecen, 1861. (Csokonai arcképével). — *Csokonai-emlény*. Szerk. s kiad. Hamar László. Debrecen, 1871. 4r. — *Debreceni-emlény*. Szerk. s kiad. Kulini Nagy Benő. Debrecen, 1860. — *Dugonics-album*. Szerk. Farkas Antal és Nagy Sándor. Szeged, 1876. — *Emlék-virágok*. Pest, 1863. — *Emlény a pesti magyar polgár-örhad zászlószentelésére* Rá-

HARMADIK SZAK.

Történetírás.

1. §.

Mondák, históriás énekek.

Öseinknél, ezer év előtt is, a történettudás, saját nemzetük történetének tudása, ép ugy értelmi szükségét pótolta, mikép a vallás és költészet a szív és akarat vágyait elégitették ki. Honnan e három tárgy (vallás, költészet, történet) nemcsak szóbelileg, hanem bizonyára írásbelileg is, kezdet óta,

---

köson, 1844. Pest. — **Fáncsy-album.** Kiad. Szilágyi Virgil. Pest, 1855. (Fáncsy arcképével). — **Garay-album.** Szerk. Oláh Gyula és Rochel Béla. Pest, 1854. — **Gyulai árvizkönyv.** Szerk. s kiad. Szathmári Károly. Gyula, 1856. — **Honvéd-album.** Pest, 1868. — **Honvéd-világ.** Szerk. Kunsági és Potemkin (Egervári). 1. 2. Pest, 1868. (Kiad. Heckenast Gusztáv). — **Magyar írók albuma.** Kiad. Szilágyi Sándor. Pest, 1850. — **Magyar írók pályakönyve.** Szerk. Vahot Imre. Pest, 1856. — **Kliegl-könyv.** Szerk. Császár Ferenc. Pest, 1842. — **Kossuth-album.** Szerk. Áldor Imre és Ormódi Bertalan. Pest, 1868. — **Magyar korszakosok albuma.** Pest, 1863. — **Lisznyay-album.** Szerk. Németh János. Pest, 1863 (Lisznyay arcképével). — **Losonci phönix.** Szerk. s kiad. Vahot Imre. Pest, 1851—2. N. 8r, 3 köt. (Az 1849-ki háború által károsult losonciak javára 4000 prtót jövedelmezett). — **Nagyenyedi album.** Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1851. N. 8r. — **Országgyűlési emlény.** Pest, 1848. — **Pesti emlény.** Kiad. Wiener Salamon és Lovászy Sándor. Pest, 1854. 16r. — **Reguly-album.** Kiad. a Reguly-társaság. Pest, 1850. — **Részvét-album.** Pest, 1872. — **Részvét gyöngyei.** Kiad. Kunoss Endre (az 1838. árvíz által károsult pestmegyei adózó nép javára); Buda, 1838. — **Részvét hangjai.** Szerk. Sziegmund Viln. és Huszár Imre. (a Garay-árvák fölsegélésére). Pest, 1854. — **Részvét könyve.** Szerk. Gyulai Pál (a magyar írók segély-egylete javára). Pest, 1863. (Gr. Batthyány Lajosné fényképével). — **Részvét lapjai.** Kiad. Horváth Döme. Keskemét, 1865. — „Az én albumom.” (Sárosy albuma). Szerk. Sárosy Gyula. Pest, 1857. (Arcképekkel). — **Széchenyi-emlékkönyv.** Szerk. Rácz Mikl. és Veress Károly (a Széchenyi-szobor javára). N.-Kőrös, 1861. — **Szépirodalmi album.** Szerk. Enyedy Miklós. Pest, 1856; — Szerk. Szelestey László. Pest, 1858. 12r. — **Szigeti album.** Kiad. Szilágyi Istv. és P. Szathmáry Kár. Pest, 1860. — **Szivárvány.** Szerk. Halászy Józs. (az 1843. tűz által károsult miskolciak javára). Pest, 1844. — **Tokaj-hegyaljai album.** Pest, 1867. — **Várad.** Segély-album az alföldi szűkölködők javára. Kiad. a n.-várad-i jogakademia ifjusága. N.-Várad, 1864. — **Virány-fűzér.** Zsebkönyv, a losonciak javára. Szerk. Wiener Salamon és Lovászy Sándor. Szeged, 1851. — **Vörösmarty-album,** Vörösmarty szobra leleplezésére 1866-ban Székesfehérvárott. Pest, 1866. — **stb.**

foglalkodtatta nemzetünket, kivált annak papjait, tanítóit, költészeit ¹⁾).

A történeti ismeretek terjesztésének s az utódokra átszállításának közegei ²⁾ eleinte a mondák voltak; később (a XVI. század közepe tájáig) a mondákon alapuló szoros értelmű történeti vagy históriás énekek, más néven: rimes krónikák.

Ily mondák, illetőleg rimes krónikák a hun mondakör, ősmagyar mondakör, keresztény mondakör, Tündés mások rimes krónikái. ³⁾ Mindezekből, mennyiben a sajtó föltalálását megelőzték, az egy „Pannonia megvételéről“ szóló históriás éneken kívül, írásbelileg nem maradt fön semmi ⁴⁾; ámbár többnek is kellett írásba foglalva lenni, miután már említett ének a XIV. század második feléből való kéziratban találtatott; mely időtől a XVI. század második feléig, midőn először találkozunk irodalmunkban nyomott történeti munkákkal, két század hosszú sora nyúlik. A sajtó föltalálása után, természetesen, nem egy nyomott rimes krónikát mutathatunk föl mindjárt az első (XVI.) századból. ⁵⁾

2. §.

Koriratok, krónikák, emlékiratok, naplók.

A tulajdonképeni történetírás magyar nyelven a XVI. század 3. tizedével indult meg; s hozott — egész az új korig (1772) — koriratokat, krónikákat, naplókat, emlékiratokat; melyek részint magyarországi, részint erdélyi dolgokkal foglalkodnak; egyetlen egy van, mely azonfölül világesceményeket tárgyal. Magyarország és Erdély történelméhez csaknem valamennyi nagy becsű forrásul szolgál. Alak s nyelvezet dolgában mindazonáltal többé-kevésbbé gyarlók.

Egyébiránt a XVII. századbeli történetírás, nemcsak szerencsésen versenyzett a deákkal, hanem az írók számát s a tartalmasságot tekintve, azt meg is haladta. A dicsőség nagyobb része Erdélyt illeti; míg a nemzet azon egy munkát, mely-

¹⁾ Lásd: Első szak. 1. §.; Második szak. 1—4. §§.

²⁾ Legalább a nép s fiatalságra nézve; mert a tanulnak latin krónikákat olvastak.

³⁾ Lásd: Második szak. 2. §. elejét.

⁴⁾ Ugyanotr.

⁵⁾ Lásd: 40. 1. 3. jegyzet.

ből a deákul olvasó közönség századon túl merítette históriai ismereteit, az anyaországtól vette. Ez Pethő Gergely „Magyar krónikája volt“¹⁾.

Jelesebb történeti munkáink (krónikák) íróink a XVI—XVIII. századokból: Világkrónika (Chronika ez Világnak jeles dolgairól) Székely Istvántól (I. 9. §.) Krakó, 1559. (Ebből kivonva magyar krónikája Toldynál: XVI. századbéli m. történetirók I. k.). — Magyar krónika (Cronika a Magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575) Heltai Gáspártól (I. 9. §.) Mindkét munka korszak-alkotó. — „Rövid magyar krónika“ Pethő Gergelytől (Bécs, 1660; Kálnoki kiadása, helyenként csonkítva: Bécs, 1702; folytatva s kiegészítve: Spangáré: Kassa, 1729; 1734; 1738; Kovács Jánosé: Pozsony, 1742; ismét Spangáré: Kassa, 1753). — „Magyarok Cronikája“ Liszniai Páltól (Debrecen, 1692.)²⁾

¹⁾ Toldy: Irod. tört. 1865.

²⁾ Egyéb jelesebb történeti munkák a XVI—XVIII. századokból: I. **Krónikák:** Balla Gergely: Nagykörsi krónika (Lásd: Szabó Kár. és Szilágyi Sándor Történeti emlékeik I. köt. Kecskemét, 1856); Bartha Boldizsár: Debreceni krónika. Debrecen, 1664; Bécs, 1819; Laczkó Máté Krónikája 1520—1624. (Jól értesült író s rendkívül sok részletes adatot nyújt. Lásd: Mikó Erdély történeti adatai, 1858); Spangár András és Kovács János: Pethő Krónikájának folytatása s kiegészítése. (L. a §-ban); Szalárdi János: Siralmas krónika 9 könyvben (Erdélyről a mohácsi naptól 1662-ig. Kiad. Kemény Zsigmond. Pest, 1853).

II. **Koriratok:** Babocsai Izsák: Fata tarcaliensia (Tarcal város — s az egész feltiszavidék — viszontagságai). 1670—1700. (L. Rummy: Monum. hung. I. k.); Borsos Tamás 2-k konstantinápoli követsége 1618—20. (Mikó: Erd. tört. adat. II. köt.); Enyedi Istv.: II. Rákóczi György veszedelme. (Mikónál, IV. köt.); Kovács János: Mária Terézia története. Pozsony, 1750; Mikó Ferenc: Erdélyország siralmas változásai 1594—1613. (Monum. acad. II. oszt., 7. köt.); Toldalagi Mihály 1613—1630 (Mikónál, I. k.); Verancsics Antal: 1541 országos története (Monum. acad. III. oszt. 2. köt.).

III. **Emlékiratok:** Bánffy Gergely: II. János király menete a török császárhoz 1566. (Erdélyi történettár I. köt.); Bethlen Miklós: Élete 1642—1703. (Szalay: Tört. emlékek. II. III. köt.); Bornemisza Tamás: Buda veszése 1541. (Monum. acad. III. oszt., 2. köt.); Nagyajtai Cserei Mihály: Erdélyi históriája 1661—1711. (Kiad. Kazinczy Gábor. Pest, 1852); Gyulaffi Lestár: Bátor Zsigm. fejedelem története. (Monum. acad.-ban fog megjelenni); Kemény János: Önéletírása 1607—1655 (Szalay: Tört. eml. I. k.); Kornis Gáspár: Önéletrajza. (Új m. muzeum, 1860. II.); Mindszenti Gábor: János király utolsó dolgai 1540. (Erd. tört. tár. I. k.); Nagy Szabó Ferenc: Memoriale (Erdélyről 1580—1658. Mikónál, I. k.); Zay Ferenc: Landorfeivár elveszése 1521. (Monum. acad. II. oszt., 2. köt.).

IV. **Naplók:** Aszalay Istv. 1624—31 (Új m. muz. 1857. I.); Bánfi György 1644. (Mikó, IV.); Vizaknai Briceus György 1693—1717. (Szabó

3. §.

Történetírás, mint összefüggő elbeszélés.

Az összefüggő előadásu történetírás ujkorban, 1790-nel, vette kezdetét. Első ide tartozó munka Millot világtörténelmének bővített fordítmánya volt, melyet Verseyhy Ferenc eszközölt; melyből azonban csak 2 kötet jelenhetett meg (a régi nemzetek és görögökről szóló rész; Buda, 1790). Ezt követték legott ugyanazon évtizedben s a jelen század elején más, részint eredeti, részint fordított munkák, melyek közül csaknem annyi foglakodott hazai, mennyi világtörténelmi tárgyakkal. Köztük Budai Ézsaiás az első, bírálatalag magyar nyelven dolgozott hazai historia ¹⁾. Mindszenti Sámuel egyetemes s irodalom-történeti, Budai Ferenc magyar életrajztárai e korból szintén kitűnők ²⁾.

és Szilágyi: Tört. eml, 1860); Eszterházi Dániel 1653 (Szabó s Szilágyi, II. k.); Haller Gábor 1630—44 (Mikó, IV.); Kálnoki István 1645 (Mikó, IV.); Késmárki névtelen nemes (Szabó s Szilágyi, II.); Komáromy János 1697—1705 (Kiad. Nagy Iván. Pest, 1862); Névtelen: a szécsényi gyűlésről (Uj m. múz. 1860. II.); Révay László 1600—1661 (Uj m. múz. 1857. I.; Tört. tár. III.); Sebesi Ferenc 1655 (Szabó és Szilágyi, II.); Segesvári Bálint 1606—1654 (Mikó, IV.); Szakál Ferenc 1698—1718 (Szabó és Szilágyi, Tört. eml., 1860); Tököli Imre 1693—4 (Monum. acad., II. oszt., 15. köt.)

V. **Erköleştörténet.** Altörjai b. Apor Péter: Metamorphosis Transilvaniae 1736 (Erdély szokásai s erkölcei régebben s ujabban. Monum. acad. II. oszt., 11. köt.).

VI. **Kütfő-magyarítások:** Spangártól: (Krónikájában) Sz. István könyve Imre fiához; Orosz Fer.-től: Kükküllei Ján. Krónikája Laj. kir.-ról (1731).

¹⁾ „Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig (Debrecen, 1805); — Buda visszavételéig (1808); — a legujabb korig (3 köt. 1812; Pest, 1833).

²⁾ Ezek s egyéb e korbéli történeti munkák kiadása: I. **Világtörténetiek:** Gvadányi József: A világnak közönséges históriája, I—VI. köt. Pozsony, 1796—1803; folytatta a XVII. századig: Kis János: VI. VIII. köt. Pozsony, 1805—9. — Budai Ézsaiás: Közönséges Historiája. (Rövidlet tanítványai számára. I. Konstantinápoly veszedelméig). Debrecen, 1800—1808. — Mindszenti Sámuel: Ladvoat Históriai dictionáriuma. 8 köt. Komárom, 1795—1809. — II. **Hazai történetiek:** Székér Joakim: Magyarok eredete s nevezetesebb cselekedetei. 2 köt. Pozsony, 1791. — Svastics Ign.: Magyarok históriája. Pozs., 1805. (I. kötetének, „Magyarok felséges címere“, első kiadása Győrött, 1796-ban jelent meg.) — Budai Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexicon a XVI. század végéig. 3 köt. N.-Várad, 1804; Pest, 1866. — III. **Török-magyar történet** Deesy Sámuelről (Ozminografia. III. köt. L. a „Földleírás“ című szakot). — IV. **Erdély története:** Huszti András: Ó és Uj Dácia. Bécs, 1791. — V. **Franciaországnak** az első felzendüléstől fogva valóságos és szerencsét-

4. §.

Nemzeti és bíráló történetírás.

Virág Benedekkel (1808) és **Horvát Istvánnal** (I. 9. §.) a magyar történetírás új szellemet nyert: nemzeti és bírálói szellemet. **Virág** „Magyar századaiban“ nemcsak a történet dolgokat beszéli el, hanem egyszersmind a történetben rejlő nemzeti szellemet fejezi ki és dicsőíti; mi által a nemzetet oktatja és hasonló tettekre buzdítja. — **Horvát** pedig bírálattal és annál fogva kútfő-tanulmányozást követel oly kérdések körül is, melyek csekélynek vagy már eldöntve lenni látszanak; tiltakozik az idegen fölfogás ellen hazai történetírásunkban, mely saját kútfőinkkel és a nemzet öntudatával ellenkezik ¹⁾. Ez elméletnek megfelelőleg írta nagy tudásunk valamennyi munkáit, melyeknek állításai, tételei — mint **Toldy** magát kifejezi — „bámulandó adatkészleteken“ nyugsznak; következőleg — hozzá tehetni — ugyanazok megdönthetlenek is ²⁾.

A nemzeti és bíráló történetírásnak mindjárt kezdetben több körülmény kedvezett: köz- és családi levéltárak megnyitása; **Horvát** múzeumi —, **Fejér György** egyetemi könyvtárnoksága; kútfők kiadása; a „Tudományos gyűjtemény“ című folyóirat létezése, mely főleg a történelemnek számos becses adalékot szolgáltatott; **Jankovich Miklós** nagyszerű oklevél-gyűjtése stb.

De a **Horvát** által sürgetett kútfő-tanulmányozás és történetbírálás még csak később, a Magyar tudományos akadémia által jutott nálunk valódi uralomra. Említett Akadémia t. i. a hazai történet kútfőit, melyek legnagyobb részt okmányok, s melyeket 1857-ben kezdett kiadni, folyvást a legnagyobb buzgalommal és áldozatokkal bocsátgatván közre, — azok tanulmányozását mindenkire nézve, ki a történelemmel foglalkodni akar, lehetővé tette vagy legalább megkönnyítette.

Természetes, hogy a mint aztán ezen kútfő-tanulmányozás haladt, a szerént tette lépéseit a bíráló történeti-vizsgálat is mindinkább előre; s nyomozásainak eredményeit részint

---

len történetei. **Ford. Gubernát Antal.** Pozsony, 1793. — VI. A cigányok eredetéről **Enessey György.** Komárom, 1796. — VII. Római imperatorok tüköre (118 császár). **Váli Istvántól.** Pozsony és Kassa, 1778.

¹⁾ **Toldy:** Irod. tört. 1865.

²⁾ Mindig igaz marad: hogy ellenség nem írhat rólunk igazat, részint mert nem ismer bennünket; részint pedig mivel — ellenség és mint ilyen a roszt nagyítja, a jót kisebbíti és mindkettőt torzítja.

folyóiratokban rakta le, részint önálló egyediratok alakjában juttatta nyilvánosság elé; mi által történelmünk számos egyes részeit s kérdéseit derítette föl; közvetve pedig a hazai általános történetírásnak adott hatalmas lendületet ¹⁾.

¹⁾ Hazai történetírástunk e korra (jelen századra) eső termékei közül ide tartoznak:

I. Általános hazai történelmek: Bocsor István, Magyarország történelme, különös tekintettel a jogfejlésre. Pest, 1861; Boross Mihály: Magyar krónika. Pest, 1861 (346 lap); Frankl Vilmos: Magyarország története. 3. kiad. Pest, 1865; **Horváth Mihály:** A magyarok története a tanuló ifjuság számára. Pest, 1841; — Magyarok története. (4 köt.). Pápa, 1842—6; — a bölcsészeti ifjuság számára (2 köt.) Buda, 1842; — rövid előadásban. 4 kiad. Pest, 1868; — polg. iskolák használatára. 2 kiad. Budapest, 1875; — Magyarország történelme (8 köt.) Pest, 1871; **Jászay Pál:** A magyar nemzet napjai legrégibb időktől az arany bulláig. Pest, 1855; — a mohácsi vész után. Pest, 1846; **Kerékgyártó Árpád:** Magyarország történeti kézikönyve. 7 rész. Pest, 1867—74. — **Hazánk évtapjai.** 884—1849. Budapest, 1875; **Környei János:** Magyarország története, különös tekintettel a műveltség kifejlésére és a népeletre. Pest, 1863—4; **Pécze József:** A magyarok története a mohácsi vészig. 2 köt. Debrecen, 1837; **Pálkövi Antal:** Magyarország története. 2 köt. S. Patak, 1852—4; **Rajcsányi János:** Magyarország története 1867. (6 kiad., 222. l.); **Ribáry Ferenc:** Magyarország oknyomozó története. 2. kiad. Budapest, 1874; **Schirhuber Móritz:** Magyarok története. (Latinul és magyarul. 2 köt.) Pest, 1835; **Spányik Glicer** után: Magyarország oknyomozó története. Pest, 1846. (Ford. Zim m e r m a n n Jakab, többek társaságában); **Szalay László:** Magyarország története. 5 köt. 2. kiadás. Pest, 1861—6; 6-k. köt. Pest, 1859; **Vas z a r i Kolos** (Horváth Mihály után): A magyarok története rövid előadásban. Pest, 1866; **Virág Benedek:** Magyar századok. (1000—1437. év) 2 köt. Buda, 1808—1816; 4 köt. Pest, 1862; 5-k. köt. (1437—1526). Pest, 1863. (Két utóbbi kiadás Toldy Fer. által). — **Függelékek:** a) **Horváth Mihály:** Történelmi zsebkönyv. Rajzok a magyar történelemből. Pest, 1865; — Kisebb történeti munkái. 4 köt. Pest, 1867; **Szabó Károly:** Kisebb történeti munkái. 2 köt. Bp., 1873; **Szilágyi Sándor:** Rajzok és tanulmányok. 2 köt. Budapest, 1875; **Vertler Mátys:** Történelmi adatok a magyar nemzet életéből. Pest, 1861. (26 arckép és régi városok rajzával). — b) **Művelődés.** **Kerékgyártó Árpád:** Magyarország művelődésének története 1859—65 (I. II: 1. 2.); A műveltség fejlődése Magyarországon 889—1849. I. rész, 1. füz. 1876 (160. l.; az egésznek ára lesz: 5 frt.); **Horváth Mih.** Az ipar és kereskedés története Magyarországon a XVI. század elejétől 1840—42. (Buda; 2 köt.); **Kossovich Károly:** A műipar és kereskedés hajdani állapotáról M. orsz.-ban 1837. (Mindkettő történeti pályamunka). — **Kisebb munkák:** **Bohus Rezsőtől:** Szellemi műveltség állapota M. orsz.-on az Árpádok alatt 1876; **Laky Mátýástól:** Művelődésünk Zsigmond elejétől 1876; **Kőváry László:** A magyar családi viseletek és szokások. Kolozsvár, 1860; **Réső Ensel Sándor:** Magyarországi népszokások. Pest, 1867. — c) **Petrovics Fridrik:** Magyarország történetei idős zaki tablákban, világosítva a világnak egykoru történetivel és a m. kir. háznak nemzet-ségi lajstromaival. Pest, 1830. 1r. (Első kísérlet a maga nemében); **Haan Lajos:** Idős zaki tábla Magyarország történelméhez. Pest, 1866. — d)

A szoros értelemben vett hazai vagyis magyarországi történetírás mellett nem maradt hátra a testvérország, Erdély, történelme sem; csakhogy a XVI. századához képest megfor-

Fordítások Szabó Károlytól: Kézai Simon Magyar krónikája. Pest, 1862; Magyarország történetének forrásai. 4 füz. Pest, 1864.

II. Kortörténet. Frankl Vilmos: A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában. Pest, 1861; —: Pázmány Péter és kora. 2 köt. Pest, 1868—9; gr. Gyulay Lajos Naplótüredékeiből (1815—1834.) Kiad. gr. Kuun Géza. Budapest, 1874; Horváth Ádám: A magyar Mágóg patriarchától I. István királyig. Pest, 1817; Horváth Mihály: 25 év Magyarország történelméből (1823—48). 2 köt. Genf, 1864; 2. kiad. Pest, 1868; Jósika Miklós: A magyarok őstörténelme. 3 köt. Pest, 1867; Kecskeméthy Aurél: Vázlatok egy év történetéből (1860 okt. 20 — 1861 okt.) Pest, 1862; Kerékgyártó Árpád: 10 év Magyarország legujabb történetéből (1840—1849). Budapest, 1874. (Egyszersmind „Magyarország története kézikönyvének“ VII. része); Keresztessy József Eredeti naplója. Krónika Magyarország polg. s egyh. közéletéből a XVIII. század végén. Pest, 1867; Kulcsár István: Krónika a mohácsi veszedelemtől a bécsi békekötésig . . történt dolgokról. Pest, 1805; Lukácsy Kristóf: A magyarok ős elei, nevei s lakhelyei. Kolozsvár, 1870; Perger János: A magyarok hazája régenten. Pest, 1831; Szabó Károly: A magyar vezérek kora. 3 füz. Pest, 1869; Somogyi Csizmadia Sándor: Dentumogerek vagy a magyaroknak ős elei. Buda, 1826. (Két földképpel); Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864; Szilágyi Sándor: Rákóczy és Pázmány. Történeti korrajz. Pest, 1870; gr. Teleki József: A Hunyadiak kora Magyarországon. 8 1/2 köt. (I.—VI 1/2. X—XII.). Pest, 1852—1863; Télffy János: A magyarok őstörténete, görög kútfők után 1863 (130 l.; Lauffernél); Thaly Kálmán: Történelmi naplók. 1663—1719. Budapest, 1875. (Kiadó: Akademia); Toldy István: Öt év története. 1867—72. Pest, 1872. — **Fordítások:** Falk Miksa: Széchenyi István és kora. Ford. Aldor Imre és Vértessy Arnold. Pest, 1867; Istvánfi Miklós: Magyarország története 1490—1606. Ford. Vidovich György. 2 köt. Debrecen, 1867—8.

III. Egyes történelmi tények: 1) Az 1848—9-k-i magyar forradalom: Asbóth Lajos Emlékiratai az 1848—9-k-i magyarországi hadjáratról. 2 köt. Pest, 1862; Bátori-Schulcz Bódog Emlékiratai az 1848—49. szabadságharcból. Kiad. Egervári Ödön. 2. kiad. Pest, 1870; Beöthy László: Komáromi romemlékek 1851; Frankl Vilmos: A magyar országgyűlések története 1556-ig. 1876 (3 köt.); Hamary Dániel: Komáromi napok 1849-ben Klapka György honvéd tábornok alatt 1869; Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848—9-ben. Genf, 1865 (3 köt.); Szilágyi Sándor: A magyar forradalom története 1848—9-ben. Pest, 1861; —: napjai 1849 júl. 1. után. 3. kiad. Pest, 1861; Vargyas Endre: A magyar szabadságharc története 1848—9. Pest, 1869. — **Fordítás:** Rüstow: Az 1848—9. hadjárat története. 2 köt. Ford. Vértessy Arnold és Aldor Imre. Pest, 1866. — **Függelék:** a) Forradalmi mozgalmak Bécsben, Pesten, Kolozsvárt (1848-ban). Kolozsvár, 1848; Szeremlei Sámuel: A honvédelmi bizottmány keletkezése s a forradalom kitörése 1848-ban. Pest, 1867. — b) Aldor Imre: Kossuth és Perczel. Pest, 1868; Bauer őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848—

dított arányban. A XVI. században ugyanis, miként előbb (2. §.) láttuk, a történetírás dicsőségének nagyobb része Erdélyt illetve: míg jelen (XIX.) században a magyar történelmi irodalom súlypontja kétségkívül a szoros értelmű Magyarországra esik.

49-ből. Közli Makray László. Pest, 1871; Danzer F. Alfonz: Dembinszki Magyarországon. Budapest, 1874; Egy honvéd-köztűz élete 1848—9-ben. Budapest, 1875; Horváth Mihály: Kossuth újabb leveleire. Pest, 1868; Imrefi: A magyar menekültek Törökországban. 1849. Pest, 1850; Korányi Viktor: Honvédek napló-jegyzetei. I. k. Pest, 1851; L. K. (menekült): A magyar menekvők török földön. Kolozsvár, 1850; **Mészáros** Lázár élettörténete, külf. levelezései s emlékiratai. Kiad. Szokoly Viktor. 1. füz. Pest, 1866; **Szilágyi** Sándor: A magyar forradalom férfiai 1848—9. 2. kiad. Pest, 1861; Szokoly Viktor: Világos hőse. Pest, 1867; **Ürmösy** Sánd. Az elbujdosott magyarok Oláhországban 1844 (Kolozsvár); **Vajda** János: Egy honvéd naplójából. Pest, 1869; **Vahot** Imre és **Gánóczy** Flóris: Történelmi adattár az 1848—9. hadjáratból. Pest, 1862. (3. kötet). — c) **Papp** Dénes: **Okmánytár**. I. Pest, 1868. — 2) **Más ide tartozó egyedíratok**: **Ballagi** Aladár: A m. kir. testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pest, 1872; **K. Papp** Miklós: Az 1735-ki zendülés története. Kolozsvár, 1866. (Tört. korrajzok. III. köt.); **Ráth** Károly és **Thaly** Kálmán: II. Rákóczy Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végeig. 2. kiad. Pest, 1866; **Rosty** Zsigmond: **Tatárjárás** IV. Béla idejében. Pest, 1856; **Szilágyi** Sándor: **Zrinyi** Péter és társai ligája s a rendkívüli törvényszékek. Lipese, 1867; **Vasza**ry Kólos: A várnai csata. Pest, 1864.

IV. **Helytörténetek**: **Magyarország** helyrajzi története: **Rupp** Jakab, 1876. (3. köt.) — **Árva vára**. Történelmi tanulmány: **Ifj. Knibinyi** Miklós. Pest. 1872. (2. acélmetszettel); **Besztercebánya** műveltség-történeti vázlata: **Ipolyi** Arnold. Budapest, 1875; **Budapest** és környékének helyrajzi története: **Rupp** Jakab. Pest, 1868; **Délmagyarország**, u. n. Bánság külön történelme: **Böhm** Lénárt. Pest, 1867; **Sz.-Fehérvár** története: **Csapó** Kálmán. Sz.-Fehérvár, 1861; **Kis-kún-Halas** története: **Tóth** János. Pest, 1861; **Kanizsa** története: **Horváth** Gyula. N.-Kanizsa, 1862; **Kassa** történelmi évkönyve: **Tutkó** József. Kassa, 1861 (képekkel); **Kecskemét** története. 4. köt.: **Horn**nyik János. Kecskemét, 1860—66; **Kolozsvár** története: **Jakab** Elek. Kol., 1870; **Margitsziget** történelme. 1. 2. füz.: **Óri** G. György. Kassa, 1875. (Még 2. füzeté lesz); — **Tör**s Kálmán. Pest, 1872; **Nógrád vármegye** történelmi vázlata: **Duális**zky János. Nyitra, 1875; **Régi Pest**. Történeti tanulmány: **Rómer** Flóris. Budapest, 1873; **Pusztaszer** története: **Horn**nyik János. Kecskemét, 1865; **A Szepesi** XVI. város története. Lőcse, 1852; **Rimaszombat** története: **Findura** Imre 1876; **Sarkad** története: **Márki** Sándor 1877; **Szatmár** vm. történetei stb.: **Szirmay** Antal. Buda, 1809—10. (Zemplén és Ugocsa vm.-k latinul); **Vidékünk** (**Temesvár** vidékének) története: **Iványi** István. Temesvár. 1875; **Torontál** m. hajdانا. 2. rész. Buda, 1845; **Ungvár** története: **Mészáros** Károly. Pest, 1862; **Zalamegye** történetéhez, adatok: **Bátorfi** Lajostól. 1876—7. (N. Kanizsa).

V. **Életrajzok, életrajzi adatok**: a) **Deák** Farkas: Fogságom története, 1869; B. **Ötvös** József: Magyar írók és államférfiak. Pest, 1868;

Azonban valamint a XVII. századi történet-irodalomnál az erdélyi ellenébe magyar részről, némi egyensúly eszközlése végett, Pethő Gergely „Magyar krónikáját“ állítottuk: úgy a XIX.

Fraknói Vilmos: Magyarországi tanárok s tanulók a bécsi egyetemen a XIV—XV. században. Budapest, 1874; **Kerékgyártó Árpád**: Magyarok életrajzai. I. Szakasz. Hajdankortól 1600-ig. I. köt., II. köt. I. (az egészből 7.) füz. Pest, 1858—9; **Kölesy Vince és Melczer Istv.**: Nemzeti Plutarchus. 4 köt. Pest, 1815—16; **Kulini Nagy Benő és Sárváry Elek**: Magyar hölgyek életrajza (i). Debrecen, 1861; **Nagy Iván**: Magyarország családai. 13 köt. Pest, 1857—68; **Ráth Károly**: A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. 2. kiad. Győr, 1867; **Szilágyi Sándor**: Vértanúk a magyar történelemből. Pest, 1867; **Salamon Ferenc**: Két magyar diplomata a XVII. századból. Pest, 1867; —: Az első Zrinyiek. Pest, 1865; **Toldy Ferenc**: Magyar államférfiak és írók. 2 köt. Pest, 1868 (Munkái: 1. 2.); —: Magyar költők élete (i). 2 köt. Pest, 1870—1. (Munkái: 3. 4.); **Vutkovich Sándor**: Magyar írók albuma. Élet- s jellemrajzok. (128 író). Pozsony, 1873. — b) **A Batthyányi hercegi s grófi nemzetség leszármazása 972-től 1874-ig**: **Tárnok Alajos**. N. Kanizsa, 1875; **Beythe István** életrajza: **Fabó András**. Pest, 1866; **Bottyán János**: **Thaly Kálmán**. Pest, 1865; **Csokonai** életrajza: **Szana Tamás**. Debrecen, 1869; **Dévai Biró Mátvás** első magyar reformator életrajza: **Révész Imre**. Pest, 1862; Magyar sz. **Erzsébet** története: **Montalembert gr. Ford.** a pesti növendék papság magyar iskolája. Pest, 1863; —: **Danielik János**. Pest, 1857; **Gr. Eszterházy Miklós** Magyarország nádora. 2 köt.: **Szalay László**. Pest, 1863—5.; **Fejér György** életrajza: **Szilasy János**. Pest, 1853; **Gizella, első koronás magyar királyné** élete: **Miletz János**. Temesvár, 1875; **Hunyadi János** viselt dolgai: **Czuczor Gergely**. Buda, 1832; —: **Bessenyei**. Bécs, 1778; **József főherceg nádor élete**: **Horváth Mih.** (Nádor-emlék. Pest, 1865); **Kölcsey** élete: **Vajda Viktor**. Budapest, 1875; **Pázmány Péter élete**: **Podhradczky József**. Buda, 1836. (L. Kortörténet. Frankl); **Petőfi Sándor** életrajza: **Zilahy Károly**. Pest, 1864; **Széchenyi István gr.** életrajza: **Boross Mih.** Pest, 1860; — utolsó évei s halála (1849—60): **Kecskeméthy Aurél**. Pest, 1866; **Szécsény Pál**, kalocsai érsek életrajza: **Pados János**. Pest, 1862; **Stibor vajda**: **Wenzel Gusztáv**. Budapest, 1874; **Veresmarti Mihály** XVII. századi magyar író élete: **Ipolyi Arnold**. Budapest, 1875; **Vörösmarty Mihály** életrajza: **Gyulai Pál**. Pest, 1865. — **Fordítások**: **Deák Ferenc**: **Laveleye Emil**. Ford. s kiigazító jegyzetekkel kísérte **Szász Kár.** Pest, 1869; **Mária** magyar királyné, II. Lajos özvegye: **Juste Tivadar**. Ford. **Szász Kár.** Pest, 1865; **Mátvás** király életéből (Jellemvonások —): **Galeotti**. Ford. **Barna Nándor**. Pest, 1862; **Mátvás** király, kortársai tanúsága szerént: **Kazinczy Gábor**. Pest, 1862; **Martius Galeot könyve és Carbo párbeszéde Mátvás király mondásai s tetteiről**: **Kazinczy Gábor**. 2. kiad. Pest, 1863.

VI. Történelmi emlékek. a) A „Magyar tudományos akadémia“ kiadványai: **Hazai okmánytár**. I—V köt. **Ipolyi Arnold**, **Nagy Imre** és **Véghely Dezső** által. Győr, 1865—1873; **Magyar leveles tár**. A régiebb közélet, erkölcsök, történet s nyelv ismeretének előmozdítására. I. köt. 1504—1560. **Közli Szalay Agoston**. Pest, 1861; **Magyar történelmi emlékek** (Monumenta stb.). I. Oszt. Okmánytárak. 1—24 köt. Pest, 1857—

századbeli magyar történelmet illetőleg, az összes magyar történelmi irodalommal méltán szemközt állíthatni erdélyi íróink habár nem nagy táborából gr. **Teleki József** „Hunyadiak kora Magyarországon“ című halhatatlan művét; jóllehet azt szerző teljesen be nem fejezhette; melynek tárgya tulajdonkép magyarországi ugyan, de íróját Erdély adta a két — most már egy — magyar hazának¹⁾.

75; II. Oszt. Írók. 1—32 köt. Pest, 1857—75; III. Oszt. Diplomazia. 1. 2. Pest, 1874; **Magyar történelmi tár.** A történelmi kútfők ismeretének előmozdítására. 1—21 köt. Pest, 1855—1875; **XVI. századbeli magyar történetírók.** Szerk. Toldy Ferenc. Pest, 1854. 4r.; **Török-magyarokori történelmi emlékek.** I. Oszt. Okmánytár. I—IX köt. (III—IX. köt. Államokmánytár). Pest, 1863—72.; Név- és tárgymutató az „Államokmánytár“-hoz Szilágyi Áron és Sándor (felügyelete alatt Várfalvai Nagy János) által. Budapest, 1874. — b) **Mások kiadványai:** Engel: Monumenta ungrica. Bécs, 1809; **Fejér György: Codex diplomaticus.** 43 köt. Buda, 1829—44. (Ehhez: Évmutató Knauz Nándortól. Pest, 1862; Tárgymutató Czínár Mórtól. Pest, 1866); **Horvát István:** Verbőci emlékezete. II. köt. (A Hunt-Páznán nemzetség diplomatáriuma). Pest, 1819; Knauz Nándor: Az esztergomi főegyház okmánytára. II. 2. füz. Pest, 1863—6; **Magyar emléklapok.** Szerk. Szilágyi Sándor 1850 (7 füz.); **Podhradczky József:** Két eredeti magyar krónika (a mohácsi vészről, Verancsics és Bornemisza Tamástól. L. főnebb). Pest, 1833; **Ráth Károly és Rómer Flóris:** Győri történelmi és régészeti füzetek. II—IV. Győr, 1863—9; **Rumy (és Kazinczy): Monumenta hungarica,** azaz: Magyar emlékezetes írárok. 3 köt. Pest, 1817; **Szalay László:** Magyar történelmi emlékek. 5 köt. Pest, 1856—65. (1 köt. Kemény —, 2. 3. gr. Bethlen önéletirásai. L. főnebb); **Századok.** A M. történelmi társulat közlönye. Szerk. Thaly Kálmán. Pest, Budapest, 1867—1875; **Történelmi emlékek a XVIII. század végeig.** Kiad. Lugossy, Szabó K., Szilágyi I. és S. 3 köt. Kecskemét, 1856; **Történelmi kalászkok.** 1603—1711. Szerk. Thaly Kálmán a Dániel-, család irattárából. Pest, 1862; **Gr. Zichy-család** idősb ágának okmánytára. 3 köt. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest, 1871—4. — **Fordítások:** Bethlen Miklós gr. Történelmi emlékiratai. Franciából ford. Toldy István. 2 köt. Pest, 1864; Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról. Ford. Szabó Károly. Pest, 1864.

VII. Magyarország történetét népiszkolák számára irtak: **Balagyi Károly és Nagy László** 1876. (13. kiadás); **Dierner** után **Hanthó Lajos**, 1861 (s többször; 122 l.); **Gyurits Antal** 1863. (98 l.; kiad. **Lauffer**); **Hanthó, I. Dierner; Kerényi Ede** 1876. (S. A. Ujh.; időrendi átnézet); **Kuttner Sándor** 1862. (2. képes kiadás, 89 l.; magyar-német 177 l.); **Magyarok történelme** versekben, képekkel 1864. (102 l.; kiad. **Heckenast**); **Nagy László, I. Ballagi; Neumann S. A.** 1863 (m.-n. nyelven; 91 l.); **Nogáli János** 1862. (3. kiad.; 44. l.); **Peregriny Elek** 1861. (3. 4. kiad.; 132 l.); **Szász Károly** 1861. (162 l.); **Tankó János** 1876; **Vachott Sándorné** 1863. (241 l.; leányoknak); **Visontay Ján.** 1863) (2 rész: 91 és 173 lap).

¹⁾ Az erdélyi legújabb (XIX. századi) magyar történelmi irodalom kiválóbb terményei: a) **Kövári László:** Erdély történelme. 3 köt. Kolozsvár, 1859—60; —: — 1848—9-ben. Pest, 1861; **Kulifay Ede** 1876; **Székely Sándor:** Erdélyország története. Kolozsvár, 1845;

A vérrokon, vagy legalább hontárs népek történelme szintén talált írónk közt néhány művelőre. De a legkitünőbb művet e részben mégis külföldi, nevezetesen francia író tolla után, fordításban birjuk ¹⁾).

Szilágyi Sándor: Erdély története, tekintettel művelődésére. 2 köt. Pest, 1865; Vass József: Erdély a rómaiak alatt. Kolozsvár, 1864. — b) Kemény Gábor b.: N. Enyed és vidéke veszedelme 1848—9.-ben. Pest, 1863; Szilágyi Ferenc: A Hóra-világ Erdélyben. Pest, 1371; Teleki Domokos gr.: A Hóra-támadás története. Pest, 1864. — c) Adatok a XI. zászlóalj történetéhez, tekintettel az 1848—9. erdélyi eseményekre. Egy honvéd (Jakab Elek) magánjegyzetei. Kolozsvár, 1868; **Erdélyi történelmi adatok.** I—III. Szerk. gr. Mikó Imre; IV. (Uj folyam I. k.) Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1862; gr. Kemény József (Kovács István közreműködésével): Erdély történetei tára. 2 köt. Kolozsvár, 1837—1845; Kővári L.: Okmánytár az 1849. erdélyi eseményekhez. Kolozsvár, 1866; Sándor József: Okmánytár Erdély legujabb történelméhez 1848—65. Kolozsvár, 1865. — d) Jakab Elek: Az utolsó Apafi. Történelmi tanulmány. Budapest, 1875; Kővári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854; gr. Mikó Imre: Benkő József élete. Pest, 1867; Simonyi Ernő: II. Rákóczy Ferenc levéltára. 4 köt. Pest, Budapest, 1871—3; Szalay László: II. Rákóczy Ferenc bujdosása. Pest, 1864 (I. 2?); Szilágyi Sándor: A Rákóczy-család a XVII—XVIII. században. Pest, 1861; —: Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalása. Pest, 1867; — II. Rákóczy György és az európai diplomazia. Budapest, 1875. (Oklevéltár); Thaly Kálmán: Rákóczy-tár. 2 köt. Pest, 1866—68; Zilahy Károly: Az erdélyi nemzeti fejedelmek életirata. Kolozsvár, 1861. (88 lap). — e) Kállay Ferenc: A nemes **székely nemzet** eredetéről. Enyed, 1829; Kővári László: Székelyhonról. Kolozsvár, 1842; Kulcsár István: Székely krónika; Szabó Károly: Székely oklevéltár. I. köt. Kolozsvár, 1872.

¹⁾ Vér, vagy legalább honrokon népek történelme irodalmunk jelen századából: **Agarénok:** Horváth István. Pest, 1828; **Atila** fiai és utódai története a magyarok Európába telepedéséig. 2 rész: Thierry Amadé. Ford. Szabó Károly. Pest, 1865; Atila-mondák: Thierry A.; ford. Szabó K. Pest, 1863; **Izraeliták** története a bibliától maig: Hecht Manó 1865 (263 l.); **Jászok**, mint magyar nyelvű nép s nyilazók: Horvát István. Pest, 1829; Jász s kunok eredete s állapota: Horvát Péter. Pest, 1823; Kunok eredete: Fejér György. Pest, 1850; Jász-kunok története: Fekete János. Pest, 1862; — 2 köt.: Gyárfás István. Kecskemét, 1870—3. (XII és 613, X és 389 lap); Kútfőtöredékek a magyarok történelme jász-korszakához s a metanasta jászok magyar nemzetisége: Szombathy Ign. Győr, 1875; **Kazarok:** Fejér György. Pest, 1851; **Oroszok** (magyarországiak): Mészáros Károly. Pest, 1850; Magyarország **népei** történeti tekintetben. Pest, 1852; **Parthus-hun-magyar-scythák:** Bartal György. Pest, 1862; **Szászok**, erdélyiek: Szabó Benő. Győr, 1867; —, szépesiek: Szabó Benő. Győr, 1867; **Szlavinok** vagyis kérkedők: Horvát István. Pest, 1844. (E munka, dacára címének, inkább a magyarok hazája s nemzetiségével foglalkodik).

5. §.

Világtörténetírás.

Mi a külföldi s világtörténelmet illeti: ebből irodalmunk eredeti, közvetlen forrásokból kidolgozott munkát alig képes fölmutatni. Minden, a mivel e részben birunk, legtöbbnyire fordítás, utánzat, vagy kivonat egyszersmind. S ez kisebb nemzeteknél, nagyobb nemzetek kifejlődött irodalma mellett, másképp nem is történhetik. Kétségtől legfeltűnőbb egyetemes történelmek irodalmunkban a Bumüller, Cantu Caesar, Weber György világhírű műveiből eszközölt fordítmányok; s az eredetiek közül Hunfalvi, Somhegyi, Maár Bonifác egyetemes történelmeik (Jóllehet utóbbiból csak az I. köt. 1. 2. részei jelenhettek meg a szerző közbejött halála miatt).

¹⁾ Világtörténelmi irodalmunk termékei e századból körülbelül im ezek:

I. Az egészset (legalább tervben) tárgyaló munkák: Ajtay József: A világ története. 2 köt. Pest, 1814. (Löhr után bővítve); Annegarn J.: Világtörténet a kath. ifjak számára. Ford. a Pazmaneum néhány tagja. Pest, 1846; Bajza József: Világtörténet. I. köt. Pest, 1850; Beck József után néhány n.-kőrsi tanár: Világtörténeti tankönyv. Pest, 1856; Beck és Pütz után Somosi István: Világtörténet, algymn. számára. S.-Patak, 1857; **Bumüller** János: Világtörténet. 2 köt. Ford. Feneczy Ján. és Danielik József. Pest, 1854—7; Bolla Márton: A világtörténet főbb vonalai. Ford. Schröck (Somhegyi) Ferenc. 3 köt. Pest, 1849; **Cantu Caesar**: Világtörténelem. I—XVI. könyv. Fordítva; kiadó a Sz. István-társulat. Pest, Eger, 1856—73. (Még nem teljes); Csengery József: Az egyetemes történettudomány vázlata. S.-Patak, 1843; Fekete-Szabó Ida: Világtörténelem. 2 k. Pest, 1864—5; Füssy Tamás és Vaszari Kolos: Világtörténelem. 3 köt. Pest, 1857; Helfi Ign.: Világtörténet zsebben. Pest, 1857; **Hunfalvy** János: Egyetemes történelem. 3 köt. Pest, 1862; Kis Laj.: Világtörténet. Pest, 1852; Kopeckí Fer.: A világ közönséges históriája. 2 köt. Pest, 1837; Lassu István: Világtörténet. 1832. (Csak 2 köt. jelenhetett meg belőle); **Maár Bonifác**: Egyetemes történelem. I. köt. 1. 2. rész. (636 és 979 l.) Győr, 1853—6); Neumann Soma: Világtörténet tankönyve 1876. (3 köt.); Pütz Vilmos. L. Beck; Ribáry Ferenc: Világtörténelem. 1876 (2. kiad., 3 rész); Sebesztha 1876. (2 köt.); **Somhegyi** (Schröck) Ferenc: Egyetemes világtörténet. 3 köt. Pest, 1852, 1856, 1862, 1865, 1873, 1875—1876. (7. kiad.); Somosi, l. Beck; Szilágyi Sándor: Egyetemes történet. 2 kiadás. Pest, 1874; Tankó 1876. (2 rész); —: Forradalmak és újabb állami alakulások 1877; Vaszary. L. Füssy; Verseyhy Ferenc: Az emberi nemzetnek története. 3 köt. Buda, 1810—11; Welter T. B. (20. 25. kiad.) után Füssy Tamás: Világtörténelem. Pest, 1865; 1870; **Weber György**: A világtörténet tankönyve, tekintettel műveltség, irodalom, vallásra. A 10. kiadás után magyarítva I—IV. köt. Pest, 1865—6.

II. A világtörténelem egyes részeivel foglalkodó írók és munkái: Áldor Imre: Nagy Sándor és kora. Budapest, 1875; Bérei Károly: Világrónika (nevezeteseb világesemények 1855 szept. 1—1856 okt. 31). Pest,

NEGYEDIK SZAK.

Törvénytudomány.

1. §.

Előzmények.

Negyedik tárgy, mely szintűgy mint a vallás, költészet és történet, nemzetünknek kezdet óta szellemi szükségei

1856; Danielik Ján.: Columbus vagy Amerika fölfedezése. Pest, 1856; Duncker Miksa: Az ókor története. Ford. Jónás János. Budapest, 1873—5; Fényes Elek: Az orosz-török háboru. 2. kiad. Pest, 1854; Gyarmati Sámuel: Amerika fölfedezése. Bécs, 1816. (L. Danielik); Lami Fleury: Hajdankor történetei. Ford. Szilágyi S. Kolozsvár, 1844; Mutzl Sebestyén: A föld és emberi nem ősz története. Ford. Pest, 1853. (Kiad. Jó és olcsó-könyv-kiadó társ.); Michaud s mások után Gyurits Antal: Keresztes hadak története. Pest, 1853; Peregriny Elek (szül. 1812): Amerika fölfedezése (Campe után. L. Gyarmati); Pütz Vilmos: Az ókori földirat s történelem alaprajza. 2. kiad. 1. köt. Pest, 1864; Schiller Frigyes: A 30-éves háboru története. Fordította Torkos Istv. Pest, 1864; Szilágyi Virgil: Az újkor története, 1516—1798 (Vagy: Éjszakamerika és Pyrenaei félsziget története a XVI—XVIII. századokban). Pest, 1850—1; Thiers M. A.: Waterloo. Franciából ford. Pest, 1864.

III. Művelődés-történeti irodalom: a) Bajza József: Az emberi művelődés története. Németből Kolb után fordítva. 2 köt. Pest, 1844 (Történeti könyvtár. 1, 2. köt.); Guizot: Az európai polgárosodás története. Franciából ford. Grubiczy György. 2 köt. Pest, 1867; György Aladár: Az egyetemes művelődés-történelem vázlata. Budapest, 1875; Lecky W. H. E.: A fölvilágosodás történelme (története) Európában. Ford. Zsilinszky Mih. 2. köt. Pest, 1872; P. Szathmáry Károly: Az emberi művelődés története 1877 (3 köt; 698 l.; ára 5 frt.). — b) **A jezsuiták:** (6 köt. pótfűzettel) Bocskai Brutus. Budapest, 1874; Toldy István. Budapest, 1873. — **A lovagkor** és hősei, 12 színezett képpel. Pest, 1871. — **A premonstrelek.** A középkori keresztény műveltség munkásai (történeti tanulmányok). Pest, 1867. — **A szabadkőművesség,** művelődéstörténetileg megvilágítva: Rosenberg Lajos. Budapest, 1874 (24 lap); Hajnal (Szabadkőművesi közlöny) 1874—77; Kelet (3. foku sz. János-rendi nagy páholy tisztikara közleményei) 1876—77. — c) A spanyol **Inquisitio** története: Lorente és Gallois (után). Pest, 1863; A vérpad titkai, vagy a Sanson hőhér-család emlékiratai. Pest, 1864. — d) **Népisme:** Almásy Tihamér 1861 (12r. 530 l.); Beniczky Irma 1875. (A világ részei. Nemzeti viseletek, színezett képekkel; 169 l.); Hunfalvy Pál 1876 (Magyarország ethnographiája; 544 l.); Nőélet a mormonoknál 1867 (Angolból fordítva, 2. kiadás; 374 l.); Prónay 1854 (Magyarhon népeletéből); Szokolay István 1854 (A török kőélet, szokások stb. 3 füz.); **Temetések** és temetők Kúbi nyi Agostontól 1869.

IV. Különféle nemzetek s népek történetei magyar nyelven: a) **Angol** történet: Bajza (Dahlman után): Az angol forradalom története. Pest, 1845 Tört. könyvtár. 3. köt.); Boissier után Csiky Kálmán: Cicero

közé tartozott, a törvény volt. A magyarok első vezérei heten, közöttük Árpáddal, kit épen fejöknek választának, hozták az első (alap-)törvényeket Szeren (most Pusztaszer), melyeket bizonyosan írásba is foglaltattak, és pedig magyar nyelven. Ugyanez történt a későbbi törvényekkel Kálmán királyig

és barátai; a Caesar korabeli római társadalom 1876 (436 l.); Buckle Tamás: Anglia művelődésének története. 5 köt. Budapest, 1875; Guizot Ferenc: Az angol forradalom története I. Károly haláláig. Ford. Fésüs György. Pest, 1866; — Monk. Az angol köztársaság bukása és a monarchia helyreállítása 1660-ban. Ford. Gyerőfi Gy. és Szabad Imre. Pest, 1851; Macaulay: Anglia története 2. Jakab trónra lépteig 2 köt. Ford. Csengery Antal. Pest, 1853; — Lord Clive. Warren Hastings. Az angol Kelet-India meghódításának története. Ford. Szász Károly. Pest. 1865; Zichy Antal: Anglia története a forradalomig. Pest, 1866. — b) **Bokhara** története Vámbéry Armintól, 2 köt. Pest, 1873. — c) Bajza József (Velencei Gábor álnév alatt Hermann után): Északamerikai **Egyesült államok** története. Buda. 1836. 2 köt.; Guizot: Washington. Az amerikai Egyesült államok köztársaságának megalapítása. Ford. Gyerőfi Gy. és Szabad Imre. Pest, 1851; Sasku Károly: Északamerikai szövetséges státusok fordítása. Pest, 1836. — d) Janics Emilián: **Franciaország** polgári és hadi történetei. 3 köt. Ford. Szekér Alajos. Pest, 1811; Lamartine A.: A girondiak története. Ford. Jánosi Ferenc. 10 köt. Pest. 1865; (Mignet); A francia forradalom története. 2 köt. Ford. Gaal. Pest, 1845 (Tört. könyvtár. V. VI. köt.); Napoleon császár élete s az 1792. francia forradalom rövid vázlata. 2 köt. Pest. 1850 (897 lap). — e) Curtius Ernő: **Görögök** története. Ford. Huszár Imre. Budapest, 1874; — után Pór Athen Perikles korában. Pest, 1868; Tóth István (szül. 1817): A görögök történetei. — f) Hecht Manó: **Izrael** története a Biblia befejezésétől jelenkorig. Pest, 1865. — g) Raumer: **Lengyelhon** bukása. Történetrajz. Ford. Horváth Döme. Kecskemét, 1859. — h) Müller I. W., Prescott William H. és Armin Th.: **Mexicó** Miksa császárig. Német után közli Szokolov Viktor. 4 rész. Pest, 1866. — i) Reuchlin: **Olaszország** története az újabb uralkodóházak megalapításától mostanig. Ford. Jánosi Ferenc. 2 köt. Pest, 1866. — k) Lázár Gyula: **Ozman** uralom története 1877 (2 köt.); Décsy Sám. (Lásd Földleírás: Ozmanografia). — Magyar Károly: **Oroszország** mi volt és mivé lett. Pest, 1855. — l) **Római történelem**: Gibbon Edvárd: A Római birodalom hanyatlásának és bukásának története. Átdolgozta Hegyessy Kálmán. 2 köt. Pest, 1868—9; Lami Fleury: Róma és a Római birodalom történetei. Ford. Szabó György. 2 köt. Kolozsvár, 1864; Mommsen Tivadar: A rómaiak története. 5. kiad. után ford. Toldy István. Budapest, 1874—5 (7 füz.); Montesquieu: A rómaiak nagysága s hanyatlása, politikája a vallásban. Ford. Pados Ján. Pest, 1856; Pór Antal: Róma története a nyugati birodalom elenyészettől. 50 fametszettel. Budapest, 1873; Simons Tivadar: Az ósrómai időköl (Művelődési). Ford. Bús Vitéz. Budapest, 1875; Tóth István: A rómaiak történetei. (L. Görögök). — m) **Zsidó nép** története (irodalomtörténetével): Goldberg Raphael 1877.

V. **Élet- s jellemrajzok**: a) Batizfalvi István s Ballagi Károly: Történeti életrajzok. 2 köt. Pest, 1852: Csengery Antal: Történeti tanulmányok s jellemrajzok. 2 köt. Pest, 1870; Hanthó Lajos: Történelmi csarnok. Élet-, kor- s jellemrajzgyűjtemény. Pest, 1867; Mokry Benjámin: Kö

(1095—1114), a ki idegen (latin) nyelvre fordíttatván az előbbi (1000. év óta hozott) törvényeket is, úgy maga, mint utódai 1836-ig kizárólag latin nyelven szerzék s írták azokat. Nyelvünk belső története mai napig sínli, hogy említett magyar szövegű törvényekből sem eredetiben, sem másolatban, kéziratban vagy nyomtatban, reánk mi sem maradt.

zónséges históriai-biographiai kézi-lexicon. 4 köt. Pest, 1819; **Novák Dániel**: Képirók, szobrászok, rézmetszők életrajzai. Buda, 1855; **Plutarchus**: Némely görög és római nagy emberek élete. Ford. Tanárki János. 2 köt. Pozsony, 1807; **Uj Plutarch**. Ford. Bajza Józ. 8 füz. (Arcképekkel). Pest, 1845; **Szana Tamás**: Nagy szellemek. (Életrajzok). Pest, 1870; **Zsilinszky Mihály**: Az egyetemes történelem főbb eseményei, életrajzi vázlatokban. 2 rész. Pest, 1866. — b) **Gévay Antal**: **A budai pasák**. Bécs, 1841; **Karcsú Aczén**: A római **pápák** története. I. k. Pest, 1869; **Macaulay B. T.**: **Hampden János és Pitt** Chatham gróf. Két politikai életrajz. Ford. Szász Károly. Pest, 1866. — c) **Lamartine**: **Jul. Caesar** története. 2 köt. Pest, 1865. (Fordítás); **I. Napoleon**: **Jul. Caesar** története. Leírta Marchaud. ford. Huszár Imre. Pest, 1865; **III. Napoleon**: **Jul. Caesar** története. Kiad. Greguss Ágost és Székely Józ. I. k. Pest, 1865; **Szamosi Ján.**: **Demoszthenes**, Kolozsvár, 1875; **Mignet**: **Franklin** élete. A 7. kiadás után ford. De Gerando Atila. Budapest, 1874; **Lewes György**: **Göthe** élete. Ford. Szász Károly. Budapest, 1874; **Fábián Mihály**: **Gusztáv Adolf** svéd király életrajza. Budapest, 1874; **Czövek István**: **II. József** császár élete és tettei. Pest, 1816; **Veuillot Laj.**: **Jézus Krisztus** élettörténete. Ford. Sebők László. Pest, 1866; **Révész Imre**: **Kalvin** élete és a kalvinizmus. Pest, 1864; **Prescott W. H.**: **V. Károly** császár lemondása és végnapjai a sz. justi kolostorban. Ford. Szathmáry Károly, Pest, 1866; **Macaulay**: **Machiavelli**. Ford. B. P. Budapest, 1875; **Aldor Imre**: **Mohamed** élete. Budapest, 1874; **Thiers M. A.**: **I. Napoleon** trónlemondása. Elba sziget. Visszatérés. (Fordítás). Pest, 1865; —: **Sz. Ilona** szigetén. Pest, 1864; (Más szerzőtől) **I. Napoleon** élete, 3. kiad. Pest, 1863; **Urházy György**: **III. Napoleon**. Pest, 1854; **Herbert Lucian**: **Napoleon Lajos** 1808—1848. Ford. Szabó R. és Dienes L. Pest, 1864; **Horváth Mihály**: **Williams Roger**. Életrajzi vázlat. 2. kiad. Budapest, 1874; **Monnin Alfred**: **Vianney** János ars-i plebános életrajza. Ford. Galambos Kálmán. Budapest, 1874; **Czuczor Gergely**: **Washington** élete. Pest, 1845. (Tört. könyvtár 4. k.)

VI. Történelmiek: **Birányi István és Akos**: Világtörténeti elbeszélések. Pest, 1816; — **István**: Történeti zsebkönyv vagy a világ és műveltség történetének időszaki átnézete. Pest, 1845; **Bozók Alajos**: **A világtörténet átnézete synchronistikai táblákkal, különös tekintettel Magyarországtörténetére**. Budapest, 1863 (4r. 88 lap); **Csengery Antal**: Történetírás. Budapest, 1874; —: Történeti tanulmányok. 2 k. Pest, 1857; **Kerényi Ede**: **A világtörténelem időrendi átnézete** 1876 (S. A. Ujhely); **Kiss Mihály**: Történelmi gyöngyök. Kolozsvár, 1864; **Ladányi Gedeon**: **A világtörténet főbb eseményei (ó és ujkor)**. 2 köt. Debr., 1856—66; **Pesty Frigyes**: **A világtörténelem napjai, különös tekintettel Magyarországra**. 2 köt. Pest, 1870; **Sárváry Béla**: Történelmi vizshangok. Pest, 1857.

VII. Gyűjteményes munkák: Történeti könyvtár. Kiad. a M. tudós-társ. néhány tagja, I—VI. Pest, 1844; Történelmi könyvtár. I—XIX. Kiad. a Franklin-társulat, Budapest, 1875—6.

A z első zsebkönyvek, melyekre mint e nemből fönmaradt, nem annyira irodalmi, mint irott emlékekre mutathatunk, először egy tiszti eskü minta nagy Lajosnak törvénykönyvünkben foglalt 1351-iki végzeménye után s korában, latinból magyarra fordítva: „Isten teged vgy segellyen“ stb. ¹⁾; továbbá: Sajó-Sz. Péter városa szabályzata a borárulás körül 1403 ²⁾; Hunyadi János kormányzó esküje 1446 ³⁾; Nyirkállói Tamás Mátyás király titkárának 1484 körül latinból fordított s versekbe szedett jogszabályai ⁴⁾; a somlyó-vásárhelyi urbárium 1514 ⁵⁾.

2. §.

Erdélyi törvényhozás.

A Szapolyai János alatt 1526 után külön fejedelemséggé lett, s e minőségét 1711-ig megtartott Erdély azonban már magyar nyelven hozván s adván ki törvényeit, ezeket kezdettől fogva végig az erdélyi „Approbatae et compilatae constitutiones“ című törvénykönyv különféle kiadásaiban birjuk. Kár, hogy azok nyelvtisztaság s csín tekintetében igen gyarló munkálatok.

3. §.

Werbewczy-kor.

Ugyanez időtájban fordította le deákból Weres Balázs Biharmegye jegyzője Werbewczy István „Decretum tripartitumát“ s kivonatosan a törvényeket „Magyar Decretum“ (Hármas könyv) cím alatt s adta ki Debrecenben, 1565; mi által egyszerűsmind a magyar jogmű nyelv alapját vetette meg. Néhány év múlva Weres fordítmányát javítottan Heltai bocsátotta közre (Kolozsvár 1571); míg végre Laskai János gyulafehérvári kanonok teljesebb s jobb fordítmánya (Kolozsvár, 1589) mindkettőt háttérbe szorította. Sőt a XVII. századbéli jogtudományi irodalom is, úgy szólván, csak a Laskai által fordított Werbewczy-féle „Hármas könyvre“ szorítkozott, mely előbb tárgymutatóval látatván el, majd (1611, Debrecen-ben) ifj. Heltai Gáspár, kolozsvári

¹⁻³⁾ Lásd: Régi m. nyelvemlékek. II. köt.

⁴⁾ L. Kovachich: Formulae solennes styli. Pestini, 1799. XI. lap; hol ezeket olvashatni:

„Merth mith eghzer megh szerzettet, és the tewled el vetettel

„Ha igazath akarz tenned thewbzer nem kell hozzád vennem.
nók. Élő) A magyar akadémiai Értesítőben (1852) közli Wenzel.

tanácsbeli és nyomdász által, ki azt tovább javította, átellenes eredeti szöveggel, sőt latin-magyar műszótárral is bővítettetett ¹⁾).

Maga a Magyar tudóstársaság, több mint 3 század után, említett „Tripartitumot“ méltónak találta, 1517-ki eredeti kiadás szerint, magyarra ujlag áttétetni, s kétszer kiadni (Buda, 1844 és Pest, 1864) ²⁾).

Csak 3 munka van még, szintén fordítmányok, melyekről, mint a XVII. századbeli törvénytudományi magyar irodalom termékeiről említést tehetünk. Ezek következők: Kászoni János jogtudóstól Kitionich „Directio methodica“ című latin munkája után: „Rövid igazgatás a Magyarországnak és hozzá tartozó Részeknek szokott törvényfolyásiról. Gyula-Fejérvár, 1647; Lőcse, 1650 (deákul is); Lipsiai Páltól német után: „Lex politica Dei, azaz: Mindenféle törvények... az sz. írásból összezsedegettetvén“ (Debrecen, 1610. Zsidó jog); névtelentől: „Az egyházi jó rendtartásoknak írott törvényi öt részekben“ (Ref. egyházi jog.) Várad, 1642.

4. §.

Az eredeti magyar jogirodalom kezdete.

Eredeti jogi munkákkal irodalmunkban a XVIII. század végén s a XIX-nek elején találkozunk legelsőbb; és pedig csaknem egyszerre a közjog, magán- s különjogok terén. Balia Sámuel, királyi tanácsos (székely születés) „Erdélyország közönséges nemzeti törvényeinek I. részét“ irta meg (Kolosvár, 1791); Aranka György, költő és kir. táblai ülnök Maros-Vásárhelyen: „Anglus és magyar igazgatás egybevetését“ (Kolozsvár, 1790); Bardócz József: „Erdélyország törvényeinek rövid summáját“ (versekben. Enyed, 1790); Cserei Farkas „A magyar és székely asszonyok törvényét“ (Kol., 1800. Kimerítő különjogi irat);

¹⁾ A XVII. században utolsó s legszebb kiadása Tótfalussy Miklósé. Kolosvár, 1698.

²⁾ Egy fordítmány Nagybányai Perger Jánostól is jelent meg (1830). — A „Hármas könyvet“ Werbewczy István II. Ulászló király parancsára készítette latin nyelven s azt az 1514-ki országgyűlés által küldött bizottság helybenhagyván, a király megerősítette, ámbár — más országos gondok jöven közbe, se meg nem pecsételhetette, se ki nem hirdethette. Mindazált ügyvédek és bírák csakhamar használni kezdek azt, mint a nemzet szokásai s természetével jobbra megegyezőt. A munka előbeszéd (16 cím) s 3 részből (első 134, második 86, harmadik 36 címből) áll. Szentpály Fer. versekben fordította. Kolozsvár, 1798.

végre Georch (Görcs) Illés a „Honnyi törvényt“ 3 kötetben (Pozsony és Pest, 1804—1811.). — Georch „Honnyi törvény“-étől az uttörés érdemét nem lehet megtagadni, miután ez volt az első munka, mely az összes magyar törvényt honi nyelven és pedig oly kimerítően tárgyalta, miként az utóbb is, egész a mai napig, kevés író által tárgyalatott. — E kortájban (Bécs, 1792) jelent meg b. Martini latin munkája után Dienes Sámueltól: „A természet törvényeiről való állítások“ II-ik kötete is (494 lap).

5. §.

A magyar jogirodalom fejlődése.

Habár a főnforgó akadályok (p. nyelvünknek a jogi iskolák-ból még folyvást kizárása) miatt lassan: mindazáltal jogi irodalmunk a XIX. század három első évtizedében tovább-tovább fejlődött. E fejlődés főleg a magyar polgári magánjogra nézve mutatkozott; azonban az észjog; orvosi tudomány, zsidójog sem maradtak minden művelés nélkül¹⁾.

6. §.

A hazai jog magyar irodalmának tetőzése.

(1830—1848.)

A magyar nyelv és irodalom terjesztése körül általánosan kifejtett törekvések (I. 10. §.) végre odáig érlelték a dolgot jogirodalmunkban is, hogy ez, a hazai jogot illetőleg, addig nem tapasztalt fejlődés fokára emelkedett s tetőpontját, Frank Ignázt „Közigazság törvényével“ (1845—6), éppen akkor érte el,

¹⁾ **Polgári magánjogi munkák:** Czövek Istvántól, Kelemen Imre korszakot alkotó latin munkája után: „A magyar hazai polgári magános törvényről irt tanítása Kelemen Imrének. 3 köt. Pest, 1822; **Szlemenies** Páltól: Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény. 4 köt. Pozsony, 1823; ujra 1845 (Rendszere s műnyelvével valamennyi elődeit fölülmulta); Vajda László: Az erdélyi polgári magányos törvényekkel való esmeretségek. 4 köt. Kolozsvár, 1830—1; —: Az erdélyi polgári magyar törvények históriája. Kolozsvár, 1831; Kövy Sándor: A magyar polgári törvény rövid sommája. S. Patak, 1822; 1837; —: Magyar polgári törvény. S. Patak, 1824; Planum tabulare (a kir. főtörvényszék — curia — ítéletei). Deákul és magyarul. Buda, 1825. 2r. — **Eszjogot** irt Szilágyi János (Sziget, 1813); **Orvosi** törvénytudományt Kovács Mihály (Pest, 1823); **Zsidójogot** Sztrokai Antal; Magyar és székely asszony törvényét Cserei Farkas. Kolozsvár, 1800.

midőn (1848-ban) maga az urbériségen alapuló magyar törvény ezer-éves épülete, a kor műveltségének egész Európát megrázó vihara által halomra döntetett.

A köz-, magán-, egyházi, fenyítő-, váltó- s urbéri jogok terén számos kisebb s nagyobb munka jelent meg; folyóiratok (Tudományos gyűjtemény, Tudománytár) s külön munkákban korszerű jogi kérdések tárgyalattak (ösiség, örökváltság, börtönügy, esküdtszék, írói törvény stb.); Werbewczy Hármaskönyve akadémiai megbizásból újra fordítottatott (3. §.); a magyar jogtörténelem alapja megvettetett.

Nemcsak hazai s jelenkori, hanem összes jogi magyar irodalmunkban főhelyet foglal **Frank Ignátznak** (I. 9. §.) már említett „Közigazság törvénye Magyarhonban“ című munkája (2 köt. Buda, 1845—6), melyben a hazai magánjogot fejtegeti s bírálja, folytonos hivatkozással a törvények szövegére s ügyelettel a történeti előzményekre, valamint az általános igazság elveire; eligazítja a vitályos kérdéseket s a hiányok kimutatásával a törvényjavítást is előkészíti. Sajnos, hogy szerző nyelvezete, különösen műnyelve, a már általánossá lett irodalmi, illetőleg jogi nyelvvel homlok-egyenest ellenkezik; mi azonban a mű belértékét (oly szilárdan áll ez) nem képes megingatni¹⁾. — E hiányt bőven pótolja **Fogarasi János** „Magyarhoni magános törvénytudomány elemei“ munkája által (Pest, 1839; 6. kiad.: 1847), melyet **Kövy Sándor** nagyobb kézikönyve után dolgozott ki, de helyesb elrendezéssel s kiegészítésekkel; s melylyel valamint már előbb kiadott „Műszókönyveivel“ (1833) a jogi műnyelvet megalapította²⁾.

¹⁾ Toldy (1865: 305. l.)

²⁾ **Közjogi munkák:** Beöthy Zsigmond: Elemi magyar közjog. Pest, 1846; 1851; Botka Tivadar: Az 1843—4. országgyűlési időszakból néhány ismeretlenebb közjogi tárgy és megrögzött balvélemény felvilágosítása. Pozsony, 1844; Miskolczi Károly: Magyarország közjoga. Eger, 1846; Szabó Béla: A magyar korona országainak statusjogi és monarchiai állása a pragmatica sanctio szerint. Pest, 1848.

II. Magán polgárjogi munkák, melyek a §-ben fölhozottakon kívül, ez időszakból megemlíthetők: Acsádi Sándor: Magános magyar törvény, Pest, 1837; 1844; Csermelényi: Ügyvéd-vizsgálati kézikönyv. Pest, 1848. (Mindkettő kérdések s feleletekben. Amaz nagy népszerűséggel birt); Kallos Lajos: Alapelvek a magyarhoni polgárjogban. Pest. 1840; Kis János: Közösleges polgári törvénykönyv. Buda, 1847; Komjáthi Anzelm: Magyar magánjogtan. Pest, 1846; Madarasy János: A magyar polgári törvénytudomány vázlata. Eger, 1845; Radenics Ferenc: Bevezetés a honi magánjog-tudományba. Pécs, 1846; Szűcs István: Magyar polgári törvény-tudományi kalauz. 2. kiad. Debrecen, 1846. — Ezek mellett **népiskolák,** illető-

7. §.

Jogirodalmunknak európai színvonalra emelkedése.

Az 1848-ki szabadságharc Magyarországra nézve kettőt eredményezett: korlátlan osztrák uralmat 1867-ig; és ez időn innen a mai függetlenséget, mely habár nem teljes, mégis nagyobb, mint a minővel hazánk a mohácsi vész óta tetteleg akár-mikor birt.

Mindkét eredmény ismét a magyar jogirodalomra volt hatalmas befolyással, mert leginkább ezek szolgáltak okul, hogy irodalmunk ez ága egyetemesség jellegét öltötte s a külföld jogirodalmával egy állásra helyezkedett, t. i. a tudományosság talapjára.

leg a **nép számára**: Friebeisz Istvántól: Törvénytartó a nép használá-tára. Pest, 1846; Sipos Imrétől: Törvénytudományi kis tükör. Kecskemét, 1846; Szűcs Istvántól: Kis törvény vagy népszerű törvénytudomány. Deb-recen, 1845; — Elemi magyar magánjog. Debrecen, 1845; Szűcs Lajos: Rövid törvénytudomány kérdések s feleletekben. Pest, 1847; Táncsics Mi-hály: A legújabb törvények magyarázata. Pest, 1848; Vojdisek József: Magyar házi ügyvéd. Pest, 1832.

III. **Egyházjogiak**: Blási Lajos: Egyházi törvény protestansok szá-mára. Pest, 1844; Cherrier Miklós: Egyházi jog. 2 köt. N. Szombath, 1843; Gózon György: Egyházi törvénykezés Magyarországon. Pest, 1841; Gundi Mih.: Papi kiváltságok 1845; Udvardi Ignátz: Római k. egyházi jogtan. 2 köt. Buda, 1843. — **Házasság, vegyes házasságról** irtak: Almásy István, Beke Kristóf, Beüthy Zsigmond, Benkő László (Bod Péter után), Gózon György, Szalay Imre.

IV. **Büntetőjog**: Országos választmányi jelentés a büntető-rend-szer iránt. Buda, 1843; Kassay Adolf: Büntető magyar jogtan. Pest, 1848; Szlemenics Pál: Fenyítő magyar törvény. Buda, 1836; 1847; 1862; Ök-röss által bővítve: 1865 (4 kiad).

V. **Váltójog**: Császár Ferenc: Magyar váltójog. 2 köt. Buda, 1840 ; 1843; —: Váltóóvások. Buda, 1840; —: Váltótörvénykezési irománypéldák. Pest, 1842; Csolnoki Imre: Váltó-eljárási rendszer. Pest, 1847; Fogarasi János: Magyar váltó- s kereskedési jogtan. Pest, 1846; Gegus Dániel: Magyarhoni váltó-foglalkozás tudományának vezér-elvei. Pest, 1846; Hunfalvy Pál: Magyar váltó- s kereskedelmi törvények. Lőcse, 1843; Jászay Pál: Kegyelmes királyi utasítás a váltóbiróságok számára. Pest, 1841; Karvasy Agost: A magyar váltójog. Győr, 1846; Mesterházy József: Váltójogi gyakorlat. Pest, 1840; Pajor István: A magyar váltótörvény hiányai. Pest, 1846; Sárváry Ferenc: A magyar váltótörvény alapelvei (Sardagna után). Debrecen, 1841; Stettner György: Váltójog. (Sáfár Imre után). Pest, 1832; Thaisz Endre (Wachtler Bernát után): Észrevételek a magyar váltó- s törvénykezsrendi javaslatra. Pest, 1832; Vághy Ferenc: Magyar váltójogi kérdések. Pest, 1841; Zsoldos Ign.: A magyar váltó-törvény. Pest, 1845.

VI. **Urbér**: (Márki József): Jobbágytörvény mesterképző-intézetek

E talapnak megvetője, a bölcsészeti jogirodalom iskolájának megalapítója, tulajdonképen **Szalay László** volt ugyan (szül. 1813., megh. 1864-ben), ki már 1848 előtt „Themis“-ében sürgette a művelt világ jogtudományi fejlődésével együttthaladást s ehhez képest igyekezett a törvényhozásra hatni, nemcsak általában irodalmilag, de különösen törvényszerkesztésileg, mennyiben az 1843-ki Büntető-törvénykönyvi javaslat szerkesztésénél az országos választmány által a tollviseléssel ő bízott meg: mindazáltal az osztrák törvénykönyveket (polgárit s büntetőt), melyek magok egy terjedelmes jogirodalmat hoztak létre, az 1848/9-ben történtek folytán, az osztrák uralom ültette hazánkba; valamint ezek féltételével, 1867 óta, midőn az országnak mostani függetlenségét —

számára. Buda, 1847; Sárvány Ferenc: Világosítása az 1836-ki urbéri törvényeknek. Pest, 1837; —: Földesur és jobbágy törvényi tekintetben. Debrecen, 1842.

VII. Észjog, Büntetőjog: Csatskó Imre: Bevezetés a természeti jogba, s a tiszta általános természeti jog. Győr, 1839; Sasku Károly: Törvények alaptudománya. Pest, 1841. — Bobori Károly: Mit tart a szabad szellem s természeti jog a vegyes házasságok ügyében? Pest, 1841. — Csatskó Imre: Büntetésjogi elméletek. Bécs, 1843; Szalay László: A büntető-eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre. Pest, 1841; Szemere Bertalan: Halálbüntetés. Buda, 1841; Szokolay István: Büntető jogtan, a codificatio legújabb elvei szerint. Pest, 1848.

VIII. Jogtörténelmiek: Hilibi Gál László: Az erdélyi diéták végzéseinek nyomdokai (1529—1791). Kolozsvár, 1837; Krajner Imre: A magyar nemesjóság természete Werbewczy koráig. Pest, 1843; Szlemenics Pál: Magyar törvények története rövid vázlatban előadva. Pozsony, 1845; —: Törvényeink története országunk keletkeztétől 1848-ig. (M. akad. Évkönyvek. VI—IX. 1845—1860); Szűcs István: Vázolatok az észtnai jogtörténetrajz köréből (1842).

IX. Törvénykönyvek, törvénygyűjtemények: Werbewczy Hármas könyve (Lásd: 3. §.); Hilibi Gál László: Az erdélyi diéták végzéseinek nyomdokai (L. VIII.); Incze József: Erdélyország újabb országgyűlési végzései (1744—1811) magyarosítva. Kolozsvár, 1845.

X. Vegyes tárgyú jogok: A magyar asszony jussairól Cserei Farkas (Magyar és székely asszony törvénye). Kolozsvár, 1808; Csontos (Szépneem ügyvédje). Kassa, 1830; Szentkirályi Mórítz. Pest, 1829; **Budaváros** törvénykönyve 1244—1421-ről. Kiad. Michnay és Lichner. Pozsony, 1845. 4r.; **Céhbeli** cikkelyek. Buda, 1846. 2r.; **Magyar csódtörvénykezés** Császár Ferentől. Pest, 1847; A m. kir. **egyetemről** (törvényjavaslat —) Télfy Jánostól. H. és év n.; **Esküdtszékről** Kállay Ferenc. Pest, 1844; **Hadí** fenyítő törvények a magyar honvédseregére alkalmazva. Budapest, 1848; **Hajósi** rendszabályokról Zsótér János. Szeged, 1842; **Írói tulajdonjogról** Schedel (Toldy) Ferenc. Pest, 1840; **Mezei rendőrségről** Zsoldos Ign. N. Várad, 1842; **Tagosításról** Micskey Imre. Pápa, 1846.

XI. Jogi szótárak: Műszókönyv a magyarhoni törvény- és ország-

természetesen ismét az 1848⁹-ki események hatása alatt — kivívnia, illetőleg visszanyernie sikerült, — a szabad gondolkodás és szabad sajtó termékenyítette meg a mint általában összes —, ugy különösen jogirodalmunkat.

Magánjog, közjog, büntetőjog, észjog, tényleges jog, hazai s külföldi jog — mind találtak művelőket; de leginkább a magánjog, a hazai s külhoniak közül az osztrák s római, és pedig oly terjedelemben, mint soha ezelőtt az összes korszakok alatt együtt véve sem. Jogi irodalmunk gyarapodásához legjelentékenyebb részt, mind kül-, mind belterjileg, maga törvényhozáunk szolgáltatta, mely 1867-től kezdve, folyvást alkotja a honjavanak előmozdítására célzó törvényeket¹⁾.

tudományból, Fogarasi Jánostól. Pest, 1833; 3-szor u. o., 1842; Magyar törvénykezési szótár. Pest, 1837 (Kir. Kúria); Debrecen, 1837 (Tiszántúli kerületi tábla); Törvénykezési szótár. Kolozsvár, 1843; Hivatalos műszótár. Bécs, 1845 (Udvari Kancellaria); Kovács László: Tisztirási szótár. Buda, 1846.

¹⁾ Legujabbkori (1848—1877-ki) jogirodalmunk termékei:

I. Bevezető munkák: Pauler Tivadar: Jog- és államtudományok encyclopaediája. Pest, 1851; 4. kiad. 1871; Hajduska Emil, Caulfeild után angolból: A jogtudomány alapelvei 1877 (Bevezetés a jog- s államtudományokba); Kiss István (Ugyanazon cím). Eger, 1877; Hoffmann Pál: A jog lénye. Pest, 1864; Ballai Laj. és Lippe Vilmos Ihering után: Küzdelem a jogért. Budapest, 1874; Pauler T.: Bevezetés az észjogtanba. Pest, 1852; Eszjogi alaptan, 1854; Eszjogi előtan, 3. kiad., 1873.

II. Észjogot irt: Vandrák András, 1864; fordítottak: Gerlóczy (1875; 1877) Bauer —, Greguss (1854) Gross —, Magyar (2. kiad. 1850) Ahrens —, Márki és Hoffmann (1861) Virozsil —, Werner (2. kiad. 1874) Schilling után.

III. Magyar, magyar-osztrák törvénykönyv, törvénykönyv-magyarázat: Ausztriai általános polg. törvénykönyv. Bécs, 1853; Pest, 1861; Báttaszéki Laj.: A magyar általános magánjogi törvénykönyv tervezete. Budapest, 1874; Kassay Adolf: Az új polg. törvénykönyv. népszerű magyarázata. Kolozsvár, 1856; Magyarország gyűlési törvénykönyv. Ford. Gegus Dániel. Pest, 1867. Az ausztriai polg. törvénykönyvet magyarázták: Oberyik (1853), Ökröss (1864—5), Rácz Vilms. (Bécs, 1854), Szokolai (1852), Wenzel Gusztáv (1853). — Weinmann Fülöp: Adatok az alkotandó magyar polg. törvénykönyvhez. I. Kötelmi viszonyokat szabályozó törvény tervezete. Bp., 1873. — **Függetlenség:** Horváth Pál: Szerény bepillantás az osztrák polg. törvénykönyvbe. Debrecen, 1865; Mit kell az 1848-ki törvényeken változtatni? Pest 1866; Oltoványi: Privilegium fori s az új polg. s bünt. codex. Temesvár, 1857; Suhayda Ján.: Tanulmányok a polg. magánjogi codificatio terén. Pest, 1866. — Ráth György: Német-magyar és m. — n. **műszótára** az új törvényhozásnak. 1853—4.

IV. Polgári magánjog, magyar: Kallós (Debr., 2. kiad. 1862; legujabb 1866); Kassay (Pozs., 1862; 3. kiad. Pest, 1869); Ökröss (1861; legujabb 1867); Suhayda (2. kiad. 1864; hatodik: 1874); Wen-

ÖTÖDIK SZAK.

Nyelvészet.

„Helyesen szólni Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát tanították a nemzetet.“ (Toldy).

zel Guszt. (1862—4; 1872—4). — Szabó Benő (1869), Márki, 1873. (Népiszk. könyve V.). — **Oszták-magyar**: Acsády (Buda, 1854; kérdések s feleletekben); Baintner (1865—8); Kallós (Pest, 1852); Kléh (1853, betűrendben). — **Függelék**: Pauler Tiv.: Az **elévülés** észjogi alapja (1859); Suhayda: **Szerződésjog** (1853).

V. **Személyjog**: a) **Házasság**: Beöthy Zsigm. (1853, ev. h.), Gózon (1867), Mészáros Kár. (1857), Monte Christo (Győr, 1869; német után); Nagy Péter (1857), Oláh László (1854); Oltoványi Pál (1854; 1857), Surányi (Győr, 1869; polg. h.). — b) **Öröklés**: Herczegh Mih. (1874) Madarassy s Battlay (Kecskemét, 1874; köteles rész), Matlekovics (1864), Oláh (1854; 1855), Szabó Józ. (1864), Tóth: Lőr. (1854); Travnik Pál: Örökösödési eljárás hazánkban s Nyugat-Európában, 1874.

VI. **Dologjog**: a) **Vagyongjog**: Suhayda Ján. 1853; **Bányajog**, magyar, Sipos Árpádtól 1872 (N. Váradi, 16 kömetszettel); — magyar- és erdélyországi Wenzel Gusztávtól 1866; **Erdőtörvény** Mészáros Károlytól 1857; **Ösiségi** nyílt parancs Tóth Lőrintztől 1854. — b) **Telekkönyv**: Balogh Istv., 1852; nemesi telek, 1855; Fiedler, 1865, 1866; Halmosi 1865; Herczegh Mih., 1873; Kassay Adolf, 1867; Mészáros Kár., 1857; Schnierer Gyula, 1869; Zlinszky Imre 1873. — c) **Tagosítás**: Balasházy, 1857; Gyürky, 1853; Mieskey, 1855; Naszluhác, 1857. — d) **Urbér**, urbéri kárpótás: Bodnár, B. Gyarmat, 1856; Mészáros K., 1854; Récsi, 1853; Szelle, 1854; Szokolay, 1856; Tóth Lőr., 1857.

VII. a) **Váltójog** (váltó-rendszabály, váltóüzlet; **csődtörvény, kereskedelmi törvény**): Apáthy, 1871; Degen, 1865; Finály, 1855; Fogarasi, 1854; Hegedüs, I. XVII. alább; Karvasy, 1852 (tabelláris modorban); 1853; 1857; 1862; 1864; Kassay, 1852 (**csődszabályokkal**, szótár-alakban); Konder, 1865 (alreáltanodáknak); Nagy Dán., 1851; Ráth György, 1853; 1854 (**csődtörvénynyel**); Suhayda, 1851; Szeniczey, 1851; 3 kiad. 1854 (**bélyegtörvénynyel**); 1861 (**kereskedelmi törvénynyel**); 3 kiad. 1866; legújabb 1869); —: Váltó- és csődügyekben megállapított elvek, 1865; Szinovác (Pozs., 1854). — b) **Kereskedelmi jog**: Apáthy Istv. 1876 (912 l.); Keresk. törvény magyarázata: Schnierer Gyula 1876.

VIII. **Törvénykezés általában**, magyar, oszták-magyar: Adalékok a törvénykezési szabályokhoz, 1852. 1853. 1855; 2 kiad. 1865; Fogarasi 1850; Friebeisz Istv. 1852; Függelék a törvénykezési szabályokhoz (I—IV. évf. 1863—6.); Országbírói értekezlet (3 kiad. 1866), Ökröss 1863; 2 kiad. 1866; Szeniczey 1869; Szilágyi Virgil: A törvénykezés javításáról, 1866. — **Függelék**: Herczegh Mih.: A m. kir. Curia, mint semmitő és legfőbb ítélőszék határozatai, 1871.

IX. **Polgári törvénykezés**: Apáthy 1872; Fogarasi 1853; Halmosy (Sopr., 1866); Herczegh 1871; Kassay (Pozs., 1862); Kléh 1853; Knorr 1869 (kérdések s feleletekben), Madarassy és Gáspár 1869; Maislis 1874 (repetitorium); Ráth 1853 (betűrendben); Suhayda 1850. 1853. 1861. 1862. 1865. 1869; Szeniczey 1869; Szokolay 1854; Wenzel G. 1853. — **Függelék**:

1. §.

Nyelvtani irodalom.

Nyelvészeti irodalmunk kezdete az igazságos Mátyás koráig vihető vissza; s onnantól fogva mai napig általában négy tárgy körül forgolódott: a nyelv szabályainak rendszeres taní-

Bay Ferentől (Debr., 1856): **Birtokrendezési —, Urbéri** rendbeszedő perek (Külön kiadások); Vermes Illéstől: **Perlekedés bélyegtörvény** alapján, 1851 (2 kiad.).

X. Egyéb törvénykezelések s eljárások: a) **Váltójogiak**: Apátlai, 1872; Degen 1866; Karvasy 1867 (2 kiad.); Nagy Dániel 1851; Szeniczey 1851, 3 kiad. 1854; 1866 (2 kiad.). — b) **Csödtörvényiek**: Herczegh Mih. 1872; Szeniczey 1854, 1861, 1865, 1869. — c) **Nem peres jogügyleti eljárások**: Kassay 1867; Matics, Brezina után, Pozs., 1853; Schnierer Gyula 1867. — d) **Végrehajtási eljárás**: Seregi Józsa 1866. — e) **Biztosítási közegek polg. eljárásban**: Hegedüs Laj. 1855.

XI. **Büntetőjog s eljárás**: a) **Általános**: Csatskó 1850, Gyene (Preuschen után) 1861, Körösi Sándor (Pápa, 1872—4). Pauler Tiv. 1864—5; 3 kiad. 1872—4; Schnierer 1873; 1876. — b) **Osztérák-magyar büntetőjog**: Bauszner 1856 (Eljárás); Catskó 1852; Névtelentől 1853 (Kalauz, szótári alakban); Kléh 1853; b. Nyári Gyula 1855; Oltoványi (Temesvár, 1857: Privilegium fori s az új polgári s büntető-codex); Szokolay 1853. — c) **Magyar büntetőjog**: Kassay 1862; 2 kiad. 1864; 1867 (Törvénykezés); Országos bizottságok által kidolgozott törvénykönyvi javaslatok: 1843-ból (új kiad. 1865) és 1874-ből. — d) **Eskütszék** Magyarországon: Réső Ensel Józs. 1867; **Halálbüntetés** eltörlése: Balogh Tihamér, 1869 (Arad); **Menedékjog**: Falk Miksa, 1864; **Párbaj**: Tóth Lőr. 1865; Magyar igazságügyi **törvényhozás**: Dietrich Ign. Pécs, 1867 (1 füz.).

XII. **Egyházjog** (egyetemes, részszerű): Gaál (Möhler után. repetitorium) 1866; Hoffmann 1865; Konek 1863; 2 kiad. 1867; 4 kiadás 1876; Kovács Béla és Fekete Fer. 1865; Kovács Fer. Debr., 1866.

XIII. **Gyakorlati irányu jogi munkák**: a) **Önüggyvéd**: Farkas Elek 1862 (8 kiadás, levelezővel); Friebeisz 1854; Kassay 1867; Knorr 1873; Oláh 1853; Szokolay 1853 (Házi ügyvéd). — b) **Község könyve**: Boross (A volt jobbágyság hármaskönyve. Sz.-Fehérvár, 1866); Friebeisz 1853; 1856 (2 köt.); Szokolay (Községi tanácsadó) 1857—9; Tóth Laj. 1869 (Községi Kalauz). — c) **Közjegyző; népjegyző**: Dárdai Sándor és Zlinszky Imre (Kézikönyv kir. közjegyzők számára 1875; I. II.); Degen 1866, Ökröss 1875; Friebeisz 1852, Grubicy László (Közjegyzői iratmintatár) 1875; Hahn 1854. — d) **Győrök Gy.**: A község **birája** 1854; Kassay: **Szolgabírók és esküttek könyve**, 1869.

XIV. a) **Közjog, alkotmány, magyar**: Boross 1867; Fogarasi 1861; Hegedüs (Czirák után) 1861; 2. kiad. 1869; Korbuly 1874; Récsi 1861; 2. kiad. Löw által 1869; Suhayda 1861; Egy jurista 1861; A magyar népalkotmány vázlata, 1867 (Arad). — b) **Osztérák-magyar közjog**: Récsi Emil: Az Ausztriai birodalom közönséges és a Korona-országok különös alkotmányjogának alaprajza. Pest, 1851. — c) **Közigazgatási jog**: Boncz Fer. 1876 (3 köt.); Fésűs György 1876 (474 l.); Kautz Gusztáv, Stein után 1871; Récsi Emil 1854 (4 köt.). — **Ide tartozik**: Magyarországot

tása, a tőszók összegyűjtése s leginkább betűrendben előadása, a nyelv természetének vizsgálása s a nyelvújítás körül. Honnan a nyelvtani, szótári, nyelvvizsgálati vagy saját értelem-ben vett nyelvészeti s nyelvújítási irodalom keletkezése. Mi első t illeti:

Az első magyar nyelvtant **Cesinge János** (Janus Pannonius név alatt híres magyar latin költő, egyszersmind pécsi püspök s Mátyás király titkos tanácsosa) írta, ki 1432-ben

illető Kormánylap 1850–66; Rendeletek tára 1867-től. Amahoz 1856-ig „Mutató” Szilágyi S.-tól. — Függelék: a) Népiskolai közjogi és általános magyar jogi munkák: Balogh Laj.: Honpolgártan 1874 (5. kiad.); Bedő: Közjog 1867; Friebeisz Istv.: Törvénytanító 1846; Gajdos Józs.: Alkotmánytan 1871; Környei-Mayer 1876 (4. kiad.); Mayer Miksa: Rövid alkotmánytan 1876 (24 l.); Márki Józs.: Közjog 1873 (Népisk. könyve V.); Mártonffy 1874; Seidel Pál: Polgári jogok 1872. — b) Bodnár: Utasítási jog, felelős miniszterium és meggyerendszer. Balassa-Gyarmat, 1861; Szalay László: Fiume a magyar országgyűlésen. 2. kiad. Pest, 1866; A magyarországi szerb telepek viszonya az államhoz, 1861; A horvát kérdéshez, 1861; Tanulmányok az általános, különösen Magyarország egyesülési joga, közjogának alaptartalma és a király alapjogai fölött. Pest, 1864; Toldy Fer.: A Magyar birodalom alaptörvényei (Latin szöveggel is). Pest, 1861.

XV. **A magyarjog történelme:** Bocsor 1869; Czillich 1869 (Kolozsvár); Fogarasi Ján. 1861 (A magyar alkotmány régibb s újabb időben; 239 l.); Hajnik 1869—72 (I. k.), Kovách Pál és Sándor 1861 (Szeged); Ladányi 1873 (Debrecen), Molnár Aladár 1862 (I. köt. 1 füz.), Wenzel G. 1872. — **Magyarjogi egyedtörténelmek:** Deák Ferenc: Észrevételek Lustkandl ily című munkájára: „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht“ 1865; Imrik Józs.: A Pragmatica Sanctio keletkezésének története, 1866; Irinyi Józs.: Az 1790/4. vallási törvény története, 1857; Palugyay Imre: A kapcsolt részek történelmi s jogviszonyai Magyarországhoz, 1866; Salamon Ferenc: A m. kir. szék betöltése és a Pragmatica sanctio története, 1866; Török János: Magyarország primása. Közjogi és történeti vázlat, 1863; Váradí Ján.: A régi magyar zászlósságról 1830 (Pozsony). — **Források országgyűléseink történelméhez:** Naplójegyzetei egy képviselőnek az 1865. dec. 10-re hirdetett országgyűlés alatt. Pest, 1866; Naplói az 1865—1875-ki országgyűléseknek, 1865—75; Jegyzőkönyvei, Irományai ugyanazoknak, 1865—75; Pap Dénestől: A pesti magyar nemzetgyűlés 1848-ban. 2 köt., 1866; Országgyűlési zsebkönyv. 2. kiad., 1866.

XVI. **Római magánjog** (tankönyvei): Báttaszéki, Löw és Wagner (Mackeldey után) 1863—4; Bozóky 1870—4. (I. II.); Gájus: Institutiók, kérdések s feleletekben 1876; Henfner Haimberger és Schilling után 3 köt., 1855; 1866; Hoffmann Pál 1864 (2. kiad.); —: Justinianus császár Institutióinak 4 könyve. Fordítva. 1864; Récsi 1857 (A római jog elvei); 1862 (Puchta után: A római jog rendszere); Súlyom-Fekete 1864 (A pandekták sommás átnézete Mühler után). — **Római családi jog** Vécsey Tamástól 1875; **Praetori jog** Bozóky Alajostól 1865; A praetorok állása a Római államban a törvénykezés terén Szabó

született s 1472-ben halt meg. Ezen nyelvtant azonban, mely akkori szokás szerint bizonyára latin nyelven volt írva, már egy századdal később elveszettnek tartották. (Toldy: Irod. tört. 1863). Cesinge nyelvtanához korra nézve legközelebb (ámbar egy századdal utóbb) áll Erdősi v. Sylvester János, prot. író, Sárvár-ujszigeti iskola-igazgató s Nádasdi Tamás udvari papjának ily című munkája: „Grammatica hungaro-latina“ (1539), melyben a latin és magyar nyelv főbb szabályai adatnak elő¹⁾).

Józs.-tól 1866. — A római jog külszerű **történelme** és a római **perjog** Hoffmann Páltól 1866—71; A római ős alkotmány, jogtörténeti jelentőségében Súly Gyulától 1871; Romanista írók a n.-szombati törvénykarnál Pauler Tivadartól. 1856.

XVII. Magyarországon-kivüli jog: Dózsa Elek: **Erdélyhoni jogtudomány.** 3 köt. Kolozsvár, 1861; Hilibi Haller Károly: Az általános polg. törvénykönyv, mint az jelenleg Erdélyben érvényes. Kolozsvár, 1865. — Travnik Pál: Örökösödési eljárás hazánkban s **Nyugat-Európában**, 1874. — Apáthi István: Tételes **európai nemzetközi jog**, 1873 (I. füz.); Kiss János: Európai nemzetközi jog. Eger, 1876; Pulszky Ágoston: A római kor s az újabbkori jogfejlődés. 1869; Wenzel Gusztáv: Egyetemes **európai jogtörténet**, 1869. — Vajkay Károly: A német közönséges magánjog és történelme köréből, 1875; Hegedűs Laj: Az általános német kereskedelmi törvény, a közönséges német váltó-rendszabály, a magyar kereskedelmi törvényekkel kapcsolatban, 1863. — Pauler Tivadar: A **porosz büntető-törvények** fölvei, 1853. — **Francia polg. törvénykönyv.** (Code Napoleon). Ford. Kún Barna, 1866; Csatskó Imre: A francia polg. törvénykezés, 1867. — Pauler Tivadar: A **nemzetek** semlegességi viszonyai, 1852; A követek területen-kivülisége, 1853; A kalózkodásról, 1854; Pitával, azaz: Világhírű bűnesetek tára (Pitával után.) 2 köt., 1869. — Acsádi Ign. Bluntschli után: **Általános államjog és a politika története** 1876 (2 köt.).

XVIII. Jogi folyóiratok, értekezések, cimmutató: a) Jog- és államtudományi **folyóirat.** Szerk. Hoffmann Pál. I. évf., 1871; Jogtudományi hetilap. Szerk. Gaál Ernő. I—III. évf., 1865—7; Jogtudományi közlöny. Szerk. Ökröss Balint, utóbb Dárday Sándor. I—XII. évf. 1866—77; Jogtudományi szemle. Szerk. Hoffmann Pál 1869; Jogtudományi s törvénykezési tár. Szerk. Tóth Lórintz. I. II. évf. 1855—6. — b) **Jogi lapok:** Curiai értesítő 1876—7; Hivatalos értesítő 1876—7 (Veszpr.); — (a Budapesti közlönyhöz) 1872—77; Községjegyző (Község lapjához) 1874—77; Magyar igazságügy 1874—77; Magyar jogász 1876—77 (Előbb Curiai értesítő; napilap); Magyar Themis 1871—76 (Hetilap; szerk. Fayer László); Nógrád megyei hivatalos hirlő 1863—77 (B. Gyarmat); Sörgöny (Rendelések stb. Nyiregyháza) 1876—7. — **Törvényszéki esarnok.** Szerk. Szokolay István. I—XVII. évf. 1859—1877. — c) **Értekezések** a jogtudományi osztály köréből. Kiad. a M. t. Akadémia, 1867—1875. — d) Márki József: **Cimmutató** a m. kir. egyetem s Pest város könyvtárának magyar, német, latin s francia nyelven írott jogi s államtani összes műveihez. Pest, 1865—1869.

¹⁾ Eredeti kiadása: Neanesi (Csepreg, Sopr. m.), 1539; melyből azonban csak egy példány maradt fön korunkig s az is a II. könyv nélkül (pro-

A XVII. századból négy nyelvtant mutat föl az irodalom-történet: egyet-egyét a század eleje s közepe, kettőt annak végéről, mind gyakorlatilag ¹⁾: míg másoktól (Katona, Tótfalusi, s már a XVIII. század elejéről Tsétsitől), ha nem is teljes nyelvtanokat, legalább helyesírási szabályokat, a szók gyökerei, eredete és természete szerint, tehát bírálólalag, és nem a magával gyakran ellenkező nyelv szokás után írottakat. Utóbbiak közt találkozzunk a legelső magyarul írott nyelvtani munkával, **Geleji Katona István** erdélyi ref. püspök „Magyar grammatikáskájában²⁾).

sodia, szófejtés, szókötés). 1808-ban Kazinczy adta ki (Magyar régiségek); legújabb (1866) Toldy (Corpus Grammaticorum linguae hungaricae veterum 1—78 lap). — Tartalma: De literis (betűk), Nomen (név), Pronomen (névmás), Verbum (ige), Adverbium (határozó), Participium (részesülő, igenév), Coniunctio (kötszó), Praepositio (rag), Interiectio (indulatszó). — Ugyane korban (1588—9) látott először napvilágot Dévai Mátyás prot. hitujító „Orthographia Ungaricája“ (Magyar helyesírás), Révész Imre véleménye szerint, Ujszigeten; de a mely kiadás elveszett. Későbbi kiadások: Krakó, 1549; 1559; újabb: Pest, 1808, Kazinczy által (Magyar régiségek); legújabb: Pest, 1866, Toldy-tól (Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum, 97—114. lapjain, melyekből az elmélet csupán 6 lapot tölt be, míg a többi vallási tárgy gyakorlati példák foglalják el).

¹⁾ Szerzőik s címeik: Szenci Molnár Albert: Novae grammaticae ungaricae libri duo. Hanau, 1610; Komáromi Csipkés György: Hungaria illustrata. Franequerae, 1655; Pereszlényi Pál (jezsuita): Grammatica linguae ungaricae. N. Szombat, 1682; 1702; 1738; Kövesdi Pál (sopronyi ev. pred.): Elementa linguae hungaricae. Lőcse, 1686; H. és év n.: Kassa, 1766; legújabb mind a négy: Pest, 1866 Toldy által (Corpus gramm. linguae hung. vet. 117—290. 333—584. lapok). — Molnár nyelvtana ezek közt legbővebb; Csipkés szókötést nem ad. — Nevezetesen, hogy Molnár és Kövesdi a név ragozást nak- és nek-esekre osztják; előbbi az igeragozást is, melyet emez **ok-** és **ek-**esekre oszt. Mindnégynél a ragozások száma egy és tíz között változik. — A szenvedő-ígét Molnár és Kövesdi három tat-tal képezik (ámbar néha kevesebbel is); honnan e ragozási szörny alakok: láttattattattattatunk. olvastattattattatunk. — láttathattak, olvastatandunk helyett, miként már Csipkés és Pereszlényi tanították. — **J-ragos** Csipkés (látjuk, gondolkodjál, bolondja); a többiek **y-osok** (mondgy, élly, állapottya, rüdgya, czélly, kinnya). — Három a kérdéses nyelvtanok közül tanítja az **ik-es ragozást** mai alakjában (láttaték, — ál, — ám: Molnár stb.): míg Kövesdi követi is, nem is (egy helyen első személy: olvastattattaték, máshol: olvastattattatnám).

²⁾ Megjelent Gyula-Fejérvárott, 1645 (Szerző „Titkok titka“ című munkája mellett). — Tótfalusi Kis Miklós nyomdász munkájának címe: „Ratiocinatio de Orthographia“ stb. (Elmélkedés a helyesírásról). Kolosvár, 1687; Tsétsi János, pataki tanárénak: „Observationes orthographico-grammaticae“ stb. (Helyesírási s nyelvtani észrevételek). Lőcse, 1708. (Párizs Pápai szótára mellett). — Legújabb mindháromat Toldy adta ki (Corpus grammaticorum linguae hung. vet. Pest, 1866: 293—329. 607—688. lapokon). — Oly helyes magyarságot tanít egyik is, másik is, főleg pedig Tsétsi

Valamint előbbi századokban főleg latin, úgy a XVIII. században, annak utolsó évtizedéig, német nyelven irattak nyelvtanaink; természetesen németek vagy németül értő magyarok számára; mintha a sokkal nagyobb résznek, a csupán magyarul értőknek, azokra szükségök sem lett volna. Kiticszik, hogy e kor Mária Teréz és József császár százada volt. Egyébiránt a létre jött nyelvtanok inkább hanyatlást tanúsítanak, mint haladást¹⁾.

Az összes nemzet, különösen a csupán magyarul értő magyarok számára is, s azért magyar nyelven írott magyar nyelvtanokról a század utolsó évtizedében kezdettek írónk gondoskodni, miután őket a másfél századdal előbb élt Geleji **Katona István** „Magyar grammatikátskája“ már megelőzte; minek okát egyenesen az imént említett uralkodók németesítési rendszerében kell keresnünk.

Minthogy pedig az eddigi nyelvtanok többé-kevésbbé nélkülözték a rendszert s felállított vagy követett szabályaikban egymástól lényegesen eltértek, — azért mindenekelőtt oly nyelvtanra volt szükség, mely midőn a nemzet nagy egészének a nyelv megtanulása vagy tökélyesb elsajátításában biztos vezérfonalul szolgálni akar, egyszersmind ezen rendszertelenség s tévovázásoknak véget vessen.

hogy csak bámulhatunk azon, mikép támadhattak egy századdal később s még korunkban is, egész Frank Ignácz Közigazság törvényeig, Verseghyek.

¹⁾ Nevezetese: Meliboeus (Bél v. Belius): Der ungarische Sprachmeister. Pozsony, 1729; 13-adszor u. o., 1829. — Ádám Mihály: Ausführliche ungarische Grammatik. Bécs, 1760. — Farkas János: Ungarische Grammatik. Bécs, 1771 stb. — **Magyar nyelven:** Kaprinay: Magyar nyelvnek tornácza. Pozs., 1746; Illel: Magyar szolás kezdete. Nagyszombat 1756. — **Megjegyzésre méltók,** Bél nyelvtanáról: E munkácska 84 kis 8r. lapot tölt be; de azért szótant, szókötést s gyakorlati példákat foglal magában. — Két névragozást (nak, nek) hat esettel (nom., gen., dat., acc., voc., abl.) s két rendes igeragozást (ek v. em, és ok v. om) tanít. A szenvedő-igeragozás szintén tat-kóros és egyszersmind következtelen, miként Küvesdinél láttuk. Jövő időt a jelentőmdban rendes igéknél nem ismer; helyét a jelen pótolja; „vagyon“ „megyen“ igék jövő-jét „lészek“ „elmégyek“-kel képezi. J-ragos. — **Farkas** nyelvtana 566 s XXVI. lapra terjed, gyakorlati olvasmányok, főnevek (köz- és keresztnemek), mellékszók, igék külön táraival. — Névragozás egy, eset 6 v. tulajdonkép 4 (gen., dat., acc., abl.). — **Igeragozás:** jelentőmd félmultja: olvasok vala; mult idő: olvastam v. olvasék; jövő: megolvassom, megszeretek. — Háromféle alak: határozatlan, határozott, szenvedő. Ez egy tat-os vagy legfőlebb attat-tos (hoz-attat-ik) s következetesen (ik-es: olvastatám, — ál, — ék; olvastassam, — sál, — sék: olvastatnám, — nál, — nélk.

Görög Demeter és Kerekes Sámuel, a „Hadi és más nevezetes történetek“ (1789—1791) szerkesztői tehát, kik már 1789-ben egy jó magyar nyelvtanra 20 arany jutalmat hirdettek, 1790-ben, midőn a jutalmat Nunkovics György, szerbi püspök és pécsi nagyprépost 10 arannyal növelte, a hirdetést sürgetve megújították. A beérkezett 5 pályamű nyomán, a jutalom-hirdetők megbízásából készítettek a pályabírák (Domokos Lajos városi főbíró, Szikszay György prédikátor, és Benedek Mihály szuperintendens) egy nyelvtant, a debreceni nagy grammatikát: „Magyar grammatika, melyet készített Debrecenben egy magyar társaság. Bécs, 1795.“¹⁾ Mely

¹⁾ Egyéb ez évtizedben (1790—1800) napvilágra jött jelentékenyebb nyelvtanok: Bűjthi Antal áldor: A magyar nyelv írásának és szólásának tudománya. Maros-Vásárhely, 1794; Gyarmathi Sámuel orvos: Okoskodva tanító magyar nyelvmester, 2 köt. Kolozsvár, 1794. (A pályaművek egyike); Beregszászi Pál: Versuch einer magyarischen Sprachlehre. Erlangen, 1797. — **Debreceni grammatikához** a legjobb pályaművet Földi János orvostudor írta (pályadíja: 26 arany); a többit Veres Mih. debreceni tudós, Benkő László n.-enyedi tógás, Gyarmathi Sám. orvos és Keresztály Ign. erdélyi pap, Kassai Józ. egri-megyei áldozár segélyével (jutalmok 4 × 6 arany). — A Grammatika XXX s 356 lapot tölt be, n. 8r-en, sűrű s apró betűkkel. — Sok jó akarat, hazafias érzület, s nem esekély szakavatottság jellemzik ez oknyomozó s bíráló munkát. Sajnos, hogy a helyes és téves egymást egysúlyozzák benne; s hogy biztos ítélet helyett igen gyakran habozást, félénkséget tüntet elő. **Szerénte**: Prókátor, Szekretárius, Viczeispán, Notárius, Protocollum, Dictzionárium, Grammatika stb. idegen származású szók a magyar nyelvben jogosan foglalnak helyet, mert a magyar eredetűek szokatlanok, idegenek (!) volnának. — Ilyesmik: helyesíródas, neveződött (alany), mondódott (állítmány), nyomtatódik, tagadódhatik stb. jól képzett szók. — **Bann, benn, ann, enn** stb., Nyelvel. Versel, rendel. (nyelvvél, verssel, renddel helyett) okszerű ragok s ragozások. — **Ódik, ödik** v. atik, etik — egyaránt szenvedő-igét képeznek; sőt első még jobb. — Tsalódjon v. — **jék, záráss v. zárattass** — mint ikes igeragozási alakok egyaránt jók. — Igeragozásnál egyes számban **3 alakot** tanít: segítéket (szeret-ek, — sz, szeret), csonkát (szeretlek, — el, szeret) és ragasztékost (szeretem, — ed, — i). Más időkben a csonka alak 3-dik személye mindenütt hiányzik; a mint valóban 2-kat képezni is nagy tévedés. — **Igyekszík** ige, a Debreceni grammatika szerént, ragasztékos (határozott) alakot is fölvesz: nyelvéít igekezték megtanulni (XV. l.), okait igekeztük világosságra hozni (XXVIII. l.), névmásait igekezték kitalálni (23. l.). — **Szókötéséből**, mit „Elrendelésnek“ nevez, egy példa: „Szöllő kapálni volt“ — jó, mivel a tselekedet nem ment egészen véghez (?): ellenben „szeret kenyér enni“ — nem jó, mert a tselekedet már tellyességre ment (?). 205. l. — Mi az egész nyelvtan szerkezetét illeti: ezt a temérdek megkülönböztetés, fölosztás, szabály (L. p. a XXXIV—XXXVII. §§-at, hol a fő- s melléknévek többesei külön tárgyaltnak), melyeket épen nagy számuk miatt emlékezetben tartani s miként Toldy találólag magát kifejezi, rajtok „uralkodni“ ne-

azonban a nagy közönség ohajtásaival részben ellenkező eredményt szült, t. i. a réginél még veszélyesb nyelvzavart; miután egyfelől tekintélyre, egy társaság s a jutalom-hirdetők s Mecénások tekintélyére támaszkodott, más részről meg az addig napvilágra jutott legtöbb nyelvtannal, melyeknek tanításai a nyelv természetével kétséggel kivül inkább megegyeztek, csaknem homlok-egyenest ellenkezett. A debreceni s általában a református tanodák és írók mégis elfogadták azt s több mint három évtizeden át rontották „reguláinak” alkalmazásával az irodalmat s tették élvezhetlenné az utókornál különben sokszor tartalomdús műveiket.

Egy időben a Debreceni grammatika szerkesztőivel lépett föl Versegby Ferenc párendi szerzetes (1757—1822) s adta ki „Prolodium” (Előjáték) című latin munkáskáját 1793-ban. Ennek alapján, barátjai (Sághy Ferenc s mások) kieszközlötték, hogy Versegby Magyarország összes iskoláinak számára nyelvkönyvek szerkesztésével bízott meg. Mely megbízásnak eleget teendő, 7 év alatt 8 munkát irt össze (15 kisebb s nagyobb kötetben) részint latin, részint magyar, részint pedig német nyelven; s azokat 3 év alatt (1816—1818-ban) közre is bocsátotta¹⁾. A

héz, — annyira zavarttá s bonyolulttá teszi, hogy sokszor magok a szerkesztők sem tudják, hányadán vannak velük (p. 31. l., 8. Reg.). — Azonban a könyv **előnyeit** sem tagadhatni, mint már kezdetben érintve volt, melyek az idézett s nem idézett hátrányokkal bizonyára fölrének. Közölők legyen elég csak azt fölhoznom, hogy a Grammatika a j-ragozás mellett alaposan harcol; hogy a „mely, oly” helyességét a „melly, olly” ellenében elismeri, ámbár nem követi; stb. — **Gyarmathi „Nyelv-mester”-e** (I. darab 396 — II. db 278 lap) a Debreceni grammatikánál, noha ez később jelent meg, sokkal tisztább s rendszeresb; sőt csaknem a jelen nyelvtan-irodalom első-rangu termékeivel egy színvonalon áll már; míg ezektől né-mely tekintetekben előnyösen különbözik. (Visszapillantások a nyelvtörténetébe; a szók értelméről; üszverakás (szókötés); új írásmód; kis szótár). — **Különösen említésre méltók:** a hún-szittya betűk; névelőnek a tulajdonnevek előtt rosszalása; igeragozás, mely — úgy szólván — tökéletesen a mai; j-ragozás, melylyel a XIX. századbeli j-sek s y-osok harcát szintűgy megelőzte, mint már mások ez és az előbbi századokból megelőzték; stb. Azonban Gyarmathinál is találkozunk effélékkel: Valamennyiszer gondolatainkat másokkal közölni igyekezzük (III. 6. l.); gondolj rendel (U. o.); a fiamnak a házát felverték (III. 51. lap); stb.

¹⁾ Következő címek alatt: „Epitome institutionum grammaticarum lingvae hungaricae.” Budae, 1816. (5 köt. II—VI. gymn. oszt. számára); „Analyticae institutionum lingvae hungaricae pars I. II.” U. o., 1816—7. (4 köt.); „Exercitationes idiomaticae hungarici.” U. o., 1816; „Magyar orthografia nemzeti iskolák számára.” U. o., 1817 stb.; „Magyar grammatika. nemz. isk. számára.” U. o., 1818 stb.; „Ungarische Rechtschreibung z. Gebr. der Nationalschulen” U. o. s. a.; „Üng. Sprachlehre z. Gebr. der I. lat. u. Nationalschulen” U. o. s. a. stb. — Iadulatos

nagy tudománynyal s hévvel írott munkák mindazáltal, a helyett, hogy véget vetettek volna a nyelvzavarnak, életben és irodalomban, ismét, és pedig szintén nagy mérvben, csak növelték azt. Valóságos nyelvbábel állott elő. Háromféle nyelvtanrendszere volt már a közönségnek: a Debreceni grammatika, Verseggy Institutioi és a régi (XVI. XVII. századbéli) nyelvtanok.

E zavart végre Révai Miklós (I. 9. §.) oszlatta el, a történeti magyar (s közvetve alkalmasint a világ-) nyelvtudomány megalapítója ¹⁾, főleg nagy nyelvtanával, melyet ily címen: „Elaboratio grammatica hungarica“ (Művelt magyar nyelvtan) Pesten, 1806-ban bocsátott ki, miután ennek mintegy alapjául már előbb (Pest, 1803) ily című dolgozatát tette közzé: „Antiquitates literaturae hungaricae“ (A magyar irodalom régiségei). ²⁾ Mind a mellett e korszakot alkotó műveknek egyelőre nem sikerült a kívánt s érdemlett eredményt megszerezni. Verseggy Ferenc, Révai ellenfele, mint már mondatott, hogyan s hogyan nem, az egész ország iskolái számára nyelvtanok s egyéb nyelvkönyvek készítésével bízott meg, melyekkel nem sokára (1816—1818-ban) említett iskolákat csakugyan el is özönlötte: s ezek hatása, itt-ott (Frank „Közigazság törvénye“), még a 40-es évek végén is mutatkozott; jóllehet ekkor már a Magyar akadémia Révai rendszerét rég

y-osság a ragozásban, az ik-es és nem ik-es ragozás egyenlő-ítése s a nevek többes szenvedőjének ot, öt-tel képezése (fák-ot, tük-öt) jellegzi főleg valamennyit, gyenge oldalról.

¹⁾ Tanulságos, mit Toldy „Irodalom-történetében“ (1865) ide vonatkozólag olvashatni: Révai belátta, hogy a nyelv alkotmánya és törvényei nem akármely kor ingadozó szokásából, hanem a nyelv történetéből vonhatók el csak, melynek fő kútfői a mindenkori emlékek, támogatva a törökön nyelvek hasonlító vizsgálata által. Fölismerte, hogy a (magyar) nyelv nem holt elemek aggregátuma; . . . s hogy a nyelvtudomány földadata, nem a nép szájában megromlott formáknak elfogadása s szentesítése, hanem azon törvények kifürkészése, melyek szerint a nyelv — elemeit képezte, összerakta, változtatta; s így a nyelv épségének is, és tisztaságának visszaállítása. Ez uton lett Révai a történeti nyelvtudomány megalapítója nálunk és egyszersmind megelőzője e téren a külföldnek, mely csak egy évtizeddel később alkotta azt meg, Révai halála után.

²⁾ Utóbbinak csak I. kötete jelent meg; a II. köt. kéziratban maradt s jelenleg a M. nemzeti muzeum tulajdona. A nyelvtannak III. kötete pedig (a részecskék, szóképzés és szókötésről) a szerző közbejött halála miatt el sem készülhetett. A megjelent I. II. kötetek (536 és 541—1072 lap) a hangok (betűk), időmérték, helyesírás tanait, a név- s igeragozásokat foglalják magokban, tehát a nagy fölfedezések tetemes részét. A tiszta magyarság két legveszélyesebb ellenét: Verseggyt (Proludium) s a debreceni grammatikát valamint a Régiségekben (Antiquitates), úgy nyelvtanában keményen ostromozza.

(1832-ben) elfogadta. De ez megtörténvén, mindinkább fogyott Verseyhy követőinek s szaporodott Révai hiveinek száma; míg utoljára nyelvtanok dolgában a mostani álláspontra jutotunk, midőn valamennyien utóbbinak elveit követjük.

Azon igénytelen, de a közel s távol jövőre nagyhatású nyelvtani munkák, melyek által a **Magyar tudomány-akadémia** Révai tanaira a helyeslés bélyegét ráütötte, azokat hozzáférhetőbb s népszerűekké tette, részben kiigazította s bővítette, a következő címeket viselik: „A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai“ (Pest, 1832; 10. kiad. 1853); „A magyar szókötés főbb szabályai“ (Buda, 1843; 2. kiad. 1852); „A magyar nyelv rendszere“ (Buda, 1846; 2. kiad. 1847).

Meg levén ekkép a magyar nyelv szabályai állapítva s felsőbb tekintély, a Tudós-társaság tekintélye által erősítve, a magyar nyelvtanoknak hosszú sora kezdett megjelenni, mely egész napjainkig nyúlva, legtöbbszörmire ugyan magyar nyelven szerkesztett műveket foglal magában, de közben — más nyelven is. A magyarul írottak közt legjelesbek: Bitnic (1837; Kőszeg, 1847), Szuppan (1844), Fogarasi (1845), Ihász (1852; 3. kiad. 1854); 18. kiad. 1876), Szvorényi (nagyobb: 1861. 1865. 1866; kisebb: 1865), Wargha Ján. — nyelvtanaik (1861 — 4 stb.)¹⁾

¹⁾ Szintén említést érdemelnek (Többszörmire **népiskolai** nyelvtanok): Árvay (1865), Birányi (1845), Ballagi Kár.; Bauer M. L. (Társalgási; 3. kiad. 1865); Bodnár (2. kiad., 1874); Ehrentheil (nyelv-füzetke; Arad, 1863); Erényi (Kis m. ny. 3. kiad. 1864; 3. kiad. 1869); Fischer Náthán (Katekizmus, 1863); Fischer Simon 1871; Görög Imre (magyar, német, francia és angol gyermekek számára; 1866); Gondol (1845); Gyulai Béla 1876; Gyurits (Hibeu rendszere nyomán. 2. kiad., 1864; 70 lap); Hegedűs László (1855); Halász Nándor (1869); Imre Sándor (1874); Kempelen és Preszner (Kellner tanmódja szerint; Szeged, 1861—2); Kovács Samu (1856, Kolozsv.); Lutter (1853; 66 lap; 1861); Majoros (S. Patak, 1848); Matics (1847); Melzer 1853 (3. kiad.); Nagy János 1877 (Szeged); Nogáll János 1862 (N. Váradi); Pecz (1849); Riedl (1864—5); Röder Adolf: Magyar-német beszélgetések 1876; Samarjai (2. kiad., 1852; 64 lap); Stancsics (8. kiad., 1850); Szalai Imre 1828; Szász Kár. (Parthenon. N. Enyed, 1839); Széchy Ágost 1840; Szontagh 1852; Tomori Szabó 1843 (Keeskemét); Torkos (3. kiad., 1874); Vajda Péter 1835. 1840; Zimmermann (1850; 1852; 6-k kiad. 1857); Záray 1871 (Arad; 3. kiad. 56 l.). — **Továbbá: Hangtan** Riedl-től 1863; **Helyesírás** Gyurits (1855), Nádaskay (1855); **Szótan** (M. ny. t. elemei I. rész. Kolozsv., 1866) Gergely Lajostól; **Mondat** Gyurits Antal (Növendékek könyvtára. II. 1857); Imre S.-tól (Debr., 1861); **Írálytan** (írályisme): Imrétől (L. Mondattan); Környei (1862); Laky (1854; 1862); Machik (1864); Sárváry (1855; 2. kiad. 1857); Zimmermannu Jak. (1851; 5. kiad. 1856).

Németül már a múlt században, **latinul** pedig azelőtt is irtak, miként láttuk, magyar nyelvtanokat; sőt kezdetben — főnebbiek szerint — csak is latin nyelven irattak magyar nyelvtanaink.

A magyar nyelv szabályainak említett nyelveken írása, természetesen okokból, századunkban is főtartotta magát. **Német-ajkuak** számára a legkitünőbb nyelvtant írta **Ballagi Mór**: „Ausführliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache. Pest, 1854.“ A **latinul** értőket viszont **Machik József** ajándékozta meg ily című jeles munkával: „Grammatica hungarica theoretico-practica. Zagrabiae, 1842.“¹⁾

Sőt századunk, magyar nyelvtanoknak idegen nyelven írásában, még tovább ment: olasz és orosz nyelveken írott magyar nyelvtanokat, úgy látszik a XIX. század mutat föl először²⁾.

Azonfölül, ugyancsak századunk folytán, a magyar irodalom számos **idegen** (nem magyar) **nyelv tanával** lett gazdagabbá — részint eredetiben, részint fordításban.³⁾

¹⁾ **Magyar nyelvtant német előadással** a század folytán irtak még: Császár 1834; Kis Pál 1834; Kronperger 1841; Matics 1843; Neumann 1856; Ney (Ollendorff rendszere után, 1857); Ramóczy 1841 (Pozsony); Samarjai 1850 (3. kiad.); Toepler 1853; 1854; Turcsányi 1841; Vörösmarty 1832; Zimmermann 1855; — **latin nyelven**: Nagy Ján. 1832.

²⁾ **Olaszt** Császár Ferentől: Grammatica ungherese 1832 (Pest) s Deáki Zsigmondtól — ugyanazon címmel (Róma, 1827); — **oroszt** Desko Andrástól: „Vengerskaja grammatika“, melyben nyelvünk a csuvasz és cseremis nyelvekkel hasonlítottatik egybe. (Sz.-Pétervár, 1856.).

³⁾ Itt következő **nyelvtanokat** vagyunk képesek bemutatni: **Angolt**: Dallos Gyulától 1853 (Kiejtéssel; XII és 294 lap); Egan Jamestől 1863 (Ollendorff tanmódja szerint); Kis Mih.-tól 1842; Psenyeczky Nagy Sándortól 1871—3. — **Arabot**: Hatala Pétertől 1877; Repiczky Jánostól (Kézirat a M. akad. birtokában. — **Cigányt**: Enessey Györgytől 1800 (Győr); Ihnátko Gy.-tól 1877 (Losonc). — **Dakotát**: Hunfalvy Páltól 1856. — **Finnet**: Fábian Istvántól 1859. — **Franciát**: Brassai (Kol., 1863); Dietz 1867 (45 lap); Gyene és Rayé 1862 (Otto után); Hofer 1874; 1876; Karádi 1852; Kenézi 1847 (Ahu szerint); Lemouton 1852; Merényi 1845; Mutschenbacher 1867 (I. folyam 7., II. foly. 3. kiad.); Psenyeczki Nagy S. 1863—5; 1874 (Robertson után levél szerint); Ploetz 1866 (Seidenstücker-Ahn tanmódja szerint); 1876 (2. kiad.); Rayé 1874 (Otto után, 3. kiad.); Rákossy S. 1862 (Noël után); 1876 (3. kiad.); Salamin testvérek 1862 (Ollendorff rendszere után; 625 lap), Schwiedland 1862; 1874; Toepler 1852; Zilahy Pál 1865 (Kis fr. tolmács). — **Görögöt**: Habern-Kiss 1874 (3. kiad., Curtius után); Lichner 1853 (2. kiad.); Liebhadt 1856 (Capellmann után); Szepesi 1850; 1852; 1855; Tatay 1853 (3. kiad.); Télfy 1849. — **Hébert**: Ballagi Mór 1856; Somosy 1833 (Gesenius után). — **Illirt**: Mihálovics 1874; Popovics 1863 (Baja). — **Latint**: Bocsor 1849 (2. kiad. Pápa); Budai Ézsaiás 1851 (példák-

2. §.

Szótár-irodalom.

Szótár-irodalmunk csirái is azon korba esnek, melyben nyelvtanaink vették eredetüket, t. i. Mátyás király idejébe.

„Nyirkállai Tamás 1484-ki codexében vagy száz szó fordul elő deákozattal; Szalkai László deák (utóbb esztergomi érsek) 1490-ből Theodul Eklogája feles (számos) sor közli magyarázatokkal van ellátva, mik valóságos phraseologiai adalékokat képeznek.“¹⁾

Ezen csirák a XVI. században kezdetek fejlődni s érték el a fejlettség bizonyos fokát, mely a szóknak, még pedig legnagyobb részt névszóknak, tárgyak szerint csoportosításában állott, egyéb beszédrészek csaknem teljesen mellőzve lévén (Csoportosító szótárak, „neveskönyvek“). Ily szótárakat irtak: Pesti Gábor (1538), Szikszai Fabricius Balázs pataki tanár s ezek nyomán Ujfalvi Imre (1592—1597).²⁾

Egy lépéssel előbb haladt a magyar szótárirás Calepi-

---

ban; Debr.); Deák S. 1853 (70 lap); Kiss Laj. 1874 (Schultz után, 4. kiad.); Sümeghy 1851 (2. kiad.); Szepesi 1853 stb. (Kühner után); Szénásky 1874 (3. kiad.; átdolgozta Elischer); Tatay 1856; Toepler 1852; Wargha Ján. (Schultz nyomán; I. köt. 6. kiad. 1874; II. köt. 1857); Zsichovics 1853 (Pozs.). — **Németet:** Albert Ferenc 1853; Ballagi Kár. 1854; 1863; 1874 (9. kiad.); Emericzy 1874 (2. köt.); Hartmán Lip. 1857; Lonkay 1855; Márton József. (17. kiad. Bécs, 1851; 19. kiad. Javította Markovics Szilárd. Bécs, 1856); Ney (Ollendorff szerint 1862; 11. kiad. 1874); Reméle 1851 (Bécs); Riedl 1863; 2. kiad. 1864; Steinacker (4. kiad. 1855; 5. kiad. Ballagi M. által, 1863); Stern M. 1874; Szemák Istv. 1876 (Kassa; 3. kiad.); Szontágh Jenő (2. kiad. 1857; 3. kiad. 1863); Toepler 1864 (7. kiad.); Zimmermann 1855 (3. kiad.). — **Olaszt:** Agoston 1864 (Kis olasz tolmács); Merényi Lip. 1846—7; Okrucky 1863; Oldal 1862 (Ollendorff-Ahn után); Szépváry 1846. — **Román** nyelvtan: Fekete Ján. 1853 (Kolozsvár); Pascutiu 1855. — **Tolvaj** nyelvet Toronyai Kár. 1862. — **Törököt:** Dallos Gyula 1877; Erődi Béla 1877; Repiczky Ján. 1851. (4r., 93 lap).

¹⁾ Toldy: Irod. tört. 1865 stb.

²⁾ Pesti Gábor (fejérvári kanonok) szótárának címe: „Nomenclatura sex linguarum: latinae, italicae, gallicae, bohemicae, ungaricae et germanicae“ (Hat nyelvű neveskönyv: latin, olasz, francia, cseh, magyar és német nyelvű). E szótár a Nürnbergben 1531-ben megjelent „Vocabularius quinque linguarum“ (Ötnyelvű szótár) után készült, melybe Pesti a magyart iktatta. 1538-tól 1568-ig négy kiadást ért. — Szikszai latin-magyar „Nomenclaturáját“ Pesti Gáspár, javítva s bővíve pedig Ujfalusi Imre adták, kétszer-kétszer (1592. 1593 és 1597. 1619). — Pesti neveskönyve 64, Szikszaié 82 csoportra osztja a szótakat.

nus szótára által, melynek 1590-ki 11-nyelvű kiadása egy névtelen tollából többi között — a vezérnyelvnek, a latinnak, szó- és betűrendje szerint — a magyar szókat is hozta, lehetőleg kimerítve, és pedig minden beszédrészt, nemcsak a névszókat ¹⁾.

Hasonló szótárakat irtak (1595-ben) Verancsics Fauszt esanádi püspök s (1605-ben) Loderecker Péter, — amaz 5, ez 7 nyelvűt, de a melyekben egy-egy nyelv szói, és így a magyar szók sem haladják meg számra az 5400-at.

Molnár Albert (I. 9. §.) volt az első, a XVII. század elején, ki a magyar szótárirást önállóságra emelte Magyar-deák szótára által, melyet mint második részt Deák-magyar szótára után kapcsolva hozott. ²⁾ A százados uralomban fölváltotta ezt **Páriz Pápai** Ferenc orvostudor s n.-enyedi tanár szótára a XVIII. század kezdetével, mely az előbbi szóbőség s értelmezés tekintetében túlhaladta s egész század folytán, sőt a XIX.-nek első évtizedeiben is közhasználatban állott. Szintén, mint Molnáré, két részt foglal magában: deák-magyart és magyar-deákot; melyekhez utóbb a német járult. ³⁾

A magyar és német szókat először **Márton József** (lőcsei, majd bécsi tanár) hozta szótárilag kapcsolatba, német-magyar és magyar-német „Lexikon-okat bocsátván ki ⁴⁾; mi által a magyar szótár-irodalom új létszakba lépett, az élőnyelvi szótárak létszakába. Birunk azonban Mártontól oly három nyelvű szótárt is (Lexicon trilingve), mely a magyar és német szók társaságában a latint hozza és pedig mint vezérnyelvet s mely bőségre, különösen a gyakorlati ismeretek körében, valamennyi elődeit meghaladja. ⁵⁾

¹⁾ Nem egész század alatt 1682-ig 9 kiadást ért, leginkább Bázelen (Basileae); csak az 1594-ki kiadás való Frankfurtból, s az 1620-ki Genfből.

²⁾ Megjelent először Nürnbergben (1604); majd Hanauban (1611), Frankfurtban (1644⁵⁾, Nürnbergben (1708).

³⁾ Kiadásai: Lőcse, 1703; N.-Szombat, 1762; Bod Péter által bővítve, 1767; német részszelet ellátva: Szeben, 1767; 1782; Eder által kiadva Pozsony és Szeben, 1801. — Egyéb szótárak, melyekben a latin, mint vezérnyelv, után a magyar is előfordul, **XVII. századból**: Murmelius, Erdőbényei Deák János, Csaholci. Bihari, Kaposi, Szilágyi Benj., Tótfalusi Kis Miklós kisebb szó-, illetőleg neves könyveik; **XVIII. sz.-ból**: Cellarius hires szótára, hova Bél Mátyás iktatta be a magyar részt; Bischof „Gradus ad Parnassum“-ja; Wagner „Phraseológiája“ (1750).

⁴⁾ Megjelentek: (a kisebb) Bécs és Pozsony, 1799–1800. 2 köt. — (a nagy) Bécs, 1803–4. 2 köt.; utóbbinak 2. kiadása: Bécs, 1810. 2 köt. —

⁵⁾ Cime: „Három nyelvből készült iskolai Lexikon. 2 köt. Bécs, 1816;“ (a nagynak) „Lexicon trilingve“ stb. 2 köt. Bécs, 1818.

Mint szógyűjtők is nagy szorgalmat fejtettek ki ez időtájt Baróti Szabó Dávid „Kisded szótára“ és Sándor István „Toldaléka“ által, melyekben figyelmöket különösen a **tájszókra** is kiterjesztették¹⁾.

Ugyanez időből nevezetes még Simai Kristóf **rímszótára**, mely t. i. a csupán magyar szókat végtagok szerint rendezve hozza; de a melynek előnye főleg abban áll, hogy számos szót tartalmaz, melyek más szótárakban nem találhatók, s a szóképző alkalmazására sok példát nyújt.²⁾

Méltán sorakozik Simai szótára mellé **Kresznerics Ferenc**, világi pap (szül. 1766, megh. 1832-ben) „Magyar szótára, **gyökérrenddel** és deákozattal“ (Buda, 1831—2. 4r., 2 köt.), mely — miként címe mutatja — a magyar szókat **gyökeik** rendében adja, úgy hogy mindenik gyök után legott annak származékai következnek: míg Simai szótárában — a mint hasonlólag láttuk — ellenkezőleg, a képzők határozzák meg a szórendet.

Két utóbbi faja a szótáraknak szótárírásunkban ismét egy mozzanatot képez, melyet figyelmen kívül nem hagyhatunk³⁾.

Legujabb, mai napig tartamban levő, létszakát szótáriró munkánk a **Tudomány-akadémia** által nyerte, miként ezt a nemzet csak is tőle várhatta. E tudós-társaságunk t. i. 1835—8-ban adta ki az öt tagja (Antal, Bajza, Bugát, Schedel, Vörösmarty) által szerkesztett egyes nyelvű „Magyar-német és Német-magyar zsebszótárt“ 2 kötetben, mely nemcsak elfogadta a nyelvújítás vívmányait, hanem (s részben éppen azért) hasonlíthatatlanul gazdagabb s magyarázataiban szabatosabb valamennyi elődeinél.

Más részről, belátván a t. Akadémia egy magyarázó, az egész nyelvet minden izében vizsgálat alá vevő, a mellett kimerítő tiszta magyar szótár szükségét, melylyel egyéb művelt nemzetek is bírnak, — ilyennek készítésével 1845-ben Czuczor Gergely és Fogarasi János tagjait bízta

¹⁾ A „Kisded szótár“ először emlékversekben jelent meg 1784-ben; másodszer, újra átdolgozva s bő magyarázatokkal, csupán magyar nyelven, 1792-ben Kassán. — A „Toldalék“ (Párizs Pápai 1767 s 1801-i magyar-deák szókönyvhez) Bécs, 1808-ban jött ki.

²⁾ Címe: „Végtagokra szedett szótár.“ 2 köt. Buda, 1809—10.

³⁾ Említést érdemelnek, de csak is említést: Kassai Józseftől: „Szarmaztató és gyökerésző magyar-diák szókönyv. 4 csomó. Pest, 1833. (A munka második fele a Trattner-nyomdában elveszett); Dankovszky Gergelytől: „Magyaricae linguae Lexicon critico-etimologicum.“ Pozs., 1833. Pánszláv munka. Szerénté a magyar nyelvnek 4668 gyökszáva s ezek közt csak 962 magyar van; a többi nagyobbbrészt szláv.

meg, kik is azt 1862-ig nagy szorgalommal s mély belátással létre hozván, utóbb nevezett évben ugyanannak kiadását megkezdették s időközben Czuczor elhalván, 1874-ben Fogarasi diadalmasan bevégezte, 6 vaskos 4r. kötetre növekedvén a magyar szótáriradalomban korszakot alkotó munka. Címe: „A magyar nyelv szótára. Budapest, 1862—74.“

Az Akadémia e művei nyomán számos szótár keletkezett. A vegyes, különösen magyar és német nyelvűek közt legkitűnőbb Ballagi Mór „Új teljes magyar-német és német-magyar szótára. Pest, (m.-n. rész 2. kiad., 1864; 4. kiad. 1875; n.-m. rész 3. kiad., 1867); mely egyszersmind mai napig tetőpontját képezi e nembeli szótáriradalmunknak. — Nem különben Ballagit illeti a koszoru az első népszerű értelmező magyar szótár létesítéseért, ily cím alatt: „A magyar nyelv teljes szótára“ (Budapest, 1866—1873), mely mint ilyen (népszerű értelmező magyar szótár) irodalmunkban egyedül áll.

A német nyelven kívül, szótári alakban, megjelenik még a magyar nyelv számos más nyelvvel mint társnyelvvel összekapcsolva, részint csak egygyel-egygyel, részint pedig többel egy-szerre; nevezetesen: a francia, görög, latin, szláv (tót, cseh, szerb), angol, olasz, spanyol stb. nyelvekkel).

¹⁾ Egyéb szótáraink a legujabb korból:

I. **Két-nyelvűek:** francia-magyar és magyar-francia (Karády, 1848; Kiss Mih., 1846—56; Molé, 1864—5). — **Görög-magyar** (Soltész és Szinyei Endre, 2. kiad. S.-Patak, 1875; Elischer és Fröhlich Homér 2 eposához, 1875; Holub Xenophon Anabasisához, Baja, 1862). — **Latin-magyar** (Farkas, 1865; Finály és Régeni, Kolozsvár, 1858; Holub, 1875; Koczányi, 1851; Lengyel és Szegedi, Debrecen, 1870; Soltész és Bakó, 1845); **magyar-latin** (Bartl és Veres, 1864). — **Német-magyar** és magyar-német (Ballagi, iskolai és utazási, 1874; 1876; Bloch, 1843—4; 1848; Farkas, 1851; 1853; 1855; Fogarasi, 5. kiad. 1865; Richter, Bécs, 1836; Richter és Schuster, 1837—8; 1847; Tip-ray, 1874); **magyar-német** (Loos, 1869; Schuster, Bécs, 1838. — Királyföldi, Ujdon-uj magyar szavak, 1854; Kunoss, Szófűzér, Kassa, 1835); **német-magyar** (Ballagi, pótszótár, 1874). — **Szláv-magyar** és magyar-szláv (Joannovics István, Pozsony, 1863); **magyar-tót** (Kucsera, 1848; 61 lap).

II. **Többnyelvűek:** Koczányi: Latin-magyar-német zsebszótár, 1851; (Kovácsy): Deutsch-ungarisch-lateinisches Handwörterbuch, Pozsony, 1848 (Kiadó: Wigand). — **Rejtényi:** Magyar, szerb, latin s német zsebszótár. 4 rész (más-más kezdő nyelvvel), 1874—6. — **Bernolák:** Lexicon slavicum bohemicum-latino-germanico-hungaricum. Buda, 1825—7. (6 köt.; az utolsó kötet „Repertórium“ fölváltva magyar, latin, német, cseh kezdőnyelvvel) — **Lengyel Géza** Dezső: Magyar, német, angol, francia, olasz, spanyol társalgási szógyűjtemény. Pest, 1869. (12r., 379 l.). — **Idegen szótárt** kiadtak: Heckenast 1851, Babos 1865, Forstinger 1854.

Az eddig tárgyalt általános szótárak mellett külön figyelmet érdemelnek a **szak-** vagy u. n. **műszótárak**.

Ezek sorát Beythe István **fűvészeti** szótárkája vezeti, mely 1583-ban jelent meg Antverpben ¹⁾. Az első műszótár tehát nálunk természettudományi volt. Ezt követte legközelebb (1611-ben) egy jogtudományi, deák-magyar, Laskaitól ²⁾. E két téren mozgott vagy inkább állott műszótárirodalmunk több mint két századon át s hozott néhány gyarló kísérletet fölszínre ³⁾.

Az **egyetemes** műszótár, melyet Versegghy megkísérlett, természetesen, még kevesbbé lehetett szerencsés; értem a szerző neve nélkül (Buda, 1826) megjelent latin, magyar és német „Tudományos mesterszókönyvet.”

A műnyelv, műszótárak megteremtésére Schuster János, főleg pedig Bugát Pál (I. 9. §.), egyetemi tanárok, voltak hivatva. Schuster (1777—1838) adta a lendületet a vegytani műnyelv alkotása által, melynek hatása alatt lőn aztán Bugát az összes természettudományi műnyelv s műszók megalkotója — közvetlenül, közvetve pedig egyéb tudományszakiaknak is, a mennyiben más-szakbeli tudósaink az illető műnyelvek eszközlésében utmutatást tőle tanultak, bátorságot az ő példája után nyertek. Jól mondja Toldy: hogy a nemzetet helyesen szólítani Révai, szépen beszélni Kazinczy, műszabatosan magát kifejezni Bugát tanította meg ⁴⁾.

Schuster maga nem irt, hanem műnyelvét gyógyszerész növendékei terjesztették ⁵⁾: míg Bugát az általa alkotott műszók-

¹⁾ Cime: „Stirpium nomenclator panonicus.”

²⁾ Megjelent magyar Werbewczyével (Lásd: IV. Szak, 3. §.)

³⁾ Ide tartozik XVII. századból Mentzel porosz orvos munkája: Index nominum plantarum universalis* (Berlin, 1682), mely a növények magyar neveit is fölvette, de a már létező szótárak nyomán (Beythe, Calepin stb.); és így a műszótári kincset semmi ujjal nem gazdagította. Műszótárnak XVIII. században semmi nyoma. XIX-ben, az 1805-ki országgyűlés után, a törvénykezés és közigazgatás terén iparkodtak ugyan némely megyék (Pest, Veszprém, Zala, Borsod, Zemplén) műnyelvet alkotni, de sikertelenül. A tisztí szótárak közül, melyek ily módon keletkeztek, a legkedveltebb Puky „Honni törvénytára” volt (Pest, 1830; 1831); de a mely szintén igen kevés életrevalót tartalmazott. Ugyanez áll Kovács Mih. kilencnyelvű ásványtani szótáráról. (Lexicon enneaglottum. 4 köt. Pest, 1822).

⁴⁾ Toldy: Irod. tört. 277. l.

⁵⁾ Frantz Gy Vegytani értekezése. Veszprém, 1827; Gyógyszeres értekezések Schuster tanítványaitól 1826—30. 2 köt. Pest, 1829—30 (55 értekezés).

nak s nyelvnek saját maga lón terjesztője is, részint orvosi munkái, részint természettudományi szótára („Szóhalmaza“) által¹⁾.

Bugát vezéreszméi s a szóképzés törvényeinek helyesb ismerete megtermették gyümölcseiket, a különféle szakbeli szótárakat, melyeket legnagyobbbrészt az élet elfogadott s mai napig használ²⁾.

A műszótárak mellett megemlítendőek még, mint hasonlólag külön szótárak, a táj- és régi szótárak; hova sorolandók: Jerney Jánostól „Magyar nyelvkincsek Árpádék (Árpádok) korszakából (Pest, 1854)“; „Magyar tájszótár“ a M. tud. Akademiától (Buda, 1838); Somogyi szók 1844 (Szeged).

Itt van helye még a magyar **közmondások s példabeszédek** irodalmáról rövid áttekintést nyújtani.

Első volt Decsi János, ki Roterodámi Erazm s mások 5000 görög-latin közmondásához ugyanannyi megfelelő magyart toldott; mely háromnyelvű munka Bártfán 1588-ban látott világot. Majd, több mint egy századdal később, 1713-ban, ugyancsak Bártfán, Kis Viczai evang. predikátor adott ki latin-magyar közmondásokat.

Nem kis mértékben növelték a közmondások tárát Baróti Szabó Dávid és Kovács Pál, utóbbi példabeszédeket is adván, a mult század végén (Kovács, 1794, Győrött) s a jelennek elején (Baróti, 1803, Komáromban).

A nép esze járásának kiismerésére nagybecsű s állandó értékű gyűjteményt hagyott örökségül **Dugonics András** (I. 9. §.) „Magyar példabeszédek s jelesmondások“ című munkájában (Szeged, 1820. 2 köt.), a példabeszédeket a nép emlékezetében még élő apró történetkéekkel világosítván föl.

¹⁾ A „Szóhalmaz“ 1843-ban jelent meg. Az orvosi munkákat lásd a maga helyén.

²⁾ Műszótárakat, **Bugát** nagyszerű átalakítási munkája (1828—1843) után, irtak, illetőleg kiadtak: **Borászatit** Gyürky Ant. 1861; **Bölcsészetit** a M. tud. Akadémia, 1834; **Egyházit**, latin-magyart, Nagy Ján. 1845 (Szombathely); **Gazdaságit** Bitnicz 1831 (Szombathely); **Hadit** névtelen 1873; **Hajózásit**, német-magyart és magyar-németet, Kenessey Albert 1865; **Hivatalit**, lat.-magyart, névtelen 1845 (Bécs); **Kereskedelmit** Fogarasi 1845; **Osterlamm** (kiadó) 1864; **Mennyiségtanit** a M. tud. Akadémia 1834; **Orvosit** Bugát Pál és Schedel (Toldy) Ferenc 1833; **Hackelt és Szirtey** (magyar-deák-német. Kiad. Poor, 1863); **Kovács Mih.** (m.-lat.-n.-et) 1845; **Nékám és Poor** 1861 (Orvosi műszavak); **Természettudományit** Kovács Mih. (I. orvosi); **Tisztit**, lat.-ném.-magyart, Kelemen Mór 1862; **Törvénytudományit** az Akadémia 1843; 1847; **Tudományost**, német-magyart, névtelen 1858; **Vasutüzletit**, ném.-magyart, névtelen 1875.

Ujabb időkben (1850—1) Ballagi Mór s a Kisfaludy-társaság megbízásából Erdélyi János fáradoztak a magyar közmondások, példabeszédek s szójárások összegyűjtése s a mai igékhez alkalmazásában. Legközelebb pedig (1863) Kriza János „Vadrózsáiban“ (355—383. lapokon) székely szólásmódok s közmondásokkal találkozunk.¹⁾

3. §.

Nyelvvizsgálati vagy sajátlag nyelvészeti irodalom.

A magyar nyelvvizsgálatot Erdősi (Sylvester) János népnevelő (1. §.) indította meg, több mint 4 század előtt, 1539-ben megjelent nyelvtanában, hol a magyar nyelv természetébe mély tekinteteket vet (p. a birtok- és személyragok névmási eredetét már felismeri); ugyanott a héber, görög, latin s magyar nyelvek közt összehasonlításokat tesz; utóbbinak egyéb európai nyelvektől megkülönböztetésére figyelmeztet.

Mit Erdősi a nyelvhasználat terén kezdett s úgy szólván csak megpendített, azt utána Otrókocsi Főris Ferenc ref. pap (később n.-szombati jogtanár) a XVII., Örtel János sopronyi ev. predikátor s Kalmár György tudós a XVIII. században tovább fejtették, vitatván mindhárom a magyar nyelv keletiségét, különösen rokonságát a héber nyelvvel, s közben-közben az összehasonlítást egyéb (latin, görög, német, persa stb.) nyelvekre is kiterjesztvén²⁾.

Az összehasonlító nyelvészet más, és pedig helyesebb fordulatot s irányt vett Sajnovics János jezsuita s csillagász által, ki ily című munkájában: „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse“ (A magyar és lapp nyelvek azonosságának bebizonyítása) fényesen kimutatta, hogy a magyar és lapp nyelvek, ha nem is azonosak, de közel rokonok³⁾.

¹⁾ Ballagi gyűjteményének kiadásai: Szarvas, 1850; Pest, 1853 (16r. 462 l.); Erdélyiéé: Pest, 1851. (N. 3r., 461 lap); a „Vadrózsák“ megjelenési helye Kolozsvár.

²⁾ Otrókocsi munkájának címe: „Origines hungaricae“ stb. Fra-nequerae, 1693; Örteléé: „Harmonia lingvarum Orientis et Occidentis, speciatimque hungaricae cum hebraea. Wittebergae, 1746; Kalmár munkájéé: „Podromus idiomatis scythico-mogorico-chuno- (seu hunno-) avarici, sive: Adparatus criticus ad linguam hungaricam. Posonii, 1770.

³⁾ Sajnovicsot Hell Miksa, hasonló jezsuita, a bécsi egyetem csillagásza vitte magával Norvégia Ward szigetére, hova utóbbit VII. Keresztély dán és norvég király hívta meg, Venusznak a nap tányéra előtt 1769-ki júniusban történekedett átmenetét észlelni. Ez alkalommal Sajno-

Valamivel később (1782—1803) Révai Miklós (I. 9. §.) a nagy nyelvbuvár a hasonlító nyelvészetnek új nemére, a belhasonlító nyelvészetre tette figyelmessé a magyar világot, a jelenkori magyar nyelvnek a régi (történeti)-vel összehasonlítása által. E végből már 1782-ben fölment Bécsbe, hogy a róla u. n. Révai-öskönyvet (Bécsi codexet) lemásolja (Lásd: Első szak, 4. §.).

Mindazáltal első munkája ez irányban egy rövidebb, a H a l o t t i beszéd magyarázata volt (Pest, 1803); második: nagy nyelvtana (Elaboratio grammatica. Lásd: I. §.). Ezekben, s a bécsi öskönyvhez írott jegyzetekben, melyek meg sem jelenhettek (L. 1. §.), a ragok eredetét, jelentéseit, változásait s szerkezeteik törvényeit addig nem ismert fényre derítette¹⁾. A mellett nyelvünket összehasonlította a törökökkel, nevezetesen a finnel; mi által ennek rokonsága a magyarral még inkább ki lőn mutatva. Azonban a hagyományos nézet — a magyar nyelvnek egyfelől, más részről a szent nyelveknek, különösen a hébernek egymásközi közel rokonságáról némely részben őt is tévutra vezette.

A külhasonlító nyelvészet sem szünetelt, sőt még több keleti nyelvre kiterjeszkedett: míg a finn-magyar stb. hasonlító-nyelvészet tudományosb alakot öltött. Molnár János a magyar nyelvet a zsidóval hozta újra párhuzamba (1800); Beregszászi (1796) a bibliai, persa, török s mongollal, mint keletiekkel (jöllehet azok közül a persa az árja nyelvosztályhoz tartozik; a török és mongol az ural-altajihoz); végre Gyarmathi a finn eredetű, továbbá szótárában a tatár s szláv nyelvekkel²⁾. Gyarmathi s az ural-altaji nyelvekre nézve Beregszászi fáradozásai figyelmet érdemlenek.

Ezek után, századunk 3 első évtizedében, a nyelvvizsgálat

---

vics a lappok nyelvére fordítván figyelmét, valónak találta, mit már mások (Fischer, Comenius stb.) állítottak s bizonyítottak, de a mit ő bizonyított be tökéletesen, főnebbi munkájának a koppenhági tudós-társaság előtt fölolvassása s kétszer is (Koppenhága, 1770 és N.-Szombat, 1771) kiadása által.

¹⁾ Minthogy e művei Révainak Versegghy „Proludiuma” s a debreceni iskola ellen számos kitéréseket is tartalmaztak, utóbbi őt két munkában (Tiszta magyarság, 1804 s Ungarische Sprachlehre 1805) támada meg. Mire Révai maga, jóllehet már sorvadásban sinlődött s nem sokára meg is halt, „Vindiciae” című iratával felelt; tanítványai pedig: Világosvári Miklósfői János, Fényfalvi Kardos Adorján (Ferenczy Ján.), Boldogréti Vig László (Horvát István) egy-egy vaskos könyvet tevő cáfolattal.

²⁾ Molnár ide vonatkozó munkái megjelentek: önállólag Pest, 1800 s Könyvházában (IX—XXII. köt.); Beregszászi németül írott műve Lipcse, 1796; Gyarmathié latinul: „Affinitas” stb. Göttinga, 1799 s „Vocabularium” Bécs, 1816.

terén, alig történt valami említésre méltó, ha Horváth Ádám és Gáti István ismertetéseit s a Tudományos gyűjteményben időnként hozott becses adalékokat a magyar nyelv szójárásaira vonatkozólag kiveszszük.

Ámde e nyugvára, hasonlóan mint a természetben a fagyasztó s szunnyadó télre, ébredés és virágzás következett: a magyar nyelvészet, különösen a nyelvvizsgálat ébredése s virágzása.

Miután t. i. a M. tud. Akadémia a régi magyar nyelvemlékek kiadását 1834-ben elrendelte, ennek következtében vagy legalább hatása alatt már a következő években (1835—36-ban) kezdettek egyes tudósaink (Horvát István, Podhradczky József, Nagy Gábor) a Tudományos gyűjteményben hasonló emlékeket (elavult „szavak“, régi maradványok, régiségek) közölgetni. Pár évvel utóbb pedig maga a t. Akadémia indította meg azok kiadását „Régi magyar nyelvemlékek“ címmel (I—III. köt. s 1 füz. Szerk. Döbrentei Gábor. Buda, 1838—1846. 4r.) A kiadás 1846-ban elejtett fonalát legközelebb (1874) újra fölvelte, midőn a régi magyar őskönyveket s nyomtatványokat folytatólag közrebocsátani kezdé (E cím alatt: „Nyelvemléktár“, melyből eddig I—III kötet látott fényt Sr.-ben. Szerk. Budenz, Szarvas, Sziládi Áron). — Közben egyesek is törekedtek az Akademiának részint 1834-ki határozatát, részint 1838—46-ki példáját, a nyelvemlékek közzétételére nézve, megvalósítani, illetőleg követni ¹⁾.

Nem lehet tagadni, hogy nyelvemlékeink előadott mérvben közhasználatuává tétele — mi, a mint láttuk, főleg az Akadémia érdeme — ébresztette föl s indította virágzásnak a magyar nyelvvizsgálatot; de a mely teljes erejét csak 1850-től kezdve fejthette ki, midőn a megelőző évek országos mozgalmi lecsillapodtak s a kedély- és fegyverzaj után a szelídebb természetű tudományok sikeresh művelése lehetségesse vált.

A nyelvvizsgálati munkásság ez alkalommal is három irányban nyilvánult: mint belhasonlító nyelvészet

---

¹⁾ Élőkön áll Toldy a Nádor-codex, Sz. Katalin, Magyar szentek legendái; a Régi magyar passióval (1847—1859); Szótári kis adalékával s Magyar étlappal a XVI. századból (Uj m. muzeum, 1858). — Társai: a Régi magyar szavak, szójárások s példabeszédek“ közlöje (Tud. gyűjt. 1840: III. 4.); Petőcz Mih. (Régi magyar szavak. Pozsony, 1840); névtelen (A m. nyelv keleti emlékei. Sopron, 1844); Jerney (Magyar nyelvkincsek Árpádok korszakából I. 2. Pest, 1854); Thewrewk Józ. (Magyar nyelvkincsek I. Leopold s VI. Károly korából. Pest, 1858); Mátyás Flórián (Régi magyar családai és időnevezetek. — Nyelvtud. közlemények. Kiad. a m. akad. Nyelvtudományi bizottság. III. k.)

(szónyomozás, etymologia), mint kül- v. sajátképi hasonlító nyelvészet (finnészet) és mint elvont (magában álló) nyelvvizsgálás. Különbséget, az előbbi korokhoz képest, a mostani kor nyelvvizsgálatának nagyobb mérvűségében s mélyebbre ható alaposágában találunk; sőt a tulajdonképeni nyelvészet csak ez időben (századunk közepe táján) vette kezdetét.

Legelől harcoltak s hervadhatlan érdemeket szereztek I. Az elvont v. általános nyelvvizsgálat körül: Bugát Pál, Ballagi Mór, Fábíán István, Hunfalvy Pál, Lugossy József; II. A szónyomozás v. belhasonlító nyelvészetre nézve: Lugossy József, Czuczor Gergely, Fogarasi János; s III. A külhasonlító nyelvészetet illetőleg: Hunfalvy Pál, Fábíán István, Ballagi Mór, mint u. n. finnészek (finnisták); Mátyás Flórián, mint árjász (árjista).

Utódaik közt Budenz József finnész és Szarvas Gábor belnyelvész (határozottabban szólva: ó-nyelvész) jeleskednek!)

¹⁾ Nyelvészeti (nyelvvizsgálati) irodalmunk jelen századbeli, főleg 1850 utáni termékei:

A). Folyóiratok: Magyar nyelvészet. I—VI. évf. Szerk. Hunfalvy Pál. Pest, 1855—60. — A M. tud. akademia Nyelv- és széptudományi osztályának közlönye. I—III. köt. Szerk. Toldy Ferenc. Pest, 1860—5. — Nyelvtudományi közlemények. Kiad. a M. tud. akademia Nyelvtudományi bizottsága. I—XII. köt. Szerk. Hunfalvy Pál. Pest, Budapest, 1862—75. — Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiad. a M. tud. akademia. I—IV. köt. Szerk. Gyulai Pál. Pest, Budapest, 1867—74. — Magyar nyelvőr. I—VII. évf. Szerk. Szarvas Gábor. Pest, Budapest, 1872—7.

B). Külön megjelent munkák:

1. Majoros András: Az értelem és nyelvtudománynak határai. S. Patak. 1848; Müller Miksa Főolvasásai a nyelvtudományról. Ford. Steiner (Simonyi) Zsigm. I. köt. Budapest, 1875. (VIII és 447 lap); Ballagi Mór: Nyelvészeti nyomozások. Pest, 1841; Lugossy József: Szócsaládrendszer. Nyelvészeti egymásután. Pest, 1856; Hunfalvy Pál: Tájékoztató a magyar nyelvtudományban. Pest, 1852; Gyergyai Ferenc: A magyar nyelv sajátosságairól. Kolozsvár, 1856; Vári Szabó Samuel: A magyar nyelv eredetisége s önkifejtése. Kecskemét, 1857; Thewrewk Emil: A helyes magyarság elvei. Budapest, 1873.

2. Fábíán István: A szóelemzés és értelmezés alapelvei. Sopron, 1853; Fogarasi János: A magyar nyelv metaphysicája, vagy a betűknek eredeti jelentései, a magyar nyelvre alkalmaztatva. Pest, 1834; Imre Sándor: Idegen és hibás szólások bírálata. 1873; Lugossy József: Hangrendi párhuzam 2. kiad. Pest, 1858; Csató Pál: A magyar nyelvbéli ragasztékok és szóképzők. Buda, 1834; Engel József: A magyar nyelv gyökérszavai. Buda, 1839; Nagy János: A magyar nyelv ragairól. Buda, 1834. (Mindhárom a Nyelvtudományi pályamunkák I. II. köteteit képezi); Somogyi Antal: A nyelv 24 hangjárul. Arad, 1871. — Ágoston Ant.: Magyar iskola (a magyar nyelv természete s a m. szók belső értelme). N. Váradi, 1805; Jan-

4. §.

Nyelvújítás.

Külön kell itt szólni a nyelvújításról, mint egyszersmind nyelvszépítésről.

„Mióta magyar irodalom van, az írók ujítottak“ mondja Toldy. „Képeztek t. i. új szokat oly fogalmakra, melyeket a nemzet azelőtt nem birt; vagy idegen szokat vettek át, ... „gyakran“, sőt legtöbbször „a magyar ajak sajátosságaihoz idomítva azokat.“

Azonban legelőször csak Barcafalvi Szabó Dávidról a XVIII. század végén, van különösen följegyezve, hogy az általa németből fordított „Szigvárt klastrom történetéhez“ (1787) „új szavak tárát“ függesztette s hogy „reformatori vakmerőséggel hírlapjában (a Magyar hirmondóban) is ujított“. Mely munkájában nem mindig volt ugyan szerencsés, mindazáltal már akkor legtöbbet az általa alkotott szók közül némely fordítók elfogadtak; igen sokat pedig mai nap is használunk.

Közvetlenül Barcafalvi után Kazinczy Ferenc lépett föl, mint nyelvújító, de több tapintattal s tehetséggel s azért több szerencsével is; úgy hogy végre teljes diadalt aratott.

Hogy a nagy közönséget bekövetkezendő újításainak előre megnyerje, e célját az által igyekezett elérni, hogy műfordításait (Bács megyei Levelei, Geszner Idylljei, melyek 1788—89-ben jelentek meg) nem annyira új szók, mint új szófüzés által tette érdekessé. S csakugyan említett Idilleket a magyar írók s Bács megyei leveleit a nagy közönség lelkesedéssel

---

kovich M.: Magyar szónemzés. Pest, 1812; Petrovics Ign.: A magyar betűkről és ejtekezésekről. I. Pest, 1819. — Szarvas Gábor: Magyar igeidők. Pest, 1872; Vass Józs.: Dunántúli nyelvjárás. Pest, 1860. — A magyar nyelv eredetéről írtak: Keresztes Józs. 1844 (Pozs.), Máudy Péter 1858 (Szatmár).

3. Hunfalvy Pál: Török, magyar és finn szók egybehasonlítása. Pest. 1855; Dakota nyelv. Pest, 1856; Mátyás Flórián: Magyar-árja nyelvhasonlatok. Pécs, 1857; A magyar nyelv finnítési törekvésének ellenében. Pécs, 1857.

C). Az 1. sz. alatt elősorolt szakfolyóiratokon kívül számos nyelvészeti cikke, értekezések láttak napvilágot vegyes tárgyú időszaki iratokban is: Tudományos gyűjtemény, Tudománytár, Akadémiai Értesítő (1840—59). Tanodai lapok stb. A budai főreáltanoda 1857-ki értesítője (Jahres-Bericht) hasonló értekezést Márki Józseftől, az időben említett tanoda magyar nyelvtanárától, hozott ily címmel: „Szóelemzés vagy szavaink egymásközi rokonsága.“ 131—154 lap, 4r.

fogadták. (L. II. szak, 5. §.). Később (1811) a gúny és élelenség fegyvereivel nyílt harcot üzent az újítás elleneinek (Epistola Vitkovics Mihályhoz, Tövissek és Virágok); majd az ügyet tudományosan tárgyalta (Dayka és Báróczy életrajzaikkban); végre pedig gyakorlatilag érvényesítette a dolgot, versben s prózában, mind ő maga, mind barátai s tanítványai, kik közt, nem sejtett nagyságban, Berzsenyi Dániel tűnt föl.

Mindez oly hatást idézett elő, hogy a nagy közönség és írók két pártra oszlottak: az ósdiak (másképp orthologusok, puristák) és újítók (vagy neologusok, gúnyneven nyelvrontók) pártjaira. Itt a nemzet tehetségei, szabad szellemei s az ifjúság: amott a korlátoltság, kényelemvágy s így a közönség legnagyobb része; ehhez tartozván a Keszthelyi kör is, gr. Festetics György vezérlete alatt.

A harc a két párt között szóval s írásban megindult, s folyt nagy hévvel s elkeseredéssel. Az ósdiak gúnynyilai főleg Kazinczy s Berzsenyire voltak irányozva, Kazinczynak tulajdonítván az avatatlan újítók hibáit is, melyeket azok 30 éven át elkövettek. Gyűlöletük annyira ment, hogy Trattner kiadót Kazinczy munkáinak kiadásától a 9 ik kötet után, izgatás, lebeszélés, fenyegetés által elriasztották; sőt magát Kazinczyt épen az írástól kormányilag eltiltatni megyei gyűléseken indítványozták.

S az orthologusoknak egy részben igazuk volt. Kazinczy csakugyan sűrűn használt idegen, különösen francia szókat; sőt idegen szólásokat követett szó szerént, többnyire szükség nélkül. De ennek is megvolt saját haszna: az ellenfelet kényszeríté az újítás korlátainak kimutatására s a nagy többség által szentesítésére. Másrészt azonban számos új szóval (elvont gyökkel, új származékokkal, avult szók föllelevenítésével és tájpszók közhasználatává tételével) gazdagította nyelvünket, melyeket az ósdiak hiába kárhoztattak, minthogy azok mai napig divatban maradtak s föl sem tűnnek többé.

A már különben is kifáradt nyelvharc dühét végre gr. Teleki József csillapította le, a Marczibányi-Intézetnek (I. 10. §.) 1817-ben kihirdetett jutalomkérdésére irt koszorús munkájával: „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által; u. m. a melylyel az „elfogulatlan, higgadt és művelt gróf a szélsőségeket szerencsésen kiengesztelte.“

Midőn pedig eztán az újítást, természetesen már most illő határok közt, az Aurórakör is (II. Szak. 1. §.) munkáiban gyakorlatilag elfogadta, nevezetesen: Kisfaludy Károly maga,

a kör középpontja, ugyanazt a szinpadra s az olvasó-közönség elé vitte: Kölcsény, Szentmiklósy, Horváth Endre, Bajza, Czuczor, Vörösmarty s az összes fiatalság hozzája csatlakoztak: az ügy, a nyelvújítás ügye, általános érvényre s uralomra emelkedett; dacára Helmecezy, Kovacsóczy és Schedel (Toldy) túlbuzgalmának, melyet ezek, korlátot nem ismerve, a nyelvújításban még folyvást kifejtettek: s dacára az épen ez okból újra röpködő elleníratkáknak („Uj szellem.“ Vigjáték, 1824). A nővilág tetszéssel olvasta az ujn nyelvű remekeket; az 1825-ki országgyűlés szónokai széltében éltek az uj nyelvívvmányokkal. Általában az ujra született nyelv barátai napról-napra szaporodtak s a nyelvújítás ügye teljes diadalra jutott¹⁾.

Ezzel azonban az újítás munkája korán sem lőn befejezve; sőt azóta szakadatlanul foly az, részint rendes medrében, részint — a köz- vagy szakművelődés kisebb nagyobb lendültével — többé-kevésbé azon túl terjedve. Ily újításnak volt tanúja a magyar olvasó-közönség a 30-as években, midőn Bugát az orvosi s természettudományi nyelvet gyökerestől együtt átalakította. (L. 2. §.).

Egyébiránt az ósdiak magva sem veszett ki. Csirát hajtott ez ujra, s a csira sarjakat. Szarvas Gábor 1872-ben havi folyóiratot indított meg „Magyar nyelvőr“ cím alatt, melyben ő

¹⁾ Ez első nyelvújítási harc alkalmával létre kelt irodalmi művek, mint megannyi fegyverek a harcosok kezeiben, a már fölhozottakon kívül, körülbelül következők voltak, és pedig I. az **újítók részéről**: Kazinczynak Egyveleg írásai (fordítmányok). I. Széphalom, 1808; Ugyanattól: Rochefoucauld-nak Maximái. Bécs és Trieszt, 1810; U. a.-tól: Dayka Gábor versei és Poetai berek. Pest, 1813; U. a.-tól: Bárócynak minden munkái. (B. életrajza a VIII. köt.-ben). Pest, 1814; U. a.-nak: Munkái. I—IX. köt. Pest, 1814—6. — II. Az **ósdiak táborából**: Mondolat, sok bővítményekkel és egy kiegészített új szótárral együtt (Szerző: Ruszek József apát). Dicsfalom, 1813; Kazinczy Ferencnek és Kisfaludy Sándornak Ruszek József hahóti apáturhoz írott tudományos leveleik. 1816. (Kézirat); Beregszászi Pál: Dissertatio philologica de vocabulorum derivatione et formatione. Pest, 1815; Sipos József, szentesi népnevelő: Ó és új magyar. Pest, 1816; Névtelen (a Keszthelyi körből): Kazinczy kilenc kötetének bírálata, és: A recensiókról. (Tud. gyűjt., 1818). — III. **Újítók részéről**: Felelet a mondolatra. (Szemere és Kölcsénytől) Pest, 1815; Felelet Beregszászi és Sipos munkáira Kazinczytól (Tud. gyűjt., 1817: XII.); U. a.-tól: Antikritika, Orthologus és Neologus nálunk és más nemzeteknél (Tud. gyűjt. 1818); Helmecezy Mih.: Az ugynevezett újításokról a nyelvben. (Berzsenyi 2. kiadása előszavában). — IV. **Ósdiaktól**: Beregszászi: Pennaháboru nemzeti nyelvünk dolgában. Nem Pest (Patak), 1820. — V. **Kazinczy Ferenc Glottomachusa**lt kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1864. — Innen látható, hogy az első nyelvújítási harc egész kis irodalmat hozott létre.

és társai hadat, irtó-háborút indítottak mindaz ellen, csaknem kivétel nélkül, a mi ujat (uj szokat, szólásokat) a nyelvújítás Kazinczy óta létre hozott s tökéletesen meghonosított; s a helyett részint a régiek, részint a pór nép, részint saját gyártmányaikat akarják állítani s a nagy közönség által elfogadtatni, melynek azokra többé semmi szüksége; p. járó v. járosó, rakodó v. rakodópart, tárház, ivad v. évad ezek helyett: járda, rakpart, raktár, idény.

Ezen erőlködéseket félszázados irodalmunk földülésára s most már — hála a józan újításnak — valóban művelt, szép s szabatos nyelvünk elotrombitására — a nagy közönség kezdetben megmosolyogta, mint törpe gigászok erőlködéseit a nagy ég ellen; utóbb közönnyel vette s veszi mai nap is.

De nem úgy az idegesebb írói világ. Sokan lapok útján nyilatkoztak: komolyan vagy találó élcekkal; csaknem kivétel nélkül elítélvén a rákhaladást. A harc fölkereste a Tudományos akadémia termeit is, hol előbb Fogarasi, később Toldy keltek védelmére a megtámadott írói nyelvnek: míg Szarvas ugyanott, az ő és pór nyelv mellett kardoskodva, kigyót-békát kiáltott Kazinczy, Vörösmarty, Bugát nyelve ellen, még pedig a hallgató fiatal nemzedék tetszés-nyilatkozatai között; a mi megfoghatlan volna, ha korunk fő jellegét nem ismernők, melynél fogva az csak saját teremtményét bálványozza; s dicsőséget látszik helyezni abban, ha a szépet s nagyot, melyet nem ő alkotott, ledöntheti, akár képes helyette mást állítani, akár nem. Annyi mindazáltal közönségesen ismert tény, hogy a „Nyelvőr“ által kárhoztatott szók folyvást közhasználatnak örvendenek: míg az ajánlottak közül alig egy-kettőnek él még emlékezete. Hanem az is igaz, hogy Szarvas és a Nyelvőr nem tágítanak; s hogy eltekintve túlságaiktól, tanulságosak ¹⁾.)

Egy második rombolási merénylet a magyar nyelvnek alakja ellen volt intézve, nevezetesen az **ik-es ragozás** ellen.

Kövesdi (1686; l. l. §.) s Versegby (Proludium, 1793; l. u. o.) után, kik még haboztak, első s alkalmasint utolsó volt Riedl Szende, egyetemi magán tanár, ki e kérdés fölvetését találta szükségesnek: „Van-e elfogadható alapja

¹⁾ A M. tud. akadémia Nyelv- és széptudományi osztálya által kiadott „Értekezések“ (3. §., 6. jegyz., A) IV. kötetében ide vonatkozólag megjelentek, Fogarasitól: Az új szókról. 1875. 23 l.; Toldytól: Az új magyar orthologia. U. a., 28 l., Szarvastól: A magyar nyelvújításról. 23 l.

az ik-es igék külön ragozásának.“ Mely kérdésre ő nem-mel felel.

Azonban találkoztak legott, kik arra nyelvvizsgálati uton is, igen-nel válaszoltak ¹⁾; mert mi a folyvást megjelenő nyelvtanokat, a művelt közönség, sőt sokszor a pór nép ²⁾ gyakorlatát is illeti: ezek mind egyhangulag az „igen“ mellett vannak.

S valóban a változatosság, mely az ik-es igék külön ragozása által a nyelven előmlik, teljes mérvben indokolja ez igen-eket: jóllehet az ik-es és nem-ikes igék megkülönböztetése, valamint előbbieik külön ragozása a tanulónak, kivált a nem született magyarnak több s kevesebb fáradságot okoz.

HATODIK ÉS HETEDIK SZAK.

Mennyiség- és hadtudomány.

1. §.

Mennyiségtudomány.

Irodalmunkban a mennyiségtan, egész jelen század 30-as éveinek közepéig, túlságosan gyengén volt művelve. A Frisius Gemma után fordított „Magyar Arithmetika“ óta, melynek 2. kiadása Kolosvárott 1591-ben jelent meg, a mondott 30-as évekig, alig 3—4 látott világot. Jele, mennyire nem volt soha természetünkben a hasznos ugyan, de száraz számolás ³⁾.

Azonban említett évtizeddel egészen más alakot öltött a szám-, s általában a mennyiségtani magyar irodalom, midőn nyelvünk közhasználatára már meglehetősen nagyságu tért nyert s biztos kilátás volt rá, hogy e tér évről évre nagyobbodik s hogy különösen a közoktatás nyelve a magyar leendő; a mint 1843-tól kezdve csakugyan az lett. (I. 10. §.)

¹⁾ Barna Ferdinánd: Az ik-es igékről. 33 l. (Értek. a nyelv- és széptudományok köréből. IV. köt. 1875); Joannovics György (Napi lakban); s mások.

²⁾ Például: tessék, dicsértessék, ehethném, ihatnám stb.

³⁾ Gemma XVI. századbeli Arithmetikája után, XVII. században (1675, Debrecen) Tolvaj Ferenc, XVIII.-ban Maróti György (Debr., 1743) adtak ki Arithmetikákat, melyek több kiadást értek. Ugyane század végén (1784) láttak világot **Dugonics**tól (I. 9. §.) a „Tudakosság könyvei“; majd (1798-ban) — a 3. s 4. részekkel bővítve (Pest s Pozsony).

Ekkor indult virágzásnak mennyiségtani irodalmunk, mely azóta jelentékeny számmal hozott nemcsak fordított és iskolai, hanem eredeti s közhasználatra szánt munkákat is. Mindazáltal az iskolai és fordított munkák száma túlyomó.¹⁾

¹⁾ Mennyiségtani munkákat jelen században irtak, és pedig:

I. Mennyiségtant: De la Casse (2 köt. Pozsony, 1842), Koretz (2. kiad., 1850), Lichard (Mathematikai előcsarnok 2. kiad. Pozs., 1851), Lutter (I. II. 1861—5; 1872.), Marán (1. 2. Eger, 1850—1.), Pethe (Mathesis. 2 köt. Bécs, 1812), Petzval (1856), Taubner (2 k., 1841; 1843), Theodorovits (Tomori 1854).

II. Számtant (számvetést): Barts (Buda, 1842), Bocsor (1843), Bolyai (M. Vásárh., 1834), Császár K. (1875), De Gerando Antónia (1875), Gorzó (Szeged, 1864), Kerekes és Mauritz (2. kiad., 1874), Lutter (Buda, 1849; 4. kiad.), Mauritz (1874), Močnik-Szabóky (1863; 1864; 1874; 1875: 8. kiad.), Močnik-Szász (1854; 1862). Nagy K. (Bécs, 1835), Szabóky (1850—55. 1—3. kiad.), Tarczy (Kecskemét, 1844), Vállas (1851; 2. kiad.), Weninger (1858).

III. Betűszámtant (algebrát): Brassai (Algebrai gyakorlatkönyv, kulescsal. I. r.; 1853), Corzau-Avendano (Példatár I. 1867), Császár K. (2. kiad. 1875), Francoeur-Vállas (1850), Grossmann (1863), Grynæus (Rövid népszerű; 1852), Komnenovich (1867; 475 lap), Lutter 1876 (4. kiad.), „Močnik-Arenstein (6. kiad. 1874), Močnik-Szász K. (1865), Nagy K. (Bécs, 1837). Szász K. (id. és ifj. 1853).

IV. Számtant és algebrát: Arányi Béla (1874), Mauritz Rezső (1875; 2. kiad.), Močnik-Klamarik (1874; 2. kiad.). — Külön az egyenletekről irtak: Taubner, Vállas, Zámbo; **szorszámtan** jelent meg Kerekestől; **szorszám-** (arányszám-, logar-) **táblákat** adtak ki: Lutter, Nagy Kar., Marán (Eger), Tatay (Lalande után, Kecskemét); van Močnik-féle is.

V. Mértant: Arányi és Domokos 1876; Bolyai Farkas (M. Vásárhely, 1834), Brassai Samuel (Euklides Elemei, 1866), Corzan-Avendano Gábor (sik alakzatokra alkalmazva, 1864. 1867; Szögmértan, 1864), Domokos (Lásd: Arányi), Gáty István (1836; Földmérés tükrökkel, 1845), Hieser-Szabóky (Rajzoló m., 1861), Kerekes Ferenc (Felsőbb m., 1863), Koretz Lőrintz (2. kiad., 1851), Kövi Imre (Ábrázoló m., 1875), Krisz 1876; Lutter Nándor (3. kiad., 1875), Lübsen-Steiner (Sik- és gömbszög-m., 1867), Močnik-Arenstein (1854), Močnik-Szabóky (8. kiad., 1874), Nagl-Szabóky (1852), Oratsek Imre (Szeged, 1852), Petzelt Józs. (Gyakorlati m., könyvomat, 1847), Petzval Otto (1856), Tarczy Lajos (Pápa, 1841), Tatai András (1845), Vész János (Leirati m., I. r., 1865).

Mértaniakat bocsátottak közre többek között: Arenstein (Képzetes mennyiségek), Kerekes (Jegyzetek), Kuhn (Soktagi tétel), Papp (Körösítés s kiegyenlítés), Réthy (Felület-egészletek), Saksu (Fejtegetések), Taubner (Archimedes körmérése, Számegyenletek fölöldása, Kúp-metszetek, Földünk nagysága), Weisz (Sokszögtan tovább-fejtése), Wohlrab (Confocalis kúpszeletek).

VI. Felső mennyiségtant: Győry Sándor (Buda, 1836—40), Kerekes Ferenc (Debr., 1861), Lutter Nándor (1864), Petzval Otto (1867), Weisz János (1861—2).

2. §.

Hadtudomány.

Őseink, miként egész Európa tudja, kezdetől fogva harcias, vitéz nemzet voltak. Magyarországot, a földet, hol élünk s hal-

VII. Könyvvitel, számvitel: a) **Egyszerű könyvvitel:** Fuchs Ján. 1876 (52 l.); Kondor Gusztáv 1864; 1865 (31 l.); Roller Mátyás és Wittinger János 1876 (75 l.); Violet Otto 1863 (Ipar- és kereskedelmi levelezővel); Wittinger (Lásd: Roller). — b) **Egyszerű és kettős könyvvitel:** Fogarasi János 1850 (Buda; 404 l.); Karner-Novák 1877 (I. rész 1-ső fele); Lutter Nándor 1871 (népisk.); Weninger Vince 1864. — c) **Kettős számvitel és levelezés:** Korény Ágoston 1875 (563 l.). — d) **Általános számvitel:** Fésüs György, Schrott után 1872 (Kassa). — e) **Alkalmazott számvitel, könyvvitel:** Állam-számvitel tan kézikönyve Kasztovszky Jánostól 1875; Gazdasági kettős könyvvitel Farnos Károlytól 1851 (Bécs; 4r.); Sörös Károlytól 1867 (347 l.); Kereskedői könyvvitel (Számtan): Finály Henrik (Polgár és kereskedő számvetése) 1853, Kolozsvár; Pick Dávid 1851 (németül is); Weninger Vince (Számtan) 1861; Vasúti könyvvitel Wühl Jakóttól 1874.

VIII. Népiskolai számtanokat: Árvay (S. Patak, 1853; Vezérkönyv, 1856), Bieskey (1838—40), Csányi (Debr., 1859), Emericz (Vezérkönyv, példatárral, 1874), Eben (Új mértékekben magyar nevekkal, 1875), Fekete (Kis számító. Bécs, 1845), Kanya (1848), Madzsar (Vezérkönyv, példatárral, 1875), Márki (Népiskolák könyve, 5. kiad. 1872), Mendlik (Pécs, 1864), Moénik-Sümeghy (Bevezetés, 1851; 10 lap), Névtelen (Arithmetica eleji, M. Vásárh., 1830; Számító Szokratesz, Kolozsvár. 1863; Számolási gyakorlatknyoz, kiad. az állam, 1874; Vezérkönyv, S. Patak, 1856). Nyiri (S. Patak, 1822), Palfy (Fejszámolás, Sopr. 1858), Veres (Debr., 1856).

Különösen törtekről Stettina (1857), Fekete (Bécs, 1845); **viszonyokról** Németh Ant. (Pozsony, 1865) irtak; **számlálás** s **számjegyek** írása s kimondásáról Hermann után Mészáros Imre (1858); **Mértékek**, régi és új, 1875 (Debrecen, rövid időszámálással. Szerző B. P.); **mérték-hitelesítésről** Jekkel után Novobáezky (N. Váradi, 1855); **a méterről** (1875): Bakács, Bartsch, Békessy, Bloch, Császár, Csik, Déder, Domokos, Eben, Gönczy, Günter, Herczl, Hitzing, Jeszenszky, Láng, Lutter, Madzsar, Mikes, a Miniszterium (1874), Névtelen (Átváltoztatási táblák; kiadó Ráth Mór; A méter-mérték, kiadó Franklin-társulat), Pollacsek, Roller, Sándori, Simani, Sente, Szomor, Zelízy; (1876) Névtelen a méter-mérték gyakorlati alkalmazására vonatkozó megállapodásokról (24 l.); **kamat-számolásról:** Fekete (Pénznem- és kamattáblák, 1865), Keresztes (1865), Léway Bálint (1863), Mayerhofer (2. kiad., Győr 1864), Varga Józ. (1863).

Képes számkönyvet irt Emmerson után Fekete (Bécs, 1844), Hübnér után Bella (Prága, 1874); **Gyorsszámítót** Benedek Laj. 1876 (Kolozsvár), Fekete (Bécs, 1843); **Kész számítót** Névtelen (3. kiad., 1862); **Mulattató** számtani kérdéseket s azok megfejtését Jóó Gyula (Eger, 1857).

Mértaniakat (népiskolák számára): Düringer (1858; 1863), Koller (Nézetlan. 3. kiad., 1854), Moénik-Szabóky (Nézetlan, 12. kiad., 1875), Nagy Kár. (A kis geometra. Bécs, 1838), Szőnyi (Alaktan, 1846—7), Warga (Mértan, 1843).

nunk kell, már egy ezredév előtt véres csaták által hódították hatalmuk alá s azt nem kevesebbé véres csaták árán tartották meg mai napig. A magyar birodalomnak „a nagy király alatt három tenger partvirányi vetettek határfalat s „nyögte Mátyás bűshadát Bécsnek büszke vára.“

Ennyi harciasság s vitézség, ennyi hadi siker — hadtudomány nélkül meg nem történhetett. De megtörtént hadtudományi irodalom nélkül; melyre egyébiránt a nemzetnek legközelebbi időkig szüksége sem volt.

Mohácsi vész előtt a hadi tudományt vagy inkább hadi mesterséget gyakorlat útján szerezték meg eldődeink. A mint csakugyan a gyakorlat még ma is, közmondás szerént, anyja a tudománynak. Hát még akkor, midőn hasonló gyakorlatokból hazánk ifjai s férfiai úgy szólván soha ki nem fogytak! De meg irodalmunk is ama századok leforgása alatt általában igen gyenge lábon állt (I. 3. §.). A mi pedig a mohácsi vész utáni időket illeti, tudjuk, hogy ekkor hadi ügyeket nem önállólólag s nem magyar nyelven intézték eleink.

Mind a mellett az első s egyszersmind örök becsű hadtudományi munkák a XVII. századból származtak **Zrínyi** Miklós hadvezér és költőtől; jöllehet ezek csak korunkban pár évtized előtt láttak napvilágot (1853-ban adta ki Kazinczy Gábor).¹⁾

Zrínyitől, tehát a XVII. század közepétől kezdve, a XIX. századnak szintén közepéig, és így két századon át, említett okoknál fogva, a hadtudományi irodalom ismét terméketlen volt. Csupán az 1809-ki nemesi fölkelés és már korábbi harcok I. Napoleon ellen — adtak volt némi lendületet; a midőn egy Névtelen (Toldy gyanítása szerént: Hadik) eredeti, Stettner és Légrády pedig, valamint Zalárdy fordított rendszeres hadtudományokat hoztak, csaknem egy időben 1807—9)²⁾.

¹⁾ E munkákat maga a szerző három könyvre osztotta: I. Öt discursus (Intések vezérek számára); II. Aphorismusok Tacitus fölött és discursus a szerencséről hadviselésben; III. Elmélkedések Mátyás király életéről. Irt „Tábori kis tractát“ is.

²⁾ **XVIII. századbéli hadirodalmiak:** Kovács (v. Fabricius) Jánostól: Hadi exercitium, vagyis Gyalog regimentek gyakorlási. (Ford. Khewenhüller után. Pozsony, 1746); Fáber Kr. Farkastól: Hadi embernek oktatása, hadi artikulások, esküvési minták. (Kassa, 1759); Geidlertől német után: II. Fridericus által generálisainak adatott hadi oktatások. (Szeben, 1779); Gvadányi Józ. gr.-tól: A mostan folyó török háborúra célzó gondolatok. (Pozsony, 1790). — **XIX. század első-tizedebéli munkák:** Hadi tudomány, melyet kéziratba foglalt, de nevit eltitkolni akart (a), egy nagyméltóságu hazafi. Kiadta Szekér Joachim (1807); Stettner Máté

Ellenben az önálló magyar hadseregek (1848—9-ben és 1867 óta) megtették hatásukat irodalmunk ide vonatkozó ágának virágzásba hozására nézve. Minek egyébiránt nem annyira az önálló hadseregben lehet és kell okát keresni, mint a hadászat általános európai fejlettségében, melytől elmaradni annyi, mint az által letiportatni. Főleg az 1867-ki kiegyezés volt irodalmunk e szakára termékenyítő hatással, ugymint a mikor a magyar honvédelem törvénybe lőn iktatva ¹⁾).

és Légrády Pál (Jung János után): A hadi mesterséget tárgyazó székessebb tudományoknak summás előadása. I. II. (1807—8); Zalárdi Jakko László: Az új hadi tudomány lelke. (Fordítás; 1809). — A **regulamentumok** közül: Gyakorlás regulamentuma a m. fölkelő nemesség gyakorlásának számára (1809).

¹⁾ Hadtudományi irodalom a három legközelebbi évtizedből (1848—1877):

I. Általános rendszeres munkák: Asbóth János: A hadvezér és a hadtudomány alapelvei. I. II. (1863. 1869); Forinyák Gyula: Hadászat. (1872); Károly főherceg s Kiss Károly: A stratégia elvei az 1799. németországi hadjárat. 3 köt. (1863); Králitz János: Harcászat. I—III. (2. kiad., 1871; példák az I. részhez, 1872); Pongrácz Károly: Harctan. (1. rész, 1869); Terstányszky Ágoston: Hadi tudományok tana (1871).

II. Általános hadtaniak: a) Bíró István: Az egy évi önkénteségről (1869); Földváry Kálmán: Hadbölcsészeti elmélkedés az orosz-**iengyel harc** fölött (1863); Paxy Károly: A zászlóalj alkalmazása a harc különböző mozzanatainál (1870); Popovics-Zub Sándor: 1873-ki chivai hadjárat (1874); Takács János: Nemzeti **honvédelem**, nemzetközi katonai **kongresszus**, m. polg. **védhadegylet** (1875); Zlamál Gusztáv: A **szétosztott harc**, a főnálló szabályzatok alapján rendszeresen összeállítva (1874). — b) Petzelt József: A magyar hadi **főtanoda** szerkezete (1849); Tóth Ágoston: A m. katonai nevelés és a Ludoviceum föllállításának ügye (1869). — c) Domján: **Vitan** (Buda, 1839); **Katonai irálytan** (1871); Kiss Kár.: Hadi műszótár (1843); Péterfi Gyula: Magyar hadi **nyelvtan**, osztrák tisztek számára. (2. kiad., 1853. 485 lap). — d) A **honvéd**. Első katonai **hetilap**. 1. 2. évf. Szerk. gr. Bethlen Olivér (1868—9); **Katonai és honvédelmi lapok**. I. évf. Szerk. Pongrácz Károly (1869); Az altiszt. Képes lap az előbbihez. I. évf. Szerk. Pongrácz Kár. (1869).

III. Fegyvertan s fegyvertaniak: a) Bulyovszky Károly: Fegyvertan (3 rész; 1874); Domaniczky István: Elemi fegyvertan. (2 rész; 1871). — b) Csuka Mihály: A Wänzl-féle puskáról (1869); Utasítás a Werndl-féle puskára löszerk körül (1869); — —, a forgó-pisztolyra vonatkozó (1871). — c) Szabályzat (Oktatási s Gyakorlati) a honvédség szörlövész-osztagai számára (1872). — d) Kézikönyv a honvéd-tüzérség számára (1848); Máthé Antal: Kartácslövég-rendszerek (1875).

IV. Harctérítaniak: a) Korponay Ján.: Hadi földírás. (2 rész; Pest és Kecskemét 1845—48); — b) Sztrókay Antal: Erődtítés tudománya. (Buda, 1848); Brunner-Reviczky: A várharc. (2. kiad., 1874). — c) Novák: Tereptan. (1876); Zaffauk (Lásd alább); Zsoldos Fer.: Tereptan és terepraiztan 1876. — d) Kápolnai Istv.: Magyarország hadászati védelme észak vagy keletről jövő támadás ellen (1867). — e) Ve-

NYOLCADIK ÉS KILENCEDIK SZAK.

Természet- és orvostudomány.

1. §.

Természettudomány.

Legrégibb természettudományi, különösen **növényteni** munkák irodalmunkban Horhi Melius (Juhász) Péter „Herbárium” (Kolozsvár, 1578. 4r.) és Beythe András „Fives könnv”-e (Német-Ujvár, 1595. 4r.), melyek azonban, az akkori szokás szerint, minden rendszer nélkül vették elő a közéletben leginkább ismeretes növényeket; s azok nevei, feltűnőbb sajátágaik, hasznos vagy káros hatásai előadására szorítkoztak. — **Ide sorol-**

zér fonal a katonai helyszínrajzi oktatáshoz (1871); Zauffauk József: Népszerű utasítás a tervrajz s térképolvasáshoz és tereptan (1873).

V. **Egész hadsereg**re vonatkozó munkák: a) Az **oszlák-magyar hadsereg**re: Tábori utasítás (1849), Beszállásolási szabály (Buda, 1851), Mozgósítási határozmányok. (I. rész, 1872), Uj szolgálati szabályzat (II. rész, kivonat, kérdések s feleletekben; (1874). — b) A **honvédség**re: Domján, egy nyugalmazott törzstiszt után: Honvédelmi kötelesség 1866 (Győr); Gelich: Törvényjavaslat (1867); Gyakorlati szabályzat (1869); Hadmozdulati utasítás (1870); Harctéri szolgálat (1870—71); Ivánka Imre: Szervezés (1861); Kápolnai: Kézikönyv (1—4, 1867); Kötelesség (Honvédelmi; ford. Domján, Győr, 1856.); Kötelességek (Debr., 1849); Lentsch-Gleviczky: Magyar honvéddhad (1861); Naptár szerk. Bethlen (1870), Áldor (1868—70); Potemkin: Az 1849-ki hadsereg-főeloszlás okai (1867); Rendeletek (1869); Törvények (1868—9); Utasítás, egészségügyi szolgálat körül (1871). — c) **Tisztek**re: Altisztek kézikönyve 1876; Domaniczky: Kézikönyv, altishti (1874); Kézikönyv (1870); Mikár: Az 184³/₉—1868-ban még élt főtisztek névkönyve (1869); Névkönyv (Buda, 1872); Rangfokozati táblázat 1870 márcz. végeig (1870); Szomor: Hadmezei szolgálat. (1861).

VI. **Gyalogságot illetők**: Hadi szolgálat (Eger, 1858); Oktatási szabályzat 1849 (2. kiad.), 1869 (1. füz.), kivonatban (1872. 1874); Utász- és tábori erődítéstan (1871); Vezényszavak (1869), Zsebkönyv (1870).

VII. **Lovasságot illetők**: Általános szolgálati határozmányok (1870); Előőrsi szolgálat (1870); századi tanodák számára a cs. kir. gr. Haller 12. huszárezrednél, 1859); Járőr-szolgálat (1870); Kaszap: A parlagi lovas önképzése (1864); (Mészáros Lázár): Huszárok könyvecskéje (1849); Szabályzat (gyakorlati, 1869; katonai, 1870; oktatási, 1871); Vezényszavak, oktatási szabályzatiak (kivonat, 1859).

VIII. **Hadi lapok**: Honvéd 1867—72 (Szerk. Bethlen Olivér); Katonai közlöny 1869—72; Ludvika Akademia közlönye 1873—77; Rendeleti közlöny (Honvédség számára) 1875—77; Honvéd **könyvtár** 1876—7.

ható még két kalendárium (az első magyar kalendáriumok) és egy „Prognosticon“ című latin munkának magyar fordítása ¹⁾.

Ez időtől (a XVI. század végétől kezdve) a XVIII. századnak csaknem végeig (1777-ig), tehát 2 századon át, az egy Miskolczi Gáspár „Vadkert“-jével találkozunk, melyet Frantzius Farkas vittenbergi tanár munkájából fordított. Ez terjedelmes (713 lapot tevő) munka s két részből áll: egyik, mely ide tartozik, az **állatokról** tanít; másik a kerti gazdaságról²⁾.

A természettudományi irodalom, szellemi életünk 1772-ki újja születésével, nyert nemcsak nagyobb kiterjedést, hanem egyszersmind szorosan tudományos, rendszeres alakot.

Két, három évtized alatt (a mult század végén, s a jelenek elején) több hasonnemű munka jelent meg, részint a természetrajz, részint a természettan köréből, mind nagyobb mérvű, mint sok mostani, mind jeles és csaknem mind uttörő. Éleiken Molnár, Benkő, Zay, Gáti, Diószegi és Fazekas, Szentgyörgyi, Kovács Mihály nevek tűndöklének³⁾. Kik-

¹⁾ „Kalendariom es az Egeknek s chillagoknak Forgasából az időnek naponként való itelet. (Nagyszombat, 1584); „Iudicium“ (Debrecen, 1593); „Prognosticon“ (Debrecen, 1578. Az 1577-ben megjelent üstökös csillagot ismerteti).

²⁾ Megjelent először 1702, majd 1769-ben — Lőcsén. Sokáig kedves könyve volt a magyar olvasó közönségnek; mire tanulságos volta s kellemes nyelve érdemesítették.

³⁾ **Természettant** irt Molnár János kanonok (Fisika. Pozsony, 1777). — **Ásványtant** Benkő Ferenc, n. enyedi ref. hitszónok (Ásványok külső jegyeiről, Werner után. Szeben, 1781; 2. kiad. Kolozsvár, 1784; Mineralogia. Kolozsvár, 1786); Zay Sámuel, orvos-tudor, hasonlóan ásványtant (Mineralogia. Komárom, 1791); Gelei (Ásványok országa. S. Pat., 1811). — **Növénytant** Gáti István, ref. pap. (Pozsony, 1795; 2. kiad. 1798. — „Imé tellesitem esztendővel ez előtt tett Igéretemet, bővebb jegyzésekkel boesátom ki-felé a Természet Historiáját, melyet hogy még valaki Magyar Nyelvünkön egy tsmómba tselekedett volna: nem tudom.“ A „Kegyes Olvasó“-hoz); Csapó József, orvos-tudor (Új füves és virágos kert. Pozs., 1775; 2. kiad. 1792. Csupán betűrendes munka); Veszelszki Ant. orvos. (A növény plánták országából való mezei gyűjtemény. Pest, 1798. Mint látszik, ez sem rendszeres munka); **Diószegi** Sámuel debreceni prédikátor és **Fazekas** főhadnagy („Magyar fűvészkönyv“ Linné után. Debrecen, 1800—1807; „Orvosi fűvészkönyv.“ Debr., 1813. — Tekintélyes munkák). — **Állattant** Földi János és Szentgyörgyi József. orvosok (amaz Pozs., 1801; ez Debr., 1803). — **Vegytant** Kovács Mih. orvostudor, Gren után („Chemia vagy természet titka. 1—3. Buda, 1807. „Én jeget törtem, úgy mond; mert a legelső magyar Chémiát irtam, még pedig úgy, hogy ahoz semmi tsak dirib-darab türedék (fragmentum), készülétek (materialek) sem voltak.“) — Nyulas előbb (1800-

hez legott méltó utódokként csatlakoztak: Varga Márton, váradi tanár, Tóth Pál és Pethe Ferenc, mezei gazdász. Varga **természettannal** s **csillagászzal** gyarapítá a magyar irodalmat (A gyönyörű természet tudománya. 2 köt. Várad, 1808; „A csillagos égnek és a föld golyóbisának az ő tüneményeivel együtt való természeti előadása. Várad, 1809); a másik kettő **természetrájakat** hozott ¹⁾).

De természettudományi íróink munkásságában mind ez ideig kevés volt az önállóság, eredetiség. A természet-közvetlen vizsgálásának terén kevés eredményt tüntettek föl.

A magyar **természettudományi irodalom** két intézmény által lön megalapítva s rendszeresítve: a „Magyar orvosok és természet-vizsgálók vándor gyűlései“ és a „Természettudományi társulat“ által; melyek csaknem ugyanazon időben (1841 máj. 28 s 29-én) fogamzottak meg, — két egyetemi orvos-tanár, amaz Bene Ferenc, utóbbi Bugát Pál kezdeményezése folytán.²⁾

E két intézményt nem sokára követte egy harmadik a „**Földtani társulat**“, mint gyarapítója a magyar természet-buvárlat s

---

ban) írott vegytani munkája csupán az erdélyi gyógyvizekre szorítkozik. — E korba tartozik Makó Pál egyedirata „A mennykőről“ (Pozsony és Kassa, 1871. 222 l.; „Gyermekek fizikája“ Szőnyi Benjámintól, Rollin után (Pozs., 1774); Fábrián Józs.: Természeti tudomány a köznépnek. Wesprr., 1803.

¹⁾ Tóth (Bonnet után) három-kötetes munkát (Természet vizsgálása. Pest, 1818—9); Pethe 10 kötetre tervezett munkájának 1 kötetét az emlősökről (Bécs, 1815, 49 festett díszlappal). — Ez időből (1818) való a s-pataki „Természeti história“ (I—III.; 580 l.) s Czövek István „Mágiás ezermestere“ (1816).

²⁾ Bene Ferenc, a pesti orvosi kar elnöke és az orvossebészi tanulnyok igazgatója a magyarországi orvosokat s természetvizsgálókat a m. kir. egyetem orvosi karának máj. 29—31-én tartandó gyűléseire hívta össze. Ez alkalmat fölhasználva Bugát Pál (I. 9. §.) az ország minden részéről összesereglett társak között, elő szóval indokolt következő aláírási ívet indított meg: „Aláírási ív a magyar **természettudományi társulatra**. Alulíróttak a természettudományokat miveln s azok jótékonyágát a hazában „terjeszteni akarva, részvénytársaságba állunk s becsületünkkel kötelezzük „magunkat az alapszabályok értelmében közredolgozni. Pest, tavaszutó 28. „1841.“ Ez iv megindulta után a „társulat egy rövidke óra alatt megalakult.“ (Kátai: A Természettud. társulat története. Pest, 1868). — Ugyanazon orvosok s természetvizsgálók másnap (máj. 29.) a **vándor gyűlések** eszméjét is elfogadták, melyek azóta minden évben (1848—62. évek kivételével) az ország különböző tájain (Pest, Besztercebánya, Temesvár, Kolosvár, Pécs, Kassa, Sopron stb.) fölváltva tartattak s tartatnak. 1876-ban Marmaros-Szigeten tartatott, mely már XIX-ik.

eredeti magyar irodalomnak; mely társulat 1850. jul. 6-án tartotta első közgyűlését s azóta szakadatlanul munkálkodik.

Később ezekhez járult, mint negyedik tényező, a m. kir. „**Földtani társulat**“, melynek föllállítását ő felsége Ferenc József 1869. jun. 18-án engedélyezte.

Imént bemutatott természettudományi intézmények már is számos nagybecsű eredeti dolgozattal gazdagították irodalmunkat, melyek megannyi kútforrásul szolgáltak s folyvást szolgálnak rendszeres munkák írására nemcsak hazánkban, hanem azokon kívül is.

Mind a mellett a fordítások idegen nyelvekből, főleg németből, magyarra — ép úgy nem szűntek meg e szakban sem, mint nem a többiekben, különösen a tan- és kézi könyveket illetőleg; melyek pedig, köztudomás szerént, legnagyobb részét teszik tudományos irodalmunk minden szakának, kézzel fogható okokból; jóllehet az eredetiséget ezek közt sem lehet többtől megtagadni¹⁾.

---

¹⁾ Természettudományi irodalmunk termékei jelen század harmincas éveitől maig (1830—1877):

I. Bevezető, illetőleg vegyes, legtöbbnyire időszaki munkák:
a) Csécsi Imre: A természet ismeretének befolyásáról a tudományos műveltségre (1839); Szabó Józs.: Magyarítás a természettudományokban (1861). — **b)** **Természettudományi társulat** története, Kátai Gábertől (1868); — évkönyve. I—IV. (1841—59); — évi jelentései (1851—67); — közlönye. Szerk. Szabó, Tóth, Kátai I—VII. (1861—7); szerk. Szily és Petrovics. I—VI. (1869—74). — **c)** **Akademiai kiadványok:** A math. s természettudományi osztályok közlönye. Szerk. Győry Sándor. I—VI. (1860—66); Értekezések a természettudományok köréből. Szerk. Greguss Gyula, később Szabó Józs. I—V (1867—75); Math. és természettudományi közlemények. Szerk. Szabó Józs. I—XI. (1861—75). — **d)** **Lapok:** Földtani közlöny 1871—7; Növénytani lapok 1877 (Kolozsvár); Orvos-termesztudományi szemle 1876—7 (N.-Várad); Természettudományi füzetek 1877; Természet. Szerk. Kunoss Endre 1838; Természet 1869—77; Nagy és Láng: Magyarhoni természetbarát. 1—4 füz. Nyitra, 1857 (101 lap); **e)** Természettudományi évkönyv. (A Délmagyarországi természettudományi társulat közlönye). Szerk. Pilz és Merkl. I. évf. 1874. (Temesvár, 1875); Magyar orvosok és természetvizsgálók gyűléseinek munkálatai. 1841—1847. 1863—1876; Kátai Gábor: **Ismeretterjesztő** az orvosi és természettudományok köréből (1874); Lázár: Természetbuvárok s vadászok évkönyve. I. évf., ábrákkal. (1866; n. 8r., 258 l.).

II. Természetbölcsészeti ismeretek: **a)** **Büchner** után Láng Lajos: Erő és anyag. Lipce, 1870; **Dedouits** után Gyurits Ant.: Az ember és a teremtes, vagy a végokok elmélete a mindenségben (1853); **Humphry** Davy után Szabó Fer.: Egy természetvizsgáló utolsó napjai. (N.-Enyed, 1841); Somody Józs. (angolból): A teremtes természet-történelmének nyomai (107 metszettel. Pápa, 1858. N8r. 254 l.); A tűzimádó bölcs az ős világ emlékeiről (1860). — **b)** **Bernstein** után Toldy L., Nagy

2. §.

Orvostudomány.

Az orvostudományi irodalom a XVI. század végén vette kezdetét, Francovich Gergely népszerű munkájával, mely **Monyorókeréken 1588-ban** jelent meg. Ennél még előbb írhatta Balsarati Vitus János (1529 — † 1575) „**Magyar chirurgiá-**

Istv., Miavecz L.: Természet könyve (1875); Schoedler Frigyes után Jánosi, Mentovich és ifj. Szász Károly: Természet könyve (1853); Greguss Gyula: Természeti képek. I. füz. (1869); Knöpfler Vilmos: Természetstudomány és gyakorlati élet (1863; 13 l.).

III. **Természetrajzot** (állat-, növény- és ásványtant) irtak: Dulácska Géza, Martin után (1871; 262 színezett ábrával); Dorner (1864), Fé-nix (Győr, 1850; gazdasági); Gyurits (2. kiad. 1862; 282 szin. ábr.); Hanák (1. kiad. 1845; 7. kiad. 1861); Kriesch (6. kiad., 1876; Bromme után szó és képekben. Buda. 1862—3., 1—6 füz., 36 tábl.), Lutter (1848), Mihálka (1852—4), Pap János (2. kiad. 1876), Peregriny (műtudományi jegyzetekkel, Buda, 1842. 1844. 1846. 1850; másik, 150 színezett képpel, 1846—7. 1852); Soltész (általános, S.-Patak, 1839. 1841. 1848. 1853; utóbbi kétféle); Schubert Nándor és Károly (1869), Váli (156 képpel. Pápa, 1852).

IV. **Állattant:** Dékány, Pokorny után (2. kiad. 502 ábr., 1875), Dorner (1863, 1874), Fillinger (1874), Fábry (1864), Györke (2. kiad. Kol., 1862), Jancsó, Leunis után 1854, Környei 1857, Kriesch (Buda, 1864; Budapest. 1874), Mihálka (1864. 1865. 1874; 170 ábr.), Minikus (alkalmazva a Schubert-Virányi-féle ábrákhoz, 1854; a Hölzel-félékhez, 1855); Nagy Péter, Milne-Edwards után (I. II. Kol., 1847; 260 és 248 l. Frankhonban országszerte bevett könyv); Pap Ján. 1875, Pokorny (Bécs, 1865), Soltész, Schmarda után (S.-Patak, 1858), Paszlavszky, Thomé után 1875 (436 l.). — **Atlasz** Schubert-Virányitól: Az állatok természetrajza képekben. Pest, 1856. 1861 stb. (2r. 90 képtábla, 26 l. magyarázat).

Az állatok egyes osztályai s nemeiről, és pedig a) **A gerincesek-ről:** Bándl (1852), Reisinger (Buda, 1846). — b) **Emlősök s madarak-ról:** Hanák (57 színeképlappal, 343 l. szöveggel, n. 8r. 1848; 1853); Lázár (Hasznos és kártékony állataink, hüllők is, 1873); Vajda Péter (Buda, 1841; Cuvier után); névtelen (143 szin. képpel; Zágráb, 1863). — c) **Az emberről:** Majláth Béla (1874), Paszlavszky, Thomé után (1874). Rónay (Fajkeletkezés, 1864), Szokoly (Arcisme s phrenologia, 162 fametszettel, 1864). — d) **A madárról:** Lázár (Lég urai, 1864—66; 6 füzet, 10 szin. ábrával), Nagy Józs. (Komárom, 1861; 191 l.). — e) **Kigyókról,** magyar- és dalmátországiakról: Gerenday (1839). — **A fonálcokról** (trichinae): Vezérhalmi (1866). — **Magyarország faunájához** „jellegző adatokat” szolgáltatott Frivaldszky Imre (1867; 4r. 274 l., XIII tábla képpel).

Általános állattani munkákat irtak: Margó (rendszereset, 1867; továbbá ily címűt: Darwin és az állatvilág, 1869); különösen a

ját“, azaz: négy könyvét a seb gyógyításának mesterségéről; de a mely munka sajtó útján nem jutott világra.

Ezek után egy századnak kellett elmulni, míg 1692-ben (Kolosvár) Pápai Páriz Ferenc „Pax corporis“ című „tudós és józan, de aránylag elégtelen rövidlete“ megszületett.

Ismét egy századnak — **Rácz Sámuel**, budapesti egyetemi

fajokról: Dapsy László, Darwin után, 1873--4 (I. II.), Rónay Jácint 1864, Schwarcz Gyula 1861.

Allatbőr-kitömésről utasítást adtak: Batizfalvi Samu, 1853; Kárpáti Endre, népnevelő (Allatmuzeum. Szamos-Ujvár, 1874).

V. **Növénytant** hoesátottak közre: Barra 1841, Brassai (Füvészet elemei. Kol., 1836, 1845); Fábry 1865, Fillinger 1874, Kátai (különös tekintettel a gyógyszerismére) 1865, Környei 1858 (ásványtannal), Kriesch 1864 (Buda), Pap Ján. 1875, Pokorny 1856, Vajda Péter 1836. — **Atlasz:** Schubert-Virányitól 1856; 1868. — Ehhez „**Névjegyzék**“ még: Cserkuthitól (2. kiad. Szeged. 1866).

Helyi s külön növénytanokkal növelék irodalmunkat: Kovács Gyula: **Ausztria, Magyarország és Erdély ritkább növényei** (6 füz. 1840 körül); Hazslinszky: **Magyarország** edényes növényeinek füvészeti kézikönyve, 1872; —: **Északi Magyarhon viránya**, 1864; Gönczy Pál: **Pest megye s tájéka viránya**, 1864; Ercei Józ. **Torda megye flórája**. Kol., 1844; Marczell Ján. **N.-Rőcze és környéke mohviránya**. Rozsnyó, 1874; Kubinyi Agoston: **Magyarország mérges növényei**. Buda, 1842; Kato na Istv.: **Ertekezések a szelid gesztenyefa, borok királya, magyar thea és magyar indigóról**. S.-Pat., 1850.

Névtelen a **Plánták nyavalyáiról** (1815), Szaniszló Albert (1875, Kolozsvár) a növény-betegségekről irtak; Batizfalvi Samu: A növények **kiszáritásáról**, 1853.

VI. **Ásvány- és földtani irodalmunk:** a) **Ásványtan** írásával foglalkodtak: Dorner 1858; Könnye kapcsolatban a gazdaszat s iparüzlettel. Kol., 1854); Kriesch 1866 (Buda); Mihálka 1864; Soltész 1874 (S.-Patak); Szabó Ign. 1864; Szabó Józ. 1861; 1863; 1876; 1877 (3. kiad., 4 frt 80 kr.); Stocker után 1857; Wissinger 1874. — Ide tartoznak még: Szabó Józ. **Jegyzetei az ásványtan köréből** (London, 1851); Mihálka **Jegecisméje** Rose után, 1843. — **Ásványhoni atlaszt**, magyar értelmezéssel, biruk Kurr J. G. után (Pest, 1871. XXII. tábla, színezett képek. Ára 4 frt.) — b) **Földtani munkák:** Petrovics Gyulától, Cotta után: A jelen geológiája. I., 1833; Rónay Dezsőtől, Cotta után: A földfejlődés törvényéről, 1871 (Arad); Schwarz Gyulától: **Földtani elméletek a hellenségnél Nagy Sándorig**. I: 1. 2., 1861. — Corzan-Avendano Gábortól: **Földünk őstörténelme**. Föld- és őslénytan (népszerűen) 1875; **Csécsi Imrétől:** **Földünk s néhány nevezetesb ásvány terményrajza**, 1842 (Debrecen; **első magyar munka e nemben**; 3 kiad., 1861); Dapsy Lászlótól: A geologia alapvonalai — Page után, 1872; Mihálkától: **Földisme**, 1862; Wissinger Károlytól: **Kőzet- és földtan (ásványtannal; 1. kissé főnebb)**, különös tekintettel a vegytan jelen állapotára.

Ezenfölül Szabó Józ. **Budapest és környéke** (1858). **Békés és Csongrád megyék** (I. 1861) földtani viszonyait és illetőleg talajneveit ismertette; a „**Földtani társulat**“ részéről „**Munkálatok**“ (I. füz. v. köt. Kovács Gyula, II. köt. Szabó Józ. szerkesztése alatt, 1856--63) és

orvostanár föllépteig (1776—1801), ki az akkori, általános magyar irodalmi újjá születésnek az orvostudomány terén akart tényezője lenni s egész sorát adta a magyarul írott részint eredeti, részint fordított orvosi könyveknek; mi által e szakbeli tudományos irodalmunk uttörője lőn.

Ugyanez időben tűnt föl **Mátyus István**, Küküllő s Ma-

„Közlöny“ (I—IV. évf., Winkler stb. szerkesztése mellett, 1871—4) jelentek meg: míg a „Földtani intézettől“ **Évkönyv** (I. köt., 1871).

VII. **Természettant** hoztak létre: Abt, Kunzek után, 1862; 1866 (2. kiad. 236 metszettel); 1874 (5. kiad.); Aujeszky, Piskó után, 1874 (2. kiad.); Bugát Tscharnert után, 1836—7 (2 köt.); Bula, Baumgartner után (Bécs); Dékány, Schubert után 1871 (2. kiad.); Domokos Jenő 1875; Fehér Ipoly 1876 (2. kiad.); Fischer-Schirckhuber 1853; Fuchs Alb. 1845; 1854; Greguss Gyula 1861, 1867, 1873, 1875 (4. kiad., 179 ábrával); Hollósy, Schabus után 1855, 1856 (2. kiad., Soprony); Jedlik 1850 (I. könyv); Kohn Gy. 1876; Kruesz és Kühn, Subić után 1862; Kühn, Piskó után 1861, 1865 (2. kiad.); Lutter 1853 (2. kiad.), 1866 (4. kiad.); Molnár Istv. 1841 (S.-Patak); Müller, Stewart Balfour után 1874—5; Schirckhuber 1844, 1851, 1852 (3. kiad.; l. Fischer); Schubert Kár. 1865, 1874 (3. kiad.); Tarczy 1838 (2 köt.); Tatai 1846 (Kecskemét, 2 köt.); Thüringer 1853, 1854 (2 kiad.); Wurga Ján. 1850, 1851 (2. kiad.); Zsindely, Crüger után (tekintettel a vegytanra. 2. kiad., 1866).

VIII. **Vegytan** létrejöttét eszközölték: Balló 1876; Berde, Stöckhardt után 1848 (Köszösvár), 1863 (2. kiad.); Bernáth 1867 (Magyarországi ásványok elemzése, 24 l.); Bierbauer 1876 (Győr); Csengery Ant. 1857 (Vegytani képek a közéletből, Johnston után, I. II.): Dékány, Hinterberger nyomán 1859 (Kecskemét), 1871; Fehér Ipoly 1875 (2. kiad.); Felleitár 1866 (külön tekintettel a gyógyszerészetre); Hajdu 1876 (ásványtan); Irinyi 1847 (N.-Várad); Károlyi Sám. (K. S.), Sadebeck után 1843; Komjáthy, Franke után (Konyha vegytana. Szeged, 1875); Koos 1876 (Debr.); Kruesz 1866 (3. kiad., 88 l.; Vegytani adatok. 2. kiad. 1864); Lengyel Béla, Roscoe után 1871, 2. kiad. 1874; Molnár Istv. 1876; Nendtwich Regnault után, 1848; 1854; 1863; 1864 (6. kiad.); Oroszhegyi Józsa, Strecker után 1857 (ábrákkal, 407 l.); Reischer Endre, Sprengel nyomán (Növény- és állati vegytan) 1844; Say Mór 1874 (4. kiad.); Schwarzer 1876 (Debr.); Steiner 1865 (47 l., gyakorlatilag); Szabó Józsa. (Jegyzetek a vegytan köréből. London, 1851. Lásd: VI. Ásványtan); Vasvári Laj. Stöckhardt után (Gazdasági. I. l.) 1858; Wágner László (Gazdasági) 1870.

IX. **Csillagászat**, lég-, hő-, éghajlattan. a) **Csillagászati** munkákat juttattak közre, és pedig **rendszereseket**: Hollósy Jusztinián 1863; Molnár Józsa. 1865 (Pécs), Császár Kár. 1869; Petzval Otto 1875; **egyed-égi testekről**: Albert Ferenc (A f. é. jul. 28-ki napfogyatkozásról. Eger, 1851); Staut Józsa. (A Halley-üstökösről. Kassa, 1835); névtelen (A görögök holdja Pericles korában s valami a Demokrit-féle tejtürlő 1861 (15 l.). — b) **Légtünettaniakat**: Berde Áron (Légtünetmennytan. Kol., 1847); Szabó Ign. (A lég. 2 földkép s számos ábrával, 1874. 220 l.); Kruspér (Légtüneti észleletek 1867; 4r. 225 l.); névtelen (Lég-

rosszék tisztí orvosa „Diaetetikájával“ (1762), melynek 3-ik kiadása (1787—1793-ban) „Ó- és Új Diaetetika“ cím alatt a maga nemében mai napig legterjedelmesb munka, mindazt magában foglalván, mi a természet összes birodalmából az ember testi állapotára hasznos vagy káros befolyással lehet, különösen élettani,

tűneti jegyzetek 1875); Schenzl Guido (A Meteorologiai és földdelejjességi m. kir. központi intézet évkönyvei. I—III. köt. 1873—5. — c) **Eghajlattant**: Soos Mih. 1870. — d) „**A hó**“ című munkát Jezsovics Károly, Tyn-dall után 1874 (590 l. ábrákkal).

X. Népiskolai természettudományi irodalmunk sorába iktathatók következő munkák:

a) **Természettanok**: B. P. 1874 (Debrecen); Deák Farkas 1867 (Kolozsvár); Guthy Kár. (Természettani fejtvények, kötetlen versű sorokban, 10 fametszettel, 1862); Gyurits 1857 (Nőnv. könyvtára. IV.); Mentovich 1865 (70 l.); Mauritz 1875 (2. kiad.); Márki 1872 (5. kiad., 45 l.); névtelen: A fizikának rövid rajzolatja. Rövid természettan. I. Testek tudománya. S.-Patak, 1830; 1838; 1840; —: A természet vizsgálójára vezérlés. Buda, 1841; Orbán József, Krüger után (7. kiad. S.-Patak, 1874); Pollák és Sümeghy 1876; Reisz H. (Természetisme, magyar és német nyelven. 1862; 5. kiad. 1871); Seidel 1872; Soltész Dani, bajor után (Természetrájk és tan. 2. kiad., 1847; 32 l.); Tarczy (Elemi ösmeretek. Pápa, 1839; Természettan elemei, 1844). — **Nem különben**: Molnár Istv.: **Vegyten**, szervetlen (egyszersmind polg., gazd. s ipartanodák számára) 1875; Guthy Kár.: **A csillagokról**, kötetlen versű sorokban 1862 (6 fametszettel); **Légtűnemények**, kötetlen versű sorokban (10 fametszettel) 1853, 1857, 1862 (4. kiad.).

b) **Természetrájok**: Führer Ign. 1873 (2. kiad.); Gyurits 1856 (Nőnvendékek könyvtára III.); Irsai és Pápai 1864 (350 szin. képpel); János F. 1862 (Földrajzzal, 3. kiad.); 1876 (5. kiad.); Minikus 1854 (2. kiad.). 1863. 1865. 1869. 1871. 1872 (Magyar, magyar-német szöveggel); Rákóczy Laj., Lüben után 1875 (2. kiad.); sárospataki kiadások: Schinz szerint (kivonat) 1840; gazdálkodási 1840; műtudományi 1840; közönséges 1854 (Népisk. könyvtár IV.); Seidel 1874 (3. kiad.); Stern Alb. 1876 (S.-Patak; 3. kiad.); Szenté Józ. 1877 (2. kiad.). — **Állattanok**: Pánczél Fr., elbeszélő modorban s versben. I. (Kol., 1861); Porcsalmy (Emlősök, versekben; 1874); Szél Farkas 1853 (Debr.); Trattner Ján. 1868 (130 színezett ábrával). — **Növénytau**: Kiss Laj. 1849.

XI. Népszerű természettudományi irodalom: a) Tomka: Beszélgetések a világról 1850 (Kecskemét); Magyar Fer.: Bőngészet a természetből 1874; St. J. (Staut József): Nevelő beszélgetései a természet esodái felett (2 köt. Kassa, 1837); Környei: Mikor lesz vége a világnak? vagy: Hány hét a világ? 1857; Somogyi Ant.: Hogy lett a föld olyaná, a minő mostan? (Arad, 1873); Horvath Farkas: A tenger világa. I. füz. 1867 (Képekkel). — b) **Természettan**: Tarczy Laj. 1844 (261 l.); Warga János 1842. — c) **Csillagászat**: Csurgai H. Fer. (Szem erénye az égi testek körül. Miskolc, 1845); Danilovics Mih. (A csillagos ég ismertetése, 1847). — d) **Természetrájk**: Bertuch után Márton (Természettudományi képes könyv 10 rész. Bécs, 1810—16. 4r.); Raff után Fábian Józ. (Élt 1761—1825), Névtelen 1835 (Kassa), Stancsics Mih. 1846 (3. kiad.), Vajda Péter 1855. (Terjedelmes munka, mintegy 475 l.)

természetrajzi és természettani segédisméket is; minélfogva ugyan-
az korszakot alkot úgy az orvosi, mint a természettudományok
körében.

Az orvos-tudományi magyar irodalom előharcosai közt méltó
helyet foglal **Kovács Mihály**, mint két életrendtani munka for-
dítója.¹⁾

Hasonló előzmények s példák után, s az emberi, különösen

¹⁾ **Rácz munkáinak sora:** Physiologia 1789; Orvosi oktatás Buda, 1776. 1778. (Ez más nyelvekre is lofordittatott); Störck után Orvosi tanítás. Buda, 1778—80. 2 köt.; Orvosi praxis. Buda, 1801. 2 köt.; Plenck után Borbélyság eleji. Buda, 1782; Borbélyi tanítások (Anatomia, physiologia, pathologia, materia medica. chirurgia, bábaság, törvényes orvosi tudomány, orvosi politia). 2 köt. 1794. Egyediratai közül: A skarlátos hideg 1784 (149 l.). — **Mátyus** Diaetetikája először 2 kötetben jelent meg (Kolozsvár, 1762; másodszor 1766); harmadszor 6-ban (Pozsony, 1787—93). — **Kovács Mih.** Hufeland után fordított, jelentékenyen bővített, s Magyarországra alkalmazott munkájának címe: „Az emberi élet meghosszabbításának mestersége, 1798. (2 köt.); Struve után fordítotté: „A gyenge élet meghosszabbításának és a gyógyíthatatlan nyavalyák huzásának mestersége. 1802. (3 köt.).

E korbá (a mult század végére s a jelennek első évtizedére) esnek még a következő orvosi munkák:

a) **Csapó:** Szegény embernek számára készült **orvosló könyvecske** (Pozsony, 1791); **Enye di:** Falusi embernek patikája. (Kolozsvár, 1801); **Haiszler György** orvosi munkája. (3 köt. Veszprém, 1801—3); **Perlitzi Dániel:** Testi békességre vezérő ut. 1740 (Buda); — **Möller után:** Orvosi oktatás 1740 (Buda); **Váli Mih:** Házi orvos szótárcska. (Győr, 1792). — b) **Rögtön mentésről** irt Tolnai (Bécs, 1786); **farsangot követő nyavalyákról** Szoboszlai (Bécs, 1800); **himlőről** Báti (Kolozsvár, 1785), **Bene** (1800 s 1802), **Haiszler** (Pozsony, 1791), **Szeli, Haen** után (Bécs, 1775); **köszvényről** (Tragoedia podagrica, discursus a —): Csúzi Cseh János 1715 (Győr); **pestisről:** Gömöri Dáv. 1736 (Győr). — c) **Gyermekgyógyászati** munkákat adtak: **Csapó** (N.-Károly, 1771), **Dombi Rosenstein** után (1794), **Geodri** (Kolozsv. 1791). — d) **Bábaság:** **Dombi** (Pozs., 1772); **Gellei, Steidele** után (Regulák terhes, szülő és gyermekágyas asszonyok számára. Buda, 1789); **Mócsi** (1785); **Szeli** (Bécs, 1777); **Veszprémi Istv.** (Debrecen, 1766; tehát első munka e nemben); **Zsoldos** (Asszony orvos. Győr, 1802). — e) **Borbélykönyvet** (Tábori és falusi borbélyok számára írott orvoscönyvet) **Milesz Józseftől** birunk **Störck** után, 2 kötetben. (Bécs, 1778); **Miskolci Fer.:** Manuale chirurgicum, avagy Chirurgiai utitárs (lat.-m. szótárral) Győr, 1724; különösen **érvágásról** írottat pedig **Kis Józseftől** (Bécs, 1791). — f) **Vásárhelyi Sámuel** „Az egészséges hosszú életről való szabad elmélkedések“ (Kolozsvár, 1792). — **Babocsay Józs.** „A keszthelyi hévvizről“ (Soprony, 1795) című munkákat hagytak hátra. — g) **Baromorvoslásról** írtak: **Patkai v. Patikái** 1792; **Pethe, Rohlwe** után 1762; **Tolnai Sándor** 1785 (Bécs) és 1795 (Pest); **lóorvoslásról** **Német Mih.** győrmegyei áldozár, **Szind** után, Pozs., 1796; **marhavészről:** **Fékesházy György** 1790 és 1794; **Tolnai Sándor** 1784 s újra 1786 (Bécs).

a nemzeti művelődés mindinkább terjedése s haladása mellett, az orvos-tudományi irodalom annál kevesebbé maradhatott hátra, minthogy épen e tér volt az, melyen először adatott jelszó s mutatott irány a tudományos műszóknak minden időbeli megte-remtésére, azon műszóknak, melyek nélkül tudományos irodalom alig létezik inkább, mint közönséges szavak nélkül általában em-beri beszéd. S e szempontból tekintve a dolgot, bizvást állíthatni, hogy irodalmunk ez ága legkifejlettebb s tökéletesebb.

Számos alszak, melyekre az orvosi tudomány föloszlik, többé-kevésbbé mind talált művelőt nyelvünkön (nagyrészt azonban most is csak fordítót). Legtöbbet a kór- és gyógytan, népies orvostan, — természetesen gyakorlati voltak miatt.¹⁾

¹⁾ Az e század 2. évtizedével megindult ujkori irodalom terményeiből álljanak itt a következők:

I. Bevezető munkák: Gyógytan **története** Fekete Lajostól 1864; Orvosi **statistica** Tormay és Niedermanntól 1869; Orvosok s orvosi tudomány **Magyarországban** Sugár Fábiántól 1861; Baranya orvosi hely-irata Hüblingtől 1845 (Pécs); Magyar **főorvos** tiszti köre Kun Tamástól 1863 (Miskolc); Orvosi **rendszerek** Schöpftől 1835; Homoeo- és allopathia Balogh Tihamértól 1865; Utmutatás **orvosi gyakorlásra** Gebhardt-tól 1827. — **Általános orvosi muuka** egy jelent meg, Bene Ferenc-től e cím alatt: Orvosi tudomány rövid rajzolatja 1812—3 (Buda).

II. Élettant irtak: Balogh Kálmán 1862—4 (2 köt.); Magyar, Huxley után 1874; Purjesz, Ranke után 1875 (I.); 1876 (II); Rhédei és Foltényi, Budge után (Részletes élettanból. Buda, 1849); Török Aurél, Wundt után 1871. — **Elettaniak:** Éghajlat befolyása az emberre (Csorba, Falconner után 1833); Életkorisme (Szabó Alajos); Idegrendszer (Lenhossék 1867); — megifjodása (Richard 1864); Idegerő-pótlás (Kriegler 1875); Izomtan (Schöft 1841); Sejttan (Patrubány, Virchow után 1863).

III. Egészségtant: Bock után 1864 (Az egészség 4 könyve); Beniczky Irma 1875; Bugát (Éptan) 1830; Izsó Laj., Bock után 1874 (nép számára); Majer Istv. 1847 (nép sz.); Navratil 1858 (nép. sz.); Schermann 1876; Soltész 1839 (S.-Patak, nép sz.); Toldy Ferenc 1850; 1851; Tóth József 1876 (Sz.-Fehérvár, 112 l.); Zimmermann Jak. 1856. — Ide vonatkozó **szaklapot** „Egészségi tanácsadó“ cím alatt Pete Zsigm. szerkesztett (1863—66).

Egészség- s élettaniak: a) **Nemi élet.** Albrecht Ferenc: Az ember és neme, 1863; A nők titkai s betegségei 1864; 1874; Amor és Hymen 1863; Curtis után: Nemző-képesség 1869; Eiber: Nemi élet titkai s veszélyei 1875 (6. kiad.); Horváth Józs., Becker után: Tanácsadó elhálás körül; Laurentius után: Önmegóvás 1875; Szilágyi Mikl. Albrecht után Ném-berek titkai stb. (Kölozsvár: 1851.); Wedeler után: A házias élet titkai, 1864.

IV. Bone-, kór- és gyógytant: a) **Bonetant:** Arányi 1864. (Kórbonctan, sokratesi modorban); Bugát Hempel után 1828; Foltényi, Hyrtl után 1849; Plihál, Fergusson után 1861 (Sebészbonctani kalauz); Zlamál 1854 (Bécs); 1862 (2. kiad.) — b) **Kórismét:** Purjesz 1874; Szabadföldi 1864 (Kopogtatás és hallgatódzás);

X—XII. SZAK.

Bölcsészeti-, nevelés- és széptudományok.

1. §.

Bölcsészet.

A bölcsészeti magyar irodalom **Apácai Csere János** (I. 9. §.) által nyerte kezdetét, ki a bölcsészettant is népszerűsíteni,

ált. kórtant: Balogh Kálmán 1865 (kórjelzéstannal); Bugát 1830; **részl. kór- és gyógytant:** Gebhardt 1828; 1838; Lendvay és Kátai 1865 (Buda, 2 köt.); Purjesz 1875; Szabadföldi, Kunze után 1865 (Gyakorlati orvostan); **sebészl kór- és gyógytant:** Gabriely, Billroth 1866 (Buda), Purjesz Heitzmann után 1874; **kórodai előadásokról** írt: Kovács Sebestyén és Balassa; a **test hőmérsékének viszonyáról** betegségekben Purjesz, Wunderlich után 1871.

V. Gyógytanok és gyógytaniak: a) **Argenti Dömétől:** Hasonszenvi gyógytan 1847 (1. kiad.), 1869 (6. kiad.); Hasonszenvi utitárs rögtöni betegségek elhárítására 1862; Böhmétől, Müller után: Hasonszenvi házi és családi orvos 1862; Bugát Páltól: Hahnemann Organuma 1830; Dudits-tól: Hasonszenvi gyógyrendszer 1875; Horváth Józseftől, Hahnemann után: Organon 1830; Oláhtól: Hasonszenvészet ismertetése 1865; A hasonszenvészet értéke 1867; Szohnertől: Cáfolat Argenti ellen 1862. — b) **Csorba Józseftől:** Hygiasztika (Orvosi oktatás rögtön esetekben) 1829; Horváth Józseftől, Frank után: Orvosi házi barát 1829; 1830; Lengyel Dánieltől: Orvosi tanácsadó 1861; Névtelentől: Házi orvos 1862 (11. német kiad. után); Rakitától Orvosi házi barát 1856 (Szeged); Soltész-tól: Népszerű orvostan 1851 (S.-Patak; 447 lap); Tersánczkytól: Községi orvos 1858 (N.-Kanizsa); Toldy (Schedel) Ferenctől, Hufeland után: Szegények patikája 1831; Vajda Pétertől: Tanácsadó orvos 1854 (Bécs); Zimmermann Jakabtól: Rögtöni esetek gyógytana, népisk. számára. 1845.

VI. Víz- és egyéb gyógytan; a) Lendvay, Braun után: Gyógyvítudomány 1871; Siklósy: Vizgyógymód 1859; 1876; Természetes gyógy-mód 1863 (Schrott után); Velis Simon, Trall után: Vizgyógyászat 1875. — b) **Török: Gyógyvizeink** 1848; Debr. 1859; Horváth Józs., Floyer után: A hideg víz munkálatai. 1834; Névtelen: Édes kútviz mint gyógy-szer 1851 (3. kiad.); A budai Erzsébet-keserűvizekről 1854; Bernáth: Budai keserűvíz-források 1874; Eleméri: Keserűvizek, különösen az alsó-alapi 1855. — c) **Lengyel: Fürdöl zsebkönyv** 1855; Pete: Fürdői élet-rend 1866; Szilágyi Miklós: Hideg fürdők, különösen Borszék 1856. — **Fürdőhelyek s íróik:** Borszék. (Szilágyi Miklós; L. főnebb); Eger (Fejes 1839); Erdély (gyógyvizei, Ötvös Ág. 1836); Füred, Balaton- (Or-zovenszky 1863, Mangold 1875); Franzensbad (gyógyhatánya, Schweiger 1874); Gleichenberg (Kovács Ág. Pécs, 1865); Karlsbad (-i tanács-adó, Horner 1863); Keszthely (-i hévíz-fürdő, Singer 1874); Nagy-várád (Gross 1855); Paráđ (Erdey 1853); Szliács (Hasenfeld 1862; 1871); Tát-ra-Füred (Betegség és felüdülés, vagy a Tát-ra-füredi termé-zeti gyógyintézet elvei, Deutsch 1862). — d) **Gyermek-gyógyászat:** Schöp-f 1847; Schulhof, Steiner után 1875; Szolmer 1867; Kétly Károly 1874.

azaz: minden magyar által érthetővé tenni akarván, azt magyar nyelven először adta 1653-ban. „Magyar encyclopaediájában“, mely nevezett évben külföldön (Trajectumban) látott napvilágot. Ugyanő irt külön „Magyar logikácskát“ kicsinyek számára is, melyet (Gyula-)Fejérvárott 1654-ben bocsátott közre. Ez és egyéb bölesészeti dolgozatait Apácainak legközelebb (1867-ben) a M.

(Gyermekehüdes). — e) **Állati v. életmágnesség:** Bajkay 1852, Kovács Mihály 1818. — f) **Szülőkúra:** Barnától 1865.

VII. Egyes bajok gyógytana: Aranyér: Horváth József, Richter után 1830; Malatidesz 1862; Belférgyek: Pólya 1830; Bőrbetegségek: Pollák, Hebra után 1869; Schwimmer 1875 (Börkörtan); Elmezsavar (kezdődő): Déry, Erlemeyer után 1864 (4. kiad.); Fogászat: Barna 1871; Máthé 1875; Pete 1867; Fülgyógyászat: Böke 1863 (Buda); Gégebajok: Hermann 1866, Navratil 1866. Kovács József. 1863; Gőrvégek: Poor 1864; Hányászekelés (kolera): Grosz 1874, Chyzer 1874; Kátai 1866, 1874; Kirinyi 1855, Plósz 1867; Poor, Sauer után 1855; Senor 1867, Tormay 1856 (4r.); Velis, Hahn után 1866 (2. kiad., Kolozsvár); Idegláz: Tormay 1831; Kövérség: Vogl Gyula után 1865; Mellbaj: Bakody 1865 (Tüdőhólyagcsák), Schöpf 1842; Nemi kór: Gegő, Le Mert után 1850 körül (Kolozsvár), Horváth József, Wendt után 1830 körül, Névtelen 1850 (Személyes oltalom. Orvosi tanácsadó. 40 bonctani ábrával, Geibelnél); Purjesz, Zeissl után 1869 (552 l.), Tót Nep. Ján. 1862; Winkler, Simon után 1864; Orrtűkrészet: Navratil 1867; Pokolvar: Toppercer 1837 (Buda); Poszláz, bántási: Kéry (Bittner) 1847; Sérvek: Balassa 1853 (Hassérvek), Simon 1864; Szembetegségek: Feuer 1873—4 (Szemkórda, Kolozsvár), Jendrassik 1867 (Két új szemmérészeti mód), Lánicz 1844 (Szemműtétek, Bécs); Vajnócz, Fabini után 1837 (Buda), Vidor, Carioni Stellwag után 1868; Szívbetegségek: Hamary 1865, Thanhoffer 1874 (A szív koszorús ütereinek megtelődéséről); Testegyenészet: Batizfalvy 1866; 1857 (Gyógytestgyakorlat); Vértisztítás: Magnus után 1875 (Kolozsvár, 128 l.).

VIII. Sebészet: a) Balassa 1844; Bugát, Chelins után 1839 (Buda); Navratil, Emmert után 1874 (Különös sebészet, II. köt., 690 l.). — b) **Sebészi műtan** (műtételek): Bugát, Fritze után 1839 (Buda); Miháلكovics Géza 1868 (Köttan); Navratil 1867, Réczey 1838 (Buda). — c) **Sebészi műszerek:** Bugát, Fritze után 1837; Stockinger 1866. — d) **Csonttörések:** Nagel 1862; 1866; Gégesebészeti adatok: Navratil 1869; Méhbántalmak sebészete: Báthory, Sims J. Marion után 1868; Orrképzés: Balassa 1863; Tüszurkálás (Baunscheidtismus): Szabó, Baunscheidt után 1866. — e) **Sebesültvivés** s gyógyszerelgát: Alföldi 1875.

IX Szülészet: Fleischer 1857, Fodor 1817, Haulik 1833, Kéz-márszky Tivadar 1876, Laszlávik 1849 (a budapesti m. kir. egyetemen tartott előadások szerént), Tormay 1852 (2. kiad.). — Ugyanettől van: Terhességi naptár (7 l.).

X. Állatgyógyászat: a) Böhm 1864 (hasonszenvi népszerű), Eisenmayer és Göbel 1862; 1865 (2. kiad.); Hübner 1864 (hasonszenvi); Kerekés, Rohlweis után 1836; Náray Imre 1857 (Hasonszenvi; 360 l.); Prély, ugyanaz után 1854; Remény, Günther után 1867 (hasonszenvi); Zimmermann Jakob 1856 (népisk. számára), Zlamál 1861 (440 l.).

tudományos akadémia adta ki Horváth Cyrill szerkesztése s bevezetése mellett. (160 lap). Apácai, miként maga megvallja, nem irt ugyan eredeti bölcsészeti munkákat, ámbár azokból itt-ott az eredetiség sem hiányzik: de első volt, ki a bölcsészetet magyar nyelven megszólaltatta — nemcsak iskolai tanítás, hanem írás által is, és pedig oly bölcsészetet, mely önállóságra s világos fogalmakra törekedett s gyakorlati iránynyal bírt, — ellenkezőleg az előbb s katholikuskoknál még az ő idejében is divott philosophálási rendszerekkel, melyek mind az önállóságot (függetlenséget a hittudománytól), mind a világosságot, mind végre a gyakorlati

b) **Állatszülészet** (L. Hübner: Állatgyógyászat); bonc- és élettana, házi állatoknak: Szabó Alajos 1850 körül; lónak lábai: Zlamál 1849; patkolástan: Eisenmayer és Varga 1865, Hoffner 1828.

XI. Gyógyszerészet: a) **Gyógyszertan:** Balogh Kálmán 1866; Garay János 1863 (hasonszenvi); Wagner Dániel 1863 (gyógyszerisme). — b) **Gyógyszerkönyv,** magyar 1871; **vénnytán:** Hamari, Stetter után 1852; 1862 (2. kiad.); **vénykönyv:** Purjesz, Dillnberger után 1867 (Bel- és külbetegségekben); 1868 (nő- és gyermekbetegségekben); Szeremley Mih.: Vényminta-tár a m. gyógyszerészkönyvhöz 1876. — Magyar gyógyszerészek **évkönyve:** Simon 1862.

XII. Törvényszéki orvostan: a) **Balogh Kálmán,** Taylor Alfréd Swaine után 1869—71 (3 kötet. Saját cím: „Orvosi jogtudomány“); Bene, Henke után 1843; Eisenmayer 1866 (állati); Eltér 1842, Frommhold 1842, Grosz 1858 (N.-Várad; 323 l.); Joachim 1854; 1862 (2. kiad.); Kovács Mih., Henke után 1828; Krenmüller (Tormay) 1844 (Rövid utasítás törvényszéki orvosoknak; Szeged); Posgay 1855 (állati). — b) **Boncolati eljárás törvényszéki s kórtani esetekben:** Czakó Kálmán 1874; **vegyészeti gyakorlat,** törvényszéki: Felletár 1874.

XIII. Orvosi rendőrség: a) Gros 1865; Forgó 1831 (Egészségügy); Linczbauer 1874 (Közegészségügy); Zalay Pál: Halottkémi kalauz 1877. — b) **Birkanyáj-járvány:** Lackner 1863; Ebdüh: Szabó Alaj. 1850 körül; Hányászekelés: Bastler 1855 (Ovakodás a cholera-tól); Himlő: Horner 1850 körül; Tormay 1846; Marhavész: Jakab 1839, Magyar 1862, Zlamál 1863; Pestis: Jakab 1837.

XIV. Időszaki iratok: Fürdői lapok 1869, szerk. Felletár **Gyógyászat** 1861—1877, szerk. Poor Imre; **Gyógyszerész** hetilap 1862—1877, szerk. Schédy Sándor; **Hasonszenvi** lapok 1866—74, szerk. Szontagh; **Közegészségi** lapok 1874—77, szerk. Szell Lajos; **Magyar orvosok és természetvizsgálók évkönyvei** 1841—1876, szerk. többen; ugyanazok gyűléseinek napi közlönyei 1841—1876, szerk. többen; **Orvosi és természettudományi évkönyvek** 1842—5 (havi irat), szerk. Schöpf; **Orvosi tár** 1831—3. 1832—48, szerk. Bugát és Schedel (Toldy), majd (1838-tól) Bugát és Flór; **Orvosi napló** 1861-re, írta Sugár Fábán; **Orvosi hetilap** 1855—1876, szerk. Markuszovszky; **Orvos-természettudományi szemle** 1876—7, (N. Várad); **Szegény-gyermekek kórházevkönyve.** 1855, szerk. Czanyuga; **Szemészet** (Orvosi hetilap melléklete) 1857—77.

irányt nélkülözték; különösen világosak a nagy közönségre nézve már azért sem lehettek, mert előadási közegül a latin nyelvet használták¹⁾.

Apácai után (1653-tól) 1772-ig bölcsészeti irodalmunk vagy csak erkölcsi s társadalmi (világbölcseési) életszabályokat hozott és pedig fordításban s rendszer nélkül; vagy rendszerrel ugyan, de csupán egy munkát s azt sem olyant, mely önálló gondolkodásra volna alapítva, hanem mely „teljesen a középkori scholasticismus álláspontját tünteti föl.“ Amazokhoz tartoznak: Pataki István (kolozsvári tanár) latinból fordított munkája (Ez világ dolgának igazgatásának Mestersége. Kolozsvár, 1681); Pápai Páriz Ferencről „Pax animae, azaz a lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való Tracta“ Molinaeus után (Kolozsvár, 1680 s többször); továbbá: „Pax aulae, azaz bölcs Salamon egynehány válogatott reguláinak rövideden való előadása, melyek embernek itt ez életben való bölcs magaviselésére . . megkívántatnak.“ (Kol., 1696); s következő (XVIII.) századból néhány fordítás Seneca, Petrarca, Locke s mások után. Említett rendszeres kísérlet Sartori Bernát „Magyar Philosophiája“ (Logika, melyben a gondolkodástannak hire sincs; Metaphysica, azaz a lelkekről való tudomány; Physica. Eger, 1772).

Az önálló s mélyebb bölcsészeti gondolkodásra Bessey György adott először példát a philosophia fensőbb tárgyai körül.²⁾

Utána hasonló szellemben következtek Molnár János rövid logikájával³⁾, Horváth Ádám lélektannal⁴⁾, Sárvári Pál debreceni tanár és Endrődy János kegyesrendi táborigazgató erkölcstudománnyal⁵⁾, Takács József gyakorlati modoru „Erkölcsei oktatásaival“ (Bécs, 1799).

A XVIII. század, melyet filozofok századának neveztek el,

¹⁾ Apácai bölcsészeti dolgozatai az Encyclopaediában, melyről a XX. szak I. §-ban lesz tüzetesen szó, következő címeket viselnek: A tudománynak kezdetéről. A dolgoknak közönséges tekinteteikről és azoknak feltalálásokról; A dolgoknak egybekötött tekintetekről; A testes dolgoknak módjaikról; A földi dolgokról; Az embernek magaviseléséről; Az istenről és az ő dolgairól. — E dolgozatok, velős rövidséggel, a bölcsészet összes részeit magokban foglalják. — Apácai ekklecticus bölcsész volt.

²⁾ Lásd „Holmi“-jét. Bécs, 1779.

³⁾ „A gondolat mestersége“ Megjelent Könyvházának IV. kötetében, 1783.

⁴⁾ „Psychologia, azaz a lélekről való tudomány“ Pest, 1792.

⁵⁾ Sárvári: „Philosophusi ethika.“ 2 köt. N. Várad, 1802—4; Endrődy: Az embernek boldogsága, kifejtve a józan bölcselkedésnek segítségével. 3 köt. Pest, 1806.

a magyar bölcsészeti irodalom élesztésére lényeges befolyással volt; természetesen a Bessenyei által már megindított szellemben.

Igaz ugyan, hogy ekkori bölcsészeink kivétel nélkül idegen, legtöbbször német mintákat követtek, és pedig egy rész kizárólag egyet, míg mások (az eklektikusok) kizárólag senki után nem indultak, hanem némely igazságokban egynek, némelyekben másnak hódoltak: mindazáltal az idegen tanokat pusztán egyikök sem vette át, hanem „az áthatás és meggyőződés erejével tárgyalták az emberi ész legfelsőbb kérdéseit.”

Kant, a königsbergi bölc, philosophiája vonta magára nálunk először a figyelmet. Több protestans iskolában kezdték előadni, s az irodalomba bevezetni. Utóbbiak közt első volt Márton István, a pápai ref. collegiumnak 41 éven át (1790—1831) buzgó igazgató-tanára, ki azt a ker. erkölcstanra alkalmazta, majd hittani tankönyveiben is alapul vette. Ellenben Budai Ferenc, ref. lelkész, a Polgári lexicon írója, kiméltetlenül megtámadta a Kant-féle bölcsészetet s azt nevetségessé tenni igyekezett; mi által megindította a harcot, melyet később tudósaink említett bölcsészeti körül elkeseredéssel vívtak; s melyben a résztvevők közt ott látjuk Márton oldalán Köteles Sámuel nagy-enyedi, Szilágyi János marmaros-szigeti tanárokat; Budai részén, mint legélesebb csatárt, Rozgonyi József, pataki tanárt.

Nem különben követőkre találtak: Krug, Schelling, Fichte, Hermes, Hegel német bölcsészek. Nevezetesen Krugot követték: ugyancsak Márton, Köteles, Szilágyi, kikhez csatlakozott Sárváry, Vecsei Józ. debreceni tanár; Schellinget Balogh Sámuel serkei prédikátor, Nyíry István pataki tanár; Fichtét Sipos Pál tordai prédikátor; Hermest Fejér György kanonok (Bevezetése, Metaphysicája s Ethikájában); Hegelt Tarczay Lajos pápai, Warga János n.-kőrösi tanárok, Szeremlei Gábor ref. lelkész ¹⁾).

Többeket követtek (honnan több követő v. eklektikus nevek): Fejér György kanonok (1776—1851); Ruszek József apát; Imre János, egermegyei áldozár s pesti egyetemi tanár.

Ekkép a bölcsészeti irodalomnak mind kül-, mind belterjileg jelentékeny gyarapodást kellett nyernie: mely főleg tankönyvekben, röp- és folyóiratokban nyilatkozott ²⁾).

¹⁾ Említésre méltó, hogy Tarczay Lajost, Hegel bölcsészetének előadásától, miután azt 1833-tól 1836-ig tanszékéről hirdette, a tanodai hatóság eltiltotta. Ily tények nem igen mozdították elő a bölcsészeti irodalom virágzását.

²⁾ Érintett bölcsészeink műveit lásd köv. l. ¹⁾ alatt.

Bölcsészeink nem állapodtak meg mások követése mellett, bár ez is már több s kevesebb önállósággal történt, hanem egyik s másik teljes eredetiségre törekedett, noha e törekvés sikerét fölöttébb kétséssé tette azon körülmény, hogy más nemzetek s korok bölcsészei az eredeti rendszerek forrásait látszólag már fenékiig kimerítették.

Köteles Sámuel s **Horváth** Cyrill két elsőrangú tudósunknak (I. 9. §.) sikerült irodalmunkat e tekintetben is az eredetiség színvonalára emelni, midőn munkáik által, előbbi az egyezményes —, utóbbi az észszerű bölcsészetszet életbe léptették. **Köteles** rendszerét tovább fejlesztették **Hetényi** János ekeli ref. lelkész (1786—1853) és **Szontagh** Gusztáv, nyugalmazott cs. kir. kapitány (1793—1858). A mai észszerű népnepvelés és az egyezményes bölcsészetszet célja ugyanaz, t. i. a szép, jó és igaznak egyezményes (öszbangzó) létesítése egyénileg és társadalmilag. **Szontagh** az egyezményes philosophiát, melynek fő bajnoka volt, magyar philosophiának szerette nevezni.¹⁾

¹⁾ Az önálló bölcsészetszet magyar nyelvű, és így körül-belül e századbeli irodalmát a következő jegyzék meglehetősen hűséggel tünteti elő:

I. Bevezető munkák: a) **Bihari** Péter: A philos. tudományok encyclopaediája. Budapest, 1875; **Fejér** György: Bevezetés a philosophiára. Buda, 1836; **Hetényi**: A magyar Parthenon előcsarnokai, 1853; **Köteles**: Philos. encyclopaedia. Nagy-enyed, 1829; **Purgstaller** (Palotai József, egyetemi tanár s kegyesrendi kormányzó; szül. 1806, † 1867): Bevezetés a bölcsészetszethe (L. Philos. propaedeutica, 3. kiad. 1861); **Ruszek** József, veszprémi kanonok (1779—1851): A philosophiának előljáró értekezései (Bevezetés, Encyclopaedia, Históriaja). Veszpr., 1811—12; **Szontagh**: Propylaeumok a magyar philosophiához, 1839; — a társadalmi ph.-hoz, 1843. —

b) **Hetényi**: Az ész és philosophia fölségéről (Akad. évk., 1845); — **Az észphilosophia új védelme** (Tud. tár, 1840); **Mocsi** Mih.: A természettudomány befolyása a józanabb philosophiára (Tud. tár, új foly. I.); **Somogyi** Károly: A bölcsészetszet lényege s földadatáról, 1859; **Szeremlei** Gábor: A philosophia szellemvilági fejletében, 1841; **Szontagh** Gusztáv: A magyar philosophia alapelve és jelleme (Akad. évk., 1842); — **Az egyezményes elv és alkalmazása a philosophia külön tanaira** (Ak. ért., 1857—8.)

c) **Hetényi**: Az egyezményes **rendszerről** (Athenaeum, 1841); **Horváth** Cyrill: A philosophiai rendszerek méltatása (Akad. évk., 1837); **Szontagh**: A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere, eredményei, 1855; **Vecsei** József, debreceni tanár: A philosophusi rendszerek (Tud. gyűjt., 1833).

II. Rendszeres bölcsészetszet több vagy kevesebb ágát együtt adták: **Erősei** Dániel (Philosophia. 2 köt. Debr., 1813—17); **Imre** János (Bölcselkedés. 2 köt. Pest, 1829); **Mihályi** Károly (Származtató philosophia. 2 könyv. Kolozsvár, 1864); **Purgstaller** József (Bölcsészetszet elemei. 2 köt. Buda, 1843; 2. kiad., 1846.); **Warga** János (Bölcsészettan. 4 köt. Pest, 1861—70).

2. §.

Nevelés.

Minden tanítás (oktatás) egyszersmind nevelés is, mert bármely tanítás által neveljük az egyént (ismeretkörét, testi s szellemi ügyességét nagyobbítjuk, növeljük).

Továbbá minden könyvirás egyszersmind tanítás, minden író — tanító is, tanítja az olvasót.

III. Embertan, lélektan. a) **Embertant** (anthropologia) irtak: Fejér, Buda, 1807; Köteles, Buda, 1839 (átdolg. Toldy); Márki József, 1851. — b) **Lélektan**: Fekete E. 1872; Greguss Ág., Beck után 1856; Haberern, Aristoteles után 1864; Klamarik Ján. 1876; Molnár Aladár, Erdmann után. 1864; Pauer Imre 1876 (2. kiad.); Purgstaller, 1851; 3. kiad. 1861; Riedl, Zimmermann Róbert után. 1865; Rohrer Ant., 1856; Soltész, Hartmann után (Az ember szelleme), S.-Pat., 1847; Szalay Istv., 1865; Szárics Jenő, Szabadka, 1848; Vandrák, Eperjes, 1841; 3. kiad. u. o., 1862. — c) **Részleteket, egyediratokat a lélektanból** hoztak: Bauer Marcussohn Hermann: A lélek halhatlanságáról s közösüléséről a testtel. I. II. Szeged, 1836; névtelen: Lélek-e vagy szellem? 1861; Nyiry Istv.; Az álom philosophiája (Tud. tár. X. köt.); Rónay Jácint: Mutatvány a tapasztalati lélektanból, Győr, 1846; Jellemisme, u. o., 1847; Seidel: Halhatatlan-e lelkünk, 1865; Szabó Ant., Kant után: A kedély hatalmáról, 1864; Vecsei: A test és lélek egybeköttetéséről. (Tud. gyűjt., 1833.); Az élet és annak okfeje (Tud. gyűjt., 1834.).

IV. Gondolkodástan (Logika) szerzői: Babics Kálm. 1876; Brassai 1858; Elenyák György (Elvtan), 1840; Fejér, 1810; Gyertyánffy Dittes után 1876 (2. kiad.); Greguss Ág., Beck után, 1856; Kerkapoly Károly, 1863 (Tiszta észtan, II.); Köteles, Kolozsvár, 1809, 1815, 1829; Majoros András, 1847; Öreg Ján. 1877 (N. Körös); Pauer Imre, 1877; Purgstaller, 1851; Rohrer Antal, 1856; Sasku Károly, 1836; Szuppan Vilm. 1876 (Székely-Udvarhely); Tomori Szabó Sándor. Kecsk., 1841; Vandrák Andr., Eperjes, 1847; 2. kiad. 1861. — **A fogalomról:** Nemes Imre (Értekezés, Pozs., 1873).

V. Ismerettan (Metaphysica). a) Fejér, Buda, 1835; Kerkapoly, 1863 (Tiszta észtan, I.); Pauer Imre, 1871. — b) Horváth Cyrill: Az ismereszme eredete (Akad. évk., 1846); Az isten és a világ közötti viszony (Akad. évk., 1842); Mészáros Kár.: Az emberismeret elemeiről, 1845; Mihályi Kár.: Kísérlet felelni, lélektani alapon, az ismerettan főkérdésére, 1867. — c) Gyurits Ant., Desdouts után: Az ember és a teremtes, vagy a végokok elmélete a mindenségben, 1853.

VI. Erkölestan (Ethica). a) Balmes után (A gyakorlati ész), 1864; Csécsi Imre, 1842; Fejér, 1842; Haberern Jonathán, Aristotelest fordította, 1873; Haberern és Molnár Aladár, Martensen után, 1864; Hetényi (Haza temploma), 1831; Lácza Szabó Józs. (isk. gyermek számára), S. Pat., 1826; Köteles, M. Vásárhely, 1817 (2 köt.); Maróthy, Volney után (Természettörvény), Szeged, 1848; Márki Józs. 1873 (Népisk. könyve. IV.) Télfy Ján., 1864; Vandrák, Lőcse, 1842; 2. kiad. Eperjes, 1865; Vezérle Gásp., 1851; Zsoldos Ign., Buda, 1840. (Két utóbbi népszerű).

Ennélfogva, a mily régi az írás, ép oly idős a tanítás, következőleg a nevelés, és ennek irodalma is.

Ha azonban a tanítást szorosabb értelemben vesszük, úgy az alatt a szellemi műveltség elemeinek, alapjainak közlését értjük: a tulajdonképeni tanítás és így közvetve a nevelés irodalma hazánkban, alkalmasint a nyelvtanokkal kezdődik. Erre mutat először az, hogy irodalmunk a régibb (XVI.

b) Császár Ferenc, Pellico Silvio után: Az emberi kötelességekről, 1853; Kovács Sámuel: Peldákba foglalt erkölcsi tanítások, Pozs. és Pest, 1806 (2 köt.); Mészáros Kár.: Az élet céljairól, Pécs, 1842; Sasku Kár.: Boldogságtudomány, 1848; Életbölcészlet, 1866; Zsoldos Ign.: Életpálya, Pápa, 1838; Seneca után: A kedélynyugalomról, 1862.

c) Bartók Gábor: Életeszélytan, 1855; Birányi: Női erkölcs- és világtan (ford. németből), 1846; Kállay Béni, Mill után: A szabadságról, 1867 (484 l.); Kis Ján.: Erkölcsi oktatás ifjabb asszonyságok számára, Győr, 1793; Knigge után: Az emberekkel való társalkodásról, Győr, 1798; Pest, 1811.

VII. **Bölcészlet-történelem.** a) **Általános történelem írói:** Ercei, Debr., 1825; Molnár Aladár (I. l.) 1867; Nagy Fer. 1877. (Kecskemét); Pauer Imre, 1868—9; Péterfi Kár., M. Vásárh., 1833. (I.); Purgstaller, 1862 (3. kiad.); Thót Fer., Debr., 1872 (I.); Wargha Ján., 1863; 2. kiad. 1866 (264 l.).

b) **Külön- és egyed-történelmek:** Balog Pál: A philosophia története Magyarországon (Philos. pályamunkák. I. köt., kiad. az Akadémia, 1835); Erdélyi János: A hazai bölcészlet jelene, S. Pat., 1857; Fejér: A philosophia az első nyolc században (Tud. gyűjt., 1837); Hetényi: Az ős rómaiak philosophiájának főbb jellemvonásai (Akad. értesítő, 1851); A világistenítés oknyomozó történetírása; Vecsei: A mindenistenítés története (Tud. gyűjt., 1836).

c) **Bölcészlet-történelmek:** Greguss Ágost: A materialismus hatásairól, 1859; Hetényi: A philosophia történetírásának alaprajza (Tud. tár, 1837).

VIII. **Bölcészeti viták, bírálatok, jellegzések:** a) **Kantot bírálták:** Budai Ferenc, Pozs., 1801; Fejér György (Tud. gyűjt., 1835, 1837); Rozgonyi Józ., 1813. 1819. — b) **Hegellet foglalkodtak:** Fejér (Tud. gyűjt. 1836); Szeremlei (Athen., 1838); Taubner (1838; A lélekeszmé, 1839; Athen., 1839); — **Aristotelessel:** Habern (Aristoteles és befolyása az új bölcészetre, 1867); Kraus Salamon (Plato és Aristoteles Psychológiája. I. r., Pápa, 1870); Taubner (Athen., 1839); — **Platoval** (L. imént. Kraus); **Széchenyivel:** Hetényi (Akad. ért., 1850). — c) **Fejér** írt: **Hermesről** (Tud. gyűjt., 1835; 1836); **Fichtéről** (Tud. gy., 1836); **Schellingről** (U. o., 1836, 1837); **Cartesius, Leibnitz, Wolffról** (U. o., 1836). — d) **Brassai:** Irodalmi pör a philosophia ügyében. Kolozsvár, 1861; Szontagh: Eszmecsere az egyezményes bölcészlet körül Szalai Istvánnal (Ak. ért., 1857); Térey: Elmélet és szemlélődés, a Propylaeumok bírálatául, 1843.

IX. **Bölcészetiek:** Aszalay Józ.: Szellemi omnibus, kéjutazásra az élet utain. 3. köt., 1855—7; Eszmék az életnap fogyatkozásai s leáldozásáról, 1858; Arokháti Istv.: Ker. filosofia eszméje, N. Kár., 1850 körül;

XV. stb.) századokból külön olvasástani munkát (Abc s olvasókönyvet) alig vagy épen nem képes fölmutatni: míg más részről említett századokból fönmaradt nyelvtanainkban nem egy világos nyomát találjuk annak, hogy ama nyelvtanok egyszersmind olvasás-tanítás és tanulásra szolgáltak, más szóval: hogy a mai Abc s első olvasókönyveket is helyettesítették¹⁾.

A legrégebbi munka, melyet a nevelési irodalom fölmutathat, valószínűleg Szőnyi Nagy István „Magyar iskolája” lesz, mely a XVII. század végén, 1695-ben, Kolosvárott került ki sajtó alól.

E munka a külön oktatástan körébe tartozik, mennyiben a betűismertetés s olvasás tanmódját tárgyalja; mennyiben pedig a megismertetendő betűket, olvasandó szótagokat s beszéddarabokat is foglal magában, ugyanaz az „Abc s elemi olvasókönyvek” sorát látszik megkezdeni²⁾.

Czente Istv.: A bölcselkedő magyar polgár, 1838; Eötvös Józ. b.: Gondolatok. 2. kiad., 1874; Imre Ján.: Ifju magyar bölcselkedő, 1830; Kis tükre a Szellemi omnibusnak, Eger, 1866; Kölcsey Ferenc: Bölcsészeti munkái. (Élet és literatura v. Muzáron, 1826—29 és minden munkái, 1840—8); Kürész Kelemen: Bölcsészeti tanulmányok. A természet rendszere, 1861; Nemes Imre: Bölcsészeti szemelvények, Buda, 1872; Sasku Kár.: A való, jó és szép alaptudománya. (Tud. gyűjt. 1838); Silberstein Adolf: Bölcsészeti levelek egy barátnőmhöz, 1873; Szilasy János: Philosophiai tanulmányok, 1856. — Végül álljanak itt Kováts Frigyes következő munkái: Az igaz, szép és jó feltárt tanának előhírnöki füzet, 1861 (485 l.); A magyar bölcsészett rövid kivonata, v. a tudósoktól annyira keresett bölcsök köve valósággal megtalálva, 1865 (52 l.); A magyar bölcsészet, 1866. (4r. 454 lap. — Badarságok).

X. Bölcsészeti értekezések, folyóiratokban; milyenek: Athenaeum, 1837—1843; Értesítő, M. akadémiai, 1840—1875; Évkönyvek, Magyar akadémiai, 1831—2, 1836—8, 1838—40, 1840—2, 1842—4, 1844—7; Tudományos gyűjtemény, 1817—1841; Tudománytár, 1834—1844.

¹⁾ Az „Orthographia ungarica cracoviensis (krakói magyar helyesírás) 1549-ben írja: „Az írásra ab betűnec esmerete es az oluashassuc tudása utonc. Meg kell azért azt nekönc tanulnóc, hog’ oluashassuc minn’áian az szent írást.” „Touábbá ez tudomán’, hog’ oluashni es írni tudonc, . . . immerre hasznos, hog’ eg’ másnac mindenikönc irhasson, ne kell’en minden ketsin dologért más ember után irni. Az tanulása kedig ighen keues munkacual lészen, minem nag’ dologgal esmerhetni meg eg’néhán betűt.” (L. Toldy: Corpus grammat., 97 l.)

²⁾ Teljes címe: „Magyar iskola, mellynek mesterségével az okos és serény tanító kiváltképen az idősbeket, írás-olvasásra XII órák alatt megtaníthattya”. 8r., 18 lap. — Az olvasástan maga, általános (bevezető) részre s 12 órára fölosztva, 14 lapot tölt be: míg a gyakorlati rész 4-et. I. órára esnek a hangzók mind, II—VI-ra az öszhangzók, ötével. Betűismertetést (II—VI. órákban) legott szótag-olvasás (ab ba, eb be, ib bi, ob

Szőnyi „Oskolájához“ időre nézve legközelebb állanak: Balog György, sopronyi evang. tanodai igazgató és Bábai György (alkalmasint kath. egyházi férfiú) munkáik: „A gyermek-nevelésről“, melyek 1711-ben jelentek meg.¹⁾

Ez időtől egész félszázadon át úgy látszik, pihenés állott be megkezdett nevelési irodalmunkba, jóllehet említett kísérletek — sem nagy erőfeszítésbe nem kerülhettek, sem a közönség igényeit teljesen ki nem elégíthették.

A század 4 utolsó tizedébe esnek Veszprémi, Székely, Molnár nevelési munkáik, s Láczaai Szabó tanítókönyve²⁾.

Még a jelen XIX. század elején is csak itt-ott mutat föl irodalmunk egy-két nevelési munkát.

Szilasy Jánossal (I. 9. §., XIX. század) kezdődött a magyar irodalom ez ágának termékenyebb s más tekintetben is örvendetesebb kora; s ezt nem csodálhatni. 1827-ben „Neveléstudománya“ címmel megjelent 2 kötetes munkája nemcsak terjedelme, de még inkább rendszeres tartalma, világos gondolkodása s tiszta nyelvezete által a tudós, különösen a nevelői világot a mily váratlanul, ép oly kellemesen lepte meg; s többeknek ösztönül szolgált hasonnemű munkák írására.

10 évvel ezután következett Wurga János (I. 9. §. XIX. század) nevelési munkája: „Az elemi nevelés alapvonalai.“ Szintúgy jeles és korszak-alkotó mű, mint Szilasyé: de más szempontokból. Wurga „Alapvonalait“ rövid velősség s mégis gyakorlatiasság jellegzi; azonfölül önálló gondolko-

bo, öb bö, ub bu, üb bü; aes esa, stb.) követ. Az olvasmányi (gyakorlati) rész áll az „Uri imádság“ „Apostoli hitnek formája“ és az „Istennek tiz parantsolati“-ból; ez olvasmányokban a többtagu szavak tagai váljelek által levén egymástól elkülönözve. — A „syllabicálás“-ról szerző így ír: „Nem kell a Tanulót ama haszontalan syllabicálással fárasztani; p. o. Pa ra di tson ban, — miért kell így syllabicáltatni: Pe a pa, er a ra para, de i di paradi, tse o em tson paraditsom, be a en ban paraditsomban? — Oh nagy hijábavalóság s kerengő út-vesztés!“ — Honnan kitetszik egyszersmind, hogy a rőfős szótagolás kezdettől fogva divatozott, valamint divatozott nemcsak nálunk Szőnyi (1695) után, hanem külföldön Comenius († 1671) „Didactica magnája“, Zeidler (1700) után is a legközelebbi korig.

¹⁾ Balog munkája Hálában nyomtatott; Bábaié fordítás s párbeszédekbe foglalva.

²⁾ Veszprémi Istv. orvos a kised-nevelésről irt (Kolozsvár, 1760); gr. Székely Adám Locke nevelési munkáját fordította (Kol., 1771); Molnár János kanonok nevelési eszméit 15 levélbe foglalta, melyeket Petrovsky Sándorhoz intézett (Pozs. és Kassa, 1776); Láczaai Szabó József sárospataki tanár és pap „Oskolai tanítókönyve“ (Győr, 1793) szabad fordítás németből.

dásra készítik a kezdő nevelőt. A házi, intézeti, nemi, rangi, szaknevelést teljesen érintetlenül hagyják; melyekkel Szilasy „Nevelés-tudománya” senki foglalkodik behatóbban.

E két nevelői előharcos példája lelkesítőleg hatott a kortársakra s hat mai napig az utódokra; mely lelkesítő példákhoz járult természetesen irodalmunk fölvirágzásának általános oka, t. i. az 1843—4. törvény rendelete összes közoktatásunk nyelvének magyarságát illetőleg.

És csakugyan említett két író föllépte s nevezett törvény létrejötte után nevelési irodalmunk örvendetesen kezdett gyarapodni, s tekintve akár a megjelent művek tömegét, akár azok minőségét, mai napig alig 4 évtized alatt oly haladást tett, milyenre műveltebb nemzetek nevelési irodalmában is alig van eset.

Azonban nehezen fogunk csalódní, ha ez összes termékek közt, mint legkitűnőbbeket, **Lubrich** Ágost, egyetemi neveléstanár 4 kötetes „Neveléstudományát” (2. kiad. Pest, 1871), ugyanannak 3 köt. „Neveléstörténelmét” (1874—6), **Mennyey** József tanfelügyelő 3 kötetes „Nevelés- és tanítástanárt” (3. kiad. Budapest, 1875) és **Bárány** Ignátz csurgói képezdei tanár 1 vaskos kötetnyi „Tanítók könyvét” (Nevelés- és tanítástanárt. Pest, 1866) mutatjuk be. Mindhárom nemcsak terjedelem, de alaposság, rendszeresség s nyelvezet tekintetében is a kor kellő színvonalán áll s vetekszik bármely hasonnemű külföldi jelesebb művel¹⁾.

¹⁾ Összes nevelési s tanítási irodalmunk, mennyire nekem azt egybeállítani sikerült, ide számítva a §-ban már fölhozottakat is, kezdettől maig következő munkákból áll:

I. Nevelés- (s tanítás-) történelmet írtak: **Lubrich** (l. a §-t); **Molnár** László, nőképezdei igazgató-tanár, 1876; **Dölle** Ödön, 1871; **Hoffmann** Mór, Dittes után, 1872; **Kis** Aron, n.-kőrösi képezdei igazgató, 1872; **Szabó** Mihály, 1870 (Szeged); **Vas** József (Hazai s külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt) 1862; **Frankl** Vilmos (Hazai s külf. isk. a XVI. században). 1873.

II. Nevelés- és tanítástant együtt — létre hoztak: **Ángyán** János (1807-ben veszprémi ref. lelkész) Niemeyernek Chimani által kivont munkája után I. II. Pest. 1822 és 1833; **Bárány** Ign. (l. a §-t); **Kiss** Áron és **Öreg** János, 1875; **Lubrich**, **Mennyei** (l. a §-t); **Öreg** (l. Kiss), **Széchy** Ág., 1845 (I. köt.), **Szilasy**, **Warga** (l. a §-t).

III. Neveléstant: **Balog**, **Bábai** (l. a §-t). **Beke**, 1844 (Buda), **Csapó** Dániel, **Klobusitzky** után, 1842 (Buda); **Fábián** Gabor, **Heinsius** után (Házi neveléstan), 1846 (Buda); **Fáy** András, 1855 (48 lap); **Führer** Ign., **Rousseau** után, 1875 (Emil v. a nevelésről); **Hunyadi** Kár., **Galura** után, 1847 (Ker. nevelés); **Keresztúri** József, **Dercsényi** után, 1854; **Kuncz** Elek (Gymnasiumi paedagogia), N. Szeben. 1874; **Kunoss** Endre, 1833 (Alapvonatok a honi nevelésről); **Majer** Istv., 1845 (Buda, Népineveléstan);

3. §.

Széptudomány.

Hogy széptan keletkezzék, azt a szépnek, szépműveknek kellett megelőzniök; valamint a nyelvtant megelőzte mindenkor a nyelv.

Mándy Péter, Kant után, 1867; Márki, Szilasy után, 1844; Molnár Ján. (l. a §-t); Molnár László 1878 (1877; főleg férfi- és nőtanítójelöltek számára. I. Embertan. — Nagy gonddal s lelkiismeretességgel írott munka); Névtelen, 1846 (Hogyan neveljük gyermekeinket? — Megjel. Pfeiffer-nél); Öreg Ján. és ifj. Losonczy László, Spencer után, 1875 (N. Körös); Peregriny Elek, 1864; Saksu Károly, 1837—8 (Nevelés alaptudománya), 1854 (Kecskemét, Neveléstan; 2. kiad. 1862); Szabó Endre (Kisdéd-neveléstan, Fröbel szerint. Kolozsvár, 1874); Szeremlei Gábor, 1845 (S. Patlak), Székely gr. (L. a §-t), Wargha Ján, 1844 (Kecskemét, I. köt.), Veszprémi (l. a §-t), Zimmermann Jakab, Van de Kamp után, 1855.

IV. Nevelésieket. Némely írónk egy vagy más szempontból tárgyalták a nevelést, annak e vagy ama részét fejtegették. Ide tartoznak: a) Beély Fidél: Alapnézetek a nevelésről, 1848 (Pozs.); Cherrier Miklós: A nevelés kellékei, 1846 (Pozs.); Gyurits Ant., Gaume után: Pogányság a nevelésben, 1852; Lovász Imre: A gyermekek testi fenytékéről 1836; Márki József: Népnévelői állás 1865; Mészáros Imre: Népnévelési közlemények kath. szellemben. I. 2. füz., 1857 (B. Gyarmat), Nagy Alajos: Nevelés hazaszeretetre, 1875 (Eger), Ney Fer.: Népnévelés hatása, 1847; Németh Ant.: Érzelmek nevelése, 1875; Ottmayer Ant.: Magyarhon jövő népnévelése, 1848 (Buda), Pauer Imre: Paedagogiai tanulmányok. 1869; Pálffy Józs.: Utasítás evang. néptanítók számára 1861; Salzmann után: Rákkönyv (Kolozsvár), Sretvizer Laj.: Népnévelésügy a bécsi kiállitáson 1873-ban, 1876; Szabó Endre: Gyermekisme 1874 (Kolozsvár); Szabó Mih.: Lélektani előismeretek a neveléstanhoz 1866 (Szeged); Vargha Istv.: Mi kell a magyarnak? Nevelés, 1834 (Kassa); Vincze Istv.: A nevelésről, 1852 (Esztergom); Zoványi: Néhány szó a népnévelés körül, 1866; Zsoldos Ign.: Nevelésünk hiányai, 1836 (Buda).

V. Oktatástant (tanmódot): Beke Kristóf, 1823 (Buda), Berthes H. J. után, 1857; Bihari Péter, Currie után angolból. I., 1876; Böszörményi Pál, Schlez után (Kézikönyv falusi iskolamesterek számára), 1824 (Debrecen); Felsmann József: A magyar néptanodai könyvek olvasmányainak tárgyalásmódja 1864 (Pécs; I. köt., 64 l.); Gyertyánffy J. és Kiss Áron Dittes Fr. után (Népiszkola módszertana) 1876--7; (Höke): Oktatás elemei, Buda, 1847; Karsai Sándor, 1845; Kis Pál, 1830 (Buda); Koller Kár., Otto után, 1865 (2. kiad.); Környei János, 1875 (3. kiad.); Laszkallner Antal, Van Bommel után, 1847 (Veszprém), Lácza Szabó (l. a §-t), Lesnyánszky Andr. (Didaktika és methodika) 1832 (N. Várad); Márki Józs., 1844—5; Mészáros Imre (Segédkönyv), 1855; Mennyei Józs., Hermann Fer. után, 1865; Molnár Ján., de l'Epée után (Siketnémák oktatása), 1812; Rendek Józs., 1845 (Buda), Tanítástudomány, 1844 (Buda), Tanmódszer 1844 (U. o.). — Ide sorolandó: Öntanulás, Illés Páltól, 1843.

VI. Külön oktatástanokat: a) Beszéd- és értelemgyakorla-

Innen van, hogy előbb kellett birnunk Zrinyit, Besse-
nyeit, Baróti Szabó Dávidot, Báróczyt, Horváth
Ádámot stb., s csak azután gondolkozhattak némelyek azon tör-
vények fölött, melyek szerint említett s egyéb íróink különböző
hatásu műveiket alkották.

tokat: Denzel után névtelen, 1846 (Vezérlés a szemlélő oktatásra); Fel-
ner László, 1863 (Szemléltető); Kohányi, 1864 (Nyelv és elmegyakorla-
tok); Pásztory Lipót, 1864 (Nézeti oktatás, képekkel); Veres László,
Wrage nyomán, 1866 (Debrecen, I. foly.). — aa) **Emlékeztant:** Gyurits
Antal 1846 (Pozsony). b) **Énekléstant:** Batizi András, 1851 (Debrecen).
Ságh József, 1876. — bb) **Honismertetés módját:** Kempelen Győző,
Görbrich után, 1859 (Szeged); **Gazdasági népoktatást:** Molnár Aladár;
— c) **Írástánt** (L. Olvasástán). — d) **Kézimunka-tanítást:** Molnár
László, 1877; Szabó Endre, 1876 (Kolozsvár). — e) **Magyar nyelvokta-
tást:** Bárány Ignátz, 1865 (Vezérkönyv az elemi nyelvoktatáshoz és:
Nyelvgyakorlatok az összetett mondat körében); Madzsar Ján., 1876. —
ee) **Növénytan-tanítást s tanulásmódot:** Gönczy Pál, Lüben után 1852—4.
— f) **Olvasástant:** Bárány Ign., 1864 (2. kiad.), 1874 (3. kiad.); Kem-
pelen Győző, 1857 (Szeged); Kis Bálint (Írás, olvasás és rajzolás abc-je.
2. kiad.) 1847; Márki Józ., 1852; Rendeck Józ., 1847; Szőnyi Nagy
István (I. a §-t). — g) **Szépírást-tanítást:** Gömör Frigyes, 1842; Lő-
vényi Józ., 1860; Noszág Ján. 1862 (Ütemírás; 15 l.). — gg) **Torná-
zás történetét és tornatant:** Matolay Elek 1876. — h) **Vallástánmódot:**
Bánhegyi István (Prot. népisk.) 1874; Koczányi Ferenc (Kath.) 1847
(Buda); Turcsányi Laj., Weber Samu után, 1874; Zimmermann
Jak., 1844.

Egyéb külön (elemi) oktatástanok a többi irodalomszakokban ke-
reshetők, illető tárgyaikkal, melyekkel gyakran össze vannak kapcsolva; p.
Számvetés tanmódja a VI. szakban, VIII. jegyzet alatt.

VII. Tanügyieket: a) **Általában:** Hoffmann: Az iskoláról,
1853; Környei Ján.: Tanügyi reformok, 1861; Mányoki Tamás: Prot.
tanintézeteink az államnak átadassanak-e? 1874 (Veszpr.); Salamon Fe-
renc: Közoktatásunk reformja, 1873; Sasku Kár.: Tanterv, 1866 (1 lap
ívrétben); Schwarcz Gyula: Két röpirat a közoktatás körül, 1866; Tan-
ügyi reform, 1870.

b) **Népiskolák köréből:** Bánhegyi István: A felekezeti iskoláz-
tatás veszélyei, 1870; Bója Gergely: Jelentés a budapesti tankerület nép-
oktatási állapotáról 1873-ban, 1875; Kiss József: Szabolcsmegyei és haj-
dukerületi népiskolák 1853-ban (Debrecen, 1874); Mamusich Lázár: A
Bacsikai hradó és a bunyevác elemi tanügy, 1874 (Szabadka); Molnár
Aladár: Svájci s bajor tanügyi tanulmányok; Népiskolai tanfelügyelet; Nép-
tanítók nyugdíjazása; Németh Antal: Esztergomi megye és város tanügyi
állapota 1874-ben, 1875 (Esztergom); Népiskolai szervezet. helv. val-
lási, 1863; Rákóczy Laj.: A községi iskola, 1871; Schmidt Boldizsár:
Tanterv és leckerend az 1 tanítóval bíró népiskoláknál, 1874 (Pécs); Sop-
roni tankerület népoktatásügyi állapota, 1873-ban, 1874 (Sopron); Szabó
Józ.: A kisebb iskolák jobb lábra állításáról, 1817; Tanterv, 1 tanítóval
bíró r. kath. népiskolákban, 1873 (Eger); **Törvények** (1868. XXXVIII.)
a népiskolai oktatás tárgyában, miniszteri utasítások, tantervek, tanító-ké-
pezde szervezetével, 1869; Vargyas Endre: A győri tankerület népiskolái-

S csakugyan az első széptani munkát nem előbből, mint a mult század végéről mutathatja föl irodalmunk.

S ez Szép János, szombathelyi tanár műve, mely ily cím alatt jelent meg: „Aesthetika, avagy a Jó izlésnek a szépség filosófiájából fejtegetett tudománya. Főtitstelendő Szerdahelyi

nak egyévi haladása 1873-ban, 1874 (Győr); Z á c h József: Elemi tanodák reformja, 1862.

c) **Közép- és főiskolákról:** Bokor József: A középiskola eszménye, 1874; Emericz Gyéza: Gymnasiumaink reformja, 1867; Értesítés tanmód-előadásokról, 1857 (Pécs); Gáspár Imre: Szervezeti javaslat az erdélyi ref. főtanodák rendezéséről, 1861 (Kolozsvár); Károly Gy. Hugo: Széleszeti képzés gymnasiumainkban, 1874; A kolozsvári jogi kar véleménye a főtanodái törvényjavaslatról, 1874 (Kolozsvár); Környei Ján.: A gymnasium és reáltanoda, 1861; Kövi Imre: Humanisticus középtanodáink reform-kérdéséhez, 1874; Kvassay Jenő: A műegyetem, 1874; Lutter Nándor: Kath. gymnasiumok szervezése, 1862; Paulay Ede: A színeszeti tanoda 10 évi működése, 1874; Peregriny Elek: A budai állami tanító-képezde 4 évi története, 1874; Radics György: A zombori államgymnasium, 1874 (Zombor); Riedl Szende: Irányeszmék a magyarországi gymnasiumok rendezéséhez, 1864; A sárospataki ref. jogakademia tanári karának jelentése a jogakademiák miniszteri reformja iránt, 1874 (S. Patak); Simay István: A felnöttek oktatásának reformja hazánkban, 1875; Sporzon Pál: Emlékirat a hazai gazdasági tanügy tárgyában, 1874 (Keszthely); Szilágyi István: A marmaros-szigeti ref. gymnasium állásáról 1859–60-ban (S. Patak); —: A gymnasiumi oktatásügy története a magyarországi helv. vallásuknál, 1861 (S. Patak); Tanrendszerterv, gymnasiumi s reálskolai, 1850 (Buda); Zichy Antal: A tanítókról, 1875.

VIII. **Női és kised-nevelésről:** a) B. Barkóczy László, Fenelon után: A nőnevelésről, 1842; Brankovics, Stein Lőrinc után: Nő a nemzetgazdász terén, 1876; Fáy Andr. Nőnevelés, 1841; Kalocsa Róza: Nőnövendékek iránytana, 1865; Kálniczky Endre: Nőtan, 1861 (2. kiad., Miskolc); Kis Bálint: Nőitan, 1846; Kovács Pál: Nőnem nevelése, 1833; Lambert Jenni: Női munkák zsebkönyve. I. füz. 1849–56 (Kolozsvár); Molnár László: A női kézimunka (Tanítónő-képezdek és kézimunka-tanítónők számára) 1877; Pap Lajos: Nőitan, 1861 (Debr.); Póra Fer.: A polg. leánytanodáról, 1874; Steinacker Gusztáv: A leányok nevelése s tanításáról, 1837 (Buda); Leánynevelde s köziskola, 1839; Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején, 1842; Női hivatás- és társalkodástan, 1842; Zirzen Janka: A budapesti állami tanítónő-képezde öt-évi főállásának története, 1874.

b) Borsos Márton: Csecsemő- és első gyermekkor házi nevelés tekintetében, 1845 (Kol.); Évkönyve, az alapnevelők I. országos gyűlésének, 1868 (Szerk. Rapos); Fábian László, Hufeland után: Tanács az anyákhoz a gyermekek testi neveléséről első években, 1802 (Pozs.); Horvát Józ.: A gyermek testi nevelésének megjobbítására szolgáló javallatok első életszakokban, 1820; Kaeskovics Laj.: A kisednevelés köréből, 1842; Rapos Józ.: A köznevelés alapintézetei hazánkban, 1863; A közalapnevelésügy multja és jelene hazánkban, 1868; Schöpf Aug.: A gyermekeknevelési hiányok körül, 1844; Szentkirályi Mór: A kisedovodákról, 1837; Szerdahelyi Adolf: Kisednevelésünk reformja, 1874.

IX. **Nevelési szaklapok:** A radvidéki tanító-egylet közlönye

György urnak nyomdoki (latin munkája) után. Buda, 1794.^a (XVI. 332 l.) ¹⁾

1—3. évf. Szerk. Gyöngyössy Rudolf. Arad, 1874—7. Család és iskola. $\frac{1}{2}$ havi lap. Szerk. Váradi Kár. I—III. évf. Kol., 1875—77; Egyház és iskola. Zsebkönyv. Irta Szeberényi Lajos. Szarvas, 1853; Elemi tanügy $\frac{1}{2}$ h. I. Szerk. Katinszky Gyula. Eger, 1872—77; Iskola. Szerk. Csink. I. évf. Kassa, 1869; Iskolabarát. Hetilap. Szerk. Bárány Ign. I. II. évf. Pest, 1866—7; Intézeti értesítő. Közlöny a kolozsvári Fröbel-intézet és a szülői ház közötti összeköttetés fõntartására. I—IV. évf. Szerk. Szabó Endre (s mások). Kolozsvár, 1873—1876; Izraelita magyar néptanító. Szerk. Fischer Nátán. I. II. évf. 1867—69, S.-A.-Ujhely; Kalauz a nevelés és oktatás terén. Szerk. Szauter. I—IV. évf. Pécs, 1866—9; Magyar izr. orsz. tanító-egylet értesítõje. Szerk. Seligmann Eleázár. I. II. évf. Budapest, 1876—77; Magyar néptanító. Kéthavi lap. Szerk. Rill Józ. Bpest, 1873—4; Magyar tanügy. Havilap. Szerk. Heinrich és Kármán. I—V. évf. Bpest, 1872—6; Nevelési emléklapok. Szerk. Tavasy (Teichengraber) Laj. Pest. 1836—7; Népiskola. Szerk. Répássy Ján. I—VII. évf. Eger, 1871—7; Népnevelõk kalauza. Szerk. Szauter és Warg. I—III. évf. Pécs, 1860—4; Népnevelõk lapja. Hetilap. Szerk. Márki, Péterfi stb., jelenleg Lakits. I—XII. évf. Pest, Bpest, 1862—1877; Néptanítók évkönyve. I. II. évf. Szerk. Rónai Ferenc. Bpest, 1875—6; Protestáns tanítók könyve. Szerk. Szeberényi Lajos. I—III. évf. Gyula, 1855—7; Néptanítók lapja. Heti, majd $\frac{1}{2}$ havi lap. Szerk. többen, jelenleg Gyer-tyánffy Istv., I—X. évf. 1868—77; Néptanoda. Hetilap. I—X. évf. Szerk. többen, jelenleg Schneider Istv. Pécs, 1868—77; Polgári iskola. Havi lap. I. II. évf. Szerk. Gyulay Béla, jelenleg Prámer, Bpest, 1876—7; Protestáns egyházi és iskolai lap. Heti lap. I—XIX. évf. Szerk. Ballagi Mór (kezdetben mások is), Pest, Bpest, 1859—1877; Protestáns népiskolai közlöny. Szerk. Arvai Józ. S.-Patak, 1867; Religio és nevelés. Heti lap. Szerk. Szaniszló Fer. 1844—49; Székely tanügy. $\frac{1}{2}$ havi lap. I—III. évf. Szerk. Málik József. Sepsí-Sz.-György, 1875—7; **Tanáregylet közlönye**, Budapesti (I. és utolsó évf. Szerk. Horváth Zsigm. Pest, 1867); Országos középtanodai (I—X. évf. Szerk. Szamosy Ján., utóbb Névy László, 1868—1877); Tanodai lapok. Heti lap. Szerk. Lonkay Ant. 1856—71 (I—XV. évf.); Tanügyi füzetek. Havi lap. Szerk. Warg. Fer. Pécs, 1875—7. (I—III. évf.); Tanügyi lapok. Havi lap. I—VI. évf. Szerk. Vass Mátyás. Szeged, 1872—77; Zalai tanközlöny 1870—2 (N.-Kanisza).

X. Gyûlések, évkönyvek, tudományos folyóiratok: a) A magyarországi néptanítók első egyetemes **gyûlése** 1870-ben, Pest, 1871; — második — 1874-ben. Budapest, 1874. — b) Az Országos köznevelési egyesület **évkönyvei**. I. köt. 1869—70. I. füz. Szerk. Rapos József. Pest, 1870; az Arad vidéki tanító-egylet évkönyve 1871—3. évre. Szerk. Záray s Gyöngyössy. I. II. évf. Arad; Budapesti tanító-testület évkönyve 1873—4.-re I. 2. évf. Szerk. Ladits Vendel. Budapest. — c) **Tudományos folyóirataink** közül, melyek nevelés és tanügyre vonatkozó cikkeket gyakrabban hoztak, e helyen említendõk: Athenaeum 1837—1843; Egyházi és vallási tár 1832—9; Tudománytár 1834—44; Tudományos gyûjtemény 1819—1841; Erdélyi muzeum 1814—1818; stb.

¹⁾ Baumgarten A. G. „Aesthetikája“ a németeknél, kit ezek az aesthetika tárgyának neveznek, szintén csak 1758-ban jelent meg.

Szerző „Előljáró beszédének“ végén jelen munkájáról következőleg ír: „Hogy Szerdahelyi György urnak nyomdoki után in-
„dultam, oka, hogy ez a tökéletes izlésű és szép lelkű férfiú jól
„kiválogatta, a mi másoknál jelesebb volt. Rövidebb summába
„foglaltam ugyan, de a mi székét, velejét illeti a dolognak, ki
„nem hagytam. Minthogy pedig még eddig nyelvünkön e
„tárgyról senki sem írt, elég legyen most én tőlem az
„Aesthetikát magyarul meg-esmértetni, és kóstoltattni.“

Szép János Aesthetikáját jelen század 2. tizedének vége felé követte Pucz Antal hasoncimű fordítmánya Eberhard G. A. után (Pest, 1817), mely azonban e téren inkább hanyatlást tanusít, pusztá fordítás levén csak, nyelvezete pedig, különösen műnyelve, igen gyarló s hozzá idegennel túlságosan kevert.

E szerény és félénk kísérletek után, évtizedről évtizedre, új termékeket nyert széptani irodalmunk, melyek már több önállósággal birtak s helyesb, tetszetősb előadással jelenvén meg, többek által olvastattak, vagy éppen tankönyvekül lettek elfogadva.

Az így megindult széptani irodalom az első rendszeres munkát Bitnicz Lajostól mutatja föl („A magyar nyelvbéli előadás“ cím alatt) 1827-ből; s tetőpontját a 40-es években érte el, midőn a Kisfaludy társaság, melynek egyik fő célját éppen e szak művelése képezi, azt részint fordítmányok, részint eredeti munkák eszközlése által gyarapította.

Eztán (az 50-es években) csökkenés állott be; mignem ismét az utolsó két évtized folytán (60-tól kezdve maig) irodalmunk ez ága új élénkségnek s nagyobb terjedelemnek örvend, mint a minővel valaha birt. Széptani íróink között kitűntek: Kölcsey Ferenc ¹⁾, Bajza József ²⁾, Greguss Ágost, Erdélyi János, Henszlmann Imre, Gyulai Pál ³⁾, Toldy Ferenc, ki a mélyebb elemző ítészetre első adott példát ⁴⁾.

¹⁾ ²⁾ Kiadott munkáikban föllelhetők széptani műveik is.

³⁾ Koszoru, Figyelő, Budapesti szemle folyóiratokban.

⁴⁾ A már fölhozott két „Aesthetikán“ s Bitnicz „Magyar nyelvbéli előadásán kívül 1822-től 1877-ig megjelent **széptani művek** közül a következőket említjük meg, melyek az önállóan megjelentek sorát körülbelül ki is merítik:

1. Általános tárgyuak (Széptan, szépészet): Ábrányi Kornél, Wagner után (Művészet és forradalom, 1867; 59 l.); Babics Kálmán (Pozsony, 1875. 321 l.); K. Beniczky Irma, 1876. (Közhasznú családi könyvtár 15. füz., 96 l.); Greguss Ákos, 1849; Győri papnővelde sz. Imre egyeslet tagjai, Jungmann után („A szépség és a szépművészet, a szokrateszi és ker. bölcsészet. Győr, 1874. 524 l.); Henszlmann Imre (Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt. különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon, 1841); Károly György Hugo

XIII—XVI. SZAK.

Földleírás és államisme, utazás, politikai irodalom.

1. §.

Földleírás és államisme irodalomtörténete.

Földleírás tulajdonképen a föld felületének leírását, államisme az állam erőinek ismeretét és ismertetését jelenti. Minthogy azonban a földleírás közönségesen s általános szokás szerint a föld felületén találtató emberek (lakosok, polgárok) számáról, intézményeiről is foglal magában némely adatokat; s viszont az államisme sem mellőzheti teljesen a föld felületének ismertetését; szóval: minthogy e két tárgy (földleírás és államisme) gyakran egymás körébe vág: annál fogva azok irodalomtörténetét is egybefoglalva kell itt előadnunk; főleg pedig ugyanazok könyvészetét.

(Szépészeti képzés gymnasiumainkban. Módszertani értekezések; 1874; 171 l.); Kisfaludy-társaság (Széptani remekírók: Aristoteles, Anaximenes, Longinus, Horatius, Quintilianus, Boileau, Pope. Buda és Eger, 1846—56. 3 kötet); Kiss János, Blair Hugo után, kihagyásokkal (Rhetorikai és aesthetikai leckék. Buda, 1838. 2 kötet); Purgstaller József 1852, 1875 (80 l.); Samarjai Károly (Komárom, 1853); Schedius Lajos (Szépség tudománya (Aurora, 1822); Versényi György (Az aesthetika hazánkban) 1874; Zsilinszky Mihály 1872.

II. **Ékesszólástan** (Szónoklattan): Jády József. (Pápa, 1876; 105 l.); Névay László (L. Költészettan); Pap Ign. (Veszprém, 1847); Szeberényi Laj. (Politikai —; 1849); Szenczy Imre Quintilián után: Utasítás az ékesszólásra; Szvorényi József, 1877 (VIII. kiadás); Toldy István (Politikai —; 1866); Verbőczy István. (1877 2. kiadás.)

III. **Hangászat a Szavalástan, szavaló**: Heinsius után (N.-Szombat, 1840); Környei János 1863 (2 rész; 176 s 218 l.); Nagy Márton 1843; Szász Károly 1876 (3. kiadás. 312 l.); Tatay István 1847. — b) **Enektan**: Egner Adolf (népiskolai —; 1874; 120 l.); Ivánka Sám. (S.-Patak, 1868); Sággh József, Kothe után (népisk. —; 1876); Szini Kár.: A magyar nép dalai és dallamai 1865 (4 füzet). — c) **Zenetanítás**: Apollo (zenemű-folyóirat) 1872—77; Ábrányi Kornél (I. rész, 1874); —: Zenészeti aesthetika 1877 (I. rész); —: A magyar dall és zene sajátosságai 1877 (I. rész); Bartalus István, Lobe után 1863 (154 l.); Gáti István: Klavirozás mestersége 1802; Köhler Lajos (Zongora-iskola, 1874. 2r. 103 l., abrákkal; ára 6 fr.); Liszt Ferenc után (Cigányok és cigányzene Magyarországon 1861. Ford.); Mátray Gábor: A Budapesti hangász-egyesület zenedei évkönyve 1841—1857 (XVII. évf.); Orpheus (zenemű-folyóirat) 1875—77; Ráder Ant. (Zenészeti zsebszótár 1867; 80 l.); Zenészeti lapok (Szerk. Ábrányi Kornél, Bartalus István és Mosonyi Mih. I—VII. évf. (1861—7); Zsaskovszky Ferenc és Endre (Orgona-iskola. Eger, 1865. 4r. 130 l.; 3 fr.).

Az első földleirási munkát Dobai István, erdélyi hazánkfiától, mutathatjuk föl. Dobai t. i. sok ideig Hunyad megyében élt s midőn onnan eltávozott, azt „Tisztesség oszlopa“ cím alatt leirta. A munka b. Nalácz Józsefnek van ajánlva, ki nek költségén N.-Szebenben, 1739-ben sajtó útján meg is jelent az.

Utána, a század 50-es éveiben (1750—59) Lázár. Vesei, Baranyai irtak „Magyar geographiát.“ E korba tartozik Szatmári Pap Istvántól „Magyarországnak versekben való leírása“ is, u. a., a melyet 3-szor N.-Károlyban, 1763-ban hozott a sajtó.

Hasonlag ez évtizedbe esik Bertalanfi Pál jézusrendi szerzetesnek földrajzi s egyszersmind államisme munkája: „E világnak két rendbeli (természeti s polgári) rövid esmérete“ (N.-Szombat, 1757). És így ez az első nemcsak általános földrajzi, hanem egyszersmind államisme (statistikai) munka magyar nyelven.

Mindkét szakbeli irodalom nem csekély lendületet nyert ugyanazon század két utolsó évtizedében Vályi András, egyetemi tanár, magyar földleirási szótára (1796—9) —, és Decsy

IV. Költészettan: Gr. Bethlen Paulina (gr. Eszterházy Kálmáné) 1877; Erődi Dániel (Esztergom, 1874: 92 l.; 1875: 189 l.); Homokay Pál 1837; Kerékgyártó Elek és Kemenczy Kálmán (Magyar olvasókönyv, 1876); Laky Demeter (Szombathely, 1847); Maczke Valér 1876; Márki József 1861; Névy László (Költészet- és szónoklattan. Írásművek elmélete. V. kiad., 1876); Szabó Károly, 1863; 309 l.); Torkos László 1864); Toth István 1847. — **Költészettaniak:** a) **Verstan:** Garami Rikárd, Habenicht után (Latin verstan. 1874; 46 l.); **Ballada:** Greguss Ágost 1865; **Beszély** (Budapesti szemle, 1868); **Elegia:** Aigner Laj. 1869. — c) **Szépészeti tanulmányok:** Benedek Albert (Gyöngyösi István költői tárgyalása és nyelve Kemény János című költeményében. Kolozsvár, 1876); Erődi Dániel (Buda halála Esztergom, 1876); Greguss Ágost (Arany János balladái; 1877); Szana Tamás (A két Kisfaludy; 1876); Toldy Ferenc (Vörösmarty epikus munkái. Aesthetikai levelek, 1827); Váró Ferenc (Eötvös költészete, 1874). — d) **Színmű:** Egressy Gábor: Színészet könyve 1866; Névy László (Tragédia, 1871; Drámai középfajok 1873); Szigligeti Ede (Dráma és válfajai 1874; 543 l.); **Színészeti lapok:** Szinpad 1869—77; Szini világ 1875—77.

V. Rajzművészet és rokon: a) **Rajzolás:** Beregszászi Pál: Rajzolás tudományának kezdete 1822; Szabad kézzel való rajzolás 1837; Czéh Sándor: Művész a palatáblán (Győr, 1874); Dölle Ödön (Rajzolás az elemi iskolában 1866 (2. kiad., 52 l., 483 ábrával); Engerth Vilmos Rajziskolája 1865 (4 füz.); Lonkay Antal, Jarisch után 1866 (3. kiad., 56 l., 325 idom); Roller J. (Rajzfüzetek népisk. számára. 4 füz., 64 l. Brunn, 1874); Szabóky Adolf: Mértani tárgyak távlati rajzolósa nézet szerént 1857; Szemlér Mih. Rajziskola 1861 (90 füz.). — b) **Festészet:** Hollós László 1876; Novák Dániel: Hires képirok, szobrászok és rézmetszők 1835 (Buda); Or-

Sámuel „Ozmannographiája“ című államismei munkája által (1788—9). Egyik ép oly jeles s nagyszerű mű, mint a másik. — Szintén ez időtájt (1797) írta meg Veres Dávid a „**Statistica**“ **elméletét**, legelső magyar művet e nemben.

A magyar **térképírás** alapját Görög Demeter vetette meg. (Nevelő, utoljára József főherceg nevelője s mint ilyen, 8000 p. frttal nyugdíjazott kir. tanácsos, kamarás és sz. István középkeresztése). Ő t. i. Magyarország megyéit, mindegyiket külön lerajzolta s kimetszette. Az egész mű 62 térképet s helynévtárat foglal magában. Megjelent Bécs, 1802—1811-ben. Oly mű, mely nemcsak első a maga nemében, de mai napig a magyar térképírás tetőpontján áll.

Ezen kezdetek után a földrajz- s államisme-irodalom évtizedről évtizedre mindinkább gyarapodott, főleg a 40-es évek beálltával. Legtermékenyebbek a 60-as évek voltak.

Ide tartozó íróink közül kimagaslanak a Fényes, Hunfalvy, Palugyay, Konek, Ballagi-Király, Korpónay, Moesáry, Szirmay, Orbán, Schedius-Blaschnek és Karacs nevek¹⁾.

---

mós Zsigmond: Az Eszterházy-képtár műtörténelmi leírása 1864. — c) **Szobrászat**: Ormós Zs.: A Széchenyi-szobor és a szobrászat realismusa 1864. — d) **Képző-művészet**: A Képző-művészeti társulat évkönyvei 1863 (s egyéb évekre).

VI. Széptani műveket lelhetni még vegyes tárgyú **folyóiratokban**, melyekről magok helyén.

¹⁾ Összes földleirási és államismei irodalmunk, kezdettől maig, körül-belül így áll:

I. Egyetemes v. általános földrajz: Árvay Józ. 1863 (I. köt.); Ballagi Károly és Király Pál 1871—4 (2 köt. 435 és 533 l.); Batizfalvy Istv. 1853; 10. kiad. 1876; Benkő Fer. Kol. 1801—2 (II—IV. köt.; I. köt. Európa, nem jelent meg); Bertalanfi Pál. N. Szombat, 1757; Bocsor Istv. Pápa, 1844; Brassai Sámuel, Kol. 1862 (Kiad. Kovácsi Ant.); 1867 (Kiad. Buzogány Áron); Cherven E. Hauke; Falk L. Galletti; Ferenczy Ján. 1809; 1823; Füssy Tamás 1862; (3. kiad.) 1866; Galletti után Vallas Ant. 1843—4; mindkettő után Falk Miksa 1857 (tr. 855 hasáb; 40 fametsz., 21 szin. térkép); Hauke után Környei Ján. 1874—5 (7. s 8. kiad.); mindkettő után Cherven Flóris 1875; 1876; szintén H. K-i után Kuttner Sándor 1876; Hunfalvy Ján. 1875; Kanya Pál 1849 (632 l.); Laky Dán. 1876; Pütz Vilmos után néhány n.-kőrösi tanár 1862 (történelemmel); Rajcsányi Ján. 1846 (Világegyetem); Ribáry Fer. 1874 (2. kiad.); Schwicker J. H. 1877 (3. kiad.); Schuster Szilárd 1847; Szeremlei Gábor, S. Patak, 1843; Sztanko Sám. 1864 (402 l.); Vallas, L. Galletti; Vincze Paulin 1863; Visontay Ján. 1862; 1863; 1865; 1875; 1876 (— és összehasonlító —). — **Szótáralakban**: Fejér György (Nemzeteket, országokat stb. esmértető Lexicon. Hübner és Sperl után, a régi és magyar geographiával bővítve; 5 köt.) 1815—6. — **Mennyiségtani**,

2. §.

Utazási irodalom.

Irodalmunk ez ága a XVIII. század végén jelentkezett először, s gr. Teleki Domokos munkáját hozta, mely „Egynehány hazai utazások leírását“ tartalmazza (Bécs, 1796). Maradandó

természettani, hadi földleírás: Gegő Elek. Albach után: Mathematikai-physikai földleírás 1837; Greguss Gyula: Természettani földrajz 1864; Hunfalvy Ján.: Eg és föld. 1873; Katona Mih.: A föld matematikai leírása. Komárom, 1814; Községes természeti földleírás, 1824; Korpónai Ján.: Hadi földleírás 1845; Schirckhuber Mór: Természettani földrajz 1853.

II. Általános földleírás nép-, illetőleg polgári iskolák számára: Bauer M. L. 1865; Bedeő Pál 1845 körül; Berényi Salamon 1874; 1876; Békefi (Bigelbauer) Kár. Buda, 1842; Ebenspanger Ján. 1875 (3. évf.); 1876 (4. 5. évf., 2 munka); Erdődi Ján. 1874 (2. kiad.): Felsmann Józs. 1857; 1864; Fényes Elek, Bellinger után 1863; (8. kiad.) 1876; Fischer Józs. 1851 (200 l.); Földleírás alapvonalai 1853 (Kiad. P. G.); Földrajz alapvonalai. Bécs, 1854; Földrajzi alapvonatok 1852 (2. kiad.); Fuchs Ján. 1865; (8. kiad.) 1876; Fuchs Tamás 1854; 1855; Führer Ign. 1876 (3. kiad.); Gáspár Ign. 1875 (18 fametsz.); 1876 (3. kiad.); Hunfalvy Ján. 1874; Jánosi Fer. 1876 (természettajzzal; 5. kiad.); Katona Ján. 1876 (24 l.); Kauffmann Vilmos. Schubert után. 1861; Kőrösy Ant. 1876; Kuttner Sándor 1854; (17. és 19. kiad.) 1876; Lázár Ján. 1750; Matusik Ján. 1853; Márki Józs. 1872 (5. kiad.); Neumann S. A. 1864 (Kérd. s felel.-ben; 2. kiad.); Óvári Józs. 1864 (1. köt.); Ribáry Fer. 1876 (4. kiad.); Schwicker 1874; 1876 (3. kiad.); Táncsics Mih. 1841; Wenzig Józs. 1841; Záray Ödön 1876; Zimmermann Jakab 1863 (23 l.).

III. Magyarország földleírása: a) **Nagyobb terjedelmű s némely részben középtanodák számára írott munkák:** Baranyai László. Hala, 1759; Pest, 1796 (310 l.); Demerác Ján. N.-Kanizsa, 1862 (248 l.); **Fényes Elek** 1836—40 (6 köt. 531 > 420 l.); 1847 (2 rész; 200 és 520 l.); 1866 (1. köt., 2. szak. 364 l.); **Palugyay** Imre 1852—5 (4 köt.); Ribáry Fer. 1874 (Csillagászati és természettani bevezetéssel; 2. kiad.); Szaller György, Pozs., 1796; Vecsei Istv., Pécs, 1741; N.-Károly, 1757 (Zanáthi József által kiadva; 435 l.); Visontay Ján. 1861; (11. kiad.) 1876. — **Szótáralakban:** Fényes Elek 1851 (4 köt.); **Vályi Andr.**, Buda, 1796—9 (3 köt.). — b) **Népiskolák számára:** Batizfalvy Istv. (**Verseken**; 90—94 l.) 1361; 3. kiad. 1867; más (135 l.) 1861; Berndorfer Miksa, Sz.-Fehérvár, 1875 (olv. könyvvvel); Békefi Kár. 1846; Dierner Endre; 1861; Gáspár Ign. 1877 (4. kiad.); Gegő Elek, Albach után, 1834; Gürbrich Fer. (A honisme) Szeged, 1859; Kuttner Sándor 1863 (4. kiad., magyar és német nyelven); Lakits és Neiger 1877; Ramóczy Valérián, Pozsony, 1840 körül; Szabó Sámuel, Kol. 1864 (3. kiad.); Szaitz Leo 1791; Szatmári Pap Istv., N.-Kár., 1763 (**Vers.**; 3. kiad.); Szász Kár. 1861; (2. kiad.) 1865; Táncsics Mih. 1841; Vincze Paulin 1861; 1862. — c) **Magyarország ismertetése különböző tekintetekből:** **Adatok** M. O.-nak bővebb ismertetésére, Fáy Andr. — **Fölosztása** M. O.-nak vár-

becsessel bíró mű. Ennél csak egy évvel későbbi Kászoni Endre kir. udvari tanácsos utazási naplója, latin és magyar nyelven, ily cím alatt: „Magyarországból tett velencei utazás“ (Pest és Pozsony, 1797).

Utazási irodalmunk, mely csak imént vette kezdetét, pár évtizedre utána a legnagyobb s legbecsesebb gyarapodást nyerte;

megyékre stb. 1862; — — betűrendben 1858, Friebeisz Istv. (2. kiad.). — **Helynév-magyarázó**, Rész Ensel Sándor 1861—2. — **Helynévtára** M. O.-nak 1864 (875 l.). — **Katonai földirat** 1875, Ujhegyi Béla. — M. O. felsőbb **tanintézet**einek közléptanodái 1870—1872-ben 1874, Barsi József (4r. 336 l.; kiad. Stat. hivatal.) — **Természeti viszonyai** a M. birodalomnak **Hunfalvy** Jánostól 1863—5 (3 köt. 539 < 738 l.); A Kárpátok hegyrendszere és környezetének talajrajza: Visontay Jánostól 1874.

IV. Magyarországi megyék, városok stb. egyediratai: Abauj m., Kassa, 1866 stb.: Korponay Ján.; Arad m.: Fábián Gábor, Buda, 1835; Baranya m.: Haas Mih., Pécs, 1845; Bereg m. 1876: Lehóczky Tivadar (I. r.); Békés m.: Palugyai (Lásd III. a.); Budapest 1866: Cassius (4r. 60 l.); Hevesi Laj. 1873; a II. egyetemes néptanítógyűlés szervező-bizottsága 1874; Légrady-kiad. 1875; Podhradczky Józ. 1833; Csannád, Csongrád megyék: Palugyai (L. III. a.); Debrecen: Palugyai (III. a.); Esztergom: Palugyai (III. a.); Fehérvár (Székes-): Fejér György, 1818; Palugyai (III. a.); Felső-Bánya: Palugyai (III. a.); Gömör és Kis-Hont m. 1867: Hunfalvy Ján. (CX és 354 l.); Schwarcz Gyula 1869 (**Elemi tanodák**. 4r. 105 l.); Győr: Fejér György 1820; — megye és város 1874; Hont m.: Palugyai (III. a); Jászkún kerületek: Palugyai (III. a); Kárpátok és környékének talajrajza 1874: Visontay Ján.; Kárpát-egylet évkönyve. II. évf., 1875; Körös (Fekete-): Márki Sándor, 1876; Magyar-Óvár s Albrecht fh. moson-megyei birtokai 1874; Máramaros m.: Szilágyi Istv. 1876 (516 l.); Nagy-Bánya: Palugyai (III. a); Nagyvárad: Palugyai (III. a); Nógrád m. 1826: Mocsáry Ant. (4 köt.) B.-Gyarmat; 1874: Chikán Mih.; 1875: Plichta Soma (**Eghajlati s közegészségi tekintetben**); Nyitra 1854: Kelecsényi Józ. (Képes album); Pozsony és környéke 1866 (312 l.); — megye 1874: Cilchert Kár.; Rigica (Bács m.-ben) 1862; Sáros m. 1863: Potenkin (Egervári) Ödön; Somogy m. 1857: Csorba Józ.; Szatmár m. Buda, 1809—10: Szirmay Ant. (2 köt.); Szatmár-Németi: Palugyai (III. a.); Szeged: Palugyai (III. a.); Szliács 1838: Cilcher Robert; Szolnok m. (Külső-): Palugyai (III. a.); Ung m. (**elemi tanodái**) 1869: Schwarcz Gyula.

V. Különböző, rokon és kül-országok, megyék, helyek stb. ismertetése: Amerika: Horváth Zsigm., Győr, 1813; Ausztria: Kálalay Istv., Debrecen, 1876; Mihálfi Józ. (L. Magyarország); Visontay Ján. 1876 (Magyarországgal); Csik-Gyergyó és Kászon Benkő 1853; **Dalmátzia**, I. Erdély; Doboka m.: Hodor Kár., Kolozsvár, 1837; **Előpatak**: Otrobán Nándor és Nagy Gusztáv (Brassó, 1875); **Erdély**: Erdély községnévtára 1862 (N. Szeben); Matusik Ján. 1854; Vállas Ant. (L. alább: Magyarország); Hunfalvy Ján. (L. alább: Magyarország); Zombori Gedő (L. Magyarország); Horváth Bálint (Dalmát-, Gallicia, európai Török- és Görög-országokkal. Lat. és magyar nyelven; 1836); Boldizsár F. és Bordeaux J. A. 1876 (Legujabb törvénytörvények, XXII. színezett

milyenre később, egész mai napig, nem volt példa, tekintve az idő rövidségét, mely alatt e gyarapodás történt.

Kis János t. i. a dunántúli evangélikus egyház superintendense, több magyar tudóssal szövetkezett, s a XVIII. század vége felé külföldiek által tett legnevezetesebb utazások leírásait ő és társai magyar nyelvre fordították. Munkáik, maga Kis által

terképben); **Gáman** Zsigm. Kol., 1861. (Helységnévtár.); **Európa**: Dóczy Józs., Bécs, 1829–31 (12 köt.); **Laky** Dániel 1874; **Németh** László. Sopron, 1795 (I. Bő bevezetés és az északi birodalmak); **Requinyi** Géza 1876; **Visontay** Ján. 1874 (Össze hasonlító földleírás. I. köt. 417 l.); **Gallicia**: **Horváth** Bálint (L. Erdély); **Horváth** Pius (L. Magyarország); **Görögország**: **Horváth** Bálint (L. Erdély); **Horváth** Pius (L. Magyarország); **Hunyad** m. (Tisztelesség oszlopa): **Dobai** Istv., N. Szeben, 1739; **Kászou**, l. Csik-Gyergyó; **Magyarország** 1846: **Vahot** Imre (Magyar föld és népei; színezett képekkel, 6 füz.); **Vállas** Ant. 1848 (Nemzeti encyclopaedia, v. Magyarország és Erdély állami, földrajzi és történeti nevezetességei **szótáralakban**: **A** — **Inánd**; **Horváth** Pius 1857 (Gallicia, európai Török- s Ujgörögországgal); **Zombori** Gedő 1863 (Erdély s az osztrák tartományokkal); **Hunfalvy** Ján. 1865 (Erdélyről, képekben. 3 köt., 204 acélmetszet); **Seidel** Pál 1874 (Honisme és a német-szláv tudományok; 64 l.); **Mihálfi** Józs. 1876 (Ausztriával); **Visontay** Ján. 1876 (Ausztriával); — — (A földközi tenger környékének leírásával); **Nagy-Britannia** a XVIII. század vége felé, 1808: **Zigán** Ján.; **Német-szövetségi státusok**: **Ramóczi** Valerián (L. Osztrákország); **Osztrákország**, Buda, 1857: **Höke** Laj. („Kis tükör“ cím alatt, Magyarországgal); **Matusik** Ján. 1857; **Ramóczi** Valerián, Pozson, 1840 körül (a német-szövetségi státusokkal); **Seidel** Pál (L. Magyarország); **Szombati** Ign. Pécs, 1853 (Történelmével); **Visontay** Ján. 1862 (2. kiad.); **Zombori** Gedő (L. Magyarország); **Régi földírat**: **Koczányi** Fer. Vác, 1843; Pest, 1848; **Majoros** András S. Patak, 1831; **Méhes** Istv. 1801 (C. Nepos geographiai kulesa); **Pütz** Vilhm. 1864 (Történelemmel; 2. kiad. I. köt. 490 l.); **Szentföld** 1866: **Fábián** Mihály, Plitt után; **Szekelyföld** 1875: **Dobránszky** Péter (Emlekhangok — —ről); **Kövári** László, Kol., 1842; **Orbán** Balázs 1869 (3 köt., fametszetekkel); **Torda** város: **Hankó** Józs. 1854 (Kolozsvár); **Törökország**: **Deesy** Sámuel, Bécs, 1788–89; újra 1789–90 (Ozmannographia; 3 köt.); **Fényes** Elek 1854 476 l.); **Horváth** Bálint (L. Erdély); **Horváth** Miklós b. 1862 (Fővárosa; 232 l.); **Horváth** Pius (L. Magyarország); **Zaránd** m. Kolozsvár, 1848: **Kozma** Pál.

VI. Államisme (Statisztika): a) **Statisztika elmélete**: **Konek** Sándor, Győr, 1847; **Lassu** Istv. (L. Európa); **Láner** Ferenc 1851; **Télfi** (Zima) Ján. Pozsony, 1843; **Veres** Dávid, Bécs, 1797. — b) **Általános államisme**: **Ercsei** Dániel, Debrecen, 1814; **Gyene** Gusztáv, Hübner után 1864 (Tablázat); **Keleti** Károly 1875 (Gyakorlati; 220 l.); **Michnai** Andr. Pozsony, 1844; **Ramóczi** Valerián, Pozsony, 1847 (3 köt.); **Kubinyi** Lajos 1875 (Nemzetgazdasági); **Zorn** Vilmos 1869. — c) **Külön államisme**: **Erdély**: **Kövári** László, Kol., 1847 (I.); **Európa**: **Lassu** Istv. 1827–9 (A statisztkára bevezetés és Európának rajza; 9 köt.); **Isten földi országa**: **Gyarmathy** Ján. 1845 körül (2 köt.); **Munkay** Ján. 1855: **Magyarország**: **Bárándy** Ján. Bécs, 1840 (Átnézet, 10 tábla); **Évkönyv**

kiadva, 1816—1819-ben láttak világot s 8 kötetre terjednek, egy-egy tájképpel ellátva. Címe: „Nevezetes utazások tárháza.“ Tanulságos és mulattató közlemények a föld mind öt részében szerzett gazdag utazási tapasztalatokról, s méltók (Kis János művei hogy ne volnának méltók!) mai nap is olvasásra.

Eredeti, észlelő, elmélkedő, s különösen a népjellemet, közintézményeket, politikai viszonyokat ismertető utazási munkákkal magyar nyelven a 30-as évektől kezdve találkozunk s azok sorát **Bölöni Farkas Sándor** „Utazás Észak-Amerikában“ és **Szemere Bertalan** „Utazás külföldön“ című jeles munkáikkal kezdték meg; mely utóbbinak megjelenési ideje már a 40-es évekre esik; s főleg ez években indult meg tömegesen az imént jellegzett utazási irodalom. Minek okát egyfelől az 1830-ban Franciaországból kiindult s számos egyéb államokra kiterjedt politikai mozgalmakban

1871—1876 (3 évf., szerk. a M. kir. statisztikai hivatal); **Fényes Elek**. 1848 (I. köt. Komárom m.); 1842—3 (3 köt.); 1859 (I. Nyolc megye); Keleti Kár. s Beöthy Leo 1876 (161 l.); Konek Sándor 1875; Magda Pál 1810; 1819; Palugyay Imre. 1847—8 (Megye-statisztika, „Megyerendszer“ című munkájának III. IV. kötete); **Osztrák-magyar birodalom**: Hunfalvy Ján. 1874 (288 l.); Kovács Fer. 1869 (256 l.); Pisztóry Mór 1874 (516 l.); **Osztrák birodalom**: Hunfalvy Ján. 1867 (215 l.); Konek Sándor 1865 (670 l.); Reisenhoffer Rudolf, Kol., 1864 (160 l.); Vincze Istv. Prasch után 1854; **Statisztikai közlemények** 1861—1872 (I. II. folyam; utóbbi nemzetgazdasági közleményekkel is. Mindkét folyam 14 köt. Kiadó: a M. tud. Akademia; szerk. Hunfalvy Ján. és Keleti Kár.); Budapest statisztikai hivatalának heti kimutatásai 1873—7.

VII. **Földkép**: a) Nagy Károly: Magyar földteke. Bécs, 1840; Fábian Mih.: Kalauz a földgömb használatában. Néptanítók számára. 1864; Gönczy Pál és Berghaus: A föld 5 része fali abrosza. Gotha, 1874. — b) **Térképtár** (atlas): Elemi iskolai 1864 (14 térkép, Grill Károlynál); Budai Ézsaiás, Debrecen. 1804 (12 tk.); Fényes Elek 1843; Hunfalvy Ján. 1864 (26 nagy térkép); Ribáry Fer. 1872; 1876 (3. kiad.; egyik 10, másik 20 kép); Szabóky Adolf 1857 (2. kiad.); 1876 (6. kiad.) 22 kép; Vállas Ant. 1845; 1855; 1863 (9 lap). — c) **Európa**: Homolka József. 1876; Karacs Ferenc 1834—7 (21 tábla); Ráffelsperger Ferenc 1854 (Tipometriai földrajz; 25 iv. színes nyomattal; első munka e nemből). — d) **Magyarország**: Görög Demeter, Bécs, 1802—11. (62 tábla és helynévtár); Homolka József 1876; Magyarország térképe 1876 (kisebb és nagyobb; Eggenberger-féle); Márton József. Bécs, 1811 (Megkezdve Görög s Kerekes által); Németh Imre 1875 (Kül. tekint. a vasuti, pósta- s távirdai hálózatra); Schedius Laj. és Blaschnek 1833—6 (9 lap); Skrzszenszky Adolf 1874 (Nagelnél); Szalay Ign. 1874 (Kül tekint. a vasuti, pósta- s távirdai hálózatra; 2. kiad.); Törvényhatóságok térképe 1874. — e) **Budapest** 1869 (Rövid kalauzzal; kiadó Eggenberger; 1874 (3-féle kiad., Légrádnál). — f) **Függelék**: Magyarország tisztii cím- és névtára 1863-tól.

VIII. **Földrajzi szaklap**: Földrajzi közlemények 1873—77.

s azon érdekességben, melyet érintett országok ekkép nyertek, más részről pedig az utazás mindinkább megkönnyebbülésében keresetni.

A következett három évtized (1850—1877), az utazási irodalom terén, hasonlóan meghozta gyümölcseit, nagyrészt eredeti s tanulságos műveket. Kitünőbb utazóink: 50-es évekből Jerney, Andrásy Manó, Hoványi, Magyar László; 60-asakból Rosti, Örmös, Vámbéry; 70-esekből Maszlaghy.

Utazási irodalmunk legtöbbnyire Európa határai között mozog ugyan, s annak több vagy kevesebb államán vonul át: mindazáltal kiterjed az a föld egyéb részeire, nevezetesen Amerika, Ázsia, Afrikára is¹⁾.

¹⁾ **Utazási munkák magyar nyelven, melyek tudomásomra jutottak, 1796-tól 1877-ig:**

I. Kis János: Nevezetes utazások tárháza. Pest, 1816—1819 (8 kötet); Horváth Zsigmond: Kooknak a föld körül való utazása. Pest, 1810—5; Nehéz Károly: A föld körül tett összes utazások rövid kivonata, 1827 (34 iv); Kane E. K.: **Sarkutazás**, 1875 (246 és 243 l.); Sámí Lajos, Weyprecht és Payer után: Északi földszark, 1874; Öry János, Kutzner és mások után: Az északnyugati átmenetnek fölfedezése, 1863 (8 képpel).

II. Európai utazások: a) Birly István (Csolnakút Rotterdamtól Pestig, képekkel) 1863; Gorove (Nyugot) 1844; Heckenast-Bajza Lenke (Nyugot) 1866; Irinyi József, Hála, 1846 (2 köt.); Kálnoky Dénes, 1855; Méhes Sámuel, Kolozsvár, 1847; Pados János 1863; Podmaniczky Frigyes 1853; Pongrácz Emil (Uton-utfélen) 1875 (2 köt.); Szemere Bertalan 1845; Szent-Katolna (Magyar író külföldön, 2 köt.) 1865; Tóth Lőrinc 1844; Virág Lajos 1858.

b) **Ausztria:** Vahot Imre (Vándorórák. Bécestől Triesztig, Olaszország, 2 köt.) 1859; **Erdély:** Erdélyi Arthur, Kol., 1849; Kazinczy Ferenc 1816; **Franciaország:** Maszlaghy Ferenc 1875 (374 l.); Tessedik Ferenc 1831; gr. Wass Ádámné (Olasz- és Franciaország) Kol., 1860; **Hollandia:** Entz Ferenc (Különös tekintettel borügynökre és a galisatio értékére) 1866; **Görögország:** Barthélemy után (Anacharsis utazása, 366 l., 1866; Deáky Fülöp Sám. által 7 köt. Kol., 1820); Ludwig Sámuel, Pozsony, 1836.

c) **Magyarország:** Hamary Dániel (Soprontól Mehádiaig) Sopr. 1873; Pongrácz Lajos 1845; Teleki Domokos, Bécs, 1796; **Németország:** Hrabovszky Dávid 1837 (2 köt.); Komlóssy Imre, Debr., 1868; Mérey Károly 1842 (Levelek Németorból); Örmös Zsigm. (Nagy-részt művészeti közlemények, 6 köt.) 1860—2; Telegdi Kovács László (Csatári Otto: Ausztria, Bajorhon) Debr. 1840; **Norvégia:** Bulyovszky né (Szilágyi Lila) 1866; 2 köt.

d) **Olaszország:** Anyjok (Hedvig és Andor utazása Rómában, 512 l.) 1866; gr. Csáky Antalné (Vécsey Anna b.) 1843; Császár Ferenc 1844; Hoványi Ferenc, Bécs, 1853—5 (2 köt.); Kászoni András (Venance) 1797; Margotti Jakab után a győri sz. Imre egyleti tagok (Róma és London) Győr, 1864 (2 köt. 280 és 281 l.); Vahot Imre (l. Ausztria); gr. Wass Ádámné (l. Franciaország); Wesselényi Polixena (Pagetné:

3. §.

Államtudományi irodalom.

Irodalmunk ez ága csak a legközelebb mult század végén kezdett életjelt mutatni¹.)

Hogy nem előbb, annak okát leginkább a sajtóbirálat (cenzúra) szigorúsága s akadékoskodásában kell keresni, mely sas szemekkel őrködött, nehogy a létező politikai állapotokat a leggyengébb szellő is érintse; holott egy kis szellőztetés a legjobbnak vélt politikai állapotoknak sem árthat soha.

Annyi bizonyos, hogy eldőedeinknél, kik ezer év előtt idegen s ellenséges népek között országot alkottak s azt maig föntartották, a politikai érettség a sajtószabadság behozatala (1848) előtt ép ugy nem hiányzott, mint azután és most nem hiányzik.

Azonban még pár évtizednek kellett elmúlnia, hogy a magyar ajkú és tárgyú tulajdonképeni politikai irodalom megteremtessék; mi egy születésileg s magas képzettségű lángész által arra hivatott férfiú nélkül akkor sem sikerült volna.

E férfiú gr. **Széchenyi István** személyében állott elő, ki azon örökké nevezetes 1825-ki országgyűlés óta, melyen 60 ezer

---

Svájc és Olaszhon) Kol., 1842: **Rajnavidéek**: Maszlaghy Ferenc, Esztergom, 1874; **Svájc**: Wesselényi Polixena (l. Olaszország).

III. **Amerikai utazások**: Balázs Gábor (Délamerika) 1876; Bölöni Farkas András (Északamerika) Kolozsvár, 1834; Geöcze Istv. (Brazília. 2 köt.) 1869; Haraszti Ágoston (Északamerika) 1844; Nendtowich Károly 1858 (556 l.); Rosti Pál 1861 (4r. 198 l., 42 képpel); **Széchenyi Béla** 1863.

IV. **Ázsiai (keleti) utazások**: Andrássy Manó (Keletindia) 1853 (2r., képekkel); Bach Miklós, Miksa bajor kir. herceg után (Kelet, 1838-ban) 1856; Hoványi Ferenc (Szentföld) 1856; Jancsovich István (Sztambul) 1864; Jerney János (a magyarok ős eredeti helyeinek kinyomozása végett) 1852; Nogel István 1847; Simon József 1875; Szemere Bertalan (a világosi napok után, 2 köt.; 2. kiad.) 1873; Szrógh Sámuel, Maundrell Henrik angol utazó után (Palaestina) Miskolc, 1817; Urhász György 1854; Vámbéry Ármin (Közép-Ázsia, képekkel, 1865; Perzsia, 1867; Életképek 1876).

V. **Afrikai utazások**: Magyar László (Délafrika) 1857; Sámi Lajos (Délafrika) 1876; Zádori Ján. (Egyiptom) 1874.

VI. **Utazási leírások gyermekek számára**: Flóris Benő (Kis utazó) 1857; Györke Erdélyt ujra beutazta (képekkel) Kol., 1864; Lukács Pál (Erdélyi kis utazó) 1866.

¹) Hacsak Magyarai „Az ország romlásának okai“ című munkáját ide nem vesszük, melyet főnebb (28. l.) a vallásiakhoz soroltam. Mely esetben irodalmunk e szaka már 1602-ben, midőn a munka megjelent, vette kezdetét.

fr. egész évi jövedelmét egy magyar tudós-társaság, a mostani Magyar tudományos akadémia föllállítására a hazának oda ajánlotta, az 1848-ki időkig az ország politikai helyzetének előmozdítása, újból alkotása körül legtevékenyebb s leghathatós munkásságot fejtett ki mind élő szóval közhelyeken, mint irodalmilag lapok útján, s külön megjelent munkákban.

A midőn pedig a „Talpra, magyar!” elhangzott s honi sajtónk is szabaddá lőn¹⁾: attól fogva (az ötvenes évek leszámításával, melyek a sajtó-szabadságnak ismét gátakat vetettek), oly gyarapodásnak indult e szak, minőt irodalmunk más terén hiában keresünk²⁾.

¹⁾ Mai nap már egész Európában szabad a sajtó, Oroszország kivételével.

²⁾ Azon munka, melyet úgy tekinthetünk, mint politikai irodalmunk első zsengejét, következő címet visel: „Igaz magyar, azaz: az igaz Magyaroknak Máriához az ő Nagy-Asszonyokhoz és nagy Pátronájokhoz való különös Ajtatósságáról és a mostani Ujságokról” (Páris, Berlin és itt, 1785—1790. 4 köt.) Szerzője Máriafi István, igaz néven Szeitz Leo, egri szerző. Mely munka, már címe szerent is, a mennyiben a politikára kiterjed, ezt vallási, és pedig katolikus szempontból teszi. Katolikus politika. — Ugyane korból (1790-ből) valók s föllelhetők az egyetemi könyvtárban: Hazafiak tüköre (Beszéd a nemzetiség ügyében); Post nubila Phoebus (Nemzetiségi értekezés). Államtudományi irodalmunk állapotát a XIX. században következő szakrendszeres jegyzék mutatja:

I. Államtudomány (általában): a) Márki József: Jogi és államtudományi címmutató 1865—9; Hajduska Emil, Caulfeild után angolból: A jogtudomány alapelvei 1877 (Bevezetés a jog- s államtud.-ba); Kiss István (Hasonmü) Eger, 1877; Löw Tóbiás, Mohl Albert után: Az államtudományok encyclopaediája 1865; Pauler Tivadar: Jog- és államtudományok encyclopaediája 1851; 3. kiad. 1865; 4. kiadás 1871. — b) Kisértlet az állam körül 1861 (Kiad. Müller Gyula); Kogler: Általános v. elméleti államtan 1868; Kuntz: Államélet főbb mozzanatai, tekintettel a magyar közjogra (Pécs, 1870); Molnár Antal, Laboulaye Ede után: Az állam és határai 1869; Szontagh: Propylaeumok a társadalmi philosophiához (Buda, 1843); Zádory Ján.: A társadalom alapelvei, 1864. — c) Eötvös József b. A XIX. század eszméinek befolyása az álladalomra (Bécs, 1851—4. 2 köt.; 2. kiad. Pest, 1870; németül: Leipzig, 1854); Harsányi Pál: A felfordított állami lét 1877 (395 l.); Karvasy Agost: Politikai tudományok (Győr, 1845; 3 köt.); Kautz Gyula: Politika v. országásztan 1862; 2. kiad. 1876; Perlaky, Machiavelli után: A fejedelem 1854; Pisztorý Mór: Bevezetés az államtudományokba 1876; Szeremley: Politika (S. Patak, 1844). — d) Balásházi Ján.: Politikai és státuszgazdasági nézetek (Debr., 1847); Dessewffy Emil: Parlageszmék 1843; Dessewffy Józs.: Bártfai levelek (S. Patak, 1828); Hazánk egyik főispánjának politikai hitvallása (Buda, 1843); Eötvös Józs. b.: Teendőink 1847; Fáy Andr.: Keletnépe nyugoton 1841; —: Óramutató 1842; Kunágoti: Politikai kérdések és tanulmányok 1862; Kenessey Kálmán: Társadalmi viszonyaink 1857; Lemberg Fülöp gr.:

TIZENHETEDIK SZAK. *Gazdasági irodalom.*

1. §.

XVII. XVIII. században.

Gazdasági irodalmunknak méltó kezdeteit képezik a „Pozsonyi kert” 3 részben és a „Kerti dolgoknak leírása” 4 könyv-

Még egy terra incognita (Pozs., 1841); —: Nézetek politikai viszonyaink fölött 1843; Mik jelenleg teendőink? (Debr., 1861); Mikó Imre gr.: Irányesznék 1861; Moccsáry Laj.: Magyar társas élet 1856; Napoleoni esz-
anék. Ford. Huszár Imre 1862; (Ocskovszky): Közügyek. N. Szombat, 1863; Ötevényi: Meddig és netovább 1861; Széchenyi István gr.: Üdv-
lelde (nemzeti temető) 1843; —: Politikai programmtörédék 1846; Szózat
az igazsághoz és újmutatás a hatóságoknak. Irta Igazmondó Pál 1861; Szó-
zat a magyar kérdés érdekében 1865; Sztrokay Béla: Korszerű eszmék
1861; Táncsics Mih.: Józan ész 1848; Wesselényi Miklós: Balitételek
1833; Zichy Ant.: A kérdéshez 1861; —: Magyar szabadelvű conservatív
politika 1862.

II. Alkotmányi államtan (politika): a) Benczur Ján.: A szabadság
és társadalmi rend elméletei 1845 (a M. akad. által 100 arannyal jutalm.
munka); Eötvös Józs. b.: Reform (Lipce, 1846); Fábrián Gábor, Toc-
queville után: A demokracia Amerikában (Buda, 1831–43; 4 köt.); Jánosy,
Mill Stúárt után: Képviselői kormány 1867; Karvasy: Alkotmány- és
igazságügyi politika 1870 (3. kiad.); Kállay, Mill Stúárt után: A sza-
badaságról 1867; Perlaky, Constant Benj. után: Alkotmányi politika tana
1862; Scholcz Viktor és Vajda Ján., Lieber után: Polgári szabadság és
önkormányzat 1869. — b) Benczur: Alkotmányozás v. vélemény a megyei
s sz. kir. városi kérdések iránt 1843; Kemény Zs.: Korteskedés és ellen-
szerei (Kol., 1843); Központosítás, ellentétben a kor igényeivel (Sze-
ged, 1861); Község, megye, állam (Falusi levelek. Kol., 1874); Magyar
önkormányzat s birodalmi egység 1866; Magyarország pacificatioja (Egy
szabad szó a királyhoz s nemzethez. 1861); Municipium és parlamen-
tarismus 1866; Szederkényi Nándor: Az új megye 1875; Táncsics
Mih.: Új-alkotmány-javaslat 1849; Tisza Kálmán: Parlamenti felelős kor-
mány és megyei rendszer 1865.

III. Törvényhozási s közigazgatási politika: Grünwald Béla:
Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség 1876 (2. kiad.); — — és a sza-
badság 1876; Jánosy, Lieber után: Politikai szabadság és önkormányzat
1867; Mezey Ernő: Polgári házasság 1876 (Egyéb nagy számú írókat itt
mellőzve, kik szintén e tárgyról irtak); Országgyűlési beszédek (Kül-
lön kiadásokban, azonfölül az orsz. gyűlési irományok közt); Récsy Ben-
tham után: Polg. s bünt. törv.-hozási értekezések (Kol., 1842–4; 2 köt.);
Suhayda Ján.: Tanulmányok a polg. magánjogi codificatio terén 1867;
Szalay László: Codificatio (Publicistai dolgozatok, I.); Székely József:
Sint ut sunt, aut non sint 1876; Törvények lelke (Pozs., 1833), — szel-
leme 1843 (3 köt.) Montesquieu után; Várady Gábor: Levelezések az
1865 országgyűlésről (2 köt.).

ben, — amaz Lippay János jézusrendi szerzetestől (Pozsony és Bécs, 1664—7-ben), emez — Mizald Antal után — Nadányi János nagy-enyedi tanártól (Kolosvár, 1669). Mennyire meg volt elégedve mindkettővel az illető olvasó s tanuló gazda közönség, tanusítja azon tény, hogy azokat (elsőt Magyarországon, másikat Erdélyben) több mint egy századon át használta.

Innen magyarázható, hogy kertészeti munka, az imént em-

IV. Igazságügyi politika: a) Karvasy Ágoston 1862; 3. kiad. 1870. — b) **Börtönügy** (fogház): Bozóky 1867; Dárday 1868; Eötvös b. és Lukács Mór 1838 és 1842; Pulszky és Tauffer 1867; Réső Ensel 1866 és 1869; Szemere 1838 (Kassa); Tauffer l. Pulszky. — c) **Eszküdtszék:** Kállay 1844; Réső Ensel 1867. — d) **Törvényhozás:** Dietrich 1867 (Pécs; 1. füz.). — e) **Bíróságok** nevezéséről Pósfay 1866. — f) **Büntető-eljárás**, annak javítása: Balla 1841; Szalay L. 1841. — g) **Halálbüntetésről** Horváth Mór 1876. — h) **Ügyvédi viszonyokról** Ben-
czur Ján. (Pálványertes a 40-es években).

V. Művelődési s rendészeti politika: a) Almási István: Clerus ügyei 1849; Ballagi Mór: Népiskolai törvényjavaslat 1868; Edvi Illés Pál: Magyar fénygolyók a nősülésre 1861; Karcanyéki G.: A nemzeti művelődés alapja 1861 (Szeged); 1868; Perlaky Mih.: A sajtószabadság lényege és szüksége 1861 (Kolozsvár); Rapos József: Nőtlenység 1861; Schwarzs Gyula: Közoktatási reform mint polgári szükséglet 1869; Stancsics Mih.: A sajtószabadságról nézetei egy rabnak 1844 (Páris); Tánicsics Mih.: Fővárosunk 1867. — b) Karvasy Ágoston: **Közrendészeti** tudomány, cultúrpolitika 1862; 1870 (3. kiad.); Kedvessy György: Rendörügyi szabályrendeletek 1876 (347 l.); Konek Sándor: Köz- és magan-jótekonyság 1869; Pázmándy Dénes: A brüsszeli és párisi rendör-ség 1876.

VI. Nemzetiségi politika: a) **Magyar nemzetiség:** Balogh László 1841 (Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak); Beöthy Leo 1876 (Nemzetlét; 233 l.); Cs. . . 1861; Eötvös Józs. b. 1865; Gorove Istv. 1842; Kállay Fer. 1836; Moesáry Laj. 1858; Peláthy Istv. 1865 (Haza-fiság és nemzetiség); Széchenyi Istv. 1835 (Hunnia); Szombatsági 1861; Thull Lipót 1867; Wesselényi Mikl. 1843 (Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipce). — b) **Zsidó nemzetiség** (emancipatio): Abir Amieli 1861; Bloch Mór, Schwab Arslán után 1840 (Buda); Fischer Laj. Macaulay után 1861 (Kol.); Kolgyári Titusz 1876 (A zsidók világrajza); Reformatioja a zsidóknak 1867 (Irta egy hitrokon); Rosenthal Mór 1841 (Zsidók és korszellem); Roth Herman 1848; Varicourt után 1861 (Zsidók kérdése); Zsidó és követ vitatkozna a 12 pont s emancipatio fölött (1848).

VII. Nemzetgazdaszat. a) **Előkészítő munkák:** Deák Farkas: Nemzetgazdaság története Magyarországon 1866; Kautz Gyula: Jogtudomány és nemzetgazdaságtan 1868; —: A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon 1868; Matlekovits Sándor: Magyarország törvényei és országgyűléseinek működése nemzetgazdasági tekintetben 1866; Trefort Ágost: A nemzeti gazdaság rendszerei (Tudománytár, XII. köt.); Weisz Béla: A nemzetgazdasági eszmék újabb fejlődése 1874.

b) **Nemzetgazdaságtan:** Dapssy László, Mill Stuart után 1876 (Az

lítottak után, csak nagy-későn, a XVIII. század végén, jelentkezett újra; t. i. Bogsch János „Házi kertésze“ (Pest, 1796; 148 l.).

További mozzanatot irodalmunk ez ága a méhészet tárgyalása által nyert 1759-ben, a mikor Szatmári Király György, Gedde után, angolból ily című munkát fordított s becsátott közre (Egerben): „Angliai méhes kert.“

Következtek a század (XVIII. század) későbbi tizedeiben

Akademia megbízásából; 5 köt.); Halász Imre, Carey után (Társadalmi tudomány) 1867; Karvasy Ágoston 1864 (2. kiad.); 1867 (3. kiad.); Kautz Gyula (Nemzetgazdaság és pénzügytan) 1863; 1870; 1876 (3. kiad.); —: A nemzetgazdaság különös tanai 1875 (3. kiad.; előbbi munkának 2. kötete); Keleti, Baudrillart után 1863; Kiss Ján., Roscher után 1870 (Mezőipari —); Matlekovits Sándor 1867; Mende Bódog (Kincses föld; nemzetgazdaságtan népszerű nyelven) 1877; Mudrony Soma (Társadalmi gazdaságtan) 1871; Récsy Imre, Kudler után 1851 (Buda); Sárváry, List után 1843.

c) **Nemzetgazdaságiak:** Balásházi Ján.: Politikai és státusz-gazdasági nézetek 1847 (Debr.); Benczur (l. Keresztury); Brankovics Stein Lőr. után: A nő a nemzetgazdaság terén 1876; Brünck: Robot és dízma 1846; Dapsy: A talaj-kimerülés befolyása az államok életére, különösen Magyarországra 1869; Dercsényi: A kommunizmus egy humanus ellenszere 1846; Dessewffy József: A Hitel taglalatja 1830 (Kassa); Dessewffy Emil: Alföldi levelek 1842; Dessewffy Aurél: Néhány szó a Hitel, Taglalat és Világ ügyében 1852 (Kassa); Fáy Andr.: Az elszegényedések 1862; Hetényi: Robot és dízma 1846; Hieronymi Károly: Közmunkaügyek állami kezelése Franciaországban 1874 (XVII. 660 lap); Horn: Államháztartásunk rendezése 1874; Hunfalvy: Országgazdasági tájékoztató 1847 (Ellenőr); Jakabfalvy: Xenophon mint államgazdász 1862; Katiniszky, Ketteler után: A munkások kérdése és a keresztyénség 1865; Kautz Gyula: Nemzetgazdaság és vámpolitika 1866; Kubinyi Lajos: Közgazdaságunk életfeltételei és a munkás-osztályok főbb teendői 1874, Keresztury, Benczur, Varga: A magyarországi hitbizományok átalakításáról 1847; Lónyay Menyhért: Hazánk anyagi érdekei 1846—8; —: A közügyekről (Új dolgozat) 1863; —: A nemzet vagyonáról 1869; Matlekovits: Földbirtok 1865; —: Részvénytársulati ügy, törvényhozói szempontból 1874; Szathmáry: Alföld és Fiume 1864; **Széchenyi István gr.**: Hitel 1830; 4. kiad. 1831; —: Világ 1831; —: Stádium 1833 (Lipce); —: Politikai iskolája 1864 (3 köt.); Szokolay: Céhek és iparszabadság 1846; Varga (l. Keresztury) — b) **Közlekedés.** Balázs Sándor: Póstiteli díjszabványok 1874; kocsipóstitai szabályok 1873; Ivánka Imre: Gőzhajózás a magyar Dunán 1862; Heinzel Márk Ján.: Póstkönyv 1862 (205 l.); Paulay I. Zs.: Póstaügyi rendtartás 1876 (Kassa); **Széchenyi Istv. gr.**: Pesti por és sár. Hozzá: a budapesti lánchíd s a helytartósági közlekedési osztály genesise 1865 (264 l.).

VIII **Pénzügy:** a) **Pénzügytan:** Karvasy 1862; 2. kiad. 1866; Matlekovits Sándor 1876 (2. kiad.); Mariska Vilmos 1875 (Pénzügyi törvényisme); Máriássy Béla 1874 (Pénzügyeinkről); Srányi Ján. 1834 (Státusadósságok és tsátuspapírok, különös tekintettel az ausztriai financiára); Vörös József. 1873 (Állampénztári utasítások és szabályrendeletek

(60-as évek kezdetétől a 90-esek végeig), részint hasonló, részint más tárgyú gazdasági művek (marhatartás, juhtartás, dohánytermesztés, selyemhernyó-tenyésztés, szőlőmivelés, lónevelés, mezei gazdaság, gazdasszonyság körül) legtöbbnyire összefüggő előadásban, olykor azonban naptári (kalendáriumi) alakban.

Általánosabb tárgyú, nevezetesen mezei gazdasággal foglalkodó munkák a XVIII. század 70-es éveiben láttak először

gyűjteménye). — b) **Adó**: Dessewffy Emil: Fizessünk 1847; Eötvös Kár.: Földadó és kataszter az 1875. VII. t. e. szerint 1875; Gyürky A. 1875 (Ugyanarról); Kaderzavek Ign. 1874 (Fogyasztási adó; Győr, 207 l.); Kassay Adolf 1875 (Kataszter); Keleti 1866 (Telekadó és kataszter); Kemény Dénes 1848 (Adórendszer); Lukács Béla 1876 (Ausztria és Magyarország pénzügyei és adórendszere; 308 l.); Mészáros Károly 1875 (Kataszter); Oltványi Pál: Egyenes adók bevallása, tárgyalása és főbebevése (Szeged, 1876; 241 l.). — c) **Bank**: Beöthy Leo 1875 (466 l.); Csengery Ant. 1867 (Népbank és takarékpénztár); Fogarasi Ján. 1848; Hegedűs Sándor, Neuwirth után 1874 (Tíz év, 1862—72, az osztrák bank történetéből); Horn Ede 1870 (Bankszabadság); Kenessey Kálmán (Népbank) 1869; Lónyay Menyhért 1875 (576 l.); Taray Andor 1874 (Ara a könyvnek 2 fr.); Telegdy Kovács László 1842; Török Sándor 1867; Trefort Agost 1842. — d) **Bélyeg és illeték**: Kaderzavek Ign.: Államgyedáruságok és jövedékek (Győr, 1876; 350 l.); Mariska Vilmos 1876; Nánássy Laj. 1875 (Debrecen). — e) **Hitelintézet**: Kakujay Gyula 1876 (Kisbirtoki földhitel); Névtelen 1862 (Magyar földhitelintézet); Utmutató a pesti magyar földhitel-intézetektől kölcsönügyekben (Zsebkönyv, 1867). — f) **Vámügy**: Dessewffy Emil: Magyar vám- és kereskedelmi ügy 1847; Matlekovits Sándor: Osztrák-magyar vámpolitika 1850-től 1876. (360 l.); Mudrony Soma: A vámügy és Magyarország közgazdaságának ujja szervezése 1874; Névtelen Magyarország érdekei és vámügy 1876.

IX. Külügyi politika: Ausztria hivatása és a Magyar birodalom lehetősége 1861; Borszéky: Romániában levő ausztriai consularis hatóságok s starostiák ismertetése 1868; Bontoux Jenő után Franciából: Magyarország szerepe Európa élmezésében 1861; gr. Károlyi Ede: Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése 1861 (2. kiad., 18 l.); Névtelen: Közösügyi bizottság határozatai, irományai, jegyzőkönyve, naplója 1876; Reményi Kár.: Keleti kérdés 1867; Szalay L.: Horvát kérdés 1861; Teleki L.: Orosz interventio 1861; Toldy Istv., németből: Magyarország külön állása Németország egységének szempontjából 1861; Záborszky A.: Az osztrák politika árnyai 1861.

X. Államtörténet: Acsády Ign., Bluntsehli után: Általános államjog és a politika története 1876 (2 köt.); Balogh A.: Adatok az osztrák-birodalombeli többi nemzetek alkotmányos mozzgalmairól Magyarország történetével egybefüggésben 1861; Barsi Józs. May Erskine Tamás után: Az angol parlament és eljárása 1861; Benzúr Ján., egy mediatizált után: Európai titkok (ford. a 40-es években); Csengery Ant.: Magyar szónokok és státus férfiak 1851 (Lásd: Szalay); Dapsy László, Todd Alpheus után: A parlamenti kormányrendszer Angliában 1876 (I. köt.); Fejér György: Városaink befolyása nemzeti kifejlődésünkre 1840 (Buda) Felelet Kemény

nálunk napfényt — fordításokban — Szilágyi Sámuel és Veszprémi Istvántól.

Az első **eredeti munkát a mezei gazdaságról Nagyváthy János** írta, ki előbb költészettanár volt, utóbb a Duka gyalog ezrednél, százados; és végre gr. Festetich György jószágainak főigazgatója. (Szül. 1755, megh. 1819). Érintett munkáját, melynek címe: „A szorgalmatos mezei gazda” s mely Pesten, 1791-ben, 2 kötetben jelent meg, II. Leopold 26 aranyat érő emlékpénzzel tüntette ki.

Megjegyzendő még, hogy a mezei gazdaságot általában tárgyaló munkákról, nemzeti iskolák (népiskolák) számára, már ekkor gondoskodtak.¹⁾

Zsigmondnak „Forradalom után” című munkájára egy megbukott diplomatától 1850; Guizot után: Az angol forradalom története fölött 1851 (Elő- és végszó Somsich Páltól); Kemény Gábor: A nemzetek fejlődéséről 1850 (Kolozsvár); Kemény Zsigmond: A forradalom után 1850; —: Még egy szó — 1851; Pados Ján., Montesquieu után: A rómaiak nagysága s hanyatlása, azok politikája a vallásban 1856; Szalay László: Státusiérfiak és szónokok könyve 1846—50 (Lásd: Csengery); Szász Károly, Macaulay után: Hampden Ján. és Pitt, chatami gr. 2 politikai életrajz 1866; Urházy György: III. Napoleon 1854.

XI. Államtudományi lapok: a) Anyagi érdekeink 1870—77; Fortuna (Hivatalos sorsolási és árkeleti lap) 1875—77; Hivatalnokok lapja 1872—75; Kataszteri kalauz 1875—7 (Vác); Közigazgatási lapok. Szerk. Dárday Sándor 1877 (I. évf.); Központi értesítő (Kiad. a m. kir. földmívelés-, ipar- és keresk. ministerium) 1876—7; Magyar compas. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv. Szerk. Mihók Sándor 1873—6 (magyar-német); Magyarország anyagi érdekei. Szerk. Szathmáry Károly 1865—7; Magyar tisztviselő 1874—5; Merkur (Sorsolási tudósító) 1875—77; Nemzetgazdasági közlöny 1876—7; Pénzügyi közlöny 1874—77; Póztai hetilap 1877; Póztaközlöny 1867—77; Vasut 1875—77; Vasuti és közlekedési közlöny, központi 1870—77; Vasuti és gőzhajózási kalauz (németül is) 1874—77. — b) **Rendészeti közlönyök:** Állam- orvos (Gyógyászati hetilap melléklete) 1861—77; Állatbiztosítási folyóirat (németül is) 1876—7; Közegészségi lapok 1874—7; Közegészségügyi és törvénytörvényi orvostan (Orvosi hetilap melléklete) 1857—77; Közrendészeti lap 1870—77; Rendőri körövény (Előbbinek melléklete).

¹⁾ Gazdasági magyar irodalmunk XVII. XVIII. századbeli könyvésztete körülbelül így áll:

I. **Mezei gazdaságtan:** a) Fekete Gergely, angol után: Jó gazdaember (Pozsony, 1798); Nagyváthy Ján.: A szorgalmatos mezei gazda (Pest, 1791. 2 köt.); Veszprémi Istv., Wood után: Gazdember könyvecskéje (Pozs., 1776). — b) Mezei gazdaságnak folytatásául a Magyar Hazának és ehez kaptasoltatott Vidék Tartományoknak nemzeti Oskolái módjához alkalmaztatott tanuságok (Buda, 1792); Németh Mih.: Kettős kincs, azaz jámbor és hasznos magyar növendék földművesnek oktatása (Győr, 1793); Szilágyi Sám., Wiegand után; Az ausztriai paraszt. Ifjuságot mezei gaz-

2. §.

XIX. században.

XIX. század beálltával a magyar gazdaság s gazdasági irodalom hazánkban lényeges változáson ment át. Eredetiség s vizsgálódás jellegét vette föl.

Ez öröndetes jelenség gr. **Festetics** György fölvilágosultsága s áldozat-készségében egyfelül, más részről két kitűnő gazdasz, **Nagyváti** János és **Pethe** Ferenc buzgó közreműködésökben leli magyarázatát ¹⁾.

A hazafias gondolkodású gróf t. i. még a múlt század végén, 1798-ban, **Keszthelyen** (mely város neki köszönte egy-

daságra oktató könyvecske (Pozsony és Kassa, 1776). — c) *Calendarium oeconomicum perpetuum*, azaz: Esztergomi Ersek Urunk ő Nagysága Posoni Gondviselőjének majorságról irt laistroma minden esztendőre, kívül minden major-gazda, hórul hóra mit munkálottason az majorság körül, meg tudhattya (Kassa, 1721. 4r. 62 l.); Mezei és házi gazdaságnak *Calendariuma*. Kiad. Plessing Józse, magyar és nemet nyelven. (Pest, 1796. 280 l.); *Vesszelszky* Ant.: Száz esztendő Kalendárium, vagyis az esztendőnek XII hónapjára alkalmaztatott falusi majoros gazda (Buda, 1799; (175 l.). — d) *Kir. Ujság a földművelésről*, 1783; *Vizsgálódó magyar gazda* (Béts, 1796. 4r. 418 l. „Magyar ujság”. Szerk. vagy inkább írója: *Pethe* Fer.).

II. **Kertészet**: *Bogsch* után: Méhek nevelése. Komár., 1795 (87 l.); **Lippay** János: Pozsonyi kert (Virágos-, veteményes-, gyümölcsös-). Pozs. és Bécs, 1664—7. (4r.); **Nadányi** János: Kerti dolgoknak leírása 4 könyvben. Kol., 1669; *Veres* Mih.: A jó gazdasszony. Pozs., 1797 (214 l.).

III. **Méhészet**: *Bogsch* után: Méhek nevelése. Komár., 1795 (87 l.); *Csáti Szabó* György: Méhes gazda s borok gondviselése. Debr., 1792 (74 l.); *Handerla* György: Új méhész. Pozs., 1794; *Méhtartás rövid tudománya*. Vázt, 1795 (78 l.); *Nagy* Ján.: Méhi gazdaság. Győr, 1786; *Pálfi Lőrinc*: Erdélyi mehetske. Kol., 1762; 3. kiad. 1785 (96 l.); *Ravazdi* Andr.: Méh-Tolmács. Diószeg, 1791; *Szatmári* Király György, *Gedde* után angolból: Angliai méhes kert. Eger, 1759; *Szuhányi* Ján.: Szorgalmas méhész. Pest, 1795 (204 l.).

IV. **Különféle gazdasági tárgyak művelése**: *Dohánytermesztés* *Fejér* Györgytől. Pozsony, 1790; *Juhtartás és dohánytermesztés* *Paul Ventzel* után. Pozs., 1773; *Selyemjuhokról* *Németh* Mihálytól. Pozs., 1792; *Lovak* neveléséről *Tolnai Sándortól* *Függer* Márk után. Bécs, 1786 (2 köt.); *Ausztriai* rendtartás marhák körül *Szekely* Ádám gr.-tól. N. Szeben, 1763; *Selyem* (hernyó-) tenyésztés *Blaskowics* Józseftől. N. Várad, 1793; *Selyem-eresztő* bogarak gyarapításokról *Sollenghi* Károlytól. Pozs., 1770 (56 l.); *Szőlők* plántálása, művelése s borok megtartásáról *Prónay* Páltól. Pest, 1786.

¹⁾ *Festetics* gr. szül. 1754, † 1819; *Nagyváti* (L. fön, XVIII. század); *Pethe* Ferenc (szül. Szent-Mihályban, Szaboles m. 1762. megh. 1832). Későbbi éveiben Erdélybe költözvén, alapította az „Erdélyi híradót,” ott első politikai lapot s szerkesztette 1831 feléig.

kori híres voltát) gazdasági intézetet állított föl „Georgikon” név alatt, melynemű intézet honunkban előbb nem létezett. Nagy eszméjének megalkotásaiban s a Georgikon szervezésében a gróf Nagyváti és Pethő tanácsaival élt; kiket e végből Keszthelyre meghívott s urilag állandóan ellátott.

Ily lelkes előmozdítása, pártolása a gazdaszat ügyének egy magyar főur részéről, csak még inkább lelkesítette a két tudóst magyar gazdasági munkák írására s általában a magyar irodalom ez ágának művelésére. És hogy az intézetből később kikerült ifju honpolgárok, mint megannyi képzett gazdák, tanáraiknak s az intézet megalapításánál fáradozott tudós elődeiknek példáit a gazdaszati irodalom gyarapításában követni iparkodtak, — el lehet gondolni s mutatta a tapasztalás, mely szerént nem sokára (a 30-as évektől kezdve) a magyar gazdasági irodalom, előbbi jellegeit (eredetiséget s alaposságot) megtartva, terjedelemben is jelentékeny haladásnak indult, s évtizedről évtizedre mai napig folyvást nagyobb tért foglalt.

Azonban ez eredmény eszközléséhez a század folytán hozzá járultak még: a később keletkezett gazdasági intézetek, gazdasági egyletek (Országos —, Erdélyi stb. gazdasági egylet); buzgó s szakavatott gazdaszok (Balásházy, Gyürky, Kenessey, Korizmic, Galgóczy, Kacs Kovics, Lukácsy, Girókuti, Morócz, Entz, Pák és mások).¹⁾

¹⁾ XIX. századbéli magyar gazdasági munkák:

I. Gazdasági munkák általában (azaz: mező- és házi gazdaságiak): a) **Gazdaszattanok** a nagy közönség számára: Balásházy János (Debr. 1838—9; 2 köt.); Farkas Fer. 1841 (2 köt.); Fábíán Józ. Columella után 1819 (12 könyv); Kondé I. B. (Gazdaságbeli jegyzések. Pozs., 1807); Malatides Dániel (Ertelmes gazda és szemes honnő. 1853; 3 füz.); Mártonffy Zsigin. 1864; Milotai Fer. (Erdélyi gazda. I. II. N. Nyenyed, 1338—9); Schirhuber Mór 1834; 1847; Szépfy Károly 1857; Tsütönyi Márton 1831; Wagner László: A természetten elvei gazdaszatra alkalmazva 1868. — **Ide járul tisztek számára:** Nagyváti János: Magyar gazdatiszt 1821; Lacsny Miklós: Utasítás nagyobb testületű jószágok igazgatására. Pozs., 1844; Csondor Ján.: Gazdaságbeli számadó- és számvéő-tiszti utasítások. Keszthely. 1819. — b) **Gazdaságtanok népiszkolák és nép számára:** Balásházy Ján.: Okos gazda. 1830—3; Balogh Laj. 1874 (2. kiad., 52 l.); Gazdasági kis tükör 1843 stb. (Kiadó: az „Országos gazdasági egyesület 1860-ig mintegy 60000 példány jutott belőle a nép kezébe); Lieballd Béni 1876 (2. kiad.); Márki Józ. (Népiszk. könyve. 5. kiad. 1872; 3. rész: 108—136 l.); Milotai Fer. (2 köt. Kolozsvár, 1832—3); Morocza Dániel 1844 (Pápa); Tersánezky Józ. (Gazdaszat alapelvei. 1875; 78 l.). — c) **Különféle gazdasági munkák:** Erdélyi gazdaságbeli tárlház Koll., 1801; Hajnik Ján.: Gazdasági és nemzetgazdaszati dolgozatok 1875; Kenessey Kálmán: Miként gazdálkodjunk?

XVIII. XIX. SZAK.

Műtani és kereskedelmi irodalom.

1. §.

Műtani irodalom.

A műtani irodalma, meg kell vallanunk, igen csekély s kezdettől fogva, mely a múlt század 70-es éveire vihető vissza, mind

1857 (88 l.); Réty Ján.: Miként emelhetjük gazdaságunk jövedelmét? 1875. — Balás Árpád és Soós Mih., Hartinger után: Gazdasági táblák 1875 (Színes képek, 8 tábla, 2r.; népiskolák stb. számára); Barkassy stb.: Gazdasági szemle a bécsi közkiállítás 1875 (344 l.); Erdy Fülöp, Wecckerlin után: Angol gazdasági rendszer 1848; 2. kiad. 1857; Török Ján.: Alesúth gazdasági tekintetben 1844 (Buda). — Gyürky Ant.: Cselédbarát. B.-Gyarmath, 1856; Kenessey Kálmán: Gazdasági cselédjeink állandósítása 1874. — Hideghéthy Ant.: Figyelmeztetések mezőgazdaságunk körül és a gazdasági tanintézetek érdekében 1862; Szorzon Pál: Hazai gazdasági tanintézetek szervezése. 1869. — Letenyey L. és Miskolczy S.: Kártékony állatok s ártalmas növények kiirtása 1865 (118 l., 143 ábrával). — Kleiu Gusztáv s Török János, Dombasle után: Okszerű gazdák naplója 1846 (36 ábrával).

II. Mezőgazdasági munkák: a) **Mezőgazdaságtanok:** Balásházi Ján. (Tanácslatok. S. Patak, 1829); Galgóczy Kár. (Gyám- és vezérkönyv. 1855; 4 köt.); 1865 (Mezei gazda. I. II. Utóbbi — Allattenyésztés — 4. kiad. Reischer Endre által); Korizmic, Benkő és Morócz, Stephens Henry után 1855—6 (7 köt.); Leibitzer Ján. (Gazdasági könyvtár 1832—5. 10 köt.); Lónyai Gábor, Pabst után 1852—4 (3 köt.); Magda Pál (1833, S. Patak); Mannó Alajos, Schlif után 1845 (L. Tóthfalusi); Pethé Ferenc (Pallérozott mezei gazda) 1805; Staut Józ. 1831 (Kassa); Tóthfalusi Miklós, Schlif után 1853 (3. kiad. Lásd: Mannó). — **Ide járul:** **Mezőgazdatiszt** Reischer Endrétől, Paczig után, 1864. — b) **Különböző tárgyú mezőgazdasági munkák:** Barla Szabó József: A m. mező- és erdőgazdatisztok helyzete 1875; Barsi Józ., Liebig után: A mezei gazdaság jelen állapota, mint a tudomány közhasznúságának bizonyossága 1862; Galgóczy Kár.: Magyarország stb. mezőgazdasági statistikája 1855; Gyürky Ant.: Tagosítás s tagosított birtok rendezése 1853; Hajós Sándor: A mezei gazdaság különös formája és annak rendes számolása 1819 (Sz.-Fehérvár); Halász Gábor, Ditz után: A magyar mezőgazdaság, kritikailag 1874 (418 l.); Havas Józ. Utazás Német-, Francia- és Olaszországban mezei gazdaságot, főleg bor- és selyemtermelés érdekében 1856; Keleti Kár.: A m. mezőgazdaság 1867 (19 l.); Kiss László: Mezőgazdasági értéktéstan, 1857; Péterffy Józ. (Jágocsi): Segéd tudományok mezei gazdák számára 1861 (7 füz.); Török Sándor: Gyakorlati útmutatás a mezei gazdaság nemesisítésére 1856 (87 l.); Turonyi Pál: Mezőgazdasági nézetek és adatok 1862.

III. Földművelés: a) Galgóczy Károly 1845; Koppe után (állattenyésztéssel, 3. kiad., 619 l.) 1863; Grubicz Géz, Rendu Viktor után 1876; Kis Balint 1847 (Népisk.); Kocsy Dániel, Protz után 1855 (Vesz-

e korig gyenge lábon áll. Kevés munkát foglal magában az egész; azok is — egy-kettő kivételével — olyanok, melyek alig bírnak némi jelentőséggel.

Érintett kivételt képezi a géptan (erőműtan) irodalma, mely a természettanival korra s terjedelemre nézve egyenlő, mennyiben a természettan mint egész a géptant mint részt magában foglalja. Azonban ezzel is, mint külön álló irodalmi szak-

prém); Varju Istv., Babó L. után 1856 (Népkisk.). — b) Bajnok Ant., Hamm után: Földművelési vegytan, földisme és trágyatudomány katekizmus 1851. (Lásd: Pethe); Balogh J.: Az ekéről 1836; Bátky Károly: Fűtőhomok megfogása s használása 1842; Érkövy Adolf: Homokkötés 1846; gr. Festetics Béla: Vegytrágya haszna 1862; Pethe Fer., Humphry Davy után: Földművelési chemia 1815 (Bécs. Lásd: Bajnok); Sporzon Pál: Talajisme 1865 (251 l.); Vedres Istv.: A sivány homokság használtatása 1825 (Szeged).

IV. Házi gazdaság: a) Fáy András: Hasznos házi jegyzetek 1833; 1851 (3. kiad., 2 köt. XXVI. 404 l.); Fénix Farkas: Magyar gazdasszony 1850 (Győr); Kis Bálint: Női-tan 1847; Majer István: Jó házi gazda 1848 (Vác); Környei Ján.: Jó magyar gazdasszony 1858 (?); Medve Imre: Magyar gazdasszony teendői 1864 (332 l.); Nagyváti János: Magyar házi gazdasszony 1820. — b) Szakács-ság. Ide tartozó könyvek, mult (XVIII.) századból: Szakács mesterség könyveskéje 1763 (Kassa; 219 l.); Szakács-könyv 1735 (N. Szombat; 12r., 196 l.); Új szakács-könyv 1795 (208 l.). — Jelen (XIX.) században hasonló könyvek szerzői, illetőleg címei: Ciffray Istv. 1840 (6. kiad.); Dolesko Teréz (Rézi néni): Szegedi szakács-könyv 1876 (Szeged); Hüppmann Ant. 1864; 1875 (316 l.); Király Mari 1864 (Kis szakácskönyv; Lauffernél ily cím alatt u. a. szerzőtől: Házi barátnő); Máté Ján.: Debreceni szakácskönyv. Bővítette Somlyai Julia. 1864 (Debrecen; 232 l.); Németh Zsuzsánna 1853 (4. kiad.); 1867 (1044-féle étel; XVI. 328 l.; 80 kr.); Rézi néni (Lásd: Dolesko); Somlyai Julia (Lásd: Máté); St. Hilaire Jozéfa: Szakácskönyv; átdolgozta Vörös Mari 1875 (410 l.); Valódi szakács-ság 1851 (3 kiad.; 544 l.; 6. kiad. 1862: Kiliánnál); Vörös Mari (Lásd: St. Hilaire); Zelena R. 1861 (4. kiad.); Zemplényi Antónia 1863 (képekkel; 579 l.; ára 2 frt. 20 kr.; Lampelnél). — c) Szobafűtés: Horváth Zsigm.-tól 1875 (ábrákkal).

V. Állattenyésztésről írott munkák: Galgóczy Károly, Koppe után 1863 (földműveléssel; l. ezt); Nagyváti János: Magyar praktikus tenyésztő 1822. — A.) Emlősökről: Tormay Károly: Hasznos házi emlősök korának fogaikról megismerése. — a) Juhtenyésztésről: Angyalfi Mátyás (Juhászkaté) 1830; Balásházy Ján. 1833 (S. Patak); 1827–33 (Gyűjtemény. 2 köt. Kassa); Reischer Endre 1864; Sporzon Pál, Mentzel után 1864 (Buda). — b) Lótenyésztésről: Kodolányi Ant. 1818 (Falusi könyvtár. XVIII); Tolnai Sánd. (Lovak termete s hibáik megismerése. Pozsony s Pest, 1804.). — c) Marhatenyésztésről: Engelbrecht Károly 1875 (2. kiad., 50 ábrával); Kégly Sándor 1874 (Falusi könyvtár. X.); Máday Izidór 1874; Pethe Ferenc 1814 (Bécs). — d) Sertésenyésztésről: Dely Mátyás 1876 (Falusi könyvtár. VI. XXI; 136 és 168 l.). — e) Vadászatról: Adrássy Mano gr. (Hazai vadászatok)

kal, századunk 40-es éveiben találkozunk először. Molnár István sárospataki tanár t. i. 1841-ben bocsátotta közre „Rövid erőtan vagy Mechanika elemei” című munkáját; jöllehet ez, mint szerző „Természettanának” második része is, megjelent „Az erők tudománya” cím alatt.

Tetőpontját műtani irodalmunk mai napig Petzval Otto, egyetemi tanár „Erő- és géptanában” érte el; mely jeles munka 5 kötetben 1861—63-ban jutott világ elé Pesten. Fájda-

1856; Lázár Kálmán gr. (Természetbuvárok és vadászok évkönyve. I. évf. 1866; képekkel. 258 l.); Névtelen (Gyakorlott vadász. N.-Szeben, 1842); Ölvedy Kár. 1876; Pák Dienes 1822 (2 köt.); Szalbek György. Hioven után 1854; Vadászrajzok 1863 (443 l., Lauffernél); Vadász-műszótár 1876 (Német-magyar s m.-n., magyarázattal). — B.) **Baromfi-s haltenyésztésről**: Beniczky Irma: Tollasok világa (ápolása s tenyésztése) 1875; Grubiczy Géza: Tyukászat 1874 (123 l., 42 ábra); —: Baromfi-tenyésztés 1875 (2. kiad. 219 l., 56 ábra); Kenessey Kálmán: Hazai halászat 1869 (52 l.); Kriesch, Kenessey és Tasner: Halaink és haltenyésztésünk 1869 (235 l.). — C.) **Rovartenyésztésről**: a) Méhészettről: Czövek Istv. 1816; Demeter Ján. 1867; Farkas Mih. 1876 (3. kiad. Falusi könyvtár I.); Hradtzky J. 1862 (Kerti gazdaság könyvtára IV.); Korbuly Ján. 1850; Márton Gábor 1816 (Győr); Paradeyzer Laj. 1877. (Arad); Pethe Fer. 1814 (Bécs), 1817 (Pest); Rodiczky Jenő 1876; Ságghy Mih., Dziezon után (Méhész-naptár) 1856; Sebes Kár. 1874 (88 l., 24 ábra; más: 32 l., 7 ábra); Tóth Imre 1874 (221 l.); Vajda Péter 1835 (Fordítás). — b) Selyemhernyó-tenyésztésről: Aron Ede 1874; Bándl Ján. 1856 (15 l.); Lukácsy Sándor 1857; Péterfi Józ. (Jágocsi) 1856; Wukasinovics Ant. 1869.

VI. **Növénytenyésztési magyar irodalom**: Balás Árpád: Mezőgazdasági növénytermelés 1876 (472 l.); Katona Dénes: Növényhonosítás 1854; Nagyváti Ján.: Magyar praktikus természet 1821; Péterffy Józ. (Jágocsi): Gazdasági növényélettan és Hooilrenk szőlőmivelési s gyümölcsészeti rendszere 1862 (227 l.).

a) **Kertészettről** itak: Farkas Mih. 1876 (408 l.); Galgóczy Kár. 1854; 1874 (3. kiad. 285 l.); István bácsi (Majer István) Metzger után: Ügyes Mari, a kis konyhakertész 1863; Névtelen (Kertész, önmaga tapasztalásából 1824, Kassa); Pecht J. A. (Konyhakertész. Kassa, 1834); Tóthfalusi 1847 (A magyar gazda, mint kertész).

b) **Gyümölcsfa-tenyésztésről**: Domitrovics A. F. 1853 (58 l.); Egri Ant. 1852 (Pozs.); Fejér György 1812 (Buda); Girókuti Fer. (Magyarország gyümölcsészete színezett rajzokban, 1864; 6 füz., 24 kép); Kacziányi Nándor 1865; Katona Dénes (Szelid gesztenyefa, borok királya, thea. indigo. S. Patak, 1850; Gyümölcsfák nemesítése és dinnyészet 1853); Kovács Józ. (Gyümölcsfa-ültetés, nyelés stb.) 1861; Oláh Ján. 1854; Szép Fer. 1857.

c) **Fanevelésről, erdészetről**: Bedő Albert: Erdőör vagy az erdészet alapvonalai 1874 (241 l., 92 fametsz. Ara 3 fr.); Beiwinkler Kár.: Erdőgazda 1853; Erdőérték kiszámítása 1855; Bertalan Istv.: Fatenyésztés 1854 (14 l.); Fekete Laj.: Erdőérték-számítás 1874 (Selmec); Fuksz Emil: Fanevelés 1874 (87 l.); Lukácsy Sándor: Az alföld befásítása

lom, hogy az a magyar irodalom hasonnemű termékei közt, nagyszerűségében, mind ez ideig egyedül áll.

Okát azon termékeltelenségnek, melyben műtani s kereskedelmi irodalmunk folyvást sínlődik, nem lelhetjük máshol, mint nyomasztó nemzetgazdasági viszonyainkban, különösen a vámpolitikában, mely megengedi, hogy a külföldi iparcikkek hazánkat eláraszthassák s a honi műszorgalmat megbénítsák.

1864; Fatenyésztés 1871 (Vác); Névtelen: Erdei és vadászati kalendárium 1855 (Kassa. 4r. 65 l.)

d) **Szőlőművelésről** (ez, és más címek alatt: **borászat, pincegazdászat, pincekönyv, vincerétek könyve**): Balásházi Ján. 1856 (XXIII. 259 l.); Fábian Józ., Chaptal után 1805 (Veszprém; nagyobb munkája után 1813—4. 2 köt., 21 táblával); Gaál Alajos 1856; Gyürky Ant. 1856; 1860; 1857 (Szőlőszeti s borászati közlemények. I. évf. 6. füz.); Katona Dénes (Borok királya. L. Gyümölcsfa-tenyésztés); Kemény István 1867; Molnár István 1876 (2. kiad.); Nyáry Fer. 1876; Parragh Gábor 1864 (304 l.); Perlaky Mih. 1874 (fametszetekkel); Schams 1836—7 (Buda; 2 füz.); Simon Vince 1869; Simonyi György, Hooibrenk után 1862; Stáncsay Jenő, Beyse után 1861; Szabó Dávid 1855; Tersánczky Józ. 1874 (N.-Kanizsa; 71 l., 10 ábra).

e) **Egyéb növények tenyésztése s nemesítéséről: Buza-vetőmagról:** Kenessey Kálmán 1874. — **Dinnyéről:** Csanády Istv. 1867; Girókuti Fer. 1866; Hoitsy Miksa 1857; Katona Dénes (L. Gyümölcsfa); 1862 (3. kiad. Kerti gazdaság könyvtára. III.); Szontagh Guszt. 1843 (Miskolc); 1854 (Pest). — **Dohányról:** Bátki Kár. 1837; Gulácsy Imre 1865 (Debrecen; 92 l., 35 ábra); Szontagh Gusztáv 1846 (Buda). — **Kereskedelmi növényekről:** Katona Dénes (L. Gyümölcsfa); Reischer Endre 1864. — **Rétfüvek, takarmánynövényekről:** Cselkó Istv. 1874; Farkas Mih. 1864 (Falusi könyvtár. III.); Kléh Kálmán (Hannoveri rétöntözés) 1874; Meiszner Ernő (bajor, württembergi és bádeni rétművelés) 1874; Török Ján. 1840 (Buda).

VII. **Gazdászati folyóiratok** (általában): a) **Hetiek, haviak:** Erdélyi gazdasági egyesület havi füzetei (Szerk. Finály Henr. 1—6 füz. Kolozsvár) 1856—7; Erdélyi gazda 1869—1877 (Kolozsvár); Falusi gazda. (Szerk. Fényes Elek. I. II. évf. 16 füz.) 1856—7; Felső-magyarországi népgazda 1874—1877 (Kassa); Felvidéki közlöny (Kiad. a Nógrádi gazdasági egyesület. I.—III. évf.) 1862—4; Gazdasági értesítő. Szerk. Mokry és Graffay 1870—77 (Temesvár); Gazdasági néplap 1876—7 (Pécs); Gazdasági lapok. (Az Országos magyar gazdasági egyesület közlönye. Szerk. Morócz Istv. XXIX. évf. Hetilap) 1848—1877; Gazdasági tudósítások (Szerk. Kacs Kovics Laj. Buda) 1837—41. Gyakorlati mezőgazda 1872—77 (Magyar-Óvár); Haladó gazda (Szerk. Molnár Laj. I. évf., ½ havi lap) 1877; Közlemények a Debreceni gazdasági egyesület köréből 1873—77 (Debrecen); Magyar gazda (Szerk. Kacs Kovics Laj. és Török Ján.) 1841—48; Mezei gazdák barátja (11 köt. Szerk. Angyalffy Mátyás) 1824—30; Nemzeti gazda (Szerk. Pethe Fer. Bécs és Pest; 9 köt.) 1814—18; Rohonczy közlemények (Szerk. Vállas Ant.) 1841.

b) **Évkönyvek:** Erdélyi gazdasági egyesület évlapjai (I. II. füz. Ko-

Ide járul, hogy a magyar ember inkább mezeti gazdasággal foglalkodott mindig s az ipart s kereskedést többnyire idegen ajku honfitársainak engedte át, kiktől szakmáikban a magyar irodalom előmozdítását várni nem lehetett. Végre mőítani s kereskedelmi szakiskolák alig vannak nálunk: a létezők sem mind magyar tannyelvűek. Innen érthető, hogy e két szak magából, a különben oly szapora tankönyvirodalomból is, csak itt-ott képes valamit fölmutatni ¹⁾).

lozsvár) 1854—6; Gazdasági füzetek. (Szerk. Érkőv Adol. I. 758 l.) 1862; Heves megyei gazdasági egyesület évkönyve 1854—64; Kolozsmonostori m. kir. gazdasági tanintézet évkönyve 1869—72. (I. évfolyam. Szerkesztő Kodolányi Ant. Kolozsvár) 1872; Országos magyar gazdasági egylet évkönyve. (I. füz. 1860-ról) 1861; Pozsonymegyei gazdasági egyesület évkönyve. (Szerk. Czilchert Róbert és Földes Gyula. I—IV. Pozsony) 1862—66.

VIII. Kertészeti s egyéb külön-gazdászati folyóiratok: a) Kertészeti füzetek (I—XV. füz. Szerk. Entz Ferenc) 1854—57 stb.; Kertészetiünk (I—III. évf. Szerk. Lukácsy Sándor) 1863—6; Kertészgazda (I—IX. évf. Szerk. Girókuti) 1865—73; Kerti gazdaság (Szerk. Lukácsy Sánd.) 1857—9; Magyar kertész (Szerk. Kodolányi Ant.) 1863. — b) Földmívelési érdekeink (Mező- és erdőgazdasági képes hetilap. Szerk. Máday Izidor. 5 évf.) 1873—77. — c) Borászati naptár 1866. 1870 (Szerk. Gyürky Ant.); Borászati lapok (Hetilap; szerk. Gyürky Ant.) 1861; Székesfehérvári borászati lapok (I. II. évf. Szerk. Tóth Istv.) 1862—3. — d) Erdőszeti lapok (I—XVI. évf. Szerk. Divald Adolf és Wagner Kár. Selmec) 1862—77. — e) Vadász- és versenylap (Szerk. Bérczy Kár., utóbb gr. Lázár Kálmán. (I—XX. évf. $\frac{1}{3}$ havilap) 1857—1877; Sport 1877 (Kolozsvár). — f) Belgazdasági kis közlőny (5 füz. I. $\frac{1}{2}$ évf. Szerk. Lukácsy S.) 1857; Magyar gazdasszonyok lapja. (?) — g) Közlemények az állat- és növényhonosítás s nemesítés köréből 1875—77; Gallus. Közlemények a baromfi-tenyésztés és nyulászat köréből 1877; Magyar méh 1877 (Buziás).

¹⁾ Mőitani irodalmunk termékei:

I. Általános s vegyes tárgyauk: a) Joó J.: Nézetek a magyar nemzet miveltiségi és technikai kifejlési tárgyában 1841 (Buda). — b) Bardócz Laj.: Feltedezések és találmányok története 1865; Freesckay Ján.: Találmányok könyve. I. köt. 1876; Jánosi Fer. és Salamon Fer.: Találmányok könyve 1857 (1. füz.). — c) Szakközlőnyők: Alföldi iparlap 1875—7 (Szeged); Anyagi érdekeink Az országos magyar iparegyesület közlőnye. Szerk. Mudrony Soma 1871—77 (Új folyam, 7 köt.); Építési ipar 1877 (I. évf. Szerk. Ney Béla); Haladás. Ipar- és kereskedelmi lap. Szerk. Kohonyi Géza 1862—3; Házi ipar lapja. Kiad. a Központi házi-iparegyelet. 1877 (1. évf.); Hetilap. Nemzeti iparegyelet közzege. Szerk. Vállas Ant., majd Fényes Elek 1845—8; Heti lapok. Szerk. Joó J. 1833 (Eger); Iparosok lapja. Szerk. Galgóczy Kár. 1861; Ismertető. Szerk. Borsos Márton 1848—40 (Buda); Kémlő (Gazd., ipar., keresk. folyóirat). Szerk. Balla Kár. 1836—7; Magyarország anyagi érdekei. Szerk. Szathmáry Kár., utolsó évben egymásután: Halász Imre, Matlekovic Sán-

2. §.

Kereskedelmi irodalom.

Már a műtani irodalom tárgyalásánál volt szó kereskedelmi irodalmunk csekélységéről is s egyszersmind előterjesztve az okok, melyek mindkettő keletkezését hátráltatták s fejlődését gátolták.

dor. 1865—9; Merkúr 1843—5; Műipari lapok 1874—6; Műegyetemi lapok 1876—7; Typographia 1869—77.

II. **Erőműtan** (géptan, mechanika): Bardócz Laj. 1874 (350 l., 225 fametsz.); Horváth Ign. 1874 (I. Kinematika I.); Molnár Istv. 1842 (S.-Patak); Petzval Otto 1861—3 (2 köt.); —: Kézikönyv mezei gazdák, gépészek, mozdonyvezetők és fűtők számára 1869; Thüringer Ambró 1854.

III. **Kézműtan**: a) Gergelyfi András 1809 (Pozsony); Keszler Károly 1846 (Buda); Márki Józ. 1872 (Népiskolák könyve. 5. kiad. III. rész); Mokri Benj., Möller után (Európai manufaktúrák. fabrikák művei) 1818; Soltész Dani 1846 (Népiskolák számára). — b) **Házi ipar** könyve Kubinyi Lajostól 1876—7. — c) **Ruhaszabás**: Guszttrinyi Sándor: Nőruhaszabási műtan 1861 (Debrecen, 1. füz.); Király Mari: Házi barátnő (Útmutató hölgyek számára a ruhamintarajzhoz s készítéshez) 1864; Kis és Jámhor: Férfiruha-szabáskönyv 1858 (8 l., 3 divatszabás, 3 divatkép, 1 mértéktábla; ára 8 frt. — Magyar és Müller bizománya.) — d) **Szeszgyártás** Mittermayer Frigyesztől 1863.

IV. **Építészet** (építés tudománya): a) Beregszászi Pál 1819. 1824. 1846 (3 rész); Schnedár Ján. 1862; 2. kiad. 1870 (Bécs); Spindelhuber Edvárd 1846; Varga József. Gabriely után 1866. — Landgráf Ádám: Habán fedél, szalma-agyagból 1772 (Soprony. — Jelen jegyzékben ez a legrégibb műtani munka). — b) **Vízépítészet**: Beszédes Józ. : A magyarországi hydrotechnikából 1831; Kolozsvár-gréci csatorna 1839; Bodoki, Humphreys és Abbot után: Folyó- s csatornavíz mozgása 1868; Budapesti csatorna-rendszer (Előterjesztés) 1873; Gáthy István: Vízszabályozás 1839; Budapest árvíz-mentesítése 1840; Győry Sándor: A budapesti állóhíd építéséről 1832; Reitter F.: Duna-szabályozás Buda és Pest között 1865; Sasku Károly, Paleocapa Péter után: Tiszavölgy rendezése 1846. — c) **Földépítészet**: Acsády Sandor 1868 (Marmaros-Sziget). — **Útépítészet**: Baldácsy Ant.: Alföldi úthálózat 1871; Hieronymi Kár.: Közlekedés 1868; Kőutak föntartása 1868; Kovács Fer., franciából: Útak és utcák 1778 (Pozs.); Mihálik J.: Kongó-tégla-utak 1868; Petzelt Józ. 1847 (Könyomat); Schaeck Kár.: Földszurok és annak használata 1870. — e) **Vasútiak**: Broda Lipót: Jelentés a Keleti vasút-társaságról 1874; Csuka Sándor: Vasút-kisajátítás 1875; Lintner Imre: Vasútisme 1876 (Általános rész); Némethy I.: Keskeny vágányú vasútak 1872; Szabó Gyula: keskeny nyomú vasútak 1874; Szabványtervei, a m. kir. államvasútnak, é. n. (2r. 8 köt.); Szily Jenő: A svábhegyi fogaskerekű vasút 1875.

V. **Gyorsírázat**: a) **Tankönyvek**: Fenyvessy Adolf 1863 (92 l.; középtanodai 13 l.); 1874 (4. kiad.; 73 és 40 l.); Gászner Laj. 1861 (36 lap; 2. kiad. 62 l.); Gáti Istv. 1820; Gyurits Ant. 1844; Nagy Mikl. 1862 (Buda; 28 l.); Nagy Sándor 1875 (32 l.). — b) **Lapok**: Gabelsberger Gyorsíró 1877; Gyorsírázati lapok 1864—72; Győri gyorsírók közlönye 1875—77; Kezdő gyorsíró 1876—7; Magyar gyorsíró

Hanem a mi ott mondva van, azt sokkal inkább mondhatni kereskedelmi irodalmunkról, mely még most úgy szólván csak bölcsőjében vagyon. Mind az, a mit birunk, két munka kivételével, nem egyéb, mint kereskedelmi számvitel, kereskedelmi törvény.

Legelső magyar munkáknak tekinthetők e téren Pick Dávid Kereskedelmi könyvvitele (1851) és Finály Henrik Kereskedő számvetése (1853).¹⁾

3. §.

Régészeti irodalom.

Régészet alatt széles értelemben értjük általán a régi- (ó- és közép-) kori régiségek ismeretével foglalkodást. Itt azonban a roppant terjedelmű ismeret-világból csupán a műrégiségek, köz- és magán-életbeli szokásokra és a vallásra fordítjuk figyelmünket; s azért a nyelvtanok, szótárak, műfordítások, földrajzok, történelmek stb. irodalmait mellőzzük, u. m. a melyek illető szakokban, ott inkább helyökön lévén, már előfordultak. Ellenben az oklevél- és kortanokat, mint hasonlólag régiség-tudományokat, befoglaljuk.

A kijelölt tárgyak magyar irodalma szerény körben mozog.

1870—77; Gyorsírázat 1862—3 (Szerk. Szombathy Ignázt.) — c) **Évkönyv** 1867 (Szerk. Feuer László; 29 és 18 l.). — d) **Történet** Szombathy Ignáztól Noe Henrik után 1868.

VI. **Műtani különfélék:** a) **Bányászati és kohászati** lapok. Szerk. Péch Ant. 1869 (I. évf.); — — Szerk. Kerpely Ant. 1868—77 (X évf., Selmec); Kerpely Ant.: **Vaskoházat** 1873 (Selmec); Zsigmondy Vilmos: **Bányatan** 1865 (I. rész. Kutatás, fűrés, artézi kutak; 197 ábrával). — b) **Fényképészet:** Temesváry László 1863; Tóth Mike 1875. — c) **Nyomdászat.** Ballagi Aladár: **A magyar nyomdászat története** 1877. — d) **Táviradók** Magyarország területén 1876 (4r. 127 l., 4 graphikai táblával); Székely Istv.: **Táviradai gép- és kapcsolástan** 1876; **Távirászati közlemények** 1870—77 (8 évf.); — **rendeletek** tára 1870—77 (8 évf.). — e) **Tűzoltás** körül tett tapasztalatok, Széchenyi Ödöntől 1864.

¹⁾ **Az egész kereskedelmi irodalom,** ide nem számítva a jogot, mely a jogi szaknál fordul elő. — **ekkép áll:** a) **Kereskedelmi tudományok** vezérfonala (Kereskedők kézi könyve) Herich Károlytól 1876 (199 l.); **Kereskedés-tudomány** Katona Elektől 1838 (Lásd ismertetését: Athenaeum, 1838: 42. sz.). — b) **Áruisme,** általános, Rösler Miklós és Schandl Sándortól 1863 (330 l.). — c) **Irálytan** (levelező): Hanzély Ferenc 1876 (2. kiad.); Hevesi Lajos 1864; Machik Józ. 1866 (Levelező 80. Irálytan 528 l.). — d) **Könyvvitel** (Lásd: Mennyiségtan 124 l.). — e) **Docksrend-szer** s annak alkalmazása a budapesti közraktárakra, Maygráber Ágosttól 1865. — f) **Évkönyve** a budapesti Kereskedő ifjak társulatának. Szerk. Mayer Miksa 1872—6 (5 évf.). — g) **Budapesti áru- és értéktőzsde** árjegyzései 1873—7; Nagyvárad **közvetítő** és hirdető 1877.

Kevés művelő, kevés mű; minthogy kevés az érdek is, melylyel a magyar közönség s általában az emberiség oly tanok iránt vi-seltetik, melyeknek tárgyai a sirok országából valók.

Mint műrégészeti író, elsőnek említhetjük Molnár János kanonokot, ily című munkájával: „Régi jeles épületek, 9 könyv. Nagyszombat, 1760.“

E zsenge után egy századig időnként föl-föltűnt ugyan egy két műrégészeti dolgozat, részint külön kiadva, részint tudományos folyóiratokban közölve: mindazáltal az egész irodalom csak sínlődött; mi a főnebb mondottak szerint másképp nem is történhetett.

Hatalmas mozgató erők kellettek itt, hogy a holtak félig holt irodalma valódi életre ébredjen: és oly körülmények, melyek amaz erőket tetterre indítsák s munkájokban ne háborgassák.

Ily erőkkal rendelkezett az ország által hatalommá emelt Tudományos akadémia s több lelkes hazafi; és ily körülmények voltak: az ország nyomasztó közviszonyai 1848 után.

„Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?“ Jól esett a nemzetnek a nagy elődök hamvaihoz fordulni s mintegy azok dicsőségében s társaságában keresni vigasztalást s kárpótlást, a midőn „megnehezült az idők viharos járása fölöttünk.“

Mely nemzeti hangulatnak érintett polgártársaink s a t. Akadémia az által felelték meg, hogy 1859-ben „Archeologiai közlemények“ cím alatt magyar műrégészeti buvárlatokat kezdetek közrebocsátani, és pedig oly sikerrel, hogy 10 év multával még más két testvér közlőnyre lett szükség, melyek „Archeologiai értesítő“ és „Magyarországi régészeti emlékek“ neve alatt 1869-ben szintén megindultak s mind a három mai napig folytatja pályáját.

E csaknem 20 évi törekvés után műrégészeti irodalmunk még mindig első (a gyűjtés) korszakában van ugyan: ámde ily haladás mellett bizton várható, hogy nem sok idő múlva bekövetkezik annak második (a rendszeres műrégészeti munkák) korszaka is.

Kitünőbb műrégészeink: Rómer, Henszlmann, Ipolyi, Érdy.¹⁾

¹⁾ **Műrégészeti irodalmunk termékei:**

I. Általános munkák: a) Műrégészeti **kalauz**, Rómer Flóristól 1866 (2r., 404 fametszvénynyel). — b) **Magyar régiségek**, Kis Bálinttól 1839 (3 rész); Szekesfehérvári ásatások eredménye, Henszlmann Imrétől 1864 (2r. 226 l., 9 rajztáblával); Rómer Flóris: A Bakony; természet-

Hitregetanainkat (mythologia) megszámálhatjuk ujjainkon. Itt nyolcnál többet nem bírnak bemutatni. Köztük egy magyar, egy finn, a többi görög-római tárgy. Eredeti s legnagyobb szerű a magyar, **Ipolyi Arnold** püspöktől.¹⁾

Oklevél- és kortani irodalmunk egy-egy darabból áll; és így e két szakbeli irodalomról nem is szólhatunk, miután valamint erdőt egy fa, úgy irodalmat egy könyv, bármily jeles legyen az, nem képez. Azonban érintett két munkát, mindegyiket a maga nemében, méltó kezdeteül tekinthetni az azokat előbbutóbb követendő elmetermékek hosszabb vagy rövidebb sorának, — oklevéltani, illetőleg kortani irodalmunknak.²⁾

rajzi és régészeti vázlat. 1860 (Győr). — c) **Erdély régiségei** Kővári Lászlótól 1852. — d) **Görög régiségtan** Fojtényi Jánostól 1852 (Győr), Garda Józseftől 1862 (Kolozsvár). — e) **Római régiségtan** Belák Józseftől 1851, Hindy Mihálytól 1849. — f) **Encyclopaedia**, „A classica philologia encyclopaediája“ Telfy Jánostól 1864.

II. Külföntélek. a) **Cimer:** Csatári János (1730–1782): *Ars heraldica* avagy Cimerekről való tudomány (Kézirat. Lásd: Horányi Nova memoria); **Ivánfi Ede:** Magyarország cimerei 1869–73 (2 füz., szin. táblákkal). — b) **Épületek.** Henszlmann Imre: Kassa ónémet templomai 1846; **Ipolyi Arnold** püspök: Középkori építéset Magyarországon 1862; **Knauz Nándor:** A budai várpalota kápolnája 1862; **Molnár Ján.:** Régi jeles épületek 1760 (N. Szombat). — c) **Pecsét.** **Czobor Béla:** Magyarország hatóságainak pecsétjei 1872. — d) **Pénz.** (Erem): **Csatári Ján.:** *Scientia numismatica*, avagy pénzekről való tudomány (Kézirat. Lásd: Horányi Nova memoria, és főnebb: **Cimer**); **Erdy János:** Erdély érmei 1862 (4r. 186 l., képtárral); — **Szerb** zsupánok, királyok és cárok pénzei 1843 (Buda); **Rupp Jakab:** Magyarország pénzei 1841–6. (Buda. I. korszak latinul, II. korszak magyarul). — e) **Sir.** **Réső Ensel** Sákcor: Árpád sirja 1862 (5 rajzzal); — **Atila** sirja. 1864.

III. Régészeti közlönyök: Archaeologiai értesítő. 1869–76. Kiad. a M. akadémia. I–VII. köt., szerk. **Rómer Flóris**; VIII–X. köt., szerk. **Henszlmann Imre**, előbb **Ortvay Tivadarral**, majd **Nyáry Alberttel**; **Archaeologiai közlemények** (Hazai emlékek ismertetése. Kiad. a M. akad. 1858–76. (I–X. köt.); **Győri történelmi és régészeti füzetek.** Kiad. **Ráth Károly** és **Rómer Flóris** 1861–9 (I–IV. füz.); **Magyarországi régészeti emlékek.** Kiad. a M. akad. 1869–76. (3 köt.); **Történelmi és régészeti értesítő.** Szerk. **Miletz Ján.**, kiad. a Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat. 1875–6 (2 évf.). — **Philologiai közlöny** 1871–2. (I. II. évf.); szerk. **Bartal** és **Hóman**); **Egyetemes philologiai közlöny** 1877. szerk. **Heinrich** és **Thewrewk**.

¹⁾ **Mythológiákat** irtak: **magyart** **Ipolyi Arnold** 1854 (Pozsony); **görög-római:** **Báttaszéky Laj.** 1864, **Császár Fer.** 1844, **Kis Ján.** 1805 (Pozs.). **Peregriny Elek** 1845; **Simonyi Zsigm.** **Coix** után 1877 (Ehhez van kapcsolva **Simonyitól** a **finn is**), **Stoll Vilh.** után **D. S.** 1864.

²⁾ **Oklevéltan.** **Perger Ján.:** Bevezetés a diplomatikába 1821; **Dékány István** 187. (Kecskemét: könyomat). — **Kortan** **Knauz Nándor** 1877.

XX. SZAK.

Vegyes tartalmuak irodalma.

1. §.

Ismekör (encyclopaedia).

Vegyes tartalmu irodalmi termékek: az ismekörök, időszaki közegek (kivevén a szakközlönyöket) és a naptárak^{1).}

Ismekör alatt különböző szakbeli ismeretek körét vagy egybefoglalását, együtt előadását értjük; s a mint a külön ismeretszakok (tudományok)-nak csupán meghatározását (definitio), fő- és alágait, forrásait, alapelveit, szóval: szervezetét (alakját) adjuk elő, vagy pedig a helyett azoknak tartalmát (anyagát) közöljük, — a szerint vagy alakí az ismekör, vagy anyagi; utóbbi ismét vagy szak-, vagy betürendes lehet^{2).}

Nálunk **Apácai Csere János** volt az első, ki ismekört irt s azt *Ultrajektomban* (1653) sajtó alá bocsátotta. Ez szakrendes anyagi ismekör, melynek szakai egymás közt szoros összefüggésben állanak. XI részt foglal magában^{3).} Sajnos, hogy az abban előforduló állítások nagyobb része, legalább mai nap már, a képtelenségek országába tartozik.

Ily szakrendes anyagi ismekört hozott még létre, de csaknem 2 század elteltével, **Nyíry István**, sárospataki tanár, 1829—36-ban. — Nem különben ide tartoznak a nép vagy az ifjuság számára irott, több vagy kevesebb tantárgyat magokban foglaló könyvek; minők például: **Edvi Illés Pál** „Első oktatásra szolgáló kézikönyve“ (1837), **Warga Ján.** „Vezérkönyvének“ II. kötete: „Az elemi tanulmányok alapvonatai“ (1838); újabban a **Márki és Zimmermann** által szerkesztett „Népiskolák könyve“, valamint **Bánhegyi István**, **Toldy László** stb. hasonló műveik.

¹⁾ Részen ide tartoznak: a családi, nép-, ifjusági és gyermekirodalmak is, melyeket azonban jelen szak 5. §-e fog tárgyalni.

²⁾ Már az ismekör fogalma s nevéből értetik, hogy az anyagi ismekör csak rövid velősséggel adhat elő minden szakot. Amde épen ez teszi szükségessé az ismeköröket.

³⁾ I—III. *Philosophia*; IV. V. Szám- és mértan; VI. Égtan; VII. Földi dolgok (Természettani földrajz, Természettan, Természetrájk — Élet- és Lélektan, Egészség-, kór- és gyógytan, Állat-, növény- s ásványtan, két utóbbinál különösen a gyógyszerek ismertetése —); VIII. *Mesterségek* (Építészet, kül. vár-, város-építészet, Gazdászata); IX. *Történelem* (évrendes, krónika); X. *Erkölc-, jog-, vallás-, házi, egyházi, polgári társaságtan, tanügy*; XI. *Ker. hittan.* (L. X. Szak. 1. §.).

A betürendes anyagi ismekörök sorát, a Wigand Ottó által 1831—4-ben kiadott 12 kötetes „Közhasznú esmeretek tára“ nyitotta meg, szerkesztve Cherneneczký József, kidolgozva (a szerkesztővel együtt) 34 tudós által. — Ezt követte mai napig más 6, melyek közt 1 ifjúsági, — részint kiegészítő-sül, részint önállólag.

Alaki ismekört irtak Fejér György és Lánghy István; utóbbi Eschenburg szerint.¹⁾

2. §.

Hirlap-irodalom.

Időszaki közlegeink között, melyek vegyes tartalommal bírnak, első helyre tesszük a hirlapokat.

Különösnek tetszhetik, hogy irodalmunk ez ága, mely előbb soha nem létezett, s melyet nagyhatalomnak méltán nevez a világ, — éppen akkor (1780) lépett a magyar irodalom trón-

¹⁾ Ismeköri irodalmunkból ide tartozó munkák:

I. Szakrendes anyagi ismekörök: Apáczai Tsere János: Magyar encyclopaedia, azaz: Tudománytárkönyv, avagy: Minden igaz és hasznos böltségségnek szép rendbe foglalása. Ultrajektom, 1653; Győr, 1803. (Lásd: X. Szak. 1. §.). — Nyíry István: A tudományok özsvése. S. Patak, 1829—36. 4 köt. — Edvi Illés Pál, Waga Ján., Márki és Zimmermann, Bánhegyi. Toldy L. (lásd: Népirodalom. ifjúsági iratok).

II. Betürendes anyagi ismekörök (kor szerént): Közhasznú Esmeretek tára. 12 köt. Kiad. Wigand Otto. Pest, 1831—4; olesó kiad. (Heckenast-féle) 1844; Zimmermann Jak. és Nagy Márton: Ifjúsági ismeretek tára 1840 (Bécs; 4 köt.). — Vállas Ant.: Nemzeti encyclopaedia 1845—48. (A — J; 7 füz.) — Ujabbkori ismeretek tára 1850—5 (6 köt.) — Jelenkor 1855. — Ismerettár. Kiad. Heckenast. 1857—64 (10 köt.) — Egyetemes encyclopaedia. Kiad. Sz. István-társulat. Szerk. Török Ján. és Pollák Ján. 1859—76. 13 köt. (Kezdet s többi részek közt. terjedelemre nézve, nincs arány). — — Nemzeti óhajkép ide iktatom, hogy: vajha kimerítő, különösen magyar tárgyakat is kimerítő, ismerettárral bírnánk már egyszer!! A M. tud. akademia, mely annyi „Monumentát“ ad ki, ezzel állítana magának fári toronyként világító monumentumot!! — —

Ez óhaj, alig lön kifejezve, már is teljesülni kezd, néhány lelkes irodalmi férfiú közbenjárására, kik 1877. szept. elején egy a magyar közönség szükségait szemmel tartó encyclopaedia létesítésének élére állottak. A vállalat 600—900 ívre van tervezve, legalább $\frac{1}{3}$ részben hazai tárgy tartalommal, György Aladár szerkesztése mellett. 3—4 év mulva kell az egész munkának a nagy közönség kezei közt lenni.

III. Alaki ismekörök: Fejér György: A tudományok encyclopaediája rövid rajzolatban. (Tudományos gyűjtemény; Buda, 1818: 1. 2. füz.) — Lánghy Istv. Eschenburg után: A tudományok ismeretére tanító könyv 1827.

jára, midőn II. József a császári s királyi, osztrák és magyar, trónokat elfoglalá, ki — miként tudjuk — Magyarországon a német világ első korszakát megalkotta, de egyszersmind magával sirba is vitte.

Mindazáltal ebben semmi különösség nincsen; inkább mondhatni azt következetességnek. Abból ugyanis, hogy a böcs fejedelem a holt latin nyelv helyébe összes birodalmában élő nyelvet (egység okáért a németet) ültette, a magyar hazafiak részéről más nem következhetett, mint hogy az előttük nyitva álló téren latin nyelv helyett ők is a magyart használják. Különben a Bessenyei és társai által 1772-ben megindított mozgalom a magyar nyelv terjesztése körül ekkor (1780-ban) VIII. évét élte; s mi a hirlapírást illeti, német polgártársaink erre nézve is már előbb példát mutattak, kik Windisch szerkesztése mellett 1765-ben eresztették utnak Magyarországon az első német lapot.

Igy történt aztán, hogy Ráth Mátyás, később győri prédikátor, felsőbb helyről nyert engedély folytán, Pozsonyban 1780-ban az első magyar hirlapot „Magyar hirmondó“ cím alatt a Paczkó-féle nyomda útján megindította s 2 évig szerkesztette.

A „Magyar hirmondót“, mely 1786-ban megszűnt. követték nyomban a „Magyar kurír“ (Bécs, 1787) és „Magyar Merkurius“ (Pest — tehát első pesti lap! — 1788): majd, ugyancsak a mult században: „Hadi és más nevezetesei történetek“ (Bécs, 1789), melyből 1792-ben lett: „Magyar hirmondó“ (Szerk. Görög és Kerekes); végre — szintén ismételt címmel — „Magyar Merkurius.“ (Bécs, 1793).

Századunk, a XIX. század, hirlapjainak hosszú sorát **Kulcsár** István nyitotta meg 1806-ban „Hazai (és külföldi) tudósítások“ című vállalatával, s azt 1828-ig szerkesztette.

1798-tól kezdve 1830-ig csupán két hirlapja volt a magyar közönségnek: Kulcsár lapja s a „Magyar kurír“, mely 1834-ig állott fön.

1830-ban állott e kettő közé harmadiknak a „Jelenkor“, melyre és melléklapjára a „Társalkodóra“ engedélyt Kisfaludy Károly nyert ugyan, de mivel ez legott (1830-ban) el is hunyt, halála előtt lapját Helmezy Mihályra hagyta, ki azt nevezett évben megindította. A lap sajátlagos érdemei, hogy csinosb, tisztább magyar nyelvet terjesztett, nagyrészt helyesen alkotott új szókat hozott divatba vagy az elavultakat fölélesztette.

Széchenyi István gr. politikai nézetei 1843-tól kezdve e lapban jutottak a közönség elé ¹⁾.

40-es évekig hirlapirodalmunk szűk körben mozgott. Egy időben alig jelent meg több pár lapnál. Kulcsár 1806-ban az általa tervezett „Hazai tudósítások“-nak szükségét azzal indokolta, hogy — úgy mond — az egy magyar ujság is (Magyar kurír) Magyarországon kívül (Bécsben) jelenik meg, mi a nemzetnek éppen nem válik dicséretére.

Azonban, mint mindennek a világon, ennek is meg volt saját oka. Hirlapoknak az okoskodás, politikai ügyek vitatása, sőt még a törvényes politikai gyülekezetek tanácskozásainak közlése is tilos volt. ²⁾ Már pedig éppen a politikai ügyek „szabad“ vitatása az, mi a (politikai) hirlapok számát leginkább növeli.

Mintán Széchenyi István részint külön kiadott munkáinak, részint hirlapilag (a Jelenkorban) közlött cikkei, de bizonyára élőszóbeli érintkezéseinek folytán is, közügyeink körül az eszmék teljes forradalmát idézte elő; továbbá miután ennek következtében az 1832—6-ki országgyűlés a szólásszabadság s egy szabad országgyűlési hirlap mellett síkra lépett; nem különben Kossuth Lajos, ki magát Széchenyi tanítványának vallotta, a hongyülés e jogos kívánatának teljesítése körül kézirati közegében erőiesen izgatott: a vélemények nyilvánításának korlátai országos és egyéb közérdekű tárgyakban végre lehullottak.

Mindazáltal a Helytartótanács kebelében, b. Mednyánszky Alajos javaslata szerint, könyvvizsgáló-bizottság alakult, mely a hozzá főlebbezendett irodalmi ügyeket méltányosan volt elintézendő s mely a javasló elnöklete s felelőssége mellett 1840-ben életbe lépett.

Ezek után lőn lehetővé, hogy a hirlapok u. n. vezércikkeket hozzanak s ezekben bizonyos elveket, irányt, kövessenek; a cél, melynek elérésére törekedtek, minden hazai hasonló közegnél ugyanegy levén, t. i. a hazajava, jólléte.

¹⁾ Megemlítenő még, hogy a nagy hazafi e lapot „Független“-nek szerette volna neveztetni, mi annak szellemét eléggé jellegzi. Ugyancsak a gróf tanácsára, ki a lap-fülmetszegetést kényelmetlennek találta, első nyert a „Jelenkor“ 2r. alakot 4r. helyett, melylyel előbb a hirlapok birtak.

²⁾ Toldy: Irod. tört. 1864—5: 289 l. — Kossuth Lajost ez indította arra, hogy „Országgyűlési s megyei tudósításait“ kéziratban, mely többszörözve volt, juttassa a közönség (a megyei hatóságok) kezei közé.

A két fő irány, főntartó és szabadelvű (maradó és haladó, conservativ és liberális) irány, legott a hirlapokban is képviselőkre talált részint a már létezőkben, részint az ujan keletkezettekben.

Ekkor **következő lapok állának fön**: Hazai és külföldi tudósítások, Jelenkor, Hirnök (1837-től), Erdélyi hiradó (1831-től). **Ujan keletkeztek**: Pesti hirlap, Világ, Mult és Jelen (erdélyi lap) — mindhárom 1841-ben. Közölők a Pesti hirlap kezdetben Kossuth vezérlete s az Erdélyi hiradó Méhes Sámuel szerkesztése mellett **szabadelvű irányt** követtek, a többi **konzervativet**; a „Tudósítások“ egyszersmind **egyházit**, melyek ez időtől (1840-től) fogva „Nemzeti ujság“ címet vettek föl. — Legélesebb s érdekesb irányharcot a „Pesti hirlap“ és a „Világ“, különösen azok vezérei, Kossuth és gr. Dessewffy Aurél, egymásközt folytattak.

Első, de csak nagyon mulékony virágkorát a magyar hirlapirodalom 1848—9-ben élte. Nem csoda; a 48-ki mártzius 15-e szabad sajtót hozott, az általános szabadságharc meg volt kezdve. Érdekes hírekben nem volt biány, melyeket tudni akart mindenki; valamint a politika homályaiba is bepillantani s abhoz, mint teljes önállóságot legujabban visszanyert nemzet polgára, hozzá szólni.

Mintegy 50-re megy azon (fele részben napi, fele részben heti) magyar nyelvű hirlapok száma, melyek 1848—49-ben föl- és letűntek, s alig több mint egyévi életet éltek, 1848-ki mártz. 19-től, midőn a „Mártzius tizenötödike“ létre kelt, 1849-ki jul. 11-ig, mely napon az utolsó budapesti hirlap is, a „Forradalom“ megszűnt.

Mártzius előtt (48-ban) a tulajdonképeni hirlapok száma 6 volt, míg 1849-ki jul. 11. után nov. 13-ig Budapesten egy sem jelent meg. Utóbb említett napon indult utnak a „Figyelmező“, 15-én a „Magyar hirlap.“ Vidéken is (jul. 11 — nov. 13) csak a „Honvéd“ (aug. 14-ig, Kolozsvár), „Komáromi lapok“ (okt. 1-ig) léteztek még és a „Debrecen-nagyvárad értesítő“, mely már előbb (1843-ban) kezdette pályafutását s jelenleg (1877-ben) is fönáll. Ugy hogy a XIX. század kellő közepén volt oly időköz (1849-ki okt. 1-től nov. 13-ig), midőn széles Magyarországon csak egyetlen egy magyar hirlap kisértett: a „**Debrecen-nagyvárad értesítő**“! ¹⁾

¹⁾ A „Religiót“, mint vallási s nem tulajdonképeni hirlapot, mely szept. 27-én vette kezdetét, itt nem vehetni számba. — Lásd: Szinnyi J. Hirlapirodalmunk 1848—49. Budapest, 1877.

Egyébiránt e lapmeddőségre legott termés, a második s harmadik évtizedben (a 60—70-es években) épen bőség következett. Azonfölül a keletkezett új lapok tartósb életnek örvendettek s részint maig főállanak. A most is virágzó Pesti napló, Politikai ujdonságok, Győri közlöny, Szegedi híradó az 50-es években kezdték meg létpályájokat; a Kolozsvári közlöny 1856-tól 1873-ig állott fön. Említésre méltók még az 55-ben alapított Magyar sajtó, szerk. Hajnik Károly; az 57-ki Magyar posta, napilap (n. 4r., ára 6 frt), szerk. Urházy György.

Mi illeti a jelen (70-es) évtizedet: noha ez még nem teljes, már is oly tetemes az ez időbeli magyar hirlapirodalom, hogy a fővárosi s egyszersmind országos lapok mellett, melyek száma szintén legio, alig van a hazában megye, melynek kebelében egy vagy több szellemi közlöny nem született volna s terjesztené kisebb vagy nagyobb körben, a vidéken, sőt azon kívül is, a szükséges világosságot.

S ez nagyon jól van így; mert ha mindenik vidéki lap a maga vidékebeli események s szükségéről, történt s törtérendő dolgokról időnként közleményeket hoz, — ez által a tudomány (közvetve állam-tudomány, vidék-isme, történelem, közigazgatás-tan) szerfölött sokat nyer; a mellett az olvasási kedv s közműveltség országszerte terjed, mire alkotmányos világban minden polgárnak okvetlenül szüksége van. Innen magyarázhatni meg egyrészen hirlapjaink meglepő szaporaságát az utolsó évtized alatt, ugymint a mely időköz egyszersmind legujabb alkotmányos életünk első évtizedét alkotja¹⁾.

---

¹⁾ Hirlapirodalmunk terményei kezdettől maig, mennyiben azokat összeállítanom sikerült.

I. Központi (s egyszersmind országos) lapok:

- 1780—1786 (Pozsony). Magyar hirmondó.
- 1787—1834 (Bécs). Magyar kurír.
- 1788—9. (Pest). Magyar Merkurius.
- 1789—91 (Bécs). Hadi és más nevezetes történetek.
- 1792—1803. Magyar hirmoudó. (Bécs)
- 1793—98. Magyar Merkurius (Bécs).
- 1806—8 (Pest). Hazai tudósítások; 1809. Hazai és külföldi tudósítások; 1810—48. Nemzeti ujság.
- 1830—48. Jelenkor.
- 1837—45. (Pozsony). Hirnök.
- 1840—48. Nemzeti ujság.
- 1840. Sürgöny.
- 1841—44. Világ.
- 1841—49. Pesti hirlap.

3. §.

Folyóiratok.

Az u. n. folyóiratoknak soha sem volt nálunk oly divatjok s keletük, mint a minővel a hírlapok már kezdetben birtak, s főleg a sajtószabadság jelen második korszakának beállta óta, tehát 1867-től kezdve, birnak; a minek oka különben a dolog természetében fekszik.

A hírlapok ugyanis a jelen kor eseményeiről hoznak tudó-

1844—1848 Budapesti hiroadó.

1848. Jövő, Kossuth hírlapja, Népelem, Radikállap; Köztársasági lapok, Munkások ujsága, Nemzeti, Reform.

1848—49. Figyelmező (Budapest, Pozsony), Közlöny (Budapest, Debrecen, Szeged, Arad), Mártzius tizenötödike, Népbíratja (Budapest, Debr.).

1849. Esti lapok (kétféle: Jókay, Ludasy), Magyar hírlap, Respublica, Magyar ör.

1850—1877. Pesti napló.

1852—59. *Budapesti hírlap.

1852—77. Politikai újdonságok.

1855—65. Magyar sajtó.

1856—7. Magyar futár.

1857. Magyar posta.

1858—61. Hirmondó.

1860—68. Idők tanuja, Pesti hírnök.

1861—67. *Sürgöny.

1862—63. Ország.

1863 -1877. Hon, Képes néplap és Politikai hiroadó.

1866—76. Magyar néplap.

1867—77. *Budapesti közlöny, Igazmondó.

1867—8. Független lapok.

1867—9. Hunnia.

1867 -70. Esti lap.

1868. Hazánk.

1868—9. Századunk.

1868—77. Hirmondó, Nép zászlója.

1869—72. Szabad egyház.

1869—77. Ellenőr, Magyar állam.

1870—75. Magyar ujság, Reform.

1871—2. Gyors posta.

1872—4. Szombati lapok.

1872—5. Magyar politika.

1873—7. Munkás-Heti-Krónika.

1874. Középpárt.

1874—6. Független polgár.

1874—7. Egyetértés, Község lapja.

1875. Jelenkor, Közérdek.

1875—6. Baloldal.

1875—7. Kelet népe, Nemzeti hírlap.

sításokat, mely események az olvasóra nézve olykor életbevágók, rendszeren pedig ujdonságuk, eredetiségök s az által, hogy a kor története s ismeretéhez tartoznak, — sürgősebb s nélkülözhetlenebbnek látszanak, mint érintett folyóiratok tárgyai, melyek ha még annyira fenségesek is, inkább halaszthatók vagy épen mellőzhetőeknek tartatnak.

Innen van, hogy időszaki irodalmunkban valamivel korábbiak is a hirlapok, mint a folyóiratok.

Hét évre az első magyar hirlap keletkezési éve után, t. i.

1876—7. Budapesti napilap.

1877. Közvélemény, Magyar hirlap (napilap; n. 2r. ív, 10 frt.), Magyar korona.

II. Délvidéki lapok: Alföld 1861—77 (Arad); Baja 1874—7; Bajai hírnök 1861; Békési lapok 76—7. (Gyula); Békésmegyei közlöny 74—7 (B. Csaba); Csongrádmegyei közlöny 76—7 (Csongrád); Felegyháza és vidéke 73—7; Hódmező-Vásárhely 71—7; Jász-Nagykún-Szolnok 77 (Solnok); Kecskeméti lapok 68—77; Kecskemét 73—7; Maros 70—7 (Makó); Orosháza 76—7; Pécsi figyelő 73—7; Szabadkai közlöny 76—7; Szarvasi ujság 77; Szentesi lap 71—7; Szegedi híradó 59—77; Temesi lapok 72—7; Tiszavidéki lapok 76—7 (Török-Kanizsa); Tolnamegveei közlöny 73—7 (Szegszárd); Torontál 72—7 (N. Beeskerek); Újvidék 76—7; Vásárhelyi közlöny 69—77 (Hódmező-Vásárh.).

III. Északvidéki lapok: Abauj-kassai közlöny 72—7 (Kassa); Bereg 74—7 (Beregszász); Borsod 67—77 (Miskolc); Eger 63—77; Egri értesítő 61; Egri népujság 70—7; Egri posta 62; Eperjesi lapok 77; Esztergom 74—7; Felvidék 75—7 (Eperjes); Gömöri híradó 76—7 (Rozsnyó); Gömöri lapok 69—77 (Rimaszombat); Gömöri értesítő 76—7 (Rimaszombat); Gömöri hirlap 76—7 (Rozsnyó); Gyöngyös 72—7; Haladás 73—7 (Kassa); Ipoly 72—4 (B. Gyarmat); Kassai lapok 77; Kassa és vidéke 75—7; Komárom 76—7; Magyar Kárpát 75—7 (Ungvár); Miskolc 76—7; Nógrádi lapok és honti híradó 73—7 (B. Gyarmat); Nyitrai közlöny 76—7; Rimaszombat és vidéke 76—7; Szepesi értesítő (magyar, német s tót nyelven) 63—77 (Lőcse); Újpesti értesítő 77; Ung 63—77 (Ungvár); Vácvidéki lap 74—7 (Vác); Vágvölgyi lap 74—7 (Trencsén); Zemplén 70—7 (Sátoralja-Ujhely).

IV. Keletvidéki lapok: Alföldi hirlap 48—9 (Debrecen); Alföldi lapok 76—7 (Debrecen); Bihar 65—77 (N. Várad); Bukuresti híradó 76—7; Debrecen 69—77; Debrecen-Hajdumegyei közlöny 76—7 (Debr.); Debreceni ellenőr 74—7; Debrecen-n.-várad értesítő 1843—77 (Debrecen); Erdélyi híradó 31—48 (Kolozsvár), 77 (Maros-Vásárhely); Esti lapok 1849 (Debrecen); Ébredés 76—7 (Kolozsvár); Jász-Kunság 68—77 (Jászberény); Karcag és vidéke 77; Jónás lapja 1873 (Kolozsvár); Kelet 71—7 (Kolozsvár); Kolozsvári híradó 48; Kolozsvári közlöny 56—73; Korunk 62—7 (Kolozsvár); Lehel-Kürt 76—7 (Jászberény); Magyar polgár 67—77 (Kolozsvár); Marosvidék 77 (M. Vásárhely); Máramaros 65—77 (M.-Sziget); Mártius 15-e. 49 (Debrecen); Mult és Jelen 41—8 (Kolozsvár); Nagybánya és vidéke 75—7; Nagykároly 75—6; Nagyvárad 70—7; Nemere 71—7 (Seps-Sz.-György); Nyiregyháza 77; Sárrét 76—7 (Berettyó-Ujfalu); Szabadság 75—7 (N. Várad); Szabolcsmegyei közlöny 74—7 (Nyiregyháza); Szamos 69—77 (Szatmar); Szatmár 75—7; Szatmármegyei közlöny 77 (Nagykároly); Solnok-

1787-ben röppent föl a „Magyar múzsa“, a „Magyar kurír“ melléklapja, mint első folyóirat, a főlappal együtt Szacs-vai Sándor által szerkesztve s kiadva Bécsben.

Eztán, a század végeig, csaknem minden második-harmadik évre esik egy új folyóirat születése (Magyar múzeum, Minden-es gyűjtemény, Orpheus stb.); de a melyek rövid élet után ismét megszűntek. Legtovább (1792-től 1808-ig) tartotta fön magát Sándor István „Sokféléje“.¹⁾

A XIX. század, aránylag hosszabb (77-éves) tartamához, vegyes (általános, egyetemes) tartalmu folyóiratokban épen nem gazdagabb, mint volt a múlt század tiz évnél alig többre terjedő időszaka.

De folyóirodalmunknak a jelen században nem is az volt föladata, hogy a vegyes tartalmu folyóiratok számát szaporítsa; hanem inkább az, hogy szakfolyóiratokat alapítson a tudomány és művészet minden ágában s azokat ha nem is annyira kül-, mint belterjileg folyvást tökélyesbítve, lankadatlan erélylyel föntartani igyekezzék.

És e föladatot jelen századi folyóirodalmunk, a kor követelményeinek megfelelőleg, csakugyan teljesítette; mert alig van irodalomág, mely nyelvünkön művelők s pártolókra lelve, mai nap már egy vagy több szakközlöny nyel ne birna; miként az jelen munka előbbi (I—XIX.) szakaiiban ki van mutatva. Mely szempontból tekintve a dolgot, folyóirodalmunk roppant haladását az utóbbi évtizedekben — tagadni nem lehet.

Doboka 76—7 (Deés); Tárogató 62—7 (Szatmár); Udvarhelyi híradó 77 (Székely-Udvarhely).

V. Nyugatvidéki lapok: Balaton és vidéke 74—7 (Keszthely); Dunántúli társadalmi közlöny 62 (Keszthely); Győri közlöny 57—77; Pápai lapok 74—7; Pozsonyvidéki lapok 73—7 (Pozsony); Somogy 66—77 (Kaposvár); Sopron 71—77; Szabad polgár 72—4 (Győr); Székes-Fejérvár 71—7; Székesfehérvár és vidéke 74—7; Vas megyei közlöny 77 (Szombathely); Vas megyei lapok 67—77 (Szombathely); Veszprém 66—7; 76—7; Zala 74—7 (N.-Kanizsa); Zalai közlöny 62—77 (Nagykanizsa); Zala-somogyi (67 után: Zalai —) közlöny 62—7 (N. Kanizsa).

¹⁾ XVIII. Századbéli folyóiratok (évrendben): Magyar múzsa (a Magyar kurír melléklapja), Szerk. Szacsvai S. Bécs, 1787—92; A holmi. Szerk. (Bessenyei György) Béts, 1779; Magyar muzeum. Szerk. Kazinczy Fer., Baróti Szabó Dávid, Bacsaányi Ján. Kassa, 1788—92; Minden-es gyűjtemény. Szerk. Péczely Józ., Mindszenti Sám. és Perlaky Dáv. Komárom. 1789—93; Orpheus. Szerk. Széphalmi (Kazinczy) Fer. Kassa. 1790 (2 köt.); Sokféle. Szerk. Sándor István. Győr, 1792—1808 (12 kötet); Új magyar múzsa. Szerk. Pánczél Dániel. Bécs, 1793—1798; Magyar Minerva (Magyar írók jeles dolgozatai leginkább). Kiadó Takács József. Bécs, Pest, Veszprém, 1793—1812. (I—IV. kötet).

Mi illeti e századbéli vegyes tartalmu folyóiratainkat, — ezeket **három osztályba** foglalhatjuk: tudományos, tudományos (illetőleg ismeretterjesztő) és szépirodalmi, végre ismeretterjesztő és szépirodalmi képes folyóiratok. Utóbbi osztály kizárólag az újabb évtizedek szüleménye¹⁾.

4. §.

Naptárak.

„A naptárírást Székely István kezdte meg 1538-ban egy örökös kalendáriommal: egyes évekre Egyedúti Gergelynek 1571 óta folytak naptárjai, többnyire a krakóiak után készítve, de melyekben a csillagászati ismeretek helyét babonák töltötték be.“²⁾

Honnan kitetszik, hogy a legelső s legrégebb nyomásu magyar könyvek után (minők: Komjáti Benedek „Szent Pál levelei“ Krakó 1532 és Pesti Gábor „Négy evangélioma“ Bécs 1536) azonnal naptárak vették igénybe a nyomdát. Jele, hogy már akkor mintegy második szentírásul tekintette azokat a nép, valamint tekinti mai napig folyvást; a nemzet osztályai pedig ugyanazokat minden időben legalább nélkülözhetlen házi barátoknak tartották s tartják. Mely okoknak tulajdoníthatni egyszersmind, hogy a naptár-irodalom kezdet óta évenként meg-

¹⁾ Vegyes tartalmu folyóirataink a XIX. században:

I. **Tudományosak** (keletkezési éveik szerint): Erdélyi muzeum 1814—18; Tudományos gyűjtemény 1817—41; Magyar akademiai évkönyvek 1833—77; Tudománytár 1834—44; Magyar akademiai értesítő 1840—77; Uj magyar muzeum 1850—60; Sárospataki füzetek 1857—69; Erdélyi Muzeum-egylet évkönyvei 1860—4; Gyulafehérvári füzetek 1861—3; Magyar tudományos értekező 1862 (Kolozsvár); Erdélyi muzeum 1874—7 (Kolozsvár).

II. **Tudományos, illetőleg ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok** (évrendben): Uj holmi 1810; Hasznos mulatságok (a Nemzeti ujság melléklapja) 1817—42; Felső magyarországi Minerva 1825—36 (Kassa); Élet es literatura 1826—7; Muzáron 1828—9; Társalgódó 1830—48; Sas 1831—3; Athenaeum 1837—43; Századunk 1839—45 (a Hírnök melléklapja; Pozsony); Hon és külföld 1841—8 (a Mult és jelen melléklapja; Kolozsvár); Családi lapok 1852—8; Budapesti szemle 1857—64; 65—9; 73—7; Marosvásárhelyi füzetek 1860; Athenaeum 1873—4; Otthon 1874—6.

III. **Ismeretterjesztő és szépirodalmi képes folyóiratok**: Vasárnapi ujság 1834—48 (Kolozsvár); 1854—77 (Budapest); Napkelet 1857—62; Országtükre 1862—5; Magyarország és a nagy világ 1865—77; Hazánk és a külföld 1865—72; Világ tükre 1867.

²⁾ Toldy: Irod. tört. 1864—5; 59. l.

hozta, kisebb nagyobb mennyiségben s választékban, elmaradhatlan termékeit, még akkor is, midőn az irodalom egyéb ágaira a legmostohább idők jártak.

Ha mind a mellett e helyen a naptáraknak folytonos sorát elő nem állíthatjuk, annak oka nem egyéb, mint hogy a koronként megjelent hasonló irodalmi termékekről igen hiányos jegyzeteket birunk, azok följegyzését író eldődeink általában szükségesnek sem találván ¹⁾.

A naptárak már eleinte nem csupán — nevőknek megfelelőleg — a napokat mutatták, hanem azonfölül a többé vagy kevesbbé hasznos, sőt szükséges ismeretek terjesztésének közegei gyanánt szolgáltak; míg újabb időkben ugyanazok ráadásul a szépirodalomból hoznak közleményeket. Nagyon helyesen, részint azért, mivel a tulajdonképeni naptár rész magában habár a leglényegesebb, de egyszersmind legszárazabb anyag volna; részint pedig, mert említett hasznos és szükséges tudnivalók minél nagyobb körökben terjesztésére legbiztosb eszközül tekinthetők a naptárak, melyeket az is vesz, a ki különben — fájdalom — semminemű könyvet nem szokott vásárolni.

Már azután a mint a naptárak elősorolt alkatrészei, nevezetesen a naptár részen kívüli járulékok, vagy általános vagy csupán külön hasznuk s szükségük, ahhoz képest magok a naptárak is általános (egyetemes) vagy külön (szak-) naptárak ²⁾.

¹⁾ Maga Sándor István („Könyvesházának“ előbeszédében) így nyilatkozik: „A kalendáriumokat elhalgatom, ki vévén azokat, mellyek vagy a régiebbek közül tudtomra estek, vagy a melléjek kaptsoltt Dolgoakra nézve nevezetesekek.“ (Magyar Könyvesház. Győr, 1803; 8. l.).

²⁾ Naptárirodalmunkból itt a következő címeket mutathatjuk föl (évrendben):

I. **Általános naptárak:** a) A régi és újabb kalendáriumról Karap Péter. Debrecen, 1822; Százéves kalendáriom 1803-tól 1902-ig szóló. Buda (Kiadó: Hartleben Konrad Adolf). — b) **XVI. századbeli naptárak:** Kalendárium magyar nyelven (Krakó, 1538); Örökös Calendarium magyar nyelven (Krakó, 1548); Cizio János, azaz Calendáriom stb. (Krakó, 1548), — mindhárom szerzője Székely István; Kalendárium (Bécs, 1571) Egyedúti Gergelytől; Kalendarium és az Egeknek s chillagoknak Forgasabol az időncé naponkent való itelet 1584 (N.-Szombat); Csizio 1592 (Kolozsvár); Judicium 1593 (Debrecen). — c) **XVII. századbeli naptárak:** Az 1641. Esztendőre való Calendarium, az mely Bissextilis után első szereztetet az Késmárkon lakozo David Frölichius Mathematicus Doctor által és ez Magyar Orszagh és Erdeli eghez szorgalmatossan alkolmaztatot. Csepregben nyomtattatot Farkas Imre által. (8r. 32 lev.); Uj és ó Calendarium, mellyet Christus születése után való 1679. irt Neubarth Christoph, és most is Magyar Országgra, Erdélyre és egyéb Tartományokra alkolmaztatott. Hozzá járul a Magyar Cronica (ab a. c. 367). Lötzen Brewer Sámuel által (16r. 40

5. §.

Családi, nép-, ifjúsági s gyermek-irodalom.

Minden nemzet irodalmában szokás megkülönböztetni: család —, nép-, ifjúsági és gyermek-irodalmakat. értvén ezek alatt oly irodalmi termékeket, melyek valóban családnak, népnek, ifjúságnak, illetőleg gyermekeknek valók s melyeket — minthogy azok egyszersmind többnyire vegyes tartalmuak — más-hova sorolni nem lehet, mint éppen az imént említett rovatok alá.

Mindazáltal hogy itt nem minden ide is sorolható munka fordul elő, hanem azok tetemes része már máshol illető szakokban volt közölve; s hogy a fölhozandók közül némelyek előbbi szakok egyike vagy másikában foglalhatnának s imitt-amott foglal-

lev.) — d) **XVIII. századbéli naptárak:** Magyar-Országi Státusok Titulusival bővítettett új Kalendárium 1739. Esztendőre etc. Neupart János által. A Magyar Ország Krónikájának Continuatiojával (ab. a. 1626). Pozsonyban, Spajz Ferentz Költségével (4r. 33 lev. — Megvan a M. nemz. muzeumban, valamint az 1738. 1740—59-ki evfolyamok is); Magyar kalendárium 1751—66-ra, 4r.; — 1755—98-ra. 12r. (Mindkettő hely nélkül); Új és ó Kalendárium 1786. esztendőre. Hanczens Continuatioja szerént. Szebenben Hochmeister Márton által (16r. 61 lev.); Magyar- és Erdély Országai nemzeti Calendarium 1798. Esztendőre; melyben foglaltatnak 1) Magyar Országai 1797. Eszt. telfegyverkezett Nemességnek Fő-Tisztjei. 2) Magyar Királyok nevezetesebb történetei sz. Istvántól fogva II. Gejzáig. versekben. Pesten és Pozsonyban (4r. 24 lev.; 2. kiad. a Nemes Insurrectio Fő-Tisztjeinek bővebb lajstromával. U. o.); Calendarium 1799. Esztendőre, melyben foglaltatnak 1) M. Országai Egyh. és Vil. Múltóságok. 2) M. Kir.-ok tört. folyt., III. Istvántól III. Bélaig. 3) A Pósta közönséges járása. 4) Közönséges vásároknak lajstroma. 5) Pénz-vető táblák Pest és Pozs. (4r. 24 lev.). — e) **XIX. századbéli naptárak:** Magyar- és Erdélyországi nemzeti Kalendárium 1799—1821-re. (Pest. Fűskúti Landerer által); Nemzeti kalendárium (Trattner-Károlyi-féle) 1814—1867; István bácsi naptára 1855—1877; Magyar nép naptára 1856-ra (18 ív, 63 kép), Nagy képes naptár 1855-re. I. évf. (396 l., 120 kép), Mátyás líák naptára 1858-ra (képekkel) — mindhárom Vahot Imrétől; Délibáb 1858-ra Friebeisz Istvántól (képekkel, II. évf.); Athenaeum nagy képes naptára 1858—77; Magyar- és Erdélyországi családi képes naptár 1858—63 (4r.); Remény Gírókúti Fer.-től 1859—65-re (nagy képes naptár); Erdélyi képes naptár 1860—62 (Kolozsvár); Magyar- és Erdélyországi ó és új kalendárium 1860—71 (Komárom); Alkotmányos nagy képes naptár 1862-re; Emich nagy képes naptára 1862—3; Alföldi képes naptár 1862 (Debr.); Hajnal 1864 (arcképekkel; szerk. Sarkady Istv.); Országos naptár 1866 (450 l.; szerk. Ökröss Bálint); Jó barát (Nemzeti nagy képes naptár) 1868—74 (Kiadó: Franklin-társulat); Athenaeum Kis képes naptára 1871—3.

II. Külön- vagy szaknaptaárak: a) Bányász-kalendárium, Erdélyi 1844—5. (Kolozsvár); b) Dalár-zebkönyv 1865 (I. évf.; szerk. Felsmann

nak is helyt, — tagadni nem akarom. Vanuk dolgok, melyek ismételt megemlítése nemcsak nem árt, de inkább használ.

Az alább következő címek összeállításánál fő tekintet arra volt, hogy a nép s az ifjuság maga, s mindkettő barátai a céljaiknak megfelelő s általuk ohajtott közművelődési eszközöket kisebb vagy nagyobb mennyiségben, bizonyos rend szerint összeállítva, együtt találják s könnyebben hozzájuk juthassanak.

A családi, nép-, ifjusági s gyermek-irodalom legnagyobb részben a 40-es évekkel vette ugyan kezdetét s azóta gyarapodott annyira, a mint azt jelenleg elterjedve lenni örömmel tapasztaljuk: mindazáltal a XVIII., sőt régibb századokban sem hiányozhatott az egészen. Tanuság erre a sok hitmonda, verses krónika, nyelvtan, úbécés —, imádságos könyv, naptár, az

Ján.). — c) **Élőnapotárak**: Bolond Miska naptára 1857—63 (I—VI. évf.); Beöthy László: A ki vesz annak lesz; Borsszem Jankó naptára; Don Pedró naptára 1875; Garaboncás deák naptára 1863 (Emich); Kakas Márton naptára 1861—3; Kipfelhauser naptára 1862-re; Lidérc naptár 1862—9; Paprika Jancsi kalendárium 1863—5. — d) **Gazdasági naptárak** (évrendben): Calendárium oeconomicum perpetuum, azaz: Majorságról irt lajstrom (Lippai Jánostól) Pozsony, 1661; Nagyszombat, 1662; Kassa, 1721; Győr, 1753; Magyar Mezei és házi Gazdaságnak (Kalendárium). Magyarul és németül kiad. P. P. J. (Plessi Plessing Józ.) által. Pest, 1796 (8r. 280 l.); Legújabb gazdasági kalendárium 1822—52 (Trattner, — Károlyi-féle); Mezei és kerti kal. Kassa, 1832; Erdei és vadászati kal. Kassa, 1835 (4r.); Mezei naptár 1840—48; Humorisztikai gazdasági kézi naptár 1854 (Hutirai Lukács Sándortól); Gazdasági zsebnaptár 1861—3 (Kodolányi Ant.-tól); Kertészgazdasági képes naptár 1863 (b. Nyáry Gyula és Girókúti Fer.-tól). — e) **Honvéd-naptár** 1868—70 (Szerk. Áldor Imre); Katonai naptár 1870 (Bethlen Olivértól; I. évf., arcképekkel). — f) **Néptanítók** évkönyve, naptárral 1875—6 (Szerk. Rónai Fer.). — g) **Női naptárak** (évrendben): Zseb-Kalendárium a szép Nem kedvéért az 1795. Esztendőre; és: Pesti Teátrumi Zseb-Könyvecske 1794. Eszt.-ről (Pest; 12r. 144 l.); Hölgyek naptára 1856-ra (Császár Fer.-tól); Magyar nők évkönyve 1861—4 (Emiliától); Gombostű-naptár 1863—5-re (Rózsaági Ant.-tól); Nők naptára 1868—9 (Beniczky Irmától). — h) **Színész naptárak** (évrendben): Pesti Teátrumi Zseb-Könyvecske 1794 (Lásd: Női naptárak); Színházi naptár 1858-ra (Nemz. nyugdíjintézeti —; I. évf. N. 4r. 11 arc- s 2 más képpel. Szerk. Szigeti Józ.); Népszínházi évkönyv 1863-ra (Buda; Bolnai és Kempelemtől, arcképekkel); Színészeti tanoda évkönyve 1864—77; A m. színészet évkönyve 1872—3-ra (Lenhardt Edétől, arcképekkel). — i) **Tudományos naptárak**: Budapesti tudomány-egyetemi névtár (almanach) 1830—77; Erdélyi muzeum, almanach 1857-re (N. 8r. 447 l. Szerk. Szabó Rik. és Balázs Sándor); József-műegyetemi almanach 1875-re (4 képpel); Magyar tudományos akadémiai névkönyv (almanach) 1832—48. 1861. 1863—77. (Pest, Buda, Budapest). — j) **Vallásfelekezeti naptárak**: Ker. (kath.) naptár 1843—58 Prot. képes naptár (1855—77 (Ballagi Mórtól).

u. n. Hármaskönyv, maga Apácai Csere híres Encyclopaediája s más azóta megjelent (anyagi) ismeretek stb., melyek megannyi részint családi s nép-, részint ifjúsági s gyermek-irodalmi termékek.

A mi immár a többször említett családi s nép-, ifjúsági s gyermek-irodalom könyvészetét illeti, ezt következőleg sikerült összeállítanom:

I. Családi s népirodalom: a) Bezerédi Amália: Földesi esték 1846; Család könyve. Szerk. Greguss és Hunfalvy. I—III. évf. 1855—7; I. 1864. (Képekkel); Edvi Illés Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyv (Közhasznú népi olvasókönyv, 4 rész) 1837; 4. kiad. 1851; Kármán Józsa: A babonáról 1877 (Együtt pályázott Vargáéval; l. ezt alább); Losonci Phoenix. Tört. s szépirod. emlékkönyv. Szerk. Vahot Imre 1851—2 (3 köt.); Magyar nép könyve. Szerk. Csengery Ant. s b. Kemény Zs. 1—3; új folyam 1—5. 1854—6; Magyarország és Erdély képekben. Szerk. Kubinyi Fer. és Vahot Imre 1854 (4 köt., 4r.); Majer István: István bácsi arany tanácsai veszedelmekben 1856; Molnár Aladár: Téli esték 1868 (1874); Népirodalom. Szerk. Piros Pista. 1—12. sz. 1876 (Arad, Gyulai); Seiberényi Lajos, Riemann után: Tanítók és anyák könyve 1854 (Szarvas); Táncsics Mih.: Józsa és 1848: — Népkönyv 1846; Vahot Imre: Nagy világ képekben. I. foly. 6 füz. 1855 (N. 4r., 468 hasáb, 200 képpel); Varga Ján.: Babonák könyve 1877 (Arad); Vas Gereben (és Attya Vilma): Falusi esték 1851—2 (2 köt.).

b) Alföldi nővilág. 1876 (Szentcs.); Honleányok könyve. Szerk. Oroszhegyi Józsa 1847; Kolmár Józsa: Nők könyve. 1857; Nők munkaköre 1873.

c) Kömle Ján., Becker R. Z. után: Szükségben segítő könyv (képekkel) 1790 (Pest, 518 l.); Murányvári, Bechstein után: Arany kincstár vagy a gazdagság forrása. 1000 titkos szer 1874 (393 l.); Sztańcay Jenő, Beyse után: Arany kincstár 1009 titkos szerrel 1862 (2. kiad.). — **Levelezők:** Bellaágh József 1848; Farkas Elek 1862 (8. kiad., házi ügyvéddel); Gaal (?) Hölgyek titkára 1865 (2. kiad.; kiad. Heckenast); Karády Ign. 1861 (5. kiad.); Tipray Julián: Magyar házi titkok 1861 (6. kiad.); Tóth Lajos (?). — **Önsegély,** élet- s jellemrajzokban: Könyves Tóth Kálmán, Smiles Sámuel után 1873 (2 köt.).

d) **Könyvtárak:** Falusi ktr. 1876 (Berettyó-Ujfalu. — Évenként 12 füz. Eddig az I. évf. 1. könyve, 48 l. jelent meg); Házi ktr. Kiad. a Sz. István-társulat. 1876 (I—XXIV); Hétköznapi ktr. Szerk. Tóth Lőr. 1857 (I. köt., 1—4. sz.); Magyar ember ktra. Szerk. Pákh Alb. 1862 (I—IV. 397 > 393 l.; kiad. Heckenast); Magyar könyvesház 1876 (1—35. sz.; szerk. Aigner Laj.); Magyar nép könyvtára. Szerk. Friebeisz István 1855 (I. foly. 1—5 füz. 376 l.); Magyar nők házi könyvtára. Szerk. Hutirai Lukács Sánd. 1854 (I—III.); Mátyás diák könyvesháza. Szerk. Vahot Imre. 1857 (6 füz., 100-nál több képpel); Nemzeti ktr. Szerk. Toldy Fer. I—VII. foly. 1849—51; újabb foly. I—III. 1852—55; Olcsó könyvtár. Szerk. Gyulai Pál, kiad. a Franklin-társulat. 1877 (38 füz.); Vasárnapi könyvtár. I—III. évf. (10—10 füz.). Szerk. Hajnik Kár., kiad. Heckenast 1856—8.

e) **Lapok, újságok:** Kalauz. Szerk. Boross Mih. 1857—8; Kath. néplap (utóbb: Kath. Hetilap) Szerk. (egymás után): Szabó Imre, Zalka Ján., Majer Istv., Blümelhuber Fer., Sujánszky Ant., Kádas Rud. stb., jelenleg: Ágoston Ant. 1848—77; Képes néplap és Politikai híradó. 1873—77 (Szerk.

Nagy Mikl., kiad. Franklin-társ.); Képes ujság 1864—7 (Szerk. Major Béla, kiad. Heckenast); Népbárátja 1848—9 (Szerk. Vas Gereben és Arany János; 1864—7 (I—VII. évt.; szerk. Vas Gereben); Néplap 1856 (Képes ujság; szerk. Szabó Alaj.); Népszázlója 1868—77 (Szerk. Mende Bódor); Politikai újdonságok 1855—77 (Szerk. Pákh Alb., később s most Nagy Mikl.; kiad. Heckenast, majd Franklin-társ.); Székely néplap, 1866—7 (Kolozsvár; szerk. Orbán Józs. és Székely Ad.); Vasárnapi ujság 1854—77 (Szerk. s kiad. lásd: Pol. ujd.).

f) **Elbeszélések:** Boldogháza 1856 (Kiad. Heckenast); Boross Mih.: Haza járó lélek 1856 (Vig regény); Boldogházi esték 1857 (6 füz.); Ember György: Árva Gergely históriája 1875 (Arad; Népirod. IX. sz.); Fáy Andr.: A Halmay-család. 1866 (2. kiad., 2 köt.); Gaal György: Népmesék 1857 (Kiad. Kazinezy Gáb. s Toldy Fer.; 2 köt.); Garay Alaj.: Falusi élet 1856 (2 köt.); György Vilm.: Egy igaz polgár élete 1869 (3 füz.; kiad. Corvina-társulat); Hármass história 1866 (Debr., kiad. Telegdi; 3 rész, 479 l.); Kövári László: 100 történeti rege. 1857 (Kol.); Majer Istv.: István bácsi, a boldog családanya és okos gazda 1854; Peregriny Elek: Életből szedett képek csarnoka 1856; János gazda vagy a falu bárátja 1843; Remellay Gusztáv: Julcsa a huszárszárad leánya 1865 (2. kiad.); Szabó Imre: A zsöllér leány 1850 (Kiad. a Sz.-Istv.-társ.); Seberényi Andor: A szomorfalvi tanító 1861 (Szeged); Tóth Józs.: Kalászszedő öreg asszony flai 1875; Vas Gereben: Peleskei nótárius 1857 (Népkönyvtár 1. füz.); Zsengeri Samu, Pestalozzi után: Lénárd és Gertrud 1877 (3 köt.; Franklin-társulat).

g) **Adomák:** Adomák és jellemvonások a magyar színész-életből 1869 (2. kiad.; kiadó Heckenast); Garam: Élcek és adomák 1857 (2 köt.); Györffy Iván: Garabonciás diák 1877; Hegedüs Laj.: Tréfák, adomák a cigány-életből 1857; Jókai Mór: A magyar nép adomái 1856; 2. kiad. 1857; 3. kiad. 1867; Karády: Honvéd- és huszárellet, adomákban 1851; Kövári László: Történelmi adomák 1857 (Kol.); Rajkó: A régi jó táblabíró 1859 (N. Várard; 2 köt.); Szegre a gonddal, gyomorerősítő cseppek a bú csömöre ellen 1866 (Szeged; XXXII. 323 l.); Vas Gereben: Nevessünk 1856; No még egyet nevéssünk 1856; Torngyökerek 1855.

h) **Költészet, versek:** Balkányi Szabó Laj.: Magyar ősmesék 1866 (Debr., 5 füz.); Csutor Ján.: A marosdi remete 1855 (316 l., 4 metsz.); Erdélyi Ján.: Válogatott magyar népdalok 1857; A nép költészete. I—III. 1869 (Kiad. Heckenast); Felköszöntések: Kiért üritsük e pohárt? 1864 (Pest és Bécs); György deák: Atila, Isten ostroma. 1869; Hazai népköltészet tára. I. köt. Tót népdalok 1866 (Kiad. Kisfaludy-társaság); Köves Ján.: Őrsi regék 1856; Kuthen: Fehér Bandi 1865 (Kiad. Sz. Istv.-társ.); Népdalok 1869 (Kiad. Heckenast); Nyulassy Ant.: Kátyolok a nép életéből 1865 (10 képpel); Palóc népköltemények. Összegejté Pap Gyula 1866 (Kiad. Osterlamm); Tatár Péter (Medve Imre): Regeknnyhó 1—57. sz. 1857 (Kiad. Bucsánszky Alaj.); A magyar nemzet krónikája 1869 (N. 4r. 206 l.; kiadó u. a.); Toronyi Tamás vagy a bajnokok Vég-Gyula várában 1854 (Szarvas); Tóth Endre: Angyal Bandi (6 ének) 1856; Tóth Kálmán: Kinizsi Pál (10 ének) 1853; Vőfények köteleessége 1854 (Szarvas: kiad. Réthy); — köszöntése 1852; (Kiad. Müller).

i) **Cigány jónő** (Kártayahuzás, vetés) 1862 (2. kiad., Lampelnél); Galien F.: Egyórai csalódás (szemfényvesztés) 1867; Ezermester 1861 (2. kiad. Lampelnél); Szél Farkas: Szerencsemondó 1864 (Debr., Telegdi).

II. Ifjúsági irodalom:

1. **Általános és vegyes tárgyú:** a) **Edvi Illés Pál:** Öntanulás 1843; **Laszkallner Ant.:** A könyvolvasásról (Veszpr.). — b) **Bezerédi Amália:** Földesi esték 1846; **Dolinay Gyula:** Aranybánya 1875; **Fischer Náthán:** Ifjúsági iratok 1863 (Győr; 4 füz.); **Molnár Aladár:** Képek az emberi élet s természet köréből 1868 (1874); **Mulattató és oktató erkölcsi iskola** 1869 (Debr., Telegdinél); **Pataki Pál, Chimani Lipót** után: **Tarka jelenetek az életből** 1852 (3 rész); **Sebők László:** Kis világ 1874 (Eger); **Szanna Tamás:** Szünórákra 1866 (Debr.); **Tavassy Laj.:** Nevelői emlékül növendékeimnek 1854. — c) **Gyurits Ant.:** Növendékek könyvtára 1856 (3 rész); **Magyar ifjúság könyvtára** 1865 (XVII köt., Lauffernél); **Tóth Pál:** Ifjú leányok könyve 1875 (S. Patak). — d) **Fiatalság barátja.** Szerk. **Brassai Samu** 1851; **Hasznos mulattató.** Szerk. **Dolinay Gyula** 1874—7; **Ifjúság lapja.** Szerk. **Gönczy Pál** 1853—4; — Szerk. **Remellay Gusztáv** 1862—5; — 1865—70; — Szerk. **Fekete Józ.** 1868—9; **Kepes Világ** 1866—73; **Lányok lapja** 1875—7 (Szerk. **Dolinay Gyula**); **Növendékek lapja** 1865 (apr.—dec., Kolozsvár; 4r. 642 l.; szerk. **Réthy Laj.**); **Tanulók közlönye** 1872. 1874. — e) **Bunyitay Vince:** Ifjúsági olvasmányok 1863 (N. Váradi, I. köt.); **Cserey Józ.**: A folyó és versbeli magyar beszéd válogatott példái 1790 (N. Seben; 2 rész); **Kürez Ant.:** Olvasmányok, műfajilag rendezve 1866; **Lonkay Ant.:** Olvasókönyv 1855 (2 köt.); **Magyar olvasókönyv,** középtanodai használatra (Tanárképezde tankönyve) 1874; **Olvasókönyv ipar- és polgár-iskolák számára** **Batizfalvy, Mauritz, Péterfi S. és Torkostól** 1869; **Réthy Laj.:** Szavalmányok 1862 (Kol.); **Szász Kár.:** Verssszavalás 1871; **Szedes Fáb.:** Válogatott darabok honi munkákból 1821 (N. Szombat); **Szvorényi Józ.**: Olvasmányok 1855 (4 rész); **Tarczy Laj.:** Olvasókönyv 1839 (Pápa); **Tatay Istv.:** Szavaló és olv. könyv 1847; **Thewrewk Józ.**: Magyar anthologia 1832—3 (Pozs., 2 köt.); **Toldy Fer.:** Magyar chrestomathia 1853; **A magyar nyelv és irodalom kézi könyve** 1855—7; **Irodalomtörténeti olvasókönyv** 1868; **Tóth Istv.:** Szavalmányok (Debrecen); **Trautwein Ján.:** Olv. könyv (3 rész) 1851—5; 4. kiad. 1869; **Vachott Sándorné:** Chrestomathia 1861; **Vajda Pét.:** Magyar-német olvasótár 1840 (2 füz.); **Világirodalomból,** komoly s mulattató olvasmány. 1874 (3 köt.).

2. **Hasznos ismeretek:** a) **Állattország** csodái 1856 (2 acél-metsz.; német után egy kecskeméti tanár); **Sárvári Eöri Andor:** Madárvilág. Olvasmányok 1862 (80 ábrával); **Állattország** 1862 (122 képpel). — b) **Bocskai-Papp Laj.** Történeti elbeszélések 1863 (Debr., 3 füz.); **Kis magyar krónika** (Régibb országos hírv. emberek viselt dolgai) 1869 (Debr., 3 füz.); **Boross Mih.** franciából: **Atila** 1864 (Ifjúság könyvtára); **Franklin elete és bölcsesége** 1869 (Boldogháza; kiad. Heckenast); **Horn W. O.:** Stephenson, a vasutak és gőzmozdonyok embere 1864; **Kállay Fer.:** Fogany magyarok vallása 1861; **Pásztovai K. J.** Magyar történeti képes album 1866 (4r. 32 l.); **Történelmi könyvtár** 1876 (28 füz. Kiadó: Franklin-társ.). — c) **A föld népei** 1874 (Képekkel; kiad. Pfeiffer); **Almásai Tihamér:** Népisme 1862 (Ifjúsági könyvtár VI.); **Birányi Ákos és Istv.:** **Nogel István** utazása keleten 1845—8 között; **Életképek,** természettudományok, utazási és vadászkalandok 1850 (Geibel); **Hunfalvy Ján.:** **Úti és vadászkalandok** 1857 (5 színi. képpel; Magyar ifjúság könyvtára. I. köt.); **Jósika Julia:** Közlélek külföldről 1855 (2 köt., magyar-német szöveg: 394 l.); **Majer Istv.:** Arany tanácsok vándorló mesterlegényeknek 1852; **Nieritz után:** **Egede János,** grönlandi utazó 1852 (1 képpel; Heckenast); **Ómpolyi:** Szünnap kirándulás Erdély nyugoti hegyei közé 1864; **Pe-**

regri ny Elek, Campe után: Amerika fölfedezése 1830; Szabóky Adolf, Weinhofer után: Tanácsok vándorlegényeknek; Vándorkönyv 1856—8.

3. Elbeszélések: Alvinczy Fer. franciából (Sz. Miklós napja, Pali és Gyuri, A bramínok, Vadorzók) 1855 stb.; Ambach után Rázel Józ. (Rabszolgá-kereskedő, vagy: ész sziv nélkül) 1864; A vékfeldi lelkész (angolból) 1866; Beöthy Zsigm. 1854 (Koszoru 2. kiad.); Beöthy Zsolt 1865; Boross Mih. (Válogatott kisebb munkái. 2. kiad., 3 köt.: Kis nemzeti muzeum 27—29) 1874; Bouilly után Fekete-Szabó Ida 1862 (2 köt.); Csengey Gusztav 1874 (Költeményekkel; 3 köt.); Cervantes után Karády Ign. (1864), Győry Vilm. (1876): Don Quixotte (Quijote) de la Mancha (Utóbbi ford. 4 köt.; kiadója a Kisf.-társ.; ára 10 fr.); Ezeregy éj 1865 (Nágel és Wischán); Ferys Hoffmann Gyula után Hanthó Laj.: A cserkésző (Elbeszélések az amerikai életből. 2 köt., 12 képpel) 1875; Hevesi Laj.: Jelky András kalandjai. 1875 (2. kiad., 6 képpel); Hoffmann Fer. után Birly Paulina, Czanyuga József, Dienes Laj, Dulácska Géza, Kolmár Józ., Kún Béla, Szabó Antal (legtöbbet ford.) 1861—75 (33 darab, nagyrészt mindegyik 4—4 csinos acélképpel; különféle kiadások Emich, Lampel stb. által); ugyanaz után fordítva: Tarka könyv (150 elbeszelés, 8 képpel) 1864; Hohenauer Ign. után (3 elbeszelés, 3 szín. képpel) 1862; Napkeleti regék gyöngyei 1864 (2 köt., 8 képpel); Erzsébet (tört. beszély) 1865; Horváth Zsigm.: Elmederítő stb. történetek 1840 (2 köt.); Höcker Oszkár után Czanyuga József: Tedd a helyest és ne tarts senkitől 1874 (4 acélm.); Ifjusági könyvtár 1875—6 (28 elbeszelés Hoffmann Fer. és Höcker után; 4—4 képpel. Kiad. Pfeiffer Ferd.); Jámbor Jeremiás: Erzsók asszony története 1869 (2 füz. Kiadó a Korvina-társ.); Jókai Mór: Tarka élet 1856 (2 k.); Ifjuság könyvtára (3 részben 3 elbeszelés Hohenauer Ign. után) 1861; kiadó: Lauffer és Stolp); Laszkallner Ant.: Erényképző olvasókönyv 1855 (2 vastag köt.); Májer Istv.: A regélő István bácsi 1856; Nieritz után Szilvágyi Józ.: Kedélyes olvasmány 1853 (Debr.; 5 köt., 1—1 képpel); Oldal Józ.: Beszélyek 1863; Pethő Dénes: Huszárdolgok 1864; Schmid Kristóf után Sujánszky Ant. 1846 (10 füz.); Fuchs Tamás 1862 (10 köt., Emich); Swanton-Bellac Luiza után Sárkány J.: Pierre és Pierette, a kis kéményseprők 1863; Szász Béla: A kandalló előtt 1875 (Kol.); Szeberényi Andor: Szomorfalvi tanító 1861 (Szeged); Szaváry Ant. (Emlény) 1863; Vachottné: Sziklary Ilona 1861. — **Mesék, regék:** Andersen után Szendrey Julia 1874 (2. kiad., fametszetekkel), Czanyuga Józ. 1874 (metsz.-kel); Vachottné 1867; Phaedrus után, Bálint Gyula 1876 (6 szín. képp.); Sárváry Jak. 1876 (Könyvesház 27. sz.); Pulszky Teréz, Ágost és Ferenc: Regék olasz földről 1866; Kingsley után: A hősök, görög tündérmesék 1865.

4. Társas-köriek: a) Boross Mih.: Társalgó 1858; Diszes társalgó 1861 (3. kiad.); Finom társalgó 1853; 2. kiad. 1855; Kemetty István: Társadalmi csarnok 1856 (N.-Kánizsa); Magyaródi: Vidor társalgó 1863 (Baja); Mélyacsai Ad.: Társalgó 1876; Pesti művelt társalgó 1864 (2. kiad. 500 l.; kiad. Lampel). — b) Kassay Adolf: Virágfüzér, Társalgókönyv 1855 (Kol.; 32 r., 88 l.); Virágnyelv 1852 (32r., 52 l.); Legujabb virágnyelv 1864 (Debr., Telegdi; 2. kiad. Pest, Lauffer). — c) **Illemtan:** Festetics 1867 (színészek használatára); Fittler Hedvig, Waltenburg Amália grófnő után, nőnem használatára 1858 (Komárom); Herzenberger Józ. 1874 (Pécs); Márki Józ. 1873 (Népisk. könyve 1870—3; IV. rész); R. Ö. 1867 (N.-Várad); Sasku Kar. 1861. — d) **Mulatságtanok:** Forster Rudolf: A vig pesti. Kalauz minden mulatságban 1855;

Herczenberger Józsa.: Tánc (Illemtaunál; 1. ezt); Körtánc, 6 rajz s 1 zenemelléklettel Bécs; Labdány- (Billiard-) szabályok 1852 (1 iv); Lakatos Sándor: Tánckönyv 1869 (N.-Kanizsa); Márki István: Sakkjáték 1872 (Gyula); Rosnyay Máttyás: A sakkjáték elemei 1860; Tavassy Laj.: Balaton-füredi emlék. Társaságos sorsjáték 1854; Vasady: Fiatalság könyve. Társasjátékok 1867 (Debr.). — e) **Majer István:** Szivemelő beszélgetések és színjátékok 1855 (Pozsony); Schmid Kr. Színművei 1862 (294 l.; Emich); Szepesi Imre: Szivemelő s derítő énekek (Hangjegyekkel) 1855—8 (3 füz.); Wiesemann Mikl. után: A rejtett gyémánt. Színmű 2 felv. 1862 (Győr; 2. kiad.).

III. Gyermekek-irodalom:

a) **Abc s olvasókönyvek:** Bécs 1854; Buda, 1854 (kisebb s nagyobb, magyar-német); 1869 (kath. isk. számára); Debrecen 1852 (Arany —; m.-n. nyelven, sok képpel); 1866 (képes); 1869 (Mindhárom Telegdinél); Gyula, 1857 (Debreceni formára; Réthynél); Pápa 1854 (13. kiad.); **Pest,** 1844 (német-magyar, 24 képpel); 1852 (Arany-, m.-n., képekkel); Deutsch testvéreknel 1867 (képes); Edelmannnál 1852 (m.-n., színezett képekkel; 4. kiad.); Geibelnél 1851 (m.-n., képes; 3. kiad.); Heckenastnál 1865 (4. kiad.); Kiliánnál 1854 (m.-n., képes, 3. kiad.); Lauffer és Stolpnál 1861 (16 szin. képp.); Magyarnál 1853 (képes); Pfeiffernél 1864; Trattner-Károlynál 1854 (debreceni formára); **Siros-Patak,** 1855; Soprony 1862 (ev. isk. számára; 2. kiad.). — **Ajáky** 1855 (m.-n. és n.-m.; kiad. Heckenast); Árvay Józsa. 1865 (96 l.; kiadó Osterlamm); 1866 (279 l.; kiad. u. a.); Bánhegyi Istv. 1869 (Debr., Csáthy jun.); Bárány Ign. 1869 (kath. isk.; sz.-ra; kiad. Sz. Istv.-társ.); Bátky Kár. 1849 (Kecskemét; képes, 6. kiad.); Farkas Dezső 1862 (képekkel; Engel és Mandellonnál); 1866 (36 képpel; Lauffernél); Fleischer Jak. 1842 (2. kiad.); Gönczy Pál 1867 (3. kiad. Ráthnál); Györke Abc-je (képekkel, 2. kiad. Kolozsvár); Horkai 1863 (Debrecen; képes); Indali Pét. 1862 (képek., Heckenast); 1866 (prot. isk. sz.-ra, u. a.-nál); Kohányi 1861 (izr. isk. sz.-ra); Lakits, Luttenberger, Péterfy és Sretvizer 1876 (Légrádiak); Luttenberger l. Lakits; Márki Józsa. 1847; 1870 (Népisk. könyve 1870—3. I. rész); Ney Fer. 1846; 2. kiad. 1851 (Gyermekek könyve); Peregriny Elek 1844; Péterfy S., l. Lakits; Schütz Manó 1861 (héber); Sretvizer l. Lakits; Szabóky Ad. 1856 (6. kiad., Sz. Istv.-társ.); Tárkányi Béla 1852 (Egri —; 2. kiad.); Turbucz Fer. 1861 (Kol.); Vajda Péter 1842 (Nemzeti képes); Vajna Ant. Kawerau után 1838 (Kol.); Varga Péter 1854 (2. kiad., képes; Müller Em.); Zákány Józsa. 1857 (Debr., Telegdi). — **Toldalék:** Bátky Kár.; Gyors olvasótblák 1843; Indali Pét.: Fali olvasótblák 1863 (20 tábla; 3. kiad.; Heckenast); Maties Imre Winternitz után: Olvasó-játék 1862 (3 kiad.; Heckenast); Szemléletli tanítás képekben az Abc-hez 1854 (Prága: Calve, Tempsky; 3 köt., 92 tábla); Zadravátz Ödön Prausek után: Betűtblácskák 1865. — 2. **Toldalék, olvasókönyvek:** Bánhegyi Istv. és Emericz Gyza (l. alább: Tankönyvek); Elekes Kálmán 1867; Emericz l. Bánhegyi; Falvay és Péterfy S. 1867 (m.-n.); Fekete M. 1861 (Ifjúsági könyvtár. I.); Gáspár és Kovácsi 1867 (Kol.; l. foly., 1. köt.; 6. kiad.); Kovácsi l. Gáspár; Maties Imre 1854 (Pozs.); Neumann Sal. 1864 (izr. sz.-ra); Péterfy l. Falvay.

b) **Olvasmányok, különböző címekkel:** Bátky Kár.: Mulatva oktató könyvecske 1845 (Kecskemét); Borza Nándor: Szavalkönyv 1876 (3. kiad., népisk. sz.-ra); Csaplár Ben. és Szabó Mih.: Alföldi képes könyvtár 1864—5 (Szeged; 2 füz.); Dolinay Gyula: Szorgalmi jutalom 1874;

Döbrentey Gáb.: Kis Gyula könyve 1861 (2. kiad.); Kis olvasók könyvtára 1864—5 (Debr., Telegdi; 5 füz.); Környei Ján.: Magyar szavaló 1863 (I. rész); Kövári László: Györke könyvtára 1847 (9 füzet); Lukács Pál: Virágserép 1860; Majer Istv.: A regélő István bácsi 1858 (képek.); Ney Fer.: Ibolyák 1843; Nevelési galyfűzér 1845; 1856; Pánczél Fer.: A kis Andor és Zoltán könyve 1862 (Kol, 12 képp.); Peregriny Elek: Bánya 1841 (11 füz.); Piros könyvtár 1865 (1—3; Lampelnél); Samarjay Kár.: A gyermekbarát 1850 (m.-u.); Szeberényi Laj.: Kis kert 1856 (Gyula); Tarka mindenféle 1862 (8 szín. képp.; Lauffer és Stolp); Vachottné: Gyermekvilág 1861—62 (képekben; 4r. 1—4 rész); Szünórák (1—6); Ünnepi ajándék 1867; Varga Pét.: Kis könyvtár 1854—5 (12 füz., egy-egy füz. 16 l.). — **Toldalékul: I. Lapok:** Gyermekbarát. Szerk. Szabó Rik. 1861 (I. évf.); Képes gyermekvilág 1876—7; Kis lap. Szerk. Forgó bácsi (Ágai Adolf) 1871—7; Kis tükör 1870—3. Szerk. Márki Józs., utóbb Aszódi Mih. (képekkel); Kis újság 1870—2. Szerk. Dolinay Gyula; Kis vasárnapi újság 1873—4; Méhecske 1869. Szerk. Kalocsa Róza (I. évf.). — **II. Tankönyvek:** Bánhegyi Istv. és Emericzy Géza: Népiskolai tankönyv, olvasmányokkal 1877 (4. kiad. 6 rész; Franklin-társ.); Cserey Druziána: Leánykák tancsarnoka 1856 (fordítás); Emericzy Géza, l. Bánhegyi; Márki Józs. és Zimmermann Jak.: Népiskolák könyve 1870—3 (5 rész; Franklin-társ.); Népiskolai könyvtár 1853—6 (S.-Patak; 7 füz.); Warg Ján.: Elemi tanulmányok alapvonalai 1838 (Buda); Zimmermann, l. Márki.

c) **Elbeszélések, regék, mesék:** Beöthy Zsigm.: Koszoru 1835; Beszélytár 1839 (6 füz.); Bodrogi Laj.: A regélő tulipán 1861 (dalok s képekkel); Boross Mih.: Kis pajtások 6 kros könyvtára 1858 (6 füz.); Döbrentey Gáb.: Erkölcsi elbeszélések 1827; Frenkel után: Gyula és Irma 1854 (m.-n. szöveggel, 20 szín. képp.); Glatz Jak. után Szívós Mih. Erényi atya 1852 (1 képp.); Vidor gyermekek (Beszélyek és képek a gyermekvilágból; 4 szín. képpel); Stankó-Csapliczky Lilla: Erkölcsnemesítő beszélyek 1861; Grimm után: Gyermek- és házi regék 1861 (Ifjusági könyvtár II. III.); Gyermekbarát, magyar 1866—7 (I. II. köt. 4r. 768 l.; Heckenast); Győry Vilmos: Mesekönyv 1873 (74); Hoffmann Fer. után: Mesélő bácsi: 100 történet 1865 (8 képp., 194 l.); 50 kis mese 1865 (Mindkettő Heckenastnál); U. a. után Hoffmann Hugo: Gyermekmesék 1867; Horkai bácsi: Kis mesélő 1862; Jutalomkönyv: mesék, példázatok 1862 (Debr.; képekkel; Telegdinél); Kálmán bácsi: Tündérvilág 1875 (Mesék, 9 képp.); Képes mesék 1862 (Debr., Telegdi; 8 szín. képp.); Kis nemzeti muzeum 1867 (Heckenastnál, 6 köt.); Lauffer Vilmos Regegyűjteménye 1876 (3 füz.); Lukács Pál: Kis mesélgető 1861; Meselomb 1862 (Geibel); Milesz Béla: Új kis regélő 1874 (75); Munkácsi Kálmán: Regcfűzér 1862 (Debr.); Münchhausen báró kalandjai 1863 (Pesti képes könyvek. 1. sz., Lauffernél); **Robinson.** Vajda Péter Campe után: Ifjabbik Robinson 1836; Zichy Ag. Foa Eugenia után: A parisi kis Robinson vagy az ipar győzelme 1851 (236 l., fekete képekkel); Tatár Péter: Robinson Crusoe 1857 (402 l., 111 képpel; Bucsánszky-kiadás); Szabó Ant.: Robinson gyarmata. Ifj. Robinson folytatása 1863 (6 képp., Lauffer); Robinson Crusoe 1865 (Angol után, 114 képp., Kis nemz. muz. V. köt.; Heckenast); Malmosi Kár. Foë Dániel után: Id. Robinson Crusoe kalandjai. A robinsonádok története s szerző életrajzával 1874 (272 l.); Crusoe Robinson 1874 (8 szín. képp., Eggenberger, 39 l.; 1 frt 20 kr.); **Samarjay Kár.** Magyar-német gyermekbarát 1850 (Heckenast); Stieff H. után: Tündérország 1854 (Komárom, 6 képp.) Száz mese, képekkel 1865 (2.

kiad., Heckenast); Tamás bátya 1856 (M. Rókustól, Bucsánszkyánál); Tamás bácsi 1874 (75: 4r. 144 l.); Táncsics Mih.: Rényképek 1835 (Pest s Kol.); Tóth Józs.: Gyöngyvirág tündéréi 1874.

d) **Földrajz, utazás:** Horkai bácsi: Pestmegye földleirata kis gyűrűbe szorítva 1874; Kis ország szíve vagy Budapest 1874; **Lukács Pál:** Kisded utazó (Ált. földr. s történet. versben. 2. kiad.) 1843; Kis magyar (Dunán s Tiszán inneni s túli. Ált. és magyar földr., folyó s kötött beszédben, 4 rész) 1844–5; Béni kis naplója (Utazás versben) 1860; Erdélyi kis magyar, é. n. (történettel); Erdélyi kis utazó, é. n.; Kis póstás stb. 1866. — e) **Játékok:** Gáspár Imre: Csemegék 1864 (3. kiad. 314 l., képekkel 324 l.); Gyermek-színház 1864–6 (Szeged, 4 füz.); Képes játékkönyv 1869 (300-nál több játék, 122 képpel; Heckenastnál); Komjáthy György: 101 gyermekjáték 1877; Lukács Pál: Kis nonvéd (Színművek és versek. 1. Kis póstás); Matics Imre, Winternitz után: Olvasójáték 1862 (3. kiad.); Scharnbek Ján.: A jó gyermek. Vigj. 1 felv. 1863 (Pécs, Weidinger-nél). — f) **Képek** gyűjteménye 4 nyelvű elnevezéssel 1857 (K. 4r. 12 levélen, színezett apró képek; Gubenben Fechtner F. nyomata s kiadása; l. Reinhard); Képek kicsinyeknek 1862 (12 tábl., Lauffer és Stolpnál); Reinhard képes könyve 1857 (24 kép; l. Képek gyűjteménye); Tükörképek 1862 (8 szín. képekkel; Lauffer és Stolpnál). — g) **Köszöntő-könyvek:** Andor deák 1875 (2. kiad.); Fellner Ant. 1856; 1863 (4r. 80 l., Lampel); Legújabb — 1875 (4. kiad., francia s némettel is: 222 l.; Franklin-társ.); Lukács Pál 1844; Márki Józs. 1867 (német s franciával is bővített 3. kiad., 110 és 40 l., Hartleben); Nagy Ant. és Vargyas Endre 1865 (Győr: Szívhangok); Neumann Sal. 1855 (2. kiad.); Ney Fer. 1851 (Emich); Nyulassy Ant. 1853 (Esztergom); 1865 (3. kiad.); Szeder Fábán 1827 (Esztergom); Táncsics Mih. 1841; Vargyas Endre, l. Nagy. — h) **Természeti ismeretek:** Birányi Ákos és István: Természetet magyarázó atya Pest, 1846; Kecskenéti Csapó Dániel, Reichenbach után: Vándorlások az állatvilágban 1850 (metszetekkel); Képes vadaskert 1874 (75: szerző Márki Sándor); Mészáros Kár.: Kis vadaskert 1862 (Debr., szín. képekkel); Oldal Józs. Hoffmann V. után: Jellemrajzok az állatországból 1863 (12 képpel); Pánczél Fer.: Állattan 1862 (Kol., 2 rész); Pesti állatkert 1866 (térrajz s 10 képpel; Emich); Péterfy Sándor: Természetrajzi olvasókönyv 1877 (képekkel); Taylor E. után: A gyermek és a madarak 1848 (17 metszettel); Természet-históriai képeskönyv 1862 (8 szín. tábl.; Lauffer és Stolp); Vadaskert, kis . . . 1861 (Képeskönyv, 9 l.; Lauffer és Stolp). — i) **Vallásiak:** Harms Kár. után: Beszélgetések gyermekkel a vallás első fogalmairól 1864 (Pozs.); Horkai bácsi: Kis templom Imák, énekek 1862 (Debr.). — j) **Versék:** Beniczky Irma: Kis koszorú 1874; Bezerédi Amália: Flóri könyve 1864; Bodrogi Laj.: Regelő tulipán (dalok, mesék — képekkel. 2. kiad.) 1866; Czelder Márt.: Első ibolya 1853–5 (3 füz.); Gyermek öröme 1862 (8 szín. táblával; Lauffer és Stolp); Horkai bácsi: Kis brügő 1862 (Kol.); Vásárfia 1862; Kis katoná 1863 (Kol.); Indali Pét.: Képes verses könyv 1858; Kohányi: Gyermekdalok 1861; Lukács Pál: Kis verselgető 1843 (2 kiad.); Kis lant 1846 (Magyar Mih.-nál); Kis kalitka (próza és vers), Kis furulya 1858; 1862; Kis hegedű 1858; Kis bokréta 1861; Hervadt bokréta 1861; Kis citera 1861; Kis hegedű 1862; Dalkönyvecske 1856 (L. Kis póstás . . .); Nemzeti képes és verses könyv 1853 (70 szín. képpel; Hartleben); Rozgonyi Ján.: Vásárfia 1854 (Debr., 2. kiad., 2 füz.); Arany koszorú 1857 (S.-Patak).

6. §

Irodalom-történeti irodalmunk története.

Irodalom-történeti munkával nyelvünkön — elég későn, csaknem legkésőbbben találkozunk: sőt latin nyelven írott oly munkákat is, melyek a magyar irodalom történetével foglalkoznak, csupán a legközelebbi múlt század elejéről birunk először fölmutatni ¹⁾.

Mi a magyar munkákat illeti, melyek e nemből nálunk megjelentek, — azok sorát **Bod Péter** (I. 9. §.) nyitotta meg „A szent Biblia historiája“ című először 1748-ban kiadott munkájával; még inkább pedig „Magyar Athenás“-ával, mely 1766-ban látott napfényt; ugymint a melyek elsejében a Biblia addig megjelent magyar fordításait is megismerteti: míg utóbbiban Erdély és Magyarország tudós férfainak, kik egyszersmind íróilag működtek, történetét munkáiknak ismertetését nyújtja, kezdettől koráig.

Egyébiránt a magyar irodalom e szaka nemcsak kezdetét vette későn, de utóbb, a jelen században, egész mai napig sem jutott valami nagy virágzásra.

Ugy látszik, íróink eleitől fogva száraz munkának találták a könyvészettel foglalkozást, mely nélkül pedig irodalom-történetet írni teljes lehetlen. Másfelől roppant olvasottságot s mély ítélő-tehetséget igénylő munka is az, melynek — főleg kiállítás nélkül anyagi jutalomra — hogy valaki magát alávesse, nem igen képzelhető.

Századunk első felében, **Toldy Ferencig**, a különben is

¹⁾ Ide tartoznak megjelenési éveik rende szerént: Czittinger David: Bibliotheca scriptorum de rebus hungaricis. Frankfurt, 1711; Bél Mátyás: De vetere literatura huno-scythica. Lépese, 1718; Tolvay Imre: De ortu et progressu universitatis tyrnaviensis. N.-Szombat. 1725; Gyalogi Ján.: Saez. praesulum Hungariae de re liter. bene meritor. Kassa, 1737; Kerekes (Rotarides) Mih.: Historiae Hungariae literariae lineamenta. Altona, 1745 (Nem teljes). — **Későbbkoriai**: Schier: De bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis. Bécs, 1766; Simonics: Diss. de ortu et progressu literarum in Hungaria. N.-Várad, 1784; Bellay: Historia literarum bonarumque artium in Hungaria. Pozs., 1799; Horányi: Memoria hungarorum scriptis editis notorum. Bécs és Pozs., 1775—7 (3 köt.); Nova memoria 1792 (Nem teljes); Scriptores scholarum piarum. Buda, 1808—9; Wallaszky: Conspectus reipublicae literariae in Hungaria, Pozs., 1785; 1808; Catalogus Bibliothecae hung. Francisci comitis Széchenyi. Sopron és Pest, 1799—1807 (7 köt.); Gruber: Historia linguae hungaricae 1830 (Pozs.).

kevés irodalomtörténeti munka, mely sajtó útján megjelent, nagyobb részt legfőlegbb írói életrajzokat (Budai Ezsaiás, Tóth Ferentől) és könyvészetet (Sándor Istvántól 1803, első ilyen mű munkát) hozott: míg magát az irodalmat, irodalom-történetet tüzetesen alig tárgyalta öt-hat (Pápai 1808, Kazinczy 1814, Szuppan 1837, Bitnicz 1837, Ferenczy 1844).

A nyomozást e téren is, mint általában a magyar történelemben, **Horvát** István kezdette meg (1806) s **Jankowich** Miklóssal (1811) új, főleg nyelvünk külső történetére vonatkozó adatokat hozott fényre, s mindketten régi kéziratokat s ritka könyveket ismertettek.

Azonban „a történelmi belső folytonosságot, a korok és szakok kellő jellegzését, pusztá nevek helyett a valódi képviselőknek“ hosszabb vagy rövidebb, lelkes méltatását s körrajzát **Toldy** Ferencnél (I. 9. §.) találjuk föl először 1851-ben, midőn irodalom-történelmünkben korszak-alkotó munkáját: „A magyar nemzeti irodalom története“ — közrebocsátani megkezdte, s azt 1853-ban „Újkori m. nemzeti irodalom története“ cím alatt folytatta.

Sajnos, hogy e nagyobb mérvű munkát a tudós és buzgó szerző be nem fejezte, s azt minden részben 1608-ig sem vitte. E hiányt később (1865-ben) hasonló című munka kiadása által némileg pótolta ugyan, de csak némileg, mert ez amannál — ámbár mindkettő középtanodák számára lőn írva — sokkal „rövidebb előadás“: s szintén csak 1848-ig terjed.¹⁾

Toldy föllépése után már könnyebb volt a magyar irodalom történelmének írásával megbirkózni; s azért mintegy varázsszóra kezdettek legott ide vonatkozó rendszeres munkák irodalmunk terén nagyobb számmal feltűnedezni, melyek bármint iparkodtak az eredetiség köntösében megjelenni: nem tagadhatták a forrást, melyből szerzőik az anyagot, sőt magát az alakot nagy részben vették²⁾.

¹⁾ Minek bizonyára nem más oka lehet, mint a temérdek erő- s időáldozat, melybe rendszeres irodalom-történeti mű kivitele járatlan s töretlen uton kerül. „Bármennyi készültek hevernek is papírosaim között (írja maga az előszóban Horváth Cyrillhez), számos azokban a hézag, miután régi irodalmunk maradványai, sőt az újabb korok sok terméke is, szinte a XVIII. századig, csak az utóbbi években lettek hozzáférhetőbbek; minélfogva sok részben új studiumok voltak teendőik, hogy szakadatlan folyamát lehessen feltűntetni a nyelvben és irodalomban működő nemzeti értelmiségnek.“ — Egyébiránt a nagyobb munka folytatása a XVIII. század végeig már készülöben volt. (L. Greguss: **Toldy** Munkássága. Pest, 1871.)

²⁾ Miként hasonló már történt szerző egy előbbi munkájával „Hand-

Hanem az is bizonyos, hogy a 40-es, 50-es években éledő könyvészet sem lehetett kis befolyással irodalom-történelmünk fejlőztésére s arra, hogy az jelen színvonalán álljon. E részben Magyar Mih. és Demjén József az 1849—57, az „Oesterreichischer Katalog” magyar részének szerkesztője az 1861—69., Márki Sándor az 1874—5., Makáry Gerő az 1876-ki munkák címeinek összeállítása, Szinnyei József folyóirataink Repertoriuma (eddig 2 vaskos kötet) által szereztek magoknak érdemeket. Nevezetesen ujabban Márki S. „Irodalmi értesítője” említett évekről — adott a könyvészetnek hatalmas lendületet, úgy hogy annak nyomdokait egész kis csapat kezdte követni; s alig tarthatni többé attól, hogy irodalmunk e föltétlenül szükséges ága ápoló kezek nélkül maradjon.

Irodalom történeti könyvészetünk:

I. Rendszeres irodalom-történeti munkák. Ilyeneket irtak: a) Magyar irodalommal foglalkodókat: Beöthy Zsolt. 1877; Bitnicz Laj. 1837 (Magyar nyelvtudomány. II. rész); Erődi Béla 1876; Ferenczy Jak. 1844 (Pozs.); 1854; Imre Sánd. 1865 (Debr.); 2. kiad. 1870; Jám bor Pál 1865 (2. kiad., 2 kötet); Kazinczy Fer. 1814 (Erdélyi muzeum I. kötet); Kőrnyei Ján. 1865 (2. kiad.), 1874 (3. kiad.); Kuttner Sándor 1876 (2. kiad.); Lonkay Ant. 1855 (Olv. könyvvel. 2 kötet. 624 és 754 l.); Márki József. 1878; Névy László 1876 (Olv. könyvvel; 2. kiad.); Pápay Sám. 1808 (Veszpr.); Szent-István-társulat (kiadó) 1863 (olv. könyvvel. I: 1. 2.); Szvorényi József. 1866; 1869; Szuppan Zsigm. 1837 (Magyar nyelvtan. IV. rész); Tarnóczy Tivadar: Magyar irodalom és szellemi fejlődésünk története. I. kötet. S.-Patak. 1869; Toldy Ferenc 1851, —3; 1852 (2. kiad.); 1862 (3. kiad.); 1865 (Rövidebb előadással); 1868 (2. kiad.), 1872 (3. kiad.); Zerkovitz Szidónia 1874 (Költészettannal); Zimmermann Jak. 1843 (Bécs). — b) **Görög-irodalom:** Csányi Fer. 1866 (Kolozsvár); Récsi Emil, Müller és Donaldson után 1861—4 (2 kötet.) — c) **Görög-római:** Szvorényi József. 1851 (Eger). — d) **Római:** Kislaky Mór 1862 (Szeged). — e) **Németet:** Schiller Henr. 1871 (Vázlat); Szemák István 1872. — f) **Zsidót** (a zsidó nép történetével): Goldberg Raphael 1877. — g) **Egyetemeset:** Erdélyi Ján. 1867—9 (3 füz. 283 l.). — **Különt:** Kapezy Zoltán: Gyorsírás és irodalma 1876; Szilágyi Sándor: Erdély irodalom-története (Budapesti szemle 1858—9. III—VII. kötet.); Ifj. Szinnyei József: Irodalmunk története 1711—1772 (Bp., 1876); Toldy Fer.: Magyar történeti költészet Zrínyi előtt 1850 (Bécs); Magyar költészet története 1854; 2. kiad. 1867 Ortway Tivadar: Irodalmi tanulmányok a hazai s külföldi történelem, műtörténelem és régészet terén 1875. — Füg-

buch der ungrischen Poësie“ (Pest és Bécs, 1828). melynek alapján vették föl külföldi egyetemes irodalom-történelemek a magyart is; s jött létre Bowring-tól: „Poetry of the Magyars, preceded by a sketch of the language and literature of Hungary“ (London, 1830); Grubertól: „Historia lingvae hungaricae“ (Pozs., 1830) stb.

gelék. Olvasó (kézi)-könyveket a magyar irodalom-történethez adtak: Bálint A.; Erődi Béla 1876; Toldy Ferenc 1855 - 1857 (2 köt.); 1868.

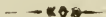
Irodalom-történetiek: a) Aranka György: Erdélyi magyar nyelv-mivelő társaság föllállításáról az haza rendjeihez 1791 (Kolozsvár); Az erdélyi m. nyelv-mivelő társaságról újabb elmékedés 1792 (U. o.); Besse nyei György: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék 1790 (Bécs); Greguss Agost: Futar (irodalmi megjegyzések) 1847 (Szarvas); Horvát Istv.: Nagy Laj. és Hunyadi Mátyás védelmeztetésök a nemzeti nyelv ügyében 1815 (Budal); Kölcsey Fer.: Felelet a Mondolatra 1815; Magyar akadémiai jegyzőkönyvek 1833—77; Márki Józ.: Könyvtári nefelejs 1874; Meltzl Hugo: A krit. irodalom-történet fogalmáról 1875 (Bécs); Tán csics Mih.: Krit. értékezések, különös tekintettel a M. tud. társ. munká-lataira 1836 (Pest és Kolozsvár; 2 köt.); Toldy Fer.: Irói tulajdon 1840; Irodalmi beszédek 1847 (Pozs); Irodalmi arcképek s újabb beszédek 1856; Történelmi és irodalmi berek 1861 (2 köt.); Tomori Anasztáz: Emlék-könyv a m. irodalomból 1852; Várad Ant.: A magyar irodalom-történet-írás Bod Pétertől Toldy Ferencig 1874 (75).

III. Könyvjegyzékek: a) Akademia kiadványai 1875; Athenaeum kiadványai 1874; Budapesti m. kir. tudomány-egyetem könyv-tárának címjegyzéke. I. Kézíkönyvtár 1876; Franklin-társulat kiadványai 1874—5; Greguss Agost: Toldy Fer. Irodalmi munkássága 1871; Hírlapok jegyzéke 1874 (s más évekről); Irodalmi értesítő 1874—5 (Szerk. Márki Sándor); 1875—6 (Esztergom); — szemle 1876—7 (Eger); Kert-beny Károly: Magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvszete 1441—1876 (I. füz.); Lampel iskolakönyv-kiadványai 1875; Lauffer Vilmos könyvkiadványai 1878; Magyar és Demjén 1849—57-ki Magyar könyvszete; Magyar könyvszemle. Szerk. a M. nemz. muzeum könyvtára 1876—7 (1. 2. évf.); — könyvtár házi könyvtár alapítására 1857 (Lampel); Makáry Gerő: Magyar könyvszet 1876 (Évenként később is meg fog jelenni, szak-s. betűrendben); Österreichische Buchhändler-Correspondenz 1869—74; Österreichischer Katalog 1861—1870 (Bécs); Rosenberg testvé-rek: Ódon munkák (könyvek) tára. 1—6. sz. 1876 (s előbb. Az 1876-ki sz. n. 8r. 186 l. szako; szerént rendezve); Sándor István: Magyar könyvesház 1803 (Győr). — b) Márki Józ.: **Jogi s államtudományi** Címmutató 1865—9 (2 füz.); Szinnyei József: Folyóiratok repertoriuma. I. oszt. **Történettudomány**, 1. köt. 1874 (N. 8r. 743 l.); II. oszt. **Természettudo-mány**, 1. köt. 1876 (N. 8r. 840 l.). — c) Bod Péter: Erdélyi Feniksz Tót-falusi Kis Miklós, avagy Pápai Páriz Ferencnek a **könyvnyomtatás** mes-tersegének találásáról, folytatásáról Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írt versei 1767 (Enyed).

IV. Irodalmi s irodalomtörténeti lapok: Figyelő (Irodalom-tör-téneti közlöny. Szerk. Abafi Lajos 1. 2. évf.) 1876—7; — (Irodalmi, szépm. és krit. hetilap. Szerk. Abrányi Emil. I. évf.) 1876; Figyelmező (Athe-naeum melléklete. Szerk. Bajza, Schedel, Vörösmarty) 1837—43; Irodalmi areopag 1844 (2 füz.); Kalauz, közműveltség és irodalom terén. Szerk. Riedl Szende 1863; Kelet népe (Magyar irodalmi esarnok és időszaki szemle. Szerk. Török Ján. I. évf. 5 füz.) 1856; Kritikai lapok. (Szerk. Bajza Józ.) 1830—36; — (Szerk. Riedl Szende. I. évf.) 1862; Lite-ratura (Tudománytár melléklapja. Szerk. Balogh Pal. 8 köt.) 1837—44; Literaturai lapok (a Szemléző, később a Közlemények melléklete. Szerk. Kovácsóczy Mih.) 1836—7 és 1841; Összehasonlító irodalomtörténeti lapok (Szerk. Brassai Sám. és Metzl Hugo. Kolozsvár. I. évf.) 1877.

V. **Írók életrajzai s jellegzései:** Asbóth Ján.: Irodalmi és politikai arcképek 1876; Bod Péter: Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek (íróknak) históriájok 1766 (Szeben); Sz. Polykárpus, avagy az Erdélyi ref. püspököknek históriájok 1766 (N.-Egyed); Bodnár Zsigm.: Chateaubriand és kora 1867—76 (2 rész); Budai Ezsaiás: Régi tudós világ históriája 1802 (Debr.); Danielik és Ferenczy: Magyar írók 1856—8 (2 köt.); Magyar írók arcképei és életrajzai 1857 (3 füz., 24 arcképp.; kiadó Heckenast); Moenich Kár. és Vutkovich Sánd.: Magyar írók névtára 1876 (Pozs.); Szász Kár., Lewes György után: Göthe élete 1876 (2. kiad., 2 köt.); **Toldy** Ferenc: Irodalmi arcképek s újabb beszédek 1856; Kazinczy Ferenc és kora 1859—60 (3 könyv, a 4-k később maradt); Egyéb ide vonatkozó munkáit lásd főnebb jelezve, III. Könyvjegyzékek rovata alatt Greguss-tól; **Tóth** Fer.: Helv. vallásu túladunai s túlatissai püspökök élete 1808—1812 (Győr; 2 munka); Vajda János, Nisard után: Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából: Erasmus, Morus Tamás, Melancthon 1875.

Irodalom-történetieket **folyóiratainkban** is találhatni; mire kalauzul szolgál Szinnyei **Repertoriuma** (Történeti osztály. I. köt. XXV. és 1011—1155. hasábok).

MUTATVÁNYOK

A

MAGYAR NYELV ÉS IRODALOMBÓL.

1000—1877.

MÁRKI J.

KALAUZÁHOZ.

A.

Mutatványok az ó és közép magyar nyelv és irodalomból. X—XVI. század.

1000—1038.

Halotti könyörgés.

(1171-ki másolatban).

Scerelmes¹⁾ bratým uimaggomuc²⁾ ez scegín¹⁾ ember líki ert. kít vr ez nopun ez homus világ timnucebelevl³⁾ mente. kinec ez nopun testet tumetive⁴⁾. hug⁵⁾ ur uvt⁶⁾ kegilmehel⁷⁾ abraam. ýsaac. iacob kebeleben helhezie. hug⁵⁾ birsag nop⁸⁾ ívtua⁹⁾ mend ov⁹⁾ scentíí¹⁾ es unutteí¹⁰⁾ cuzícun¹¹⁾ íov felevl¹²⁾ íochtotnia¹³⁾ ílezie¹⁴⁾ vvt¹⁵⁾. Es tivbennetuc¹⁶⁾. clamate III. k.¹⁷⁾

1387—1441.

A Bécsi v. Révai-őskönyvből. (Régi magyar nyelvemlékek. Kiad. a M. tudós-társaság. I. köt. Buda, 1838.)

I.

(Dániel proféta könyve IV. r.-ből, 109 l.)

En Nabuchodonor íugolmas valec èn hazamban 2 fenlő palotamban latec almat mel megýèzte 2 èn gondolatim èn agam-

¹⁾ Sc: sz. — ²⁾ Imádjunk, imádkozzunk. — ³⁾ Tömlöcéből. — ⁴⁾ Temetjük. — ⁵⁾ Hogy. — ⁶⁾ Őt. — ⁷⁾ Kegyelmével. — ⁸⁾ Birságnapra, ítéletnapra jutva. — ⁹⁾ Ó. — ¹⁰⁾ Önöttei, övéi. — ¹¹⁾ Közükön. — ¹²⁾ Jó felől, (mint bal, és nem balabb, felől). — ¹³⁾ Iktatván. — ¹⁴⁾ Éleszsze, élesse, éltesse. — ¹⁵⁾ Lásd ⁹⁾. — ¹⁶⁾ Tibenneteket. — ¹⁷⁾ Magyarul: kiáltások háromszor: kyrie eleison.

Mi a ¹³⁾ alatti olvasást: „íktatván“, illeti: a „nia“ igerag ebben: „íochtotnia“ — egyéb szerepet nem vihet, mint a „ván“ igenévrág szerepét; annál inkább, mivel a kettő ugyanazon betű-elemekből áll: **nia**, **ian**, **uan**, **ván**. Vagy pedig a „nia“ íráshiba „**wa**“ helyett; a hogyan azt általában olvassák is (íktatva), de minden indokolás nélkül. — Révai (Antiquitates, Grammatica) a „íochtotnia“ szó magyarázatánál a ragét („nia“) mellőzi, holott a jelen idejű határtalan módnak (íochtotnia) összekötése az „ílezie“ igével (íochtotnia ílezie) hallatlan a magyar nyelvben.

ban ¹⁾ 2 èn fèmnèc ²⁾ latasi meghaboreitanac èngemèt . . . . .
 Èn almainnac latasit mellèkèt lattam 2 o magarazaitokat ièlen-
 lèd meg ³⁾ ènnèkem Èn fèmnèc latasa èn hailakomban èz, Latom
 vala 2 ime fa földnèc közèpette 2 o magassaga igè magas 2 nag
 2 èros 2 o hoziúsaga mennèt erivala o nezese vala menden föld-
 nèc hataraiglan O lèuèli igen zepèc 2 o gimolho igen soc 2 mē-
 deneknèc etke vala o bènne O alatta lakoznaèvala lelkesec 2 bar-
 moc 2 o agáin naiaskodnacvala mennèc rēpesoý 2 o bēlöllo eltēt-
 tēcievala menden tēst Ig latocvala èn fèmnèc latasaban èn agamon
 Es ime vigazo ⁴⁾ 2 scēt ⁵⁾ lezalla menbol 2 vūolto ⁶⁾ èrossèn 2
 igmonda Mēggetek ⁷⁾ èl a' iat 2 o agáit mētèlletec èl 2 o lèuè-
 lit èlraziatoc ⁸⁾ 2 o gimolhit èltekozlatoc èl fussanac a' vadac
 mellèc o alatta vadnac 2 a' rēpesoc o agairol Dē valobizon ⁹⁾ o
 gükèrenèc nēmzeset a' földbèn haggatoc (1 vas 2 badoc kötèllèl
 kötöztessec meg a' fiuèkrè mellèc kiuoł vadnac . . . . .¹⁰⁾)

II.

(Judith könyve, VII. részéből).

Olofernès ked ¹¹⁾ masod napō parāloła ošèrègine hog felmē-
 nenèc Betulia èllèn Valanac ked ¹¹⁾ hadakozo galógoc zaz huz èzèrè
 2 louágoc xij èzèren. a ferfiacnak kēzoletocotol megvaluan kikèt
 megfoglaltuala afogsag ¹²⁾. 2 mēd ¹³⁾ ifiác vidèkēcbol 2 varasocbol
 èlhozattatnakuala Mēd egèmbè kézeitoc ¹⁴⁾ o magokat viadalra Isrl ¹⁵⁾
 fiaý èllèn . . . . Isrl ¹⁵⁾ fiaý ked hog latac o sokassagokat lètèri-
 èztoc magokat a' földrè hamut èrèztuèn o fèiekrè 2 egakarattal
 ymadkozanak hog Isrlne ¹⁶⁾ istènè mutatna o irgalmassagat onépèn
 Ès vèuèc o hadakozo fèguèrèkèt vlènèc abèlèkèn mellèc zoros vt-
 nac o suènet vizic a' hēgesec közot 2 valanac o rizec azokat mēd
 nappal 2 cýjèl Valobizo Olofernès mūdōn kèrèngènè kōrnol lele
 hog a forras ki o vizenèc folasat mēstersèges alkotassal a varos
 kvuol vizi vala èzfek ¹⁷⁾ fèlöl 2 parāloła èlvaगतni o vizekne fołasat. ¹⁸⁾

¹⁾ Ágyamban. — ²⁾ Főmnek. — ³⁾ T. i. Dániel, kinek Nabukodonozor
 almát elbeszélte. — ⁴⁾ Vigyázó. — ⁵⁾ Szent. — ⁶⁾ Üvölte, kiálta. — ⁷⁾ Mes-
 sétek. — ⁸⁾ Rázzatok. — ⁹⁾ Azonban. — ¹⁰⁾ a: az; c: k; e: ek; i: es;
 g: gy; g: g; — n: n; ny: ny; o: ő, ö; sc: sz; u: v, ü: ü; z: sz. — 2, (i:
 es; almat: almat. — ¹¹⁾ Kedig, pedig. — ¹²⁾ Azon férfiak készletétől meg-
 válván, kiket megfoglalt vala a fogság, vagyis: az elfogottakon kívül. —
¹³⁾ Minden. — ¹⁴⁾ Készíték. — ¹⁵⁾ Izrael. — ¹⁶⁾ Izraelnek. — ¹⁷⁾ Észak. —
¹⁸⁾ A többit lásd: ⁹⁾ 10) alatt.

1500—1600.

„Régi magyar énekekből.“ Közli Somogyi Antal. Arad.
1873. (103—4. l.).

A szá, a szá.

A szá, a szá, a hegedűs szája
Rég jovos ¹⁾ ügyink sorát dúdolja.
Om ²⁾ belle ³⁾ ének, minten ⁴⁾ a kutból ⁵⁾
Gyöngyös pataknak vize hogyan fol.
Minde ⁶⁾ vitézletes isinkről ⁷⁾ szól.
Minten vizeknek tükrében láthatd
Tisztán az eget, a földet, magad:
Azont ⁸⁾ látod rég ⁹⁾ idő szabását ¹⁰⁾,
Énekében, ő nagyságos ¹¹⁾ voltát.
Majdan is főmeredek ¹²⁾ bukását.
Hej! mert nagy volt a magyarság régen;
Mozogány ¹³⁾ mint az ég személyében.
Szint ¹⁴⁾ a menyekbe ért ő fejével.
Hej! attul most de messzi estünk el!
A szá, a szá, a nagy szá csak megvan.
De van rég ⁹⁾ erkölcs fogyatkozatban.
Hej! oly nagyod ¹⁵⁾ megfogyatkozata,
Mint égből szállva alá pokolra.
Hej! hogy seltünk ¹⁶⁾ e fekete jászba ¹⁷⁾!
Állt rég mint hegy, álnokodik ¹⁸⁾ maság ¹⁹⁾,
Nagy úri voltából lett nagyos alászság. ²⁰⁾
Ki tudja: mi volt rég magyar ügyi,
Mostanit ²¹⁾ elepedtséggel ²²⁾ nézi;
Gyászlatos könyekbe lábad szemí.
Hej! vétkezten vétkezve jutsz csanyba ²³⁾!
Más nép országod is eliktatja!
Hej! te ellenséged fővé leszen!
Hej! magyarom, nagy szégyenletesen
Esel büngedrül ²⁴⁾ főmeredeken!

1508.

A Nádor-öskönyvből. (Kézirat a m. kir. egyetemi könyvtárban
Budapesten).

I.

Verag vasarnap elot valo zombaton ique Jesus betaniaba.
holot lazart feltamaztottavala, mert megholtvala, kit ieszus felta-

¹⁾ Jó. — ²⁾ Omol. — ³⁾ Belöle. — ⁴⁾ Mint. — ⁵⁾ Forrásból. — ⁶⁾ Mi-
dön. — ⁷⁾ Öseinkről. — ⁸⁾ Azonképen. — ⁹⁾ Régi. — ¹⁰⁾ Alakját. — ¹¹⁾
Nagy. — ¹²⁾ Fejjel egyenesen le. — ¹³⁾ Óriás. — ¹⁴⁾ Szinte, csaknem. —
¹⁵⁾ Nagy. — ¹⁶⁾ Súlyedtünk. — ¹⁷⁾ Gyászba. — ¹⁸⁾ Álnokoskodik. — ¹⁹⁾ Mos-
tanság, mai napság. — ²⁰⁾ Alázatosság. — ²¹⁾ A mostanit. — ²²⁾ Nagy bú-
val. — ²³⁾ Ingoványba. — ²⁴⁾ Tetőpontodról.

mazta, es oth tőnek vaqorat, es martha zolgalvala, es lazár eggic vala az evőknec, Maria vőn eg fonth nardosban alkototh nymos kenetoth es megkene iesusnac labait Es a haz be telec a nymos kenethnec illatt'aval, Monda eg az 9 tanittvani kőzzul Judas ki vtet el arulo vala: Mire a keneth nem adatot el harom zaz penzon, es zegenőknec adatot volna, de azt nem monga vala a zegenőkről, de maga vrw¹⁾ vala, es erzene vala, es nekie mit adnac vala abban viselivala, Azert Jesus monda, haddel vtet, a nymos kenetot tarta en temetesomnec nap'ara²⁾, Mert zegenők mindoncoron vannac veletoc, de en nem vaqoc mindoncoron tū veletok. (150—2. l.)*)

II.

... A bodog ziz anja marianac siralmarol... Latvan kedeg a keserues ziz aha maria hog az 9 zent fia immar mindonstol fogva elfogatkozotvolna. kezde leani kőnőrgest a mindonhato afa istenhez tenni monduan En mennei zent aham. es uram te valaztal engomet ielos zolgalo leahodda, en hozam angalt küldven, Azert mire hatzel engomet imma en ziksegombe. es en ziksegonec³⁾ ideien? Mire segedelmet ennekom nem tez. Te hozad kealtoc uram teljes ziuemmel, te hozzad fohazcodom, kerlec veddel az ahat a fiuval, ne zenvegged vram meghalni a fiat aha nekil, hogh kiknec eg volt mindencoron ez velagba eletoc Ezenkeppen legon halalokes monno⁵⁾ felnec egh. Es latvan hog amindenhato atjatol megnem halgattatnec, teritte magat az 9 zent fiahoz, monduan. O ennekom zerető fiam, hol vaqon a viqasag, kit nekom hirdete gabriel, monduan. Idvezleg malaztal teljes, ez viqasag teljesseggel eltavozoth en tolem, Merth nem malaztal, de keseruseggel teljes az en lelkom. Neziuala az 9 tiuiskelt zentsegos feyet, es sir vala es ezt monga vala O őrök isten, mikeppen ez, hogh a mindon zentoknec zentsegos feye, ki menbe dragalatos éngel coronaztatic es földön tiuiskel. . altal veruen coronaztatic O tū kemensegos tiuiskec, nem arra valatoc teromtven hog attū vratoknak feiet altal vernetoc. Mire hog attū kemensegtoket el nem hattatoc ti teremtetoknek felelmeiert. Nem lattatoke hog a nap. es a föld attj kegotlen kenzastocat el nem zenvethetic. es a kőziklac kik nalatoknal természet zerent kemembec⁶⁾; de az 9 keserū kenhan keherulven meghasadoznac (348—351. l.)*) . . . . .

*) I. II.: c = es; n = ny; ű = ü, ű. — A többbit lásd: 1387—1441. I. ¹⁾ alatt. — Megjegyzendő e két mutatvány nyelvezetéről, hogy ebben e helyett csaknem kivétel nélkül **kecskemétiesen** ő használtatik: nymos, kenetöt, lelköm, mindön, neköm, engömet stb. — I.: ¹⁾ Őrv, tolvaj. — ²⁾ Napjára. — II.: ⁴⁾ Szükségömnek. — ⁵⁾ Mindkét. — ⁶⁾ Keménybek.

1527.

Érdy-őskönyvből. *Szent István király ünnepéről.* Kiadta a Sz. István-társulat Érdy János átirása után ily cím alatt: Szent István első magyar király életirata. Pest, 1854.

Irgalmassaag¹⁾ es ygassaagh megh órýzýk az kýralt es kegyelmesseegghel megh erősswtetýk²⁾ ew neký býrodalma. ez ýgheek vannak meg ýrwan bólch eeggýk kenyweenek hwzad³⁾ rezeeben: meel' ýgheek meltan veetethetnek dýchóseeges zent Istwan kýrlnak newe dýcheeretýre, ký mýgh ez výlagon leen⁴⁾, nagy ýrgalmassagban ýgassagban es kegyelmesseegben eele ez zegheen wý⁵⁾ kerezttýen neep kózót, mýnemew zenthseeges eeletben kedeeg⁶⁾ veegezee el ýdeýeeth Az sok choda teetel, es anyazent egyhaaz nýlwan vallya es býzonóyttýa Býzonýawal azert meltan keel⁷⁾ ez dýchóseeges Cristus Jesusnak valasztót výtezeet es Confessoraat, ýelessen ez zegheen magýar orszaghbely nýomorwlt neepnek dýcheerný týztólný, kýknek wr isten keralý meltosagwl, es Apostol gýanaant adaa hogý mýnt tanwsagawal es ýo eeleteenek peldaýawal tanoýtanaa ýgazgathnaa, es az erek ýdwesseeghnek wtaara vonnaa: Azert zerelmes atýamfýaý nagý zerelmetes zolgalattal, es aýoytatus⁸⁾ halaa adassal tartozwnk ez bodogssagus zent kýrlnak, ký mýat enný⁹⁾ sok lelký testý ýokat erdemletwnk Ha kedeegh ew halando eeleteenen ollýan zorgalmatos wolt ez zegheen neepnek Idwesseegeen es oltalmazasaan, haat mýt veelhetwnk teet es teezen¹⁰⁾, az halhatatlansagban, zenetlen¹¹⁾ kenyereghween wr istennek elette¹²⁾, az ew zegheen nepeerth. Netalantan reeghen elveztwnk volna, mý gonoz byneýnkeert, ha Az eedes Azzonýwnk zýz mariawal az zent kýralýok ew kegyes essedózesóknek mýatta nem taplalnanak. Kýról wgý eenekól anyazent egyhaaz ez maj zenth zolosmaban. Idwez leegý mý meg tereesewnknek byzon¹³⁾ doctora es Apostola. Idwez Leegý mýndden Zenthseeghnek es ýgassaghnak feenes¹⁴⁾ týkóre the mýattad hyttewnk Cristus Jesusban, te mýattad ýdwózewlwnk es Christusban keerwnk ýmagý eghaazy zolgalokeert ees, hogý eegý ellenseegh se leegýen ragadozo ez te neeped kózót Amen.

¹⁾ aa: á; ch: cs; ee: é; ew: ő; ó: ö, ő; w: u; ý: i; gh: g. — ²⁾ Erősültetik, erősítettetik. — ³⁾ Huszad. — ⁴⁾ Vala. — ⁵⁾ Új. — ⁶⁾ Pedig. — ⁷⁾ Kell. — ⁸⁾ Ajtatos. — ⁹⁾ Ennyi. — ¹⁰⁾ Hogy tett és téssen. — ¹¹⁾ Szűnetlen. — ¹²⁾ Előtte. — ¹³⁾ Igaz. — ¹⁴⁾ Fényes.

1533.

Komjáthy Benedek „Szent Pál leveleiből“ ¹⁾ Krakó, 1533.

I.

A korintiekhez irt első levél 3-k fejezetéből²⁾.

Mykypen beŵleth haaz chynalo fwemster (palotarako kew mynes) fundamentomath vetettem, egyeb (mas ember) kedygh a fundamentomon ipeyth³⁾, rakasth tyzen⁴⁾. Merth egyeb fundamentomath, senky nem vetheth, ettwl meg valua (ennel egyebeth) ky vetteteth mely a Iesus Christus.

Auagy nem tudyatok⁵⁾, hogy az istennek temploma vattok, es az ilw istennek lelke lakozyk ty bennetek? Ha valaky az istennek templomath meg twry (meg rontya) el vezty e fele emberth az vristen. Mert az istennek temploma zenth ky (mely templom) ty vattok.

II.

(Rómaiakhoz irt levél XIII. fejezetének kezdete).

Mynden lylek (ember) az felyeb valo hatalmassagokuak (feyedelmeknek) a laya vettessyk, az az engedyen. Merth nynchyen hatalmassagh hanem chyak az vristentwl, a mely hatalmassagok penyg vadnak. istentwl zerezuy⁶⁾ vadnak (zerezettetenek).

1554.

Tinódi Sebestyén Krónikájából. Kolozsvár, 1554.

I.

(Erdély historiájának I-ső része; 1—16. v.)

Sok chyndac*) voltanak ió Magyar orszagba
Ki nagy emleközet széles ez világba
Tüz esztendő vlta ilyen nagy bolygasba
Nem voltae Magyaroc hasonlo szerenchyaba.

¹⁾ Komjáthy Benedek Frangepán Katalinnak, Perényi Péter koro-naőr, majd kancellár s főhadkapitány özvegyének, udvari papja a XVI. század első felében. Urnöje megbízásából magyarra fordította sz. Pál Levele-it, s Krakóban, 1533-ban kiadta. Ez a legrégibb nyomatu magyar könyv. — ²⁾ aa: á; ch, chy: cs; u: v; w: ű, ü. — ³⁾ Épít. — ⁴⁾ Té-szen. — ⁵⁾ Tudjátok-e. — ⁶⁾ Szerezvén, szerevezve. — *) Ch, chy: cs; i: i, j.

Erre halgassatoc es tū meg halyatoc
 Mert ez leszen nektec ieles Cronicatoc
 Kiröl emleküzic tū meg maradéktoc
 Mert vagy mind eluesztoc avagy iora fordultoc.
 Beszéllec Erdelben mast történt dolgokrol
 Ianos Kiraly fia kibudosasarol
 Es az Frater Györgynec ő sok chyudayarol
 Chyuda képpen törtent nagy szernyű Halalarol.
 Az Ferdinand kiral igyeközeseröl
 Pogan Chyaszar ellen töreközeseröl
 Io Magyar orszagnac meg epöleseröl
 Legyen Isten vele elkezdöt nagy igyeröl.

II.

(Dávidot Saul udvarába veszi.)

Ime Saulnak mondanak szolgálj
 Egy bölch hegedöst akarnac keresni
 Ki szepön tudna ellötte zöngeni
 Es enökölni.
 No Saul halla el hozni meg hagyja
 En egyet lattam monda egy szolgálja
 Az Betlehembben Isainac fíja
 Bölch tudomania.
 Igen bölch lantba es az hegedöbe
 Hadakozasba bölch nagy ereyebe
 Szep termetebe bölch az ő nyeluebe
 Szep enöc lesbe.
 Saul hogy halla attiatul kereté
 Isai halla Daudot ereszte
 Ő mestörseget Saul meg szerete
 Igen keduelc.
 Tudomanya Daudnac oly bölch vala
 Sault az Sathan mikort bantya vala
 Daud nagy szepön ot hegedöl vala
 Saul iobban vala.
 A hegedö szot lantot es orgonat
 Nem Daud lelte kezdedben Musikat
 Tubal lelte volt az fundamentomat
 Az sijnak szavat.

1559.

Székely István Krónikájából. Krakó, 1559.

3995. — A Sido Ioseph ¹⁾ íg ir á Christos felől:

Vala vg mond az vdöbe eg bölcz Iesus neuű ember, ha
 yllie őtöt embernecec neveznöm, mert ez czuda dolgoknac czelekő-

¹⁾ á: a'; cz: cs; é: e'; g': gy; gi: gy; i: i, j; ni: ny; ó, ő: ö, ő;
 ti: ty; ű: ü; v: v, u, ű.

dőie vala es tanittoia, á fele embereknek á kie örömost az igazságot halgatiac. Bizoniaul ez nag sokakot haitta hozzáia á Sidoc közül es á poganioc közül. Christos vala ez kit a Pilatus á mi fő emberinknek vadolasabol, mikoron kereszt fara itelt volna nem hagiac el őtöt azoc a kie eleitől fogua őtöt szerettec, mert harmad napon, esmet eluen magat meg mutata nekic, á mint az istentől fel inditatot profetac vag ezt, avag egieb szantalan czudakot iöuendöre ő felölle mondottac vala. Ennec felette mind é napiglan á keresztienőknek nemzetöc, es neuöc ettől tamadot.

Ez á Ioseph vallasza á Christos felől, mert ő eelt akort mikort Christos meg öletet.

1575.

Heltai Gáspár Krónikájából. Kolozsvár, 1575.

1063 —. A futásban látà László hertzec, hogy egy fő ember à Kunoc között viszen vala egy igen szép leányt báta meget az louon: Eszt kedig véli vala az Várad Püspeknek leányának lónni. Es vtánna siete, Es monda à leannac: Fogd à Kundt, és szeckellyel alla à lóról, és vöd vtánnad. Es à Leany eszt művelé, és le vonna à Kunt. László hertzec is le szeckeléc, és harszolni kezde à Kunnal. Es à leany fel kapà à szekertzet, és adion kezde aul vtni à Kunt, Es László Hertzeg le vága aszt, és meg szabadità à leányt.

1583.

Félegyházi Tamás debreceni prédikátor ily című munkájából: „Az kereztieni igaz hitnek reszeiről valo tanítás.“ Debrecen, 1583.

K. Kelle az halál ellen oruossaggal elni?

F. Iollehet nem terem az kertben halál ellen oruosság, mind az altal, miért hog nem ertiük az Isten vegezet akarattiat felőlűnc, az minemű eszközöket mutatot az életnek segitsegere es tartasara, nem szabad meg vtalni, mint a bölcz mongia: Tisztellied az oruost az szűksegert. Masut is ig szol: Az oruossagot az felseges Isten teremttötte, es az eszes ember eszt meg nem vtallia. Az Esaiasis aszt hagia, hog az Ezechias királ keleueniere figet kössenec, es meg giojiul.¹⁾

¹⁾ Cz: es; g', gi: gy; li: ly, lj; ni: ny; ti: ty: u: v; v: u, v.

1595.

Beythe András német-ujvári prédikátor *Füves könyvéből.*
(Német-Ujvár, 1595.).

BARAZKFNÁK.

Nevezetij.

Deiakul, Persicus, Magyarul, Barazk fa.

Termezetij.

Viragha es leuele, bel melegijtők es szaraztők: az Barazkya kedig az az à gyömölche hideghijtő es nedues.

Haznaij.

Az Barazkfnak az viragit es az enyuet ha borban meg főződ, igön haznal az ver pököknek, az tūdőt es mellyet meg tisztitya.

Az viragha hasat tisztit es küvet ront: ha egyyüt vesződ az viraghat es az enyuet ki raita teröm: es azt borban izod.

Az Barazk viragot es raita törmöt enyuet, ha borban meg főződ es meg Saffranyozod, dagadasat az Toroknakel rontya rekedest is meg gogit.

Az Barazk maguanak belit Rosa eczöttel ha meg főződ es reia kötőd, fey faiast gyogit.

Az Barazk enyuet eczötben oluazd meg, varat olt es szömöchyöt gyogit.

B.

Mutatványok az uj magyar nyelv és irodalomból. a)
XVII. XVIII. század.

1602.

Magyari István az „Ország romlásának okai“ című könyvéből. Sárvár, 1602. (2. lap).

Amaz egy órócke valo melyseges Jehoua Istennek, ki minden allatokon vralkodic, bizonyara oly igen nagy veghetetlen igassaga, es io volta, hogy szükség legyen valami nagy büntetésekre valo

okoknac ot ielen lenni, valamely orszagot, es nepet ily kemeny romlasockal, ehseggel, dög halallal, ver ontassal es pusztasaggal ostoroz, mint Magyar orszagot, az szomszed keresztyen tartomanyockal égetemben saniargatya. Mely insegeknek, valamig fel nem keresstie okait, es el nem tauosztattyuc, de mind addigis ezac hiiaba halaszunc â sekely vizben, es ezac sic remenséggel taplallyuc magunkat, ez soc insegec alol valo meg szabadulasnac bisztatasanal.

1603.

Pázmány Péter Feleletéből Magyar István sárvári predikátornak az ország romlása okairól írt könyvére. Nagyszombat, 1603. (154—6. l.)

Első Reze.

Az Magiari Istuan irasanac, es az feleletnek Summaia.

Az Orzag veszedelmének okat mutattya meg ez könyveczkebe: es rövid szoval meg monduan, Azt tanittia, hogy az romlasnak nem egiebb az oka, hanem az bűn, mellyert ostoroz Isten bennünket: De az bűnök között leg nagyobnac mongia lenni az mi hitünkön valóknac hamis tudomaniokat: Es annak okaert azt mongia hogi nem őc, hanem mi vagiunc ez ország veszesenek okai . . . . .

Ezeket hogi el hitethesse az embereckel, Negi rendbeli dolgot akar meg mutatni.

Előszőr. Hogi meltatlan mongiac ő röllőc, hogi az ő vallasoc vy. . . . .

Masodsor, Azt mongia, hogy az Papistac hiti Vy. . . . .

Harmadszor, Az Papac es töb Egihazi embereknec eletet, es magoc viseleset hozza elő, es ragalmazza: . . . . .

Negiedszer. Azt mongia hogi mi baluanyozok vagiunk, Istentelen hamissagokat tanitunk, . . . Ez rendi, es rövid Sommaia az Magiari irasanak.

Ezekre Isten segítsegebül, illien rendel felelek meg.

Ez könyűnek második rezebe szem latomast meg mutatom hogy az töllünk el szakat Lutheristak, es Caluinistak vallasa, olly vy, hogi soha chiak egi ember sem volt, az Apostoloktul fogua Luther es Caluinusig, ki azt vallotta volna â hit dolgaibâ, â mit ezek, vgi ertette es magiarazta volna az Zent irast, mint ezek, . . .

Az Harmadik reszeben azt mutatom meg, hogi az mi hitünk nē vy, es nem emberi talalmani.

Az Negiedik rezeben meg bizonyítom, hogy az egihazi emberek gonoz elete, semmit nem art az igaz vallasnak, ...

Az Otodik rezeben, meg mutatom hogi mi baluaniozok nem vagiunk.

Vegezetre az Hatodikba meg mutatom, hogi nem mi, hanem az Lutheristak okai minden nyomorusaginknak es karualasinknak.

1610.

Szenci *Molnár Albert* magyar nyelvtanából (Grammatica Ungarica. Hanau, 1610).

Mi Atyánc ki vagy az mennyekben, szenteltesséc meg â te neved:

Jöjñ el az te országod: légyen meg â te akaratod, mint az menyben, ugy itt ez földönis.

Az mi mindennapi kenyérünket add meg nékünc ma:

Es boczásd meg minékünc az mi vétkeinket, miképpe miis megboczástunc azoknak, az kie mi ellenünc vetkeztenec.

Es ne vigy minket az kísértetbe, de szabadits meg minket az gonosztól. Mert tiéd az ország, az hatalom, és â diczőség, mind öröcké, Amen. (197. l.)

Cz densè admodum et crasse pronunciatur, quae pronuntiatio communis est cum Polonis et Bohemis; Germani fortassis per tsch exprimerent. Et pro hac cz, quidam scribunt ch, alii cs et ts, nonnulli et i vel y addunt, sic czi, csi, tsy. (A cz vastagon mondatik ki, mikéut a lengyelek s csehek szokták; a németek tsch-vel fejeznék ki. S e cz helyett némelyek ch-t, mások cs és ts-t írnak; vannak, kik i vagy y-t is tesznek hozzá, ekképen: czi, csi, tsy).

1614.

Pázmány Péter ily című vitairatából: „Az, igazságnak gyeozedelme. Mellyet, az Alvinci Peter, Tevkeoreben, meg mutatot. Pazmany Peter.“ Pozsony, 1614. (3. 4. l.)

„Akar ió, s' akár gonosz nevem légyen érette, de holtig el nem állok az igazság otalmátul; hanem az mint Abraham cselekedek, az undok legyekkel, mellyek az ő Aldozattyát rutítani akariák vala, azont cselekszem énis az ti legyeskedésekkel: künyű leggyentéssel el kergetem ezeket, és az alatt el járok hiuatalomban. Soha én töllem olyan ígérertet nem hallasz Aluinci, az mineműt te fogadsz Tükörödben, tudni illik, hogy ez vtán többet

veletek nem mocskolódom. Mert az keresztyéni szeretet arraviszen, hogy valamig mocskosok lesztek, tehetségem, és Istentől reám bizattatott kiesin talentomom szerént, mind addig fáradsyagok mocskotoknak mosogatásában.

Hogy pedig az mostani írásomnak modgyarul tudósíccsalak. En az te sok heába való szó-szaporításodnak tarafaráiat, és nyalas szítkaidnak zápor esését, fül mellől bocsátom. Az dolognak veleiét az mi illeti, ahoz szólok, és rend szerént az te Nyalábidnak polyuás szalmáiát, az igazságnak aczél tüköreucl fel perselem.“

1623.

Pázmány Péter „Kilauzából.“ Pozsony, 1623. (1. 2. 1.)

Valaki Istenhez akar járúlni, mindeneknek-előtte el kel hinnii, hogy e' világnak vezérlő Ura, gond-viselő Fejedelme, teremő Is-tene vagyon, ki mindenható erejével e' világot alkotta, bölcseségével vezérli, gondviselésével szent nevének dűcsöségére igazgattya; és, mind hív szolgainak, s mind ellene-rugóldozó engedetlen pártosoknak, érdemek-szerént, igaz jutalommal fizet végtére. Azért az egész Keresztyén hitnek, és üdvösséges tudomány-nak, felbonthatatlan fundamentómául kel azt vetnünk, hogy Egy igaz Isten vagyon; kit, azért neveznek a' Gő r ő g ő k THEOSnak, mert által-lát mindeneket. által-hat mindeneket . . .

Jóllehet pedig azt alithatná valaki, hogy ezt a' mi Hitünknek első fundamentomát, nem vólna szükség a' természetnek világos tanításival támogatni, mivel még a' Pogány Bölcs-is azt tanácsollya. hogy pálczával kel érélmi, s nem bizonyságokkal oktatni, az Isten-tagadókat: Mindazáltal, a' Hiveknek nagy lelki vigasztalásokra lészen, ha meg-értik, mely szépen eggyez, és igyenes bizonytságot téssen, a' Hit, és az Okosság, a' Keresztyéni igazságrul. Azoknak pedig, kik nyelvekkel vallyák, de feslet életekkel, és rút erkölcsökkel tagadgyák az Istent, ősztöne, és éb-resztője lészen a' Természet-is, az Isteni tiszteletre, és szolgálatra.

Azért nem csak a' Sz. Írásból, de a' Teremtet-állatoknak szép módos, és bölcs rendeléséből, csudálatos erejéből, álmélkodásra indító ékességiből, hasznaiból, cselekedetekből, és az emberi természetnek tulajdon indúlattyából-is, oly nyilván meg-ismérhettyük a' Világnak Urát és gond-viselő kőrmányossát, hogy Sz. Pál, ugyan Világos látásnak meri nevezni ezt az isméretet . . . . . Ez-okon mondgya a' Sz. Írás, hogy mentségek nem lehet azoknak, kik az Istent nem ismériék. sőt, bolondoknak nevezi, a' kik csak szűvőkben-is azt merik mondani, hogy, Nincs Isten. Mert, az

Istennek véghetetlen erejét, és Istenségét, megismérhetik a Teremtet-állatokból, mint valamely fényes tükörből. mivel a mennyei és földi állatok nem egyebek, szép rendel egybe-szerkeztetet garádicsoknál, mellyeken a nagy Istennek ismérétiire juthat az értelmes embernek okossága.

1638.

Telegdi Miklós esztergomi prépost „Az Evangeliumoknak Magyarázattya“ című munkájából. Bécs, 1638. (305—6 l.)

Tanulmányok meg azért tiis szülék, mi légyen az ti gyermekeknek fel nevelésében az tisztetek. Gondolmányok meg hogy csak a végre adatnak tinétek istentől a magzatok, hogy ez földi embereket, hanem hogy istennek fiait nevellyetek belőlök, hogy istenfélő embereket hagygyatok ez világon utánnatok. Drága dolog az magzat, kit isten teremt és choda képpen táplál anyjának méhében, okos lelket ad belé és elevenen hoz ki ez világra: Vgy visellyetek azért gondot reájok, hogy számot adhassatok rólok ítélet napján. Nem elég hogy csak testi ruházattyyokra és táplálásokra légyen gondotok, sőt fő képpen azon igyekezzetek, hogy lelkekben nevelkedgyenek.

1651.

Zrinyi Miklós ily című munkájából: „Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklos.“ Bécs, 1651. (XV. rész, 85—92. fordák).

85.

Igy téssen Delimán¹⁾, és nagy sebességgel
Bánra rugaszkodik teli sok méreggel
Rá-veti dárdáját hatalmas erővel,
Ítéli hogy nagy Bánt le-fekteti evel;

86.

De Isten Angyala el-vevé erejét,
Mert Zrini paysán meg-tompítá hegyét,
Tatár Hám dárdája az földre le-eset,
Chudállya Delimán ezt az történetet.

¹⁾ A tatárok kánjának fia, hős a török seregben, ki hatod magá va azt ígérte Szolimán császárnak, hogy ő ugyan Zrinyit, társai pedig őt más legjelesb magyar hadnagyot leterítendunek, kiktől függ leginkább a harc kimenetele.

87.

De kémény kezével ő szablyát ki-rántá,
Evel pozdoriára Bán paysát rontá,
Sokáig dühössége de nem tarthata,
Mert Zrini kardgyának ellent nem álhata;

88.

Kegyetlen chapással Bán az ő sisakját
Gyorsan ketté vágá és meg sérté nyakát,
Az másik chapással meg nyitá oldalát,
Honnan bőven folni vörös patakot lát;

89.

Fuj lángot Tatár, s' őszve szedi erejét,
Bánnak kegyetlenül kézzel űti melljét,
De Bán ketté vágia Praecopita¹⁾ fejét,
Es habzo vérére ki önti életét.

90.

Holta után élte árnyékban elröpült,
Nagy keserűséggel, mint egy füst, ugy el-tűnt,
Halála határán ő vadsága meg-szűnt,
S-lólke örök éjre sok mással elegyült.

91.

Es semmit sem késik ot az ő halálán,
De most és most áldoz és nagy halomban hány,
Kis éledel ily tűznek három száz pogány,
Ezeket le-vágia Horvát országbi Bán.

92.

De az vitéz Delimán mihent el-esék,
Egész Török tábor gyorsan meg félemlék,
Leg-vitézb emberek rettegni kezdének,
És az után futni az mint van erejek.

1693.

Gyöngyösi István „Porából meg-éledett Phoenix“ (Kémény János, erdélyi fejedelem és Lónyai Anna házassága) című munkájából. Lőcse, 1693. (II. rész, 1—28 vers).

Azon közben az hír, ki mindenkor kél s-jár,
Ki nyílt füllel s' szemmel ujságokat les s-vár,

¹⁾ Praecopt (román szó): igen ért, sült, főtt. (Bobb: Dictionariu).

Mellyre álmot soha az éczaka sem zár,
Visgál mindeneket, tüle titkollyák bár.

Olálkodik, vígyáz, nézi a' dolgokat,
Gyón s'-mégy, nincs nyugalma, keres ujságokat,
Ha miket találhat, fel-vészi azokat,
Tölt velek csak hamar sok tartományokat.

Függesztvén nyelvének azt-is harangjára,
Mint az nyargaló szél kél azzal szárnyára,
Siet, s' -kezd adni mindennek tuttára:
Hogy árván maradott Anna, s' Hada vára.

Gerendre-is bé tér Erdélyi uttyában,
Aranyas vizének fekszik ez folytában,
Ez Kemény Jánosnak van birodalmában,
Melly-is özvegységnek borúlt homályyábā.

A le szálló naptúl pírúl vala az Ég,
El halada az -is, s' -leve fényében vég,
De a' vak éczaka Sátort nem emelt még,
Csillagok tűze-is csak imit s' amot ég.

A' mives el -hatta jollehet munkáját,
Aklában vezette a' pásztor-is nyáját,
Szakács-is fel-atta immár vocsoráját,
De még nem ágyazza egy-is nyoszolyáját.

A' munkátúl ürült test magát nyugtattya,
Sétálgat Kemény-is az időt mulattya,
Özvegyi voltát-is, nem kétlem, forgattya,
Hogy, véle így szólván, az hir meg-állattya.

1740—1750.

Faludi Jerenc ¹⁾ Verseiből. Kiadta Révai Miklós. Pozsony, 1787.

A tavasz.

Királyi mulatság erdőkben sétálni,
Árnyékos útszán fel 's alá járkálni:
Fülemüle' éneklésén,

¹⁾ Lásd: K a l a u z 51. l.

Gyenge szellők' legyezésén,
Örömet nevelni,
Kedve szerint élni.

Az otsó nyulakat bokorból ki verni,
Fiatal madarkák fészket fel keverni:
Hegyet, völgyet meg kerülni,
Fris források mellett ülni:
Ebédre meg térni,
Jó lakáshozz férni.

A' setét gondokat magas, szegre tenni,
Fel adott étkekből jó ízűen enni:
Enni, meg nem tsömörlni,
Közbe vígan beszélteni,
Fris borokat inni,
A vizet ditsírni.

Diána' udvarát megínt látogatni,
Ernyős sátoriban, mint reggel, mulatni:
A' kakukkal szerentséjét,
Meg próbálni jövődjét:
Hegyek ellen állni,
Ekhóval tréfálni.

Pintyöke' sírását, galambnak nyegését,
A' játékos rigó' hangos füttyülését:
Gerlitzének búsulását,
Társa után bujdosását,
Szemre, fülre venni,
Más gonddal nem lenni.

Erdőkből ki menni mezők térségére,
A' le nyugvó napnak nézni szekerére:
Pásztor után sétálgatni,
Muzsikáját meg halgatni:
Koridon' dudáját,
Mopszus' furuglyáját.

1766.

Bod Péter „Magyar Athenás“-ából. (Szeben, 1766.)

Isteni Találmány az Írásnak Mestersége az emberek kezek-
ben: mely meg-betsülhetetlen drága kegyelmességét Istennek nem

lehet eléggé meg-hálálni, mivel ez által nem csak maga akaratját közölheti ember felebarátjával; hanem a szükséges dolgokat által adhatja a sok száz esztendőök után következő maradék Nemzetiségnek-is. Görög országnak ugyan amaz fényes Tsillaga, a kinek fényességénél sokan kezdettenek meg-világosodni, a bölts Sokrates, elme mētelyének mondotta az Irás Mesterségét. Tá-musis az Egyiptomiaknak régi Királyok károsnak tartotta épen azon az okán, a melyre nézve Galliában ¹⁾ való Böltsek-is nem engedték, hogy az ő tudományaik és tanításaik megiratassanak; ne hogy a tanúlok az íráshoz bizván az elme gyakorlását elmű-latnák. Holott az elme olyan mint a jól mivelt szántó föld, melyet mennél inkább mivelnék, annál inkább terem: szintén úgy az elme a sok gyakorlás által élesebbé és böltebbé tétetik: az-is igaz hogy csak annyit tudunk, a menyit az elménkben, nem könyveinkben, vagyon bé-írva. És a Sénéka mondása szerint, certior memoria fit, quae nullum extra se subsidium habet. Bizonyosabban tudja s tartja az elme azokat a dolgokat, a melyek iránt magán kívül nem segítetik. Ez ha igaz-is, de vagynak egyéb okok; melyek szükségesnek bizonyítják az Írásnak mesteriségét, mivel ez által beszélgethet a távol valókkal mintha közel vólnának és gyakorta a hová maga nem mehet oda elérkezik az írás, s ugyan ez által adatnak által a következőknek tanításokra a szükséges dolgok. Azért-is parantsolta az Isten mind a legelső Sz. Irónak Mo'sesnek, mind a legutolsó Sz. Jánosnak. IRDMEG.

C.

Mutatványok az új magyar nyelv és irodalomból. b) 1772—1877.

1777—1787.

Révai Miklós Verseiből. Pozsony, 1787.

I.

Bolla Mártonnak, édes szerzetes atyafinak, Kolozsváratt a deák költeményesség' tanítójának, Nyitráról, 1777.

Erdélyhenn, havasok közt, tisztább égnek alatta,
Új lakos a roppant épületekbe kelél.

¹⁾ Krisztus születése előtt.

Itt a régi Magyar vérnek maradéka-tulajdon
 Tiszta beszédének kintseit, osztja veled.
 Zengedez e' mellett több nyelvű népe tsodádra,
 Ritka mulatsággal jár szemed öltözetén.
 A' nyereségek után indúlt Örményeken ámúlsz :
 Hogy torkok fülő hangozatoknak ered.
 Római vérektől el fajzott borzas Oláhok
 Szép ősi nyelv' díszét tsak darabolva törik.
 A' Szász is tsoda hangozatú, hogy tiszta szavából
 A' Német keveset hall tsevegése között.
 O Kedves Bollánk! noha tőlünk messze szakadva
 Légy, de te tarts még is szüntelen öszve velünk.
 Látod e, mit téssen népünk' főbb színe, Magyarság
 Érdeme ő nálok szörnyen alábbra esik.
 Szóllani is Magyarúl már szégyen, s durva parasztság:
 Mást akar a' nemesebb ház; te mezőre siess.
 E' végett Frantzúl Olaszúl izzadva tanulnak;
 Sok vagy, a' ki magát Anglia nyelvre veti.
 'S ezt ne tsodáld. Nem tsak mieinknek vétkek ez: úgy tett
 A' Német nép is, míglen eszére jutott . . . . .
 O édes mieink! a külső nyelveket épen
 Meg nem kell vetnünk, szép, ha ki többre mehet.
 Meg ne feletkezzünk az alatt tsak drága Hazánkról:
 Annak nyelvét is gonddal emelje ki ki . . . . .

II.

Magam képe.

A' közjóbann jeles igyekezetimmél,
 Nagy nevet nem várok tselekedetimmél.
 Apróság én minden foglalatosságom,
 'S eléggé fizetem ezzel adósságom':
 Melylyel a' szent törvény le kötelez minket,
 A' kik egy hazában szeretjük földinket.
 El ragadott néha Hazám' szeretete,
 Édes képzésemben magasra ültete,
 'S kitsiny erővel is fenynyen emelkedtem,
 De ilyly hivságotat magam is nevettem . . . . .
 Magas szál, és kartsú én testem' állása,
 'S gyenge erőbenn is sebes a' járása.
 Ritkúl szőke hajam búsúlt homlokoman,

Előre dől fejem meg görbedt hátaman:
 De még is úgy, hogy ha néha fel ébredek,
 Én is magam' feljebb tartani gerjedek.
 Hosszas artzám vídül gyenge pirossággal,
 Ha néha fellege múlik komorsággal.
 Tisztán néz kék szemem, áruló hunyorgás,
 Nints benne álnokúl szökdöső bal forgás.
 Egyenes ajakom együtt jár szívemmel,
 Másból tsúfot üzni kegyetlen örömmel
 Irtózik együgyű lelkem, és tudatlan.
 Más szégyenén kedvét tölteni szokatlan.
 Igaz barátságot telylyes bátorsággal
 Szeretek, s tisztellem azt állandósággal:
 Engesztelhetetlen vagyok, s nem bízhatom,
 Ha hirtelenségtől egyszer meg tsalatom . . . . .

1795—1800.

Csokonai Mihály munkáiból. (1805-ben megjelent „Ódái“-nak írásmódja szerint).

I.

Az álom.

Jön az álom 's mindent pihenésre hajtja,
 Az éjjelnek barna palástja van rajta;
 Beborítja véle a' földet 's az eget;
 Alóla altató mákolajt tsepeget,
 Mellynek hús balzsama a' benne feredett
 Szemhéjaknak édes nyúgovást engedett;
 Lány karjain fáradt érzékenységinket
 Ringatja 's egy másik világba tesz minket,
 Hol sok ezer képpel elménk' játszdottatja
 Valóság' képébe tűnő ábrázatja:
 Most az öröm' arany hegyeit igéri,
 Az áldás' javait bő marokkal méri;
 Majd a' félelemmel rettentí lelkünket
 'S a' kétség' szélére viszi életünket.
 De akár mint tűnik képzelődésünkbe,
 Valódi örömet terjeszt ő szívünkbe;
 Ápolgató karral kötésink' feloldja,
 Ellankadt erőnkhez uj erejét toldja;
 Megtört érzésinket simítja kezével,

Uj életre hozván gyógyító mézével;
A' terhes gondokat rablántzához fűzi,
Szivünkől a' Lethe partjaira úzi . . . . .

II.

Boldog! ki a' tündér románok helyébe
Utazók' írásit forgatja kezébe',
Mellyekben szintannyi a' sok viszontagság,
Az emberi virtus, ész és balgatagság,
Szinte annyi szelid 's vad szcenák festetnek,
Mennyit a' firkálók nem is képzelhetnek.
'S a' mi több, mind igaz, a' mi itt íródik,
A' mi a' képzésbe vagy szivbe nyomódik;
'S mikor végig vittük a' könyvet 's a' napot,
Mind tudomány, a' mit az elménk megkapott.
A' ki ásítózva ül toaletjéhez,
'S unalommal nyúl egy utazó könyvéhez,
Kis olvasás után emberré kezd lenni,
Földekről, népekről esméretet venni,
Rátalál helyére e' nagy plánétában,
'S mi ő az emberi nemzetnek lántzában?
Azt érzi, hogy ott jár, és ébren álmodik,
Egyre tanul, mulat, henyél 's okosodik.

1807.

Kisfaludy Sándor „Regéiből.“ Buda, 1807. (Somló I. énekéből).

Hogy eltűne Hunniából	Sok szép mesterségéről,
A' vitézség, büszkeség,	'S meszsze földön isméretes
A' jámborság, az igazság,	Híréről, és nevéről.
A' barátság, szíveesség; —	Kálmán vala az egygy neve:
Hogy elfajúlt Mátyás népe	Kinek fia lehetett —
Híres nemes magától,	Erről tőle senki soha
'S veszélyének engedtetett	Semmit ki nem vehetett,
A' Sors' örök Urától;	Csak, hogy Magyar, 's nemes
. . . . .	ember,
Akkor Sümeg' városának	Azt Ő fennyen vallotta;
Kálmán volt a' Mestere;	'S hogy Rómából jött Sümegre,
Sümeg' 's egész környékének	Azt is gyakran mondotta.
Igen kedves embere.	
Híres, jeles ember volt ez	Szegény volt; 's hogy Sümegre
	jött,

Hóna alatt egy koboz,
'S egy könyvekkel töltt ta-
risznya

Mind a butyor, a mit hoz ;
'S egy serdülő szép Leánya
Ballag vala mellette,
Kálmán ezt, mint kedves kincsét,
Apolgatva vezette.

Éppen, hogy a városba ért,
Akkor tévék gödrébe
A Mestert, — ki nagy Borkulacs,
Roszsz Brúgó volt éltebe'.
'S Kálmán annak hivatallyát,
Tisztyét, 's helyét felkérte,
És a Város jó Papjánál
Czéllyát legott elérte.

'S nem sokára, hogy néhányszor
Orgonált és énekelt,
'S verseivel, hangjaival
Szívet mélyen érdekelt.
'S kinyilván, hogy külömbféle
Mesterséget tud ő még,
Csudálta, és szerette őt
A Sümegi közönség.

Sokat járt-keltt, látott-hallott
'S tudó is volt valóban
Ez a Kálmán, — ritka ember
Minden szépben, és jóban.
Tudománnya annyi vala,
Hogy abból egy század rész
Sok volt, midőn csak hadakat
Forgatott a magyar Ész.

Mise alatt, ha az Istent
Fellengozve dicsérte,
És szavait az Orgona'
Hangjaival kísérte, —
Ha zsoltáros gondolati
Az Egekben járának,

Színe előtt a Meny' és Föld'
Mindenható Urának;

Akkor a nép egy Szeráfot
Vélt hallani szavában,
'S Mennyet Földet öszvezengni
Az orgona hangjában: —
Énekének szárnyaival
Felkapván a lelkeket,
A mennyei ídvességgel
Tölté-meg a szíveket.

Ha pediglen gyors ujjakkal
A hárfáját pengette,
'S szívérdeklő verseiben
Önn' dalait zengette:
Ha Mohácsról, vagy Vár-
náról
Szóllott Homér' lelkével,
Vagy Hunnia' diadalmit
Mondta Pindár' tüzével; —

Hol szaggatván, hol tüzelvén
A nyílt magyar lelkeket,
Ezerféle indulatra
Ragadozá ezeket.
Ha szerelmet dalol vala,
Szívét öntvén versébe,
Elmerítte az érzeményt
A kény' gyönyörűjébe.

A' lelkével megegygyezett
Ábrázattya, termete;
Szelíd, s nemes, szép voltez is, —
'S jámbor az ő élete.
Hanem büszke volt e Kálmán:
Jó szavát az nem vette
Soha, a ki becsületét
Valahogy' megsértette.

Becsülte is Kálmán Mestert
Minden ember 's kedvelte,

A' jó embert, a' nagy Mestert
Benne kiki tisztelte.
Szerencsés volt, ki Kálmántól
Eggy két órát nyerhetett:
Szerencsésebb, ki Kálmánnak
Baráttya is lehetett.

De a' Főrend kiváltképpen,
Sümeg' kies körében,
Csorbát érzett Kálmán nélkül
Minden vendégségében:
Ízetlen volt a' mulatság,
Mellyet Muzsikájával
Nem emelt, s nem lelkesített
Oszsiáni szavával.

Örömet is járt Ő szerte

Az Uraknak házába.
Férjfiak' és Asszonyoknak
Vegyes társaságába;
Hol versekben adván elő
Hunniának gyászszait,
Bús, nemes. nagy érzésekre
Gyujtá annak fíjait.

Nagy hazafi lévén maga,
Azt szerette volna Ő,
Hogy, mint szíve, ugy érezne
A' hazában minden kő.
Ilyen Mester. mint e' Kálmán,
A' mióta Mester van,
Se előtte, se utánna
Nem volt Magyar országban.

. . . . .

1814.

Kazinczy Ferenc Munkáiból. Pest, 1836—45.

I.

Kis fu sírjára.

Szerelme voltál szüleidnek,
Most mérges gyötrelmök levél;
Mióta tőlök elkelél,
Nincs nyugta sebzett sziveiknek.

Oh enyhítsd őket fájdalomban,
'S ha elhagyhatod egedet,
Mondd, megjelenvén álmaikban:
„Itt is szeretlek titeket.“

II.

Gróf Festetics Györgyhöz.

Nagy ember, kit nekünk kedvező istenek
Gyámolúl 's ragyogó fényűl engedtenek;
Zrínyieknek társa gazdag örökökben,
De társa még inkább magas erkölcsökben;
Te, kit a' jók jónak 's nemesnek ismernek,
László' atyja, 's ipa egy Hohenzollernek!
Melly ész, melly józanság vive arra téged,
Hogy jó 's szép tettekben leld gyönyörűséged',
'S midőn pillongásért epedeznek mások,
Téged nem szédítnek semmi csillámlások.

Büszke, de nem hiú, a' csörgést megveted,
 'S nyugalmas nagyságban foly el szép életed.
 Mint sok hős polgára a' régi Romának,
 Természetnek híve, híve hazájának,
 Honn úlsz, szántasz és vetsz, kazlakat állítasz,
 Ugart törsz, árkot nyitsz, mocsárt 's tót szárítasz ;
 Nemesítéd almád', sajtólod szőlődet,
 Ménes, gulyák, nyájak lepik el meződet ;
 'S azért örülsz e' nagy birtok' nagy hasznának,
 Hogy a' sokból sokat addhass a' hazának.

Földmivest neveltek legelőbb gondjaid,
 És ifju katonái : most már oltáraid
 Gyujtják tömjénöket a' lant' és az ének'
 'S a' Virág' és a' Kis' nyelve' istenének.
 Olympiánk nyílt meg ; ím fut a' délczeg nép,
 'S három pártás költőnk 's vélek egy ifju szép,
 Ülédhez jutnak, 's elveszik béredet,
 Tapsol a' sokaság, 's harsogja nevedet.

Javaltatni kedves ; de bérre szolgál vágy ;
 A' szabad megteszi a' mit szent tiszte hágy,
 'S bár nincs, 's soha nem lesz, tanúja tettének.
 Áldozatokat hoz szeretett ügyének.
 Néked, dicső férfi, maga a' tett a' bér ;
 Érted te, az üres lárma 's a' hír mit ér ;
 'S bírván megnyugtató intését keblednek,
 Bátor léptekkel jársz útján érdemednek.
 Tamás, a' Nádasdi-háznak fényes ága,
 Védisteneink közzé ez érzéssel hága.
 Így Pázmán, így Bakács, nagyai Romának,
 Így Bethlen, fejedelme a' rokon hazának ;
 Kik dicsőségökből néznek volt honjokra,
 'S áldást kiáltanak arra 's új társokra.
 Menj, nagy férfi. 's példád tanítson bennünket,
 Magunknál még inkább szeretni ügyünket.

1815.

Horvát István ily című munkájából : „Nagy Lajos és Hunyadi Mátyas“ védelmeztetések a Nemzeti Nyelv ügyében. Pest, 1815.

4. §.

Tisztelni a' Tanítókat nyomos kötelessége mindenkor a' Tanítványnak, 's valóban pironkodva szégyenleném, ha ebben a' szent

tisztben engemet akárki felölhaladhatna. De a' tisztelet miatt mindeneket vakúl elhinni, a' hibás állításokat szaporodni 's terjedni hagyni, és főképen ott, hol a' Nemzet ügye 's ditsősége ¹⁾ kérdésben forog, mellékes okokból némán hallgatni, gyáva és vétkes gyengeség volna. Reménylem azért, hogy Schw.²⁾ Ur, ki hozzá viseltető forró hálámról régen meggyőződött, szólamlásomat balra magyarázni nem fogja, sőt, ha most Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás királyainkat vádjai és költeményei alól felmentem, utóbb pedig egyéb tévelyedéseit jobb utba igazítom, annak tiszta szívéből örvideni fog . . . Egy tudós hazafinak nem is lehet nagyobb gyönyörűsége, mint ha a homályos dolgokban akárki által igazságot felfedeztetni lát . . . Mit szóljunk ma a' Magyar Nyelv mellett, ha leg nagyobb Fejedelmeink, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás azt figyelemre méltatlannak tartották? Ha a' Mátyás bíres Könyv háza tsak egyetlen egy Magyar Könyvvel sem ditsekedhetett? — Hazafiak! ne így ítéljünk mi Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás Királyokról . . . Országlások alatt nem állott a' Magyar Nyelv alább való helyen, mint más nyelvek akkor hazájokban állottak. És ezt megbizonyíthatni nekünk elég legyen: Mert azt, hogy Lajos és Mátyás alatt, mikor a' Tudomány világa tsak hajnalani kezdett, a' Római Nyelv országunkból végképen ki nem irtatott, az idők környül állásaikból e' két jó királynak vétkül tulajdonítani nem lehet. Hiszen az Európának hajdan is példát adó Frantzia Nemzet sem tehetett ilyen lépest I. Ferentz Királynak uralkodása előtt . . .

1824.

Kölcsey Ferenc, szatmármegyei főjegyző s m. tud. társasági tag
Munkáiból. I. Pest, 1832.

I.

A' nyugtalan.

Lobogtattam vitorlámát,
Szélnek engedém sajkámat,
Jobb szerencse' kebelén
Nyúgalmat hogy leljek én.

Csolnakom vész' dörgésében,
'S gyöngö szellő' lengzetében,
Sziklák közt, 's zöld part megett
Majd süllyedt, majd lebegett.

¹⁾ Szerző tudtomra nem „ö, ü“, hanem „ó, ú“ betűalakot használt; azért az „ö, ü“-nek itt sem lehet helyük.

²⁾ Schwartner Márton, egyetemi tanár s könyvtárőr.

'S távol tenger' sík tükréből,
Messzeföld narancsberkéből
Nyugalom nem szállt hozzám:
'S sorsom' búsan átkozám.

Bódult! zenge az fennlakában,
A' mit kergetsz így hijában.
— Nyisd fel tennen kebeled —
Légy böles, 's ottan felleled.

II.

Vigasztalás.

Nyögsz, ah, ha nemzetek felett
A' sors bűt hozva száll,
'S küszdő reményök czél helyett
Újabb ves-zélyt talál:
'S ha a' szabadságért folyt vér
Átok leend, s' a' pályabér
Vagy járom vagy halál.

Hát mért törődöl a' világ'
Sorsán maroknyi por?
Szárad 's kihajt a' szőlőág,
Lesz ősszel újra bor.
'S kedved ha most mámorba
fúl,
Alvas után feljőzanúl,
'S kerül megint a sor.

Mi haszna bú? mi haszna
gond?
Törvényt ki szab 's határt?
Szerencse köt, szerencse bont,
'S vakon használ vagy árt.
Ki éjt 's napot fáradva tölt,
Ki nyugszik és kart karba ölt,
Együtt lát hasznót 's kárt.

Kis csolnak, ah, csak életünk,
A' sors az Oczeán;
Most szép partokra köthetünk,
Majd hullám' mérge hány.
De kedvezőn lengő szelet,
'S dörgő vészt a' csolnak felett
Túr a' böles egyformán.

1825.

Horvát István „Rajzolataiból“ (Rajzolatok a Magyar
Nemzet legrégibb Történeteiből. Pest, 1825).

1.

Gyenge koromtól kezdve meg nem foghatám, hogy az a'
ditső Magyar Nemzet, mely majd Konstantinápolynál, majd
Hamburgnál, majd Páris előtt, majd Marseillynál szegezé-ki
győzedelem zászlóját; — melyet majd a' Német, majd a' Görög,
majd az Olasz, majd a' Frantzia Fejedelmek hívának meg Fri-
gyeseiknek. Árpáddal hullott volna-le e' Magyar boldog Földre
a' magos Egekből. — Ha erősektől születnek a' test és lélek ter-
mészeti rendszabásai szerint az erősek, a' nagy tetteket végbe
vivő unokáknak nem lehetett (így gondolkodám) pásztoroktól,
's holmi gubás emberektől eredniük.

2.

De gyakran eszembe forгатám a' szelíd tollu és velős ítélő Spittler, úgy nem különben a' Magyar Nemzet eránt keménykedő, azonban a' maga korában igen nagy tudományu Schlözernek ítéleteiket is. Amaz nem talált példát az egész világ történeteiben a' Magyarokon kívül, hogy Nemzet a' durvaság alsó gráditsától a' tsinosodásnak olly fő poltzára lépett volna, mint a' Magyarok nem sokára Magyar Országba jöttök után felemelkedtek: Emez nem győzte számtalanszor eléggé tsudálni, 's megmagyarázhatatlannak jelenten, hogy olly iszonyú pusztítások és olly számtalan külső és belső háborúk után is a' Magyar Nemzet az ő fen maradását, polgári alkotmányának megőriztetésével együtt, a' mi korunkig eszközteni tudta.

3.

Mind ezek arra bírának tehát, hogy nagy igyekezettel felvilágosítani iparkodjam az elakasztó nehézségeket, 's egyszersmind a' Magyar nemzet régiebb történetének felfedeztetését ne a' külföldtől, a' mit polgár társaim közül sokan emlegetének, várnám; hanem, a' mi mind az okossággal, mind az illőséggel inkább megegyez, a' haza kebelében, hol számosabbak a' világhítható fáklyák, hoznám, vagy legalább hozni törekedném napfényre.

4.

Illyen eltekélés szüleménye vala a' Nemzeti Nyelvnek tudós esméretével kötött szövetkezés. Mohón hallgatni a' Nagy Révai letzkéit; a' hallottakat vizsgálni, fejtegetni, újabb okokkal támogatni; a' Magyar Nyelvnek minden kezemhez keríthető régi maradványait feldúlui; ezekben az időről időre történt változásokat figyelmes szemmel észrevenni, édes foglalatosságommá leve.

5.

Másfelől a' históriai kútfőkre fordítottam egész gondoskodásomat. Midőn majd nem minden régi Frantzia, Olasz, közép századi Görög, Német, Orosz Irókat által meg által olvastattam; midőn a' Literaria Históriának egész kiterjedését tanulásom fő tárgyává tettem; midőn közel 350. magyar históriára tartozó, 's többnyire mind a' külföldön használás nélkül heverő Kéziratokat öszve keresgéltem; midőn a' Frankofurtumi Históriai Német Társaságnak valóban óriási fáradozásait soha szemem elől el nem eresztettem: Akkor másfelől az óklevál gyűjteményekben kerestem az annyira kívánt fényugárra segéd eszközöket.

6.

Nem nagyítom fáradozásomat, ha nyilván megvallom, hogy három száz ezer részént magyar, részént külföldi ökleveleket vagy egészen elolvastam, vagy legalább futólag végig tekintettem; ha megvallom: hogy a' Római Törvényt, a' Frantzia Capitulárékat, és a' Canzianitól kiadatott Barbarorum Legeseket igen nagy gondnal forgattam. A Tanulás természete hozza tudniillik magával, hogy egyik tárgytól a' másakra keresgéléseinkben könnyen által tsapunk.

1821—1830.

Kisfaludy Károly munkáiból.

A' sastoll.

A' királyi palotában
Már elhagyva, ősz fűrtökkel
Áll hős Toldi. Ifjak körzik
'S egy közülök gunyra is kel,
Egy uj sarkantyús vitéz.
Ki hetykén mindent lenéz.

„Ej, te vén sas, de kopott vagy!
Volt erőd be rút hamuvá lett!
Nyom ruhád is, hagyd e' fény-
kört,

Már neked jobb kályha mellett;
Ott forgasd az olvasót,
Hadd nekünk a' földi jót.

Toldi méri: „Ugy van, urfi,
A' vén sasnak tolla is súly;
Érzem azt, azért segíts te,

Köntösöm' vedd, 's keblem tá-
gul;
Azt ne bánd, hogy éktelen,
Sok csatán volt már jelen.“

A' király jön, hall s' parancsol,
És az úrfi bármint szörnyed,
Köntösét rá adja Toldi.
De alatta már is görnyed,
'S addig nyomja kétfelől,
Míglen hamuként összedől.

Ez varázs! zúg, s' a' király int;
De nyugton mosolyg hős Toldi,
És újjából köntösének
Vas tekéket s buzgányt húz ki.
„Ősz van, itt hús szél legyint,
Mégbéleltem egy kicsint.“

1827.

Szilasy János Nevelés-tudományából. Buda, 1827.
(I. 132—5. l.)

80.

Az okosságról.

Az emberi elme meg nem elégszik annak megítélésével, valljon képzetünk összeillenek e, vagy sem; hanem még tovább

megy, és azon gondolkodik, ha helyesen ítelt e, vagy hibásan. Ezt sokszor könnyen általlátja, sokszor pedig kénytelen ítéletét más bizonyos ítéletekkel összevetni, 's ezekből annak helyességét, vagy helytelenségét kihozni. Midőn elménk ezt míveli: okoskodni mondatik. Az okosság tehát elménknek azon erejét jelenti, mely által ítéletünket más bizonyos ítéletekkel összehasonlítjuk, 's annak helyes, vagy helytelen voltát ezekből hozzuk ki, 's azután különb-félékép következtetünk. Ezen tehetség kétféle igazságok körül vizsgálódhatik, először olyanok körül, melyek csupán csak esmeretinket gyarapítják 's elménket világosítják; másodszor olyanok körül, melyek az elme felvilágosításán kívül egyszersmind cselekedetink intézésére is szolgálnak. Az első esetben az elmélkedő okosság (*ratio theoretica*) mondatik munkálódni; másodikban pedig a' cselekedtető okosság (*ratio practica*). Ezen tehetségnek tökéletesítésére kiváltkép jeles szorgalmat kell fordítani; mivel ez minden tehetségink között legnemesebb, legfelsőbb. Ennek kell rendbe szedni minden gondolatinkat, ennek kell kormányozni minden cselekedetinket. Ennek kell meggyőzni bennünket a' legszentebb igazságokról, ennek kell bennünket vezetni vég célunk felé. Ennek kell az embert, úgy szólván, a' testiek közül kiemelni, 's ennek kell ugyanazt a' lelki valókkal összekapcsolni. Végre ennek kell az embert azzal megismertetni, 's ennek kell ahhoz vezetni is, kitől minden eredett, s' a' ki nélkül senki s' semmi el nem lehet. Tehát az okosságnak helyes kifejtése annak terhes, és felséges tiszte miatt, okvetetlenül szükséges, s' ugyanez elkerülhetetlen kötelessége a' nevelőnek.

Valamint pedig általában gondolkodni csak gondolkodás által tanulunk: úgy különösen okosan gondolkodni csak az okosságnak többszöri használása, vagy is gyakorlása által tanulhatunk . . . . Az okosság elménknek minden tehetségei között legnemesebb, és legfelsőbb lévén, ennek munkálkodása csak úgy lehet helyes, és hibátlan, ha az eddig előadott tehetségek az ő természetek szerint jól ki vagynak műveltetve . . . . Minden esetre hasznos az érettebb nevendéket jókor a' gyermekek sorából mintegy kiemelni, s' vele úgy beszélni, úgy bánni, mint a' kinek ítéletére hajlunk, s' a' kinek okoskodásán megnyugszunk. Hasznos tovább a' felsejűlt nevendék előtt a' nélkül, hogy ez tanításra célzó szándékunkat észrevegye, valamelly törvényhez néhány eseteket alkalmaztatni, s' a' tapasztalásokból következtetéseket kihozni. Hasznos azután a' pontosan gondolkodókkal, és az okosan beszélőkkel való társalkodás; valamint az Észtudománynak szabásai szerint kidolgozott tudományos munkákak olvasása is. Hasznos végre a'

Bölcselkedés' Tudományának, kivált pedig az Észtudománynak gyökeres megtanulása, és a' tudományos tárgyakról való beszélgetés, vagy vetekedés.

1830.

Széchenyi István gr. „Hitel” című munkájából. 3. kiadás. Pest, 1830.

Nincs olly böles a' világon, ki még igen sok hasznossal ne nevelhetné tudományit, mint viszont alig van olly tudatlan a' földkereken, kitől egyet 's mást nem lehetne nagy haszonnal tanulni.

Én azt szeretem hinni: minden jobb lelkű ember bizonyos vágyást hordoz szívében — ha bár sejtetlen is — magán, felebarátin 's mindenben, a' mi őtet környezi, szüntelen javítani. Ezen a' tökéletesbhez ellentállhatatlan vonzódás legszebb tulajdona az emberi léleknek; 's a' mint halhatatlan része jobban 's jobban fejlődik, annál inkább nő 's erősödik az benne. (IX. 1.)

A' sokasággal, tudva van, úgy boldogul az ember, ha mindenét dicséri 's csudálja; ki igazat mond, hibáit felfedezi 's dorgálja, az sohasem kedveltje, mert hiuságát sérti, 's önfelsőbbségét érezteti. Elcsábítani könnyű, s' ahoz csak hizelkedés kell, mely; alig lehet olly durva 's a' valóval olly ellenkező, hogy még is sokan szívesen ne nyelnék el, 's meg ne emésztenék. Ezen álpénz becse nagy a' világon.

De célunk nem az, hogy számos ugynevezett jóakarókat 's barátokat szerezzünk, kik egy nap egekbe emelni, más nap pedig sárral lennének hajlandók bennünket hajigálni, a' mint t. i. hiuságoknak kedvezünk, vagy ellenezünk, hanem hogy használjunk. 'S azért igazat fogunk mondani mindenkor és mindenütt, akár tessék, akár nem. Az igazi barátság szent kötelessége hizelkedéssel soha nem él; a' meg nem romlott Magyar pedig az egyenes bátor szót becsülni tudja. (XVI. XVII. 1.)

Sok birtokosink guláik 's buzavermeik mellett is mért szegények? 's mért vannak számosan, kik százezer forintnál több esztendei jövedelmikkel, közel járnak a' koldusbothoz, vagy immár a' Samaritanus irgalmasságára is kerültek? Fejtsük ki hideg vérrrel 's részrehajlás nélkül: mért nem viszik vagy vihetik iparkodó

gazdáink gazdaságikat olly magas pontra, mint azt az éghajlat 's föld engedné, 's hogy hazánkban kereskedés mért nincs, — vagy legalább mért nincs ollyan, a' millyen lehetne?

Vélekedésemet egyenesen kimondván azt tartom: mind azon szomorú következésnek, melyeket érintünk, 's még bővebben fejtegetni fogunk, 's melyeknek mindennapi tanúi vagyunk, nincs főbb oka, mint pénzbeli összeköttetésünk hibás elrendeltetése, 's az abból természetesen következő tökéletes hija minden Hitelnek. Ezen hiányt látom minden physikai természetlenség okának, mikor p. o. 100 ezer vagy több holdnyi föld birtokosa csak egy forintrul se tud bizonyos Hitelt adni, 's pénzben szűkölködik; a' tőkepenzes ellenben helyet alig találhat, honnan várhatna bizonyos kamatot, vagy idővel tetszése szerint a' tőke visszafizetését is. És éppen úgy látom a' Hitel hiját minden erkölcsi romlottság 's lelki aljasodás egyik fő okának is. Mint ha valaki pénzét 20al 50el 100al 100tul vagy még több uzsoráért adja kölcsön, annak bizonyára az ördöggel is van dolga, ki pedig 100tul 20nál, 50nél 100nál többet ir alá, azt bona fide soha sem cselekszi, hanem csalni akar. Már illy alkudozók közt, kiknek egyike embertársát nyúzza, másika pedig csalja, 's hol Mephistopheles játsza a' fő személyt, miként nevekedhetik emberség 's polgári erény? És ha ezen szép társasági szokás több nemzéseken hat keresztül, 's már anyatétjjel szivódik ezeu gyönyörű régi elintézés, — ugyan kell e még több egy egész nemzet elrothadására? (24. 25. l.)

A' jól elrendelt munka minden gyarapodás talpköve. 'S többet ér két ép tenyér 's egy jó balta valamelly vad szigetben egy millio darab aranyból. A' nemzetek mai körülállásiban mindazáltal a' pénz a' munkával olly szoros összeköttetésben áll, hogy majd egyik az ok vagy következés, majd a' másik; valamint az esőből gőz, köd, felhő lesz, 's azokból megint eső, — úgy a' munkából pénz lesz, a' pénzből ismét munka. Kezeink vannak 's több henyelő kezeink, mint gondolnók, melyek legnagyobb haszonvehetőségét részint a' hibás elrendeltetés, részint az elcsüggedés 's a' néhai kétségbeesés sikerrel fáradozhatni — gátolják, — 's így nekünk a' pénz az, a' mire leginkább szükségünk volna, 's ma azon ok, melyből munka 's idővel több pénz következhetne. Ha mi jól elrendelt Nemzeti-Bankot állítanánk, annak éppen azon következése lenne, mint ha bizonyos tőkét, melyet külföldiek hoztak hazánkba, 5tel, legfeljebb 6tal 100tul vennénk kölcsön, nem félnénk hogy

felmondják, 's minekutána ügyes haszonvétele által 9et, 10et keresnénk 100zal, lassankint megint lefizetnők tartozásunkat, 's az utóbbi nyereség zsebünkben maradna. — 'S nem világos, hogy sokkal kevesbbé volna veszedelmes, ha önmagunknak tartoznánk, mint idegeneknek? (144—5. l.)

1837.

Vörösmarty Mihály Munkáiból. Pest, 1837.

Árpád ébredése.

Árpád. Hová vezetsz most? Szólj, mi épület,
Mi büszke hajlék ez, melly parragán
És porba süllyedt törpe társain
Díszes fejével túl emelkedik?

Költő. Ez a világ kinsinben fejedelem,
Itt láthatod meg, a' mint volt, vagyon;
A' mint csatában 's békén, házi körben,
Vagy köz helyen, tréfák és gond között,
Erényben, bűnben él, hal és mozog.
Feltűnnek itt a' jámbor és család;
A' gyáva 's bátor; aljas és nemes,
Ezer bohónak bösz csordáival;
Itt újra fellép a' holt dalia,
A' rég csatázott harcok hősei;
Bölcsék, vezérek és világbirók,
'S kiket tapodnak, és kik eltapodnak,
Gazdag, szegény, a' koldus és király,
Itt ujra élnek kínban és gyönyörben.
De itt igazság ül a' trónuson,
'S mit ember és sors véte zsarnokúl,
Az szent-egyenlőn visszatorlatik.
Kudarczot vall itt a' fondor 's család;
Arany borjú itt nem talál imádót;
Repkényt az ész, kaczajt nyer a' bohó.
Utálat éri a' bűn győzödelmét
'S a' szenvedő és megbukott erénynek
Örök művészet nyujt föl koronát.

Árpád. Új tüneményt, egy új csodát beszélsz.

Melly bámulatra s' tiszteletre bír.
 'S egy még nem érzett lelki vágy fog el
 Meglátnom a' még nem látottakat,
 Az eddig nem hallottat hallanom:
 Ohajtom látni képedet, világ!
 De mondd: kik e' ház tündér papjai,
 'S mi jelre nyílik e' ház ajtaja?

Költő. A' ház tied, csak lépj be, oh vezér,
 És benn találod, a' kiket keressz.
 De íme látom a' szín gyermekét
 Alélva húzni fáradt lábait;
 Utána inség, gúny, csáb, megvetés
 'S fondor kajánság rémszolgái jönnek,
 Kigyó hajakkal, törélű szemekkel.

rpád. Hah fertelem! mi borzasztó had ez?

Színész nő. (A' színház csarnokához aléltan közelít, utána
 nyomulván a' rémalakok)

Oh ég, ne hagyj el! irgalom, nagy ég! (Összerogy).
 Oh hagyj enyészni, küldd haláloamat,
 Csak hogy ne lássam e' szörnyű hadat.

Kajánság. Rántsátok őt ki az oszlopok mögől.
 Mit tétováztok még? Ő a' mienk.

Árpád. (Előlép). Utálatos had, vissza! ő enyém!
 (A rémek ijedve hátrálnak)

Egész hazában nincs más dolgotok,
 Mint hogy kajánul egy gyámoltalannak
 Kinos fejére összegyűljetek?
 Vagy éhen vagytok? én jól tartalak!
 Résztvéltenség, te jój, hadd lássalak.
 Hah itt vagy, undok, régi szörnyeteg!
 Te minden jónak lassu sorvatagja,
 Te átok a' serdülő érdemen,
 'S a' hallgató dicsőségnek halál,
 Most rajtad a' sor. Ime rémhadak!
 Előszőr is ma nektek áldozom.
 Vigyétek őt: ez a' ti étketek.

(A' rémek vad zajgással megrohanják a' Résztvéltenséget és tova viszik. A
 színésznőt felemelvén)

Kelj föl nemes szív, régi szenvedő!
 Hallottam 's érzem nagy fájdalomidat!

'S ha nemzetemben még egy szikra van,
'S csak egy csep vér az ősi magyaréból,
Nem hagyja törletlen könyűidet,
Nem enyhítetlen e' fájdalmakat.

S z i n é s z n ő. Reménylek 's bízom nemzetem szívében,
'S bú, gond között bár, véglegeltemig
Csak ezt kiáltom! éljen a' haza!

A n é p s é g (melly az alatt gyülekezik, hangosan viszonozza)
Éljen a' haza!

Á r p á d. Hah nép! köszöntöm ismert szózatod!
Rég szomjazám e' kedves hangokat.
Ez a' kiáltás illik a' magyarhoz.
Csendben, viharban: éljen a' haza!

1838—39.

Beöthy Zsigmond „Összes költeményeiből.“ Pest, 1851.

I.

A könyörgő.

Oltár kövére a' leány
Letérdepel;
Szemén csillagsugárzatú
Fény ömlik el.

Oh, vajha felsohajtana
E' nemzetért,
'S bocsánatot könyörgne le
Sok bűniért!

Imádkozása közben olly
Szép, oly szelid;
Körül ragyogta homlokát
Az égi hit.

Meghallgatná talán az ég
Őt, angyalát,
És földerítné szebb jövő
Várt hajnalát.

II.

Tanács.

Töviske ment ujamba,
'S benn' feledém;
Nem illenék, ha illy kis
Dolgon felötleném.

Nem hittem, e csekély seb
Milly nagy hatásiban.

De égni kezdte aztán
Fájdalmasan;

Oh, nemzet! egy sebet se
Hagyj gyógytalan:
Ki tudja, mint fog égni
Később fájdalmiban? . . .

1842.

Jényes Elek „Magyarország Statistikája“ című munkájának előszavából. Pest, 1842.

Hazáját minden honfinak ismerni szép és hasznos; azoknak, kik a törvényhozásbai ¹⁾ befolyhatás dicső jogával élnek, épen kötelesség. De egy statust minden viszonyaiban, minden nagyobb nevezetességeivel lerajzolni, sokoldalú ismereteket feltételezván, általában minden országra nézve nehéz feladat; Magyarországot illetőleg pedig kétszeresen súlyos. Rendkívüli politikai helyzetünk okozta, 's okozza jelenleg is azt, hogy legfontosabb statistikai adataink mely statustitkok gyanánt őriztetnek. A' magyar nem örmest ismerteté meg erejét, mert nem akará, hogy az ellenségei által megméréssék. És e' titkolódzás annyira vérünk ké vált, miszerint még jelen korunkban is, ámbár a' hazafit tulbizottságtól szinte, mint ön ereje nem ismeréséből származó elesüggedéstől egyformán megovni egyedül a' honismeret képes, csaknem áttörhetlen akadályokkal kell küzdeni annak: ki hazája képét csak tűrhetően is akarja festeni. Illy körülmények közt sokáig kétkedém, hozzá fogjak-e illy hálátlan munkához . . . . Azonban ha erősebb nem áll elő, miért ne álljon fel a' gyengébb? Tűrjük-e tovább, hogy egyik illy közhasznú ága honi literaturánknak parlagon heverjen?

1843.

Bugát Pál „Természettudományi szóhalmazából“ Buda, 1843. (Ajánló-beszéd).

Fölség! Nagy tartozásom igen kis részét lerovandó, hivataltáplálta hajlam által feszülten tartott húsz évi fáradozásaim eredményét teszem itt le **Fölséged** trónzásámolyára. Igen is **Fölség!** mind boldogult fejedelmünk magas kegyelméből tanáru nevezve, mind **Fölséged** koronázási díjából magas példaadással gyámoltott tudós társaságunk tagává téve, közvetlen és közvetve éltem és élek **Fölséged** kegyeivel; és ne hozzam-e azt, mit sokféle fáradozásaim közt leginkább kitűnőnek gondolok, alattvalói hálátmat bebizonyítandó, **Fölséged** színe elejbe? . . . .

Fölséged e természettudományok külsejének elemeit magában foglaló művet pártfogásába vévén, egyetemes természettudományokban ²⁾ kedvtelését, azok országunkban ³⁾ felvirágozását

¹⁾ Törvényhozásba. — ²⁾ . . . ban. — ³⁾ ban . . .

folytatva öregbiti; mert ki nem tudná? hogy **Fölséged** az, ki a magyar orvosok és természetvizsgálók évenkénti összejöveteleinek alapszabályait megerősítette; és ki természettudományi társulatunkat királyi helybenhagyásával szentesítette, mely is **Fölséged** unokaöccse **István** cs. kir. főherczeg magas pártfogása alatt állván, az egyetemes hazát legáldottabb aratással kecsegteti . . . . **Fölséged** általában a természettudományok életbe léptetése által második Árpádunkká lőn nekünk, mert mit az erő nyer, de használni kellőleg nem tud, azt a tudománynak kell megörökíteni. — Igen is **Fölség!** mi a természettudományok művelése által országunkba egy más országot idézendünk elő, s így tudományos fáradozásaink által a kettőztetett emberiségű boldog haza örök létét **Fölséged** ápolgatása alatt kivivandjuk, s elmondhatja egykoron **Fölséged** Nagy Sándor világhódítónál méltóbban „*aliam vobis aperui naturam.*“ ¹⁾

Midőn **Fölséged** tetszésével jutalmazta művemet. egyetemes irodalmunkra terjesztette ki áldáshozó kezeit, s életadó szellőként hatotta meg azt, mi által a buzgó buzgóbbá, a hanyag serénnyé, a habozó erőssé, a kétkedő hívővé, az akaratos lággyá tétetvén, **Fölséged** ez által egyetemes irodalmunk nagy épületének alapkövét rendíthetetlen sziklára tette le.

1843—1846.

Petőfi Sándor Költeményeiből. Budapest, 1874.

I.

Verseim.

A költészet fája életem,
Minden versem egy levelke rajt.
Fa, levél el fog hervadni majd,
A feledés szele rá sohajt.

És mivelhogy elhervadni fog,
Ne is ápolgassam én e fát?
Más hasznót ha nem hajt, legalább
A mig élek, hús árnyékot ad.

II.

Oda nézzetek!
Csatára iramlík a fergeteg;
Paripája a szél, a nyargaló,
Kezében a felleg a lobogó,
A melynek villám a nyele,
Vágtat vele, vágtat vele
Csatára, csatára . . .
Mint harsog trombitája,
A mennydörgés!

Oh fergeteg.
Ki a tornyokat
Eldöntögeted,
Kinek kezében kiszakad
A tölgy a bérc kebelébül.
Hol századok óta vénül,
Hatalmas fergeteg! ki nem szakít-
hatod
Az emberi szívből a bánatot — —

¹⁾ Más természetet nyitottam (adtam) nektek.

III.

Füstbe ment terv.

Egész uton, haza felé,
Azon gondolkodám.
Miként fogom szólítani
Rég nem látott anyám.

Mit mondok majd először is
Szépet, kedvest neki?
Midőn, mely bölesöm ringatá,
A kart terjeszti ki.

S jutott eszembe számtalan
Szebbnél szebb gondolat,
Mig allni látszék az idő,
Bár a szekér szaladt.

S a kis szobába toppanék . . .
Röpült felém anyám . . .
S én csüggtem ajkán . . . szótlanul . . .
Mint a gyümölcs a fán.

IV.

A hazáról.

Lement a nap. De csillagok
Nem jöttenek. Sötét az ég,
Közel s távolban semmi fény nincs,
Csak mécsvilágom s honszerelmem ég.

Szép csillag a honszeretet,
Gyönyörűségesen ragyog.
Szegény hazám, szegény hazám te,
Neked kevés van ilyen csillagod.

Mécssemnek lángja mint lobog!
Mitől lobog? Mi lengeti?
Éjfél t ütött. Ti lengtek itten
Mécssem körül, ti, nepem ősei!

Mintha nap volna mindenik,
Oly tündöklők e szellemek:
Tündöklők, mert hisz a dicsőség
Sugármezébe öltözködtenek.

Ne nézz ősidre, oh magyar,
Ki most sötétségben vagy itt!
Ne nézz ősidre, e napokra:
Szemeid gyöngék, a napfény megvakít.

Hazám dicső nagy ősei,
Ti földet rázó viharok!
Ti egykoron a porba omlott
Európa homlokán tomboltatok.

Oh nagy volt hajdan a magyar,
Nagy volt hatalma, birtoka;
Magyar tenger vizében hunyt el
Éjszak, kelet s dél hulló csillaga.

Csak hogy rég volt, midőn magyar
Fejekre termett a babér:
A képzelet sebes szárnyu sas,
Elfárad mégis, mire oda ér.

Oly rég elhervadt a babér
A magyaroknak homlokán,
Hazám, oly rég voltál te nagy, hogy
Nagyságod híre csak mese talán.

Már rég nem sírtam, s íme most
Pillámon egy köny rengedez:
Magyar nép, valjon hajnalodnak
Vagy alkonyodnak harmatcseppje ez?

Magyar dicsőség, mi valál?
Hulló csillag, mely tündökölt,
Aztán lehullott a magasból,
És mindörökre elnyelé a föld.

Vagy üstökös vagy, oh magyar
Dicsőség? mely jött s távozik,
Hogy századok multával újra
Lássák fényét a népek s rettegjék?

1846.

Frank Ignátz munkájából: „A közigazság törvénye Magyarhonban.“ Buda, 1846. (II. r. A törvénykezésről. Bevezetés. 1. 2. 1.)

A' társas életet igazság ösvényén vezetni kívánván, ezen czéllját a' törvény soha el nem érné, ha csak arrul határozott volna, mi kié legyen; vagy is: mi úton módon lehessen javakat, hasznokat, igazakat, szabadságokat szerezni, veszteni. Mert 1) akárminő gonddal írva legyenek az ebbéli szabások: emberi bölcsesség annyira soha sem mehet, hogy előre minden kétséget, minden nehézséget elhárítson. Sőt nem ritkán olly szövevényes és változó esetek fejlődnek, hogy a' törvény értelme és hatása felett a' legjobb szándéku és nagy tapasztalásu okos emberek is ellenkező véleményekre hajúlnak; a' mi annál inkább megtörténik a' nagy számnál; mert a' kinek haszna kára kérdésben forog, többnyire az ügyet maga állásából csak egygy oldalról tekinti, és az ellenokokat vagy nem láttya, vagy látva is azok súllyát nem érzi. — De 2), a' mi sajnosabb, vannak, a' kik haszonvágy, harag, bosszú, és egyéb gonosz indulatok ösztönéből, sokszor tudva akarva, a világos igazságot is félre vetik, sőt megátalkodott lélekkel cselre vagy erőszakra is vetemednek. A' mi által az emberek örök háborgásba és végtelen nyomorokba süllyednének, ha nem volna közöttök valami erősebb hatalom az igazság oltalmára. De, úgy láttyuk, minden országban vannak bírák és törvényszékek, elegendő hatalommal nem csak a' peres ügyek megvizsgálására és elítélésére, hanem az ítéletek végrehajtására is. És így minden embernek igazsága nyilvános (azaz: országos, nálunk királyi) oltalom alatt áll.

Mindazonáltal az ide tartozó szabások, mind a' törvényszékek elrendezésére, mind az eljárás rendgyére nézve, igen különbözök lehetnek, és valósággal különbféle országokban különböznek is; mivel a' kitűzött czélra több út elvezethet . . . . Fő dolog mindenütt: 1) az erőszakot eltávoztatni; és 2) minden sérelem ellen kész bírói segedelmet nyújtani. Annál fogva világos igazságát is rendszerint a) erőhatalommal seuki sem keresheti;

a) Ellenben erőszakos megtámadás ellen személyét és vagyonát, józan mérséklettel élve, akárki védelmezheti; sőt elfoglalt jószágát egygy esztendő telte előtt viszza is foglalhattya (140. 365. §§.); nem különben meg van engedve némelly esetekben a' zálogolás (350. 353. 368. §§.). Ide vonhatni még azt is, hogy a' kezünkben levő idegen jószágot némellykor követelés fejében letartóztathattyuk stb.

Bölcsészeink nem állapodtak meg mások követése mellett, bár ez is már több s kevesebb önállósággal történt, hanem egyik s másik teljes eredetiségre törekedett, noha e törekvés sikerét fölöttébb kétséssé tette azon körülmény, hogy más nemzetek s korok bölcsészei az eredeti rendszerek forrásait látszólag már fenéig kimerítették.

Köteles Sámuel s **Horváth** Cyrill két elsőrangú tudósunknak (I. 9. §.) sikerült irodalmunkat e tekintetben is az eredetiség színvonalára emelni, midőn munkáik által, előbbi az egyezményes —, utóbbi az öszszerű bölcsészetszetet életbeléptették. **Köteles** rendszerét tovább fejlesztették **Hetényi** János ekeli ref. lelkész (1786—1853) és **Szontagh** Gusztáv, nyugalmazott cs. kir. kapitány (1793—1858). A mai észszerű népnevelés és az egyezményes bölcsészetszet célja ugyanaz, t. i. a szép, jó és igaznak egyezményes (öszbangzó) létesítése egyénileg és társadalmilag. **Szontagh** az egyezményes philosophiát, melynek fő bajnoka volt, magyar philosophiának szerette nevezni.¹⁾

¹⁾ Az önálló bölcsészetszet magyar nyelvű, és így körül-belül e századbeli irodalmát a következő jegyzék meglehetősen hűséggel tünteti elő:

I. Bevezető munkák: a) **Bihari** Péter: A philos. tudományok encyclopaediája. Budapest, 1875; **Fejér** György: Bevezetés a philosophiára. Buda, 1836; **Hetényi**: A magyar Parthenon előcsarnokai, 1853; **Köteles**: Philos. encyclopaedia, Nagy-enyed, 1829; **Purgstaller** (Palotai József, egyetemi tanár s kegyesrendi kormányzó; szül. 1806, † 1867): Bevezetés a bölcsészetszetbe (L. Philos. propaedeutica, 3. kiad. 1861); **Ruszek** József, veszprémi kanonok (1779—1851): A philosophiának előjáró értekezései (Bevezetés, Encyclopaedia, Históriaja). Veszpr., 1811—12; **Szontagh**: Propylaeumok a magyar philosophiához, 1839; — a társadalmi ph.-hoz, 1843. —

b) **Hetényi**: Az ész és philosophia fölségéről (Akad. évk., 1845); — Az észphilosophia új védelme (Tud. tár, 1840); **Mocsi** Mih.: A természettudomány befolyása a józanabb philosophiára (Tud. tár, új foly. I.); **Somogyi** Károly: A bölcsészetszet lényege s föladatáról. 1859; **Szeremlei** Gábor: A philosophia szellemvilági fejletében, 1841; **Szontagh** Gusztáv: A magyar philosophia alapelve és jelleme (Akad. évk., 1842); — Az egyezményes elv és alkalmazása a philosophia külön tanaira (Ak. ért., 1857—8.)

c) **Hetényi**: Az egyezményes **rendszeréről** (Athenaeum, 1841); **Horváth** Cyrill: A philosophiai rendszerek méltatása (Akad. évk., 1837); **Szontagh**: A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere, eredményei, 1855; **Vecsei** József, debreceni tanár: A philosophusi rendszerek (Tud. gyűjt., 1833).

II. Rendszeres bölcsészetszet több vagy kevesebb ágát együtt adták: **Ercei** Dániel (Philosophia. 2 köt. Debr., 1813—17); **Imre** János (Bölcselkedés. 2 köt. Pest, 1829); **Mihályi** Károly (Származtató philosophia. 2 könyv. Kolozsvár, 1864); **Purgstaller** József (Bölcsészetszet elemei. 2 köt. Buda, 1843; 2. kiad., 1846.); **Warga** János (Bölcsészetszet. 4 köt. Pest, 1861—70).

2. §.

Nevelés.

Minden tanítás (oktatás) egyszersmind nevelés is, mert bármely tanítás által neveljük az egyént (ismeretkörét, testi s szellemi ügyességét nagyobbítjuk, növeljük).

Továbbá minden könyvirás egyszersmind tanítás, minden író — tanító is, tanítja az olvasót.

III. Embertan, lélektan. a) **Emberrant** (anthropologia) írtak: Fejér, Buda, 1807; Köteles, Buda, 1839 (átdolg. Toldy); Márki József, 1851. — b) **Lélektan**: Fekete E. 1872; Greguss Ág., Beck után 1856; Haberern, Aristoteles után 1864; Klamarik Ján. 1876; Molnár Aladár, Erdmann után, 1864; Pauer Imre 1876 (2. kiad.); Purgstaller, 1851; 3. kiad. 1861; Riedl, Zimmermann Róbert után, 1865; Rohrer Ant., 1856; Soltész, Hartmann után (Az ember szelleme), S.-Pat., 1847; Szalay Istv., 1865; Szárics Jenő, Szabadka, 1848; Vandrak, Eperjes, 1841; 3. kiad. u. o., 1862. — c) **Részleteket, egyediratokat a lélektanból** hoztak: Bauer Marcussohn Hermann: A lélek halhatlanságáról s közösüléséről a testtel. I. II. Szeged, 1836; névtelen: Lélek-e vagy szellem? 1861; Nyíry Istv.; Az álom philosophiája (Tud. tár, X. köt.); Rónay Jácint: Mutatvány a tapasztalati lélektanból, Győr, 1846; Jellemisme, u. o., 1847; Seidel: Halhatatlan-e lelkünk, 1865; Szabó Ant., Kant után: A kedély hatalmáról, 1864; Vecsei: A test és lélek egybeköttetéséről. (Tud. gyűjt., 1833.); Az élet és annak okfeje (Tud. gyűjt., 1834.).

IV. Gondolkodástan (Logika) szerzői: Babics Kálm. 1876; Brassai 1858; Elenyák György (Elvtan), 1840; Fejér, 1810; Gyertyánffy Dittes után 1876 (2. kiad.); Greguss Ág., Beck után, 1856; Kerkapoly Károly, 1863 (Tiszta észtan, II.); Köteles, Kolozsvár. 1809, 1815, 1829; Majoros András, 1847; Öreg Ján. 1877 (N. Kőrös); Pauer Imre, 1877; Purgstaller, 1851; Rohrer Antal 1856; Sasku Károly, 1836; Szuppan Vilm. 1876 (Székely-Udvarhely); Tomori Szabó Sándor. Kecsk., 1841; Vandrak Andr., Eperjes, 1847; 2. kiad. 1861. — **A fogalomról:** Nemes Imre (Értekezés, Pozs., 1873).

V. Ismerettan (Metaphysica). a) Fejér, Buda, 1835; Kerkapoly, 1863 (Tiszta észtan, I.); Pauer Imre, 1871. — b) Horváth Cyrill: Az istenszeme eredete (Akad. évk., 1846); Az isten és a világ közötti viszony (Akad. évk., 1842); Mészáros Kár.: Az emberismeret elemeiről, 1845; Mihályi Kár.: Kísérlet felelni, lélektani alapon, az ismerettan főkérdésére, 1867. — c) Gyurits Ant., Desdouts után: Az ember és a teremtes, vagy a végokok elmélete a mindenségben, 1853.

VI. Erkölcstan (Ethica). a) Balmes után (A gyakorlati ész), 1864; Csécsi Imre, 1842; Fejér, 1842; Haberern Jonathán, Aristotelest fordította, 1873; Haberern és Molnár Aladár, Martensen után, 1864; Hetényi (Haza temploma), 1831; Lácza Szabó Józ. (isk. gyermek. számára), S. Pat., 1826; Köteles, M. Vásárhely, 1817 (2 köt.); Maróthy, Volney után (Természettörvény), Szeged, 1848; Márki Józ. 1873 (Népisk. könyve). **IV.) Télfy Ján., 1864; Vandrak, Lőcse, 1842; 2. kiad. Eperjes, 1865; Vezlerle Gásp., 1851; Zsoldos Ign., Buda, 1840. (Két utóbbi népszerű).**

A' bibornok' említése Ulászlóra, úgy látszik, több hatással volt. — „Isten neki — mondá sohajtva, — jer hát Venczel, fogjunk hozzá.“

A' király fölkelt; az öreg komornyik levoná barna házi kötöstét 's szinte csudálatos gyorsasággal, helyébe arannyal himzett vörös dolmányt vont a' királyra, ki ez öltözködés alatt gyermekként mindent odaengedett, de komornyikát semmiben sem segíté. — E' ruha szorít — mondá a' király, midőn Venczel épen az utósó gomb körül foglalkodott: — adj mást.“

„Dehogy szorítja felségedet — szólta a' komornyik, míg urát nem kis meglepéssel tekintgeté: — a' ruha gyönyörű, valóban királyi: Ollósi maga varrta, minden öltés tőle van; a dolmány beillenék remekműnek.“

„De szorít — ismétlé a' király, midőn karjait terjesztgeté: — mondom, adj mást.“

Venczel, ki urának ruhatárat jobban ismeré, mint bárki más, a' király ezen kívánata által nem kis zavarba hozatott: 's ujra el kezdé számolni a' jelen dolmány' minden jó tulajdonait; azonban Ulászló tántoríthatlanul megmaradt akaratánál.

„De hát mily ruhát akar felséged?“ — szólta végre szomoruan.

„Akármellyiket a' régiebbekből.“

„Da felséged elfelejti, hogy, hála a' mindenhatónak! az utósó hat hónap óta jól néz ki, 's hogy a' régiebb ruhák mind még szűkebbekké váltak.“

„Igaz, meghíztam — mondá a' király: — de miért nem adod hát a' kéket, melly minap rajtam volt?“

Venczel borzadt a' gondolattól, hogy ura ócska, már hátul foltozott köntösében jelenjék meg annyi büszke nemes előtt; 's azzal menté magát, hogy a' kék dolmány épen foltozás végett a' szabónál van.

„És a' violaszínű?“

„Azt meg felséged Lajos ő fenségének ajándékozta.“

„Egy szóval, nincs más ruhám — sohajtott a' király. — Ujlakinál háromszázat találtam; nekem egy van, 's pedig királynak neveznek: azt se bánom.“

„Már hogy szólhat felséged így — mondá Venczel, kinek szemei könnybe lábbadtak; — felségednek van akármennyi ruhája, csakhogy most épen nem készültek el; 's a' bibornok is bizonyosan örülni fog, ha ebben látja. Felnyitunk egy gombot 's akkor nem fog szorítani.“

„Jól van, jól, Venczel. Most nemde készen vagyunk?“

„Csak még a' palástot fogom felségedre ráadni“ — mondá amaz, midőn egy hölgymenéttel prémezett violapalástot a' király vállára kapcsolt.

„Istenem, de nehéz e' ruha! — szólt Ulászló, midőn ismét székére ereszkedett; — bár ismét itthon volnánk 's házi köntösünket huzhatnók fel.“

„Vagy ismét Prágában! — fohászkodott Venczel, ki huszon-négy év óta sohasem mulasztott el alkalmat, mellyben a' királyt Csehországra emlékeztetheté. — Felséged tudja, a' cseh ruha sokkal könnyebb 's mégis szebb; a' korona nem szorítja a' fejet úgy, mint a' magyar, pedig többet ér; és milly ország! minden mértföldnyire egyegy város, mezők, rétek, minőket Magyarországban nem látni, erdőség, mellyen a' nap' sugárai át nem hatnak. Még érzekben is gazdagabbak vagyunk a' magyaroknál; én mindig mondtam felségednek: nincs jobb bányája, mint Guttenberg és Joachimsthal, és —“

„Talán csak fiatalabbak voltunk, Venczel, mikor Csehországban lakánk! — mondá Ulászló sohajtva; — azért tölti szívemet vágy, ha Prágára gondolok, mert hisz' ott is király voltam.“

A mellékszobában lépések hallatszottak 's egy belépő kamarás, mélyen meghajtva magát, jeienté, hogy a' bibornok ő eminenciája az előszobában várja ő felsége parancsait. . . .

1851.

Arany János „Költeményeiből.“ (Kisebb költemények. Pest, 1856).

A dajka sírja.

A dajka sírjáu egyszerű halom,
Csekély fatörzsök áll emlékjelül;
Fekszik külön, temető-oldalon,
Virágzó tüske, zöld pázsit — körül.
Felette a lány szél suhogva jár,
Színes pillangó, beszédes madár.

Megszáll az alkony; áttetsző homálya,
Mint könnyű fátyol, leng a sírokon;
Borulni az agg nő fejoszlopára
Eljő unoka, gyermek, vagy rokon;
Nem rokon az, nem magzat, unoka:
Két úri hölgy a sír zarándoka.

Két úri szép hölgy. Onnan jöttek el,
Hol legvirítóbb az élettavas,
S örömmadar víg füttye énekel,

S zöld lomb között még nem sárgul
panasz . . . .
Hogy emlegetnék s megkönyeznék,
sírván,
A hű eselédet rideg pusztá sírján.

Miők volt nékiek az agg eseléd?
Miért emelnek ily élő emléket?
Adott-e az mást, mint béres tejet?
Talán még azt se', csak hitvány me-
séket.
Felejtve régen játék, dal, mese:
Hű szive az, mi nem lesz sohasé'.

Oh szép, mikor feledség-nyomta földből
Kisarjad a szív, az elporhadott,
Mint rom felett a repkény hakiszóldul —

És kegyelet sír rája harmatot!
Oly szép, de ritka . . . ! Pedig a
szívér'
Nem jutalom a hitvány szolgabér.
A dajka sírján egyszerű halom,

Föld el, virágzó tüske, puha pázsit;
Dúdolg fölötte lanya fúvalom,
Dalokkal édesítsd szunnyadozásit;
Mondj szép regéket sokszavú madár;
Színes pillangó, lengj almainál.

1857.

Lázár Miklós. „Vallásos költeményeiből.” Pest, 1857.

Akkor leszek boldog,
Hogyha tisztán, híven
Egyedül csak téged
Fog szeretni szívem,
És magát egészen
Teneked átadja,
Mindeneknek atyja!

A halandó ember
Nélküled nem élhet,
Forrás vagy, belőled
Árad ki az élet;
Elvész menthetlen, ki
E forrást elhagyja,
Mindeneknek atyja!

Mint e földi élet
Függ csak egy hajszálon;
Üdve is, melyet ad,
Füst, buborék, álom.
A valódi üdvet
Hiv szerelméd adja,
Mindeneknek atyja!

A bút, elválhatlan
Társát az életnek.
Mily nyugodtan tűrik,
Kik téged szeretnek!
A nyomort jóvoltod
Elvvé változtatja,
Mindeneknek atyja!

Boldog, oh ezerszer
Boldog, kinek keble
Hozzád vonzó forró
Vágygyal van eltelve!
Él, élvez, keservét
Nálad kinyughatja,
Mindenek jó atyja!

Gyujtsd fel hát irántad,
Gyujtsd hő lángra szívem,
Hogy téged szeressen
Forrón tisztán híven;
Benned lelje nyugtát
Lelkem gondolatja,
Mindeneknek atyja!

1858—9.

Mindszenti Gedeon Költeményeiből. Pest, 1859.

I.

Ide illik a szent kereszt,
Ide illik a kápolna;
Így szép a hit, s honszerlem
Egymás keblére hajolva!

Ez a kő mind drága kő itt,
Honfiak véréből ázva;
Csak az egy Isten méltó rá,
Hogy legyen belőlük háza.

Ez a nyom mind hősök nyoma,
Lelkők ragyog a porszeimen;
Csak az Isten fia méltó,
Hogy rajt keresztutja legyen.

Ez a fű mind illatfű itt,
Erős magyar csontok sarja;
Csak az imádság szent lelke
Méltó, hogy lebegjen rajta.

S ki Istent és hont feledve
Mer tapodni e szent romon,
Kinek szívét nem járja át
Az áhitat s honfájdalom:

Az nem ember, az nem magyar,
Pusztuljon gaz erkölcsivel;
Vagy rettegve járjon csak iit, . . .
Vitéz Dobót ne keltse fel.

1872.

Toldy Ferenc Emlékbeszédéből Kisfaludy Károly felett.
(Összegyűjtött munkái. V. köt. Pest, 1872: 6. 14. l.)

Kisfaludy Károlynak azon szép ajándék jutta a természettől, mely szerint nagy ereje a legkülönbözőbb formákhoz tudá simúltni annyira, hogy e tekintetben kérdést lehetne támasztani: a játékszín volt-e inkább mezeje, vagy az elbeszélő, vagy végre a lyrai költés? Így lőn, hogy általa szépliteraturánk nem csak gazdagodék s nemesüle; hanem ő volt drámánk alkotója; ő ada lételt nálunk a novella- s elbeszélésnek; ő közelíté első a népköltést az úgy nevezett művészi költéshez, midőn a magyar népdalt nemesebb értelemben megteremté; így terjed el végre munkáin mindennemű bélyeg és szín, tulajdona a valódi, a gondolkozó művésznak; s az új iskola őt másod alapítójának, poetikája másod atyjának vallja . . . .

Egy neme van a költésnek, melyet bajnokunk szép fényben lele már feltűntekor; de gazdagíta ő is, és terjeszté határit. Érttem a lyrait. Hallgatok az olasz formákról, melyekhez nyelvünket nem első ugyan, de legtöbb szerencsével simítá; hanem emlékezetbe hívom azon forró, kedves-bús érzést, mely elegiáit leheli által; a philosophikus lelket, mely a legpoetaibb didaktikumokban, allegóriáiban szól; s ismét románcáit s balladáit, e kisdud lyrai drámákat és eposokat, melyekben érzés vagy gondolat, történetben létre emelve, annyi bájjal tükrödzik vissza. Kisfaludy jó korán gyűlölé meg az érzelgést, szó- és képdagályt a lyrában, s tartalom tömörségét, előadás egyszerűségét tárgyaza igyekezete. De szerencsésebb gondolat nem támadhata benne, mint amelyet, fájdalom! csak 1828. kezdé létesíteni: a dalnak és románcnak népi alapra építése. Ő ez által egyfelül azokat mesterséges cifraíkból kivetköztetni s ismét eredetökhöz visszavezetni, másfelül a nép költését érzésben s kifejezésben nemesítve emelni akará. S mely kecsket fejte ki ezen népi költeményeiben phantasiája! mely bő forrása nyílt meg bennök a leggyengédebb, mélyebb és szentebb érzeményeknek! Igen is, csak ezen szerény mezei virágok közt is mennyi van, mely fentarthatá vala emlékezetét a szeretetre méltó költőnek, ha egyetlenei voltak volna is.

1873.

Márki József fordítmányaiból. (Virgil Éneisze. Budapest, 1873. I. füz. I. ének. 124—157. v.).

- Akközben nagy morgással zavarogni az árat
 125 S a kifogott zivatart Neptún érzette, s feneklő
 Mélységről álló-vizeket kiomolni, fölöttébb
 Bosszankodva; s szíven hordván oceanra ügyelni,
 A hab legtetején főjét kiemelte nyugodtan.
 Látja egész vizen Énásznak szétszórva hajóit,
 Tróiakat menny romjaival¹⁾ beborítva s özönnel²⁾;
 130 Júnónak cseleit s haragát is tudta fivére.
 Hivja magához Eurt s Zefiruszt; majd szóla ilyenkép:
 „Oly nagy-e a bizalom, titeket nemeteknek iránta
 „Mely megszállt? Már földet, eget, szelek, összezavarni,
 „S tudtom nélkül oly nagy zajgást mertek emelni?
 135 „A kiket én . . . De az izgó árt csilapítani jobb lesz.
 „Vétkeitekért nem ilyen díjjal lakolandotok eztán.
 „Futva siessetek és mondjátok kényuratoknak:
 „Hogy viz uralma s kemény szigony a sors által adatva
 „Nem neki van, de nekem. Nagy sziklák birtoka néki,
 140 „A ti hazátok, Eur. Hánykódjék Éolusz abban
 „A székudvarban, s fogházát zárva szeleknek
 „Urkodjék.“ Így szól, s hamarabb mint mondta kibékül
 A duzzadt ocean, szélednek az összesereglett
 Föllegek és megtér a nap. Cimotoe egyuttal
 S Triton erőlködven, járműt letaszítanak éles
 145 Szirtekről; szigonyával emel maga³⁾ rajta; az órjás
 Zátonyokat szétnyitja, az árt mérsékeli, s a hab
 Felszínét könnyű kerekkel lejtí kereszttől.
 S mint nagy nemzet közt gyakran, zendület eredtén,
 Indulatoskodik és őrzöng a nemtelen alnép;
 150 S már láng s szikla repül s a fegyvert nyújtja dühösség:
 Ekkor, hogyha talán valamely kegy s érdemek által
 Dús férfit látnak, csend lesz s körül állanak, halló
 Szerveiket tartván. Az kormányozza szavával
 Elméjük s enyhíti szívök. Szintígyen az árzaj
 155 Mind lelohadt, miután a nemző szerte tekintvén
 A vizeken, kiderült égnél vontatva, fakóit
 Hajtja, s szíját — követő kocsijával — ereszti repülve.

¹⁾ Záporral, jégesővel. — ²⁾ Teugerárral. — ³⁾ Neptún.

D.

Mutatványok a magyar tájnyelvekből.¹⁾

(XIX. század.)

I.

Barkó- (vagy tulajdonképeni) palóc tájnyelv.²⁾

I.

Estuók bacsim lla neniém-
veü szomoruó hírt hozott Nyiék-
rőü Jakabiék Matyisrou, hugy
iéppen mikou ott leszuátak a
szekerrőü, akkou huzták men
neki a csendítüöt, iés iézibe
meg is haut a petüöcsbe. Most
keserüöségiibe mind a kettüöt
fogja a hideg. Pegy minek rínak
iérte; hisz miég iét, csak ett,
itt, paskortuáskodott, iés a szent-

I.

Istók bácsim llona néném-
mel szomorú hírt hozott Nyék-
ről Jakabék Mátyásról, hogy
éppen mikor ott leszállottak a
szekérről, akkor húzták meg
néki a lélekharangot, és ízében
meg is halt a patécsban. Most
keserüségében mind a kettőt leli
a hideg. Pedig minek sírnak
érette; hiszen míg élt, csak
evett, ivott, nyalánkodott, és a

¹⁾ Horváth Ádám „A magyar nyelv dialectusairól“ című munkájában („Jutalom-feleletek.“ Kiadta Horvát István. Pest, 1821. I. köt., 1—78. l.) két fő dialectust különböztet meg: dunait és tiszait, melyek legkiválóbb bélyegeit abban találja, hogy 1.) a hol a dunai l-et, ott a tiszai ly-et (vagy épen j-ét) használ (hel, hely, hej); 2) a hol a dunai ö, ott a tiszai e hangot hallat (löküm, lekem); 3) a hol a dunai így beszél: süket, dücső, tálbúl, jobbrúl, szívtül stb., — ott a tiszai azt mondja: siket, dicső, tálból, jobbról, szívtől stb. — Egyébiránt talán nem csalódunk, ha annyi szójárást (dialectust) veszünk, a hány nemzetségből őseink Árpád korában s régibb időkben állottak, t. i. hetet (magyar, palóc, jász, kún v. hún, vál, lőfejü — lőfejő v. székely és úz. Lásd: Horvát Istv. Rajzolatok. Pest, 1825; 122—3. l.) és mind a hét szójárást a hét nemzetséggel egyenlő korúnak tartjuk. — A jász, kún, vál és úz szójárásokra most már nem tudunk ugyan rájuk mutatni: mindazáltal valószínű, hogy némelyek (vál és úz) más név alatt mai napig léteznek s azokkal e helyen is találkozzunk; míg a többi (jász és kún) a magyarba olvadt.

²⁾ Heves, Borsod, Gömör, Nógrád megyékben s Hontban Ipoly s Garan vidékein, vagyis (miként a köznépv nevezi) Palócországban; mely ország lakóinak, azaz: a barkó-palócoknak számát közel 1/2 millióra teszi Szeder Fábian Benedek-rendi áldozár, érdemes tudósunk (1784—1860 körül), kinek közleményéből (Tud. gyűjt. 1835: 2. füz.) van kiszemelve az itt következő mutatóvány.

egyhuázba a szoros misién iés a könyörgiésen bicköüt: azié szentsuága őöt a kaleduába is zuáratta, pegy vendiégsiégkou. Megest mikou leginyek voutunk, huát a pallagon rögveü brin-gattunk, iés űő mesturamnak azt a nyuzga gyerekit megütte, a ki is egy luábon ugrosva iés sivankodva ment a muásúajuánuá panaszkodnyi. Vuárjatok tyik külykek, mond kühögve a viény Őüzse, tennap is a hugy a pap-nuá mentem, majd agyba ha-gyiguátuátok a bacsa geduójuát.

II.

Egykou napuáddozat után a biken a puskuám maguátou eü-sűt, iés olyat puhant, mind egy nágyó. Mit lűöttié? kiérgyi apuó-som; aszontam, hogy egy evet-kiét akartam eütanuányi. Ne bolondozz, feleü űő, inkuább siker suárvau lűöddöznié. Most mennyünk hiskuámba iéjjeüre; van ott csigiém, kinyerem, mor-vuányom, posadt aumuám, iés aluánk sarnyú.

III.

Sitiét lett, mikoura a hisku-ához iértünk; de apuósom a zuávuár kuócsuát eütiévesztette. Truóbuátuk fuácskuávau kinyit-nyi a zuávuárt, ugy de külykeit főü nem touhattuk. Mit tegyünk huát muást, montam apuósnak,

szentegyházban a nagy misén és a könyörgésen szundikált; azért szentsége ¹⁾ őt a kalodába is záratta, pedig vendégségkor. Megént mikor legények voltunk, tehát a parlagon röggel brin-gattunk, ²⁾ és ő mester uramnak azt a kényes gyermekét meg-ütötte, a ki is egy lábon ug-rálva és sivalkodva ment a má-sik anyjához ³⁾ panaszkodni. Vár-jatok ti kölykök, mond kühögve a vén Őrzse, tegnap is, a hogy a paphoz mentem, majd agyon hagyítottátok a bacsa ⁴⁾ ge-dóját. ⁵⁾

II.

Egykor naplement után a бүккösben a puskám magától elsült, és olyat durrant, mint egy ágyu. Mit lőttél? kérdi öregapám; azt mondtam, hogy egy evetkét akartam eltalálni. Ne bolondozz, felel ő, inkább sikeres sárral lövöldöznél. Most menjünk szőlőházamba éjjelre; van ott csigérem, ⁶⁾ kenyerem, fonyott kalácsom, savanyú al-mám, és alánk sarjú.

III.

Setét lett, mikorra a szőlő-házhoz értünk; de öreg apám a záváar kulcsát elvesztette. Pró-báltuk fácskával kinyitni a zá-várt, ugy de kölykeit ⁷⁾ fel nem tolhattuk. Mit tegyünk tehát mást, mondtam az apósnak,

¹⁾ Tisztelendő ur. — ²⁾ Hagyigáltunk. — ³⁾ Nagyanyjához. — ⁴⁾ Ju-hász. — ⁵⁾ Gődölyjét, kis kecskét. — ⁶⁾ Csigérem, gyenge borom. — ⁷⁾ Ru-góját, kilökőjét.

ballagjunk haza huányi; mert itt se nem ehetünk, se nem aubatunk a sotuónuá, mer mesz-szűr a juszíé.

ballagjunk haza hálai; mert itt se nem ehetünk, se nem alhatunk a borprésnél (sutunál), mert megszűr a juszél (csipős szél).

IV.

Mikou haza iértünk, huát alyig útünk a luócuára, muá is beszíelyik, hogy Gyuris őcsiém katona lett Baluáz Gyarmoton, mer gazduájának, a hou szouguát, szusziékuát meddiézmúáta, pinciéjibőü elűőszőü kuártiyikuávau lopdosa a bort. Mettudta ezt a gazda, iés űő fiét a kutya lagzitou, iés főüvuágott az estrázsamesternek.

IV.

Mikor haza értünk, tehát alig űltünk a lócára,¹⁾ már is beszélük, hogy György őcésém katonává lett Balassa-Gyarmaton, mert gazdájának, a hol szolgált, szűszékjät²⁾ megdéz-málta, pincéjéből először kis kannával, azután rocskával lopogatta a bort. Megtudta ezt a gazda és ő félt a kutyalakzítól³⁾, és fölűágott (kezet adott) a strázsamesternek.

II.

Göcseji palóc nyelv.

1.

Göcseji párbeszéd.

— Aggyon a zuar iste szöröncsis joa napot kedves komám asszon, hát hoá mögy illen szomorun. miért bánkudik?

— Hát honné bánkunám, mikô a gyeörökök aptyik ollan naon beteg. Akkorán fáj érté a besü részem. A zembör még ollant is bánno, ha mellik nem ollan bátor éembör mind e. Higgye ê komámasszony, em mindig ollan juo vót, sohasé gorombitotta ló a zéembör györökit. De mos nem érek rá szerettem komám-asszon toább beszélgetnyi; maj vasárnap a hōgyōn kō beszéléssék magunkat. Isten velik addigra is. (Pfeiffer Julia. — M. Nyelvőr 1873; 179 l.).

¹⁾ Padra. — ²⁾ Búza-, gabnaszekrényét. — ³⁾ — mulatságtól, vendégségtől.

2.

Lakodalomra hívás.

Diestessék a Jézus nevé, szöröncsis jó estét aggyon isten !

Hát csak ajitt ¹⁾ küdött a Józsi bátyám, hob ²⁾ bészolliccsam kétéket keddödre vendigségre, ép pár vella káposztáro, ép pár vella husocskáro. ép pár pohár boroeskáro ; maj talán ad az isten mást is. Halom ³⁾ ehózzák a késiket, mielt ⁴⁾ másképp öögethetnek a kis kutyájává. Evótam Zala Eöögörszögre pókhálu kocsijje ⁵⁾ ; répa vuót a kerekö, szunyokok vuótak a luakok, légy vót a kocsis. Hát aután a min gyöttem söptibe, etörött a répakerik, a pókhálu-kocsi eszakatt, a szunyokok lábik kütörött, a kocsisnak a nyaka küszegett, a késék mind efótak. Ajitt mondom, bozzanak velik.

Egyöjjenek párossan, mind a csizmám szárossan ! (Pfeiffer Julia. — Nyelvőr 1873 ; 133 l.).

3.

Szólásmódok.

(Szőke-Dencs, Somogy m.)

Né nyektezsd ⁶⁾ má no aszt a gyerekét, vidd inejd, haném jó mekfogd, mer óronn esik.

Há ⁷⁾ mín kê ?

Lektúfelűre ⁸⁾ erigy !

Mezén ⁹⁾ mennyünk átu ?

Csak ehajsd ¹⁰⁾ azokat a disznókat tâ ¹¹⁾ oda, ta be az ugarra.

Ott a tüje neki, tâ la ¹²⁾ !

Tékind. ¹³⁾

Ménna ¹⁴⁾ tovább szoptya a bor az annyát ¹⁵⁾, anná jobb.

4.

(Dobronak, Zala m.)

Mén kü ¹⁶⁾ a töllesbe ¹⁷⁾, szégy é kis gezdérnyit ¹⁸⁾, hogy és- ¹⁹⁾ apádnak é kis káposztát korfínyáhassak ²⁰⁾. — Hân ki-án ²¹⁾,

¹⁾ Azért. — ²⁾ Hogy. — ³⁾ Hanem. — ⁴⁾ Mert. — ⁵⁾ Kocsival. — ⁶⁾ Rikasd, nyakgasd. — ⁷⁾ Hova. — ⁸⁾ Legtulsó felére. — ⁹⁾ Merre. — ¹⁰⁾ Elhajtsd. — ¹¹⁾ Tova. — ¹²⁾ Ott ni. — ¹³⁾ Szerénted. — ¹⁴⁾ Mennél. — ¹⁵⁾ Seprüjét, mennél tovább marad ezen. — ¹⁶⁾ Menj ki. — ¹⁷⁾ Tölgyesbe, erdőbe. — ¹⁸⁾ Giz-gaszt. — ¹⁹⁾ Édes. — ²⁰⁾ Kotyvaszthassak. — ²¹⁾ Hm ki ám, igen is ki ám.

iszé¹⁾ izej²⁾ tuggya mán kje. hon-nines boeskorom, mesztilláb nem méeték kü. Na hó van, fuj-án a szé! Más embörök a kutját és od-ben tartya.

Eburnt³⁾, hab-burullon e, uk-kő nekijje, illen gyelcs⁴⁾ nap mét mőjöget terijje⁵⁾.

A kjetők Andergyik⁶⁾ huá mént immá móa⁷⁾ még hajnalle? Naon korán kjet. De deher⁸⁾ ész-szógáik⁹⁾ van Gyulinka¹⁰⁾ kis ángyi kjetéknek. — E, hogy a dőhös kő vággyon a zédős annyábo, bizé sokat kötögettem, még fő tudot kászulonnya.

A mi Gyóskánk csindesz gyerők, csak ak-kár, hogy a győ¹¹⁾ huzásse béváll katonának, ménten bizé¹²⁾ csak sudár el-legin! Sajnállok¹³⁾ de nem tőhetünk róluja. (F a t é r J ó z s e f. — M. N y e l v ő r 1874; 319 l.)

5.

(H e t é s, Zala m.-ben).

A mi disznainkak vótak, mind edőglöttek; valami rosز nyavala gyótt ráik. De hal-lőgyön, maj lősznek malaccainkak. — Há készüt kje? Talán csak a hēgyre, mekkostánya a szőllü leit? Gondulok égyet, aután osztán őggyüt mőjögessünk: kettűnek könnyebbebb lész a gyárás. Gyó lész őkkis gulásos, még hozzá a piros — a zőt akus. — Szégin embörnek szégin a sorsa, mét asztat még a zág és huzza. — Id van a vetet üdü, a tinaidak gyó husba vannak, ait (azért) add áti ép pár napra; a tinaimak naon görbik, nem birgyák e a mukát maguk; segittessi valamit a zőkreidekke. (M. N y e l v ő r, 1873; 323 l.)

III.

Hiencek nyelve.*)

Bakter-kiáltás.

(Rőjtők, Sopron m.)

Éjfé l u t á n 1 ó r a k o r.

Ifél után ütött égyet,

Már eggy nappal irtünk többet;

Várja Isten térisünket,

Hogy jobbiescsuk iletünket.

¹⁾ Hiszen. — ²⁾ Izé. — ³⁾ Elborult. felborult. — ⁴⁾ Jeles, nagy, szent. — ⁵⁾ Terihvel, teherrel. — ⁶⁾ Andorjok, Andrásuk. — ⁷⁾ Māma, mārma. — ⁸⁾ Derék. — ⁹⁾ Egy szolgájok. — ¹⁰⁾ Julinka. — ¹¹⁾ Jővő. — ¹²⁾ Mert bizony. — ¹³⁾ Sajnállok, sajnáljuk.

*) Soprony s Vas megyékben hienceknek nevezik azon németeket s magyarokat, kik akár a német, akár a magyar nyelvet sajátságosan beszélik; különösen a magyarok többi között é helyett ie-t hangoztatnak, p. sziep, rietes, iedes stb. Ide tartozhatnak a rőjtőkiek is az ő i-jőkkel, miután ez az ie-hez nagyon közel jár.

Őrizz augyal, nyugozz Márja.

Bódogságos szép szűz anya.

(Tóth József. — M. Nyelvőr; 1874; 237. l.)

Ifél után éggy az aura ¹⁾).

Dicsírhessünk, egek ura.

IV.

Őrségi párbeszéd.

(Vas megye).

— Gyó²⁾ napot szomszédasszon!

— Gyó napot magának is! Hát hun, hun gyárt esség³⁾?

— Hát csak evótam e postásokho, mássát vüttem e⁴⁾ feam levelire.

— Ugy? Hát met er⁵⁾ a szögin?

— Oâ, panaszkodék a nyomorut, hon naon sokat kő neki estrázsát anyé.

— Oâ, oâ, szegin szomszédasszon! De gyó, hon neköm néncs feam, mét én kü nem áuám, hot tülem a gyerökömet évennejik; miét⁶⁾ én annyot rénik, mög csak véssza nem annájik.

— De met hasznát, szegin szomszédasszon? Én és rétam oan naon, csak ur rönögtem⁷⁾ belé, me⁸⁾sé vót haszna. Csak hát asz mondanájik mög legalább, hom mikő gyön haza szabacscságra, akkő mögét könnyebb vóna a lölkömnek; de még csak as-sé mongyák án mög. E postásni aszonta, hol löhet neki mindönt künni e postávê. Maj ha megöllum e dësztut, akkő küdök neki é kis dësztuembörsigét. De most ésten vele szomszédasszon! Haza mönök, mét csöplünkek vannak, azoknak kő étét főznyi... Igaz a szomszédasszon, nem rohad e krumpija? A zenyöm ur rohad, hon no. No ésten vele!... gyöjjön é vésárnap, ha maj e zem-bérgye⁹⁾ e kocsmába lösz. (Zelles Ilma. — M. Nyelvőr. 1873: 41. l.).

V.

Farkasfai párbeszéd.

(Vas megye, Őrség szomszédságában. Az űrségi ember gunyolja a farkasfait az *ao*, *au*, *áu*, *eé*, *eö*, *ou* stb. kettőshangzó haszná-lata miatt).

— Gyaó¹⁰⁾ napot aggyon Ésten!

— Aggyon Ésten Gyaózsí bácsi! Ul láccik ez¹¹⁾ üdöü¹²⁾ éség¹³⁾ min ha gyaobra fordóna.

¹⁾ Óra. — ²⁾ Jó; általában **gy: j.** — ³⁾ Esmég, esmét, ismét. — ⁴⁾ A; általában e: a. — ⁵⁾ Ir. — ⁶⁾ Mert. — ⁷⁾ Rönögtem, rengettem, remegtem. — ⁸⁾ Még. — ⁹⁾ Az embörje, embere, ura, férje. — ¹⁰⁾ Jó. — ¹¹⁾ Az. — ¹²⁾ Üdö. — ¹³⁾ Esmég, ismét.

— Ojsz¹⁾ émmá²⁾ csak anná ez Ésten; igaz maóta ez főőszé³⁾ fujicská, gyaó megfaokodott⁴⁾ az ut. Tennáp hof⁵⁾ fát hosztam az erdőőrrű émmá könnyebben győüttem a toukaimakke⁶⁾; maótku⁷⁾ még a Vőőgyárokná aúm⁸⁾ megsülettem, houn⁹⁾ masnap kellött a fámit¹⁰⁾ menném; peig aukkorákat emejtem a sze-kerem háutollán, hogy eh hétig sajgoódott bele a vállam; a feleseégem dörgőőgette foghajmás ecétte.

— Meét¹¹⁾ nöm hit kê e¹²⁾ vountatnyi, één is bozgattattam vaona ek kicsint a szekerit.

— Naó maj máskaó mékkeresém kêdet. Ném tuggya kê, hogy e¹³⁾ gabona áro?

— A szén godhárdi vásáron heét forinton feöllí kêt a buza ménap. Ugy-e gyaó vaóna mast elannyi valami száz meérőt, ha uv¹⁴⁾ vaona.

— Csak véinnyi né köllön, véinnyi. Na maj talá lejjebb száll ez¹⁵⁾ áro, ha majd a mezőők neki zőődőnek.

— Hej tuggya Gyaózsí bátyám, mikor a gabona áro éccér if¹⁶⁾ fén csimbáukul, ¹⁷⁾ üdőü köll aho, mig az alább szálíkoózik.

— Na bész igaz, hon nehezen gyön alább éhhama. De Ésten velé; menném kê; e kuácshau¹⁸⁾ van ek kis gyáuraóm¹⁹⁾.

— Éstennek agyállom.

(Könnye Nándor. Nyelvőr 1874).

VI.

Tiszai tájnyelv.

Névnapi köszöntő.

(Földes, Szabolcs m.)

A kit az Űr szeret, bódog valójába,
Az áldás érdekli maj minden órába.
Így folynak most éppen dógai ci-
lodnak,

Melyet az áldások bokrossan ruháznak.
Gábor is elíri napját ű nevének,
Én is hát riszése legyen öröminek;
Égynéhány versekkel tészek tiszte-
letét,

Mutatván ű hozzá igaz szeretetét.
Bódog szüle vót a, ki annak nevezett;

(Bakoss Lajos. — M. Nyelvőr 1874; 475—6. l.)

Áldott vót az nap is, mely akkor fel-
teccett,

Mikor születéséd az Istennek teccett.
Hány fűszál-falevél tart világ me-
zején,

Anyi áldás szájjon Gábornak fejére.
Ha pediglen meghal, mennybe vitet-
tessík.

Az arany korona fejibe títessík.
Szívesen kívánom.

¹⁾ Oh hiszen. — ²⁾ Immár. — ³⁾ A fölszél. — ⁴⁾ Jól megfakadott, fölen-
gedt. — ⁵⁾ Hogy. — ⁶⁾ Tulkaimakkal, tulkaimmal. — ⁷⁾ Multkor. — ⁸⁾ Ugy.
— ⁹⁾ Hogy. — ¹⁰⁾ Fámért. — ¹¹⁾ Mért. — ¹²⁾ El. — ¹³⁾ A. — ¹⁴⁾ Ugy. —
¹⁵⁾ Az. — ¹⁶⁾ Így. — ¹⁷⁾ Csimbeszkedik, kapaszkodik. — ¹⁸⁾ Kovácshoz. —
¹⁹⁾ Járom, útam.

VII.

Tisza-Duna-közti tájnyelv.

Erre példát olvashatni *Petőfinél* (1844-ki versei közt) ily cím alatt: „Hírös város az aaföldön Kecskemét.”

VIII.

Székely nyelv.

1.

(Udvarhelyszék).

János bá¹⁾. Péter fiamba is héjába reménköttem, benne is egy küsnég²⁾ megesát a reménységöm, met a mutuj³⁾ éccémáccé⁴⁾ úgy eltekerög, mint ha nem es a házamná laknék. Héjába való mindön mocskolodásom meg cirmolásom⁵⁾; isten ú⁶⁾ tarcson, még csak nem is szégyölle, neköm pedig sirul le az arcám bőre, ha réja gondolok es. A hóhér ha tudna a tekergés ellen urusságot⁷⁾, de én tudom, hogy nem. Én ebbe a sirámas életbe kegyelömbbe soha se vöszöm a példát⁸⁾; nem bánom hadd ássa é magát⁹⁾; métt¹⁰⁾ is, ha ő se vöszön ingömöt¹¹⁾ számba. Meg es mondám neki ténnap csöndös beszégetéssé¹²⁾, hogy te uristen csóvája¹³⁾ elmönny szömöm elől, akkó lássalak, mikó a hátam közepit. Bezzög nem úgy beszét a példa⁸⁾, mikó tássba¹⁴⁾ állotunk vót s szekerességre möntünk, osztég jö fizetött; majtég¹⁵⁾ hall ökème az annyátó es¹⁶⁾, hogy a füle tudom megesöndű bele... (Nyelvőr).

2.

Jöjjenek immán nállunk es! — Elmenyünk oda es. Tessék üjjön le... Hát ugyan bizony hogy van kjed? Kjedttől meg is halhattunk vóna. Kjed azt se tuggya: vagyunk-é a világon. Immán azt kezdettük vót gondolni, hogy elveszett egészen. Hogy es tudá megállani, hogy ojan sokáig bézzánk ne jöjjön? Tám ha gazdagabb emberek vónánk többször es eljöne. Mú szegények vagyunk, de a szüvünk jó, ne vessen meg műnköt. Mú sem szoktuk bántani az embert. Még senkinek sem vettük el a kalapját. (Láss többet: Kriza „Vadrózsáiban.” I. köt. Kolozsvár, 1863).

¹⁾ Bátya, bácsi. — ²⁾ Kissé. — ³⁾ Néma (latinul: mutus). — ⁴⁾ Egyszer-másszor. — ⁵⁾ Szidáson. — ⁶⁾ Ugy. — ⁷⁾ Orvosságot. — ⁸⁾ A világ példáját a csufságban, világ csufját. — ⁹⁾ Beesületét. — ¹⁰⁾ Miért. — ¹¹⁾ Engemet. — ¹²⁾ Négy szem közt. — ¹³⁾ Madárijesztő. — ¹⁴⁾ Társaságba. — ¹⁵⁾ Majd. — ¹⁶⁾ Is.

BETÜRENDES MUTATÓ.

I.

A nyelv- és irodalom-történeti részhez.

Akademia, M. tud. 19. 67. 79.
 Albumok 74.
 Amade László b. (Költ.) 51.
 Apáczai Tsere János 15. 137—140.
 (Bölcs.); 179—80. (Ismekör).
 Aranka György 18.
 Arany János 16. 45. (Költ.)
 Aurorakör 38. (Költ.)
 Allamismeí irodalom 153—5.
Bajnokok a magyar nyelv és irodalomnak 14—17.
 Balassa Bálint b. 15; 49. 51. (Költ.)
 Ballada, l. Regedal
 Ballagi Mór (Nyelv.) 111. 117.
 Barcafalvi Szabó Dávid (Nyelv.) 118.
 Bárány Ignácz 147. (Nev.)
 Báróczy Sándor 58. (Széppróza).
 Bene Ferenc 129. (Term. tud.)
 Bessenyei György 18. 41. 140. (Bölcs.)
 Beszélyírók s beszélyek 61. 62.
 Betük, betűalakok 12.
 Betű-kimondás 12.
 Beythe András 127. (Term. tud.)
 Bel Mátyás nyelvtana 102.
 Biblia-fordítók 24—26.
 Biró Márton 31. (Vall.)
 Bitnicz Lajos 152. (Szépt.)
 Bod Péter 16.
 Bölcsészeti irodalom 137—142.
 Bölöni Farkas Sándor 159 (Utaz.)
 Budai Ferenc 41. (Bölcs.)
 Budenz Józ. 117. (Nyelv.)
 Bugát Pál 17; 112—113. (Nyelv.);
 117. (Nyelv.); 129. (Term. tud.)

Codexek, l. Öskönyvek.
 Családi s nép-, ifjusági s gyermek-
 irodalom 190—192.
 Csokonai Mihály 16.
 Czuczor Gergely 43. 44. (Költ.); 110.
 111. 117. (Nyelv.)
Dal 50—53.
 Daliróink, új korból 157—8.
 Dávid Ferenc s egy műve 28 (Vall.)
 Debreceni grammatika 103—4.
 Debreceni kör 37. (Költ.)
 Debreczeni Márton 44. (Költ.)
 Diószegi Sámuel 128. (Term. tud.)
 Divatlapok 73. 74.
 Dugonics András 16. 42. (Költ.); 113.
 (Nyelv.)
Egyházi beszédek, l. Hitszónoklat.
 Elbeszélő-költészet 38—48.
 Emlékiratok 76.
 Emlékkönyvek 74.
 Emlények 74.
 Eötvös József b. 17.
 Erdély történelmének irodalma 81—4.
 Erdélyi János 152. (Szépt.)
Edenkép 48.
 Élelapok, — albumok 57.
 Énekek, egyh. 49—50.
 Ének Pannonia megvételéről 39.
 Erdy 177. (Rég.)
Faludi Ferenc 51. (Költ.)
 Farkas János nyelvtana 102.
 Fazekas Mihály (Term. tud.) 138.
 Fábián Istv. 117. (Nyelv.)
 Fáy András 57. (Költ.)

Fejér György (Böles.) 141.
 Festetics György 168—9. (Gazd.)
 Fényes Elek 17; 155. (Földl., All. ism.)
 Fogarasi János 93. (Jog.); 110—111.
 117. (Nyelv.)
 Folyóiratok 185—8.
 Földleirési irodalom 153—5.
 Földtani intézet 130.
 Földváry Gábor 68. (Szinm.)
 Fölösztása a m. irod. történetnek
 21. 22.
 Frank Ignácz 17. 93. (Törv.)
Gazdasági egyletek, intézetek 169.
 Gazdasági irodalom 163—9.
 Gazdászok, újabb időkbeli 169.
 Georch Illés Honnyi törvénye 92.
 Georgicon 169.
 Görög Demeter 103 (Nyelv.); 155.
 (Földl.)
 Greguss Ágost 152. (Szépt.)
 Gúnyköltészet, I. Tanköltészet.
 Guzmics Izidor 29. (Vall.)
 Gyarmathy Sámuel Nyelvemestere 103.
 104.
 Gyermekeirodalom, I. Családi.
 Gyöngyösi István 15; 54. 55. (Költ.)
 Gyulai Pál 152. (Szépt.)
Hadtudomány 124—6. 429.
 Használata a m. nyelvnek 13. 14.
 Hegedősök 36.
 Helmeczy Mih. 181.
 Heltai Gáspár 15. 77. (Tört.)
 Henszlmann Imre 152. (Szépt.); 177.
 (Rég.)
 Hirlap-irodalom 180—184.
 „ -meddőség 183.
 „ -virágzási korok 183. 184.
 Históriai énekek 39. 40; 76.
 Hitmondák 47.
 Hitszónoklat 30—32.
 Hittanítások s hitvitázatok 26—29.
 Hitujítás és a m. irodalom 5.
 Horváth Cyrill 17. 142. (Böles.)
 Horváth Endre 44. (Költ.)
 Horvát István 17; 79. (Tört.)
 Horváth János 31. (Vall.)
 Horváth Mihály 17.
 Hősköltemények 41—5.
 Hősköltemények I. kora 41—42; II.
 kora 42—45.
 Hősköltemények, népszerű, népies,
 gyakorlati irányu 45.

Hugo Károly 69. (Szinm.)
 Hunfalvy János 155. (Földl.)
 Hunfalvy Pál 177. (Nyelv.)
Időszaki sajtó viszonyban a m. nyelv
 és irodalommal 18.
 Ifjúsági irodalom, I. Családi.
 Igricek 36. (Költ.)
 Ikes ragozás és Riedl Szende 121—2.
 Imák 32—33.
 Ipolyi Arnold 17; 177. (Rég.)
 Írásmód 12.
 Irodalom I. 2.
 Irodalom-történet 2.
 Irodalom-történetírás 199—201.
 Iskolák, költészeti 37. 38.
 Ismeköri irodalom 179—180.
Jelenkor (hirlap) 181—2.
 Jerney János 160. (Utaz.)
 Jókai Mór 16; 59. (Széppr.)
 Jósika Miklós b. 16; 59. 60. (Széppr.)
 József császár, II. 6.
 Juhász Péter 127. (Term. tud.)
Kalauz (Hodaegus) Pázmány műve
 27. (Vall.)
 Katona István Grammatikácskaja 101.
 Katona József 66. (Szinm.)
 Kazinczy Ferenc 16. 118—9. (Nyelv.)
 Káldi György Bibliája 25.
 Károlyi Gáspár Bibliája 25.
 Kemenes 50. (Költ.)
 Kerekes Sámuel 103. (Nyelv.)
 Kereskedelmi irodalom 175—6.
 Keresztény hit viszonyban a m. iro-
 dalommal 4.
 Kis János 18; 158—9. (Utaz.)
 Kisfaludy Károly 16; 59. (Költ.); 65.
 66. (Szinm.); 119—20 (Nyelv.); 181.
 (Hirl.)
 Kisfaludykör 38. (Költ.)
 Kisfaludy Sándor 16.
 Kisfaludy-társaság 38. (Költ.); 45.
 Költ.); 152. (Szépt.)
 Konek Sándor 155. (Áll. ism.)
 Koriratok 76.
 Korszak-alkotó események 4—6.
 Korszakai a m. irodalomnak 3. 4.
 Kossuth Lajos 182. 183. (Hirl.)
 Kova Áron 50. (Költ.)
 Kovács Mihály 128 (Term. tud.);
 135 (Orv. tud.)
 Kúlcsey Ferenc 48. (Költ.)
 Költészeti irodalom 36—74.

Költői levél 57.
 Költői levélírók s fordítók 57. 58.
 Könyvészeti irodalom 201.
 Könyvvizsgáló-bizottság 182.
 Köteles Sámuel 17. 141—142. (Bölcs.)
 Közép magyar nyelv (mutatv.) 7—8.
 Közigazság törvénye Magyarhonban
 Frank Ignáztól 17. 93.
 Kresznerics Ferenc 110. (Nyelv.)
 Krónikák 76. 77.
 Kultsár István 65. (Szinm.); 181—6.
 (Hirl.)
 Kuthen 50. (Költ.)
 Lantos költészet 48—53.
 Latin-magyar betűk 12.
 Létkora a m. irodalomnak 3.
 Lubrich Ágost, 147. (Nev.)
 Lugossy József 117. (Nyelv.)
Magyari István és egy műve 28. (Vall.)
 Magyar László 160. (Utaz.)
 Magyar nyelvőr 120—1.
 Magyar tudós-társaság, l. Akademia
 Májer József 31. (Vall.)
 Marczibányi intézet 19.
 Mária Teréz 5.
 Márki József (Éneisz) 46.
 Márki Sándor 201. (Irod. tört.)
 Márton István 29. (Vall.); 141. (Bölcs.)
 Márton József 109. (Nyelv.)
 Mátyus István 133—5. (Orv. tud.)
 Mednyánszky Alajos b. 182.
 Meliusz, l. Juhász.
 Mennyei József 147. (Nev.)
 Mennyiségtudomány 122—3.
 Mindszenti Gedeon 50. (Költ.)
 Molnár Albert, szenci 15; 49. (Zsol-
 tár); 109 (Nyelv.)
 Mondakörök 39.
 Mondák 38. 39; 75. 76.
 Mondák, újabbkori 47. 48.
 Mutatványok, rövidék, a m. irodalom
 nyelvzetére 7—9.
 Műtani irodalom 170—4.
 Műszótárak 112—3.
Nagyvati János 168—9. (Gazd.)
 Naplók 76.
 Naptár-irodalom 188—9.
 Nevelési irodalom 143—7.
 Népirodalom, l. Családi.
 Népszinmű 69.
 Nunkovics Györgypüspök 103. (Nyelv.)
 Nyelvemlékek 116.

Nyelvészet 97. 122.
 Nyelvrokonság 1. 3.
 Nyelvtanaink előadási nyelve a XVIII.
 század végeig 107.
 Nyelvtani irodalom 98—107.
 Nyelvtani munkái a M. tud. akade-
 miának 106.
 Nyelvujítás 118—122.
 Nyelvvizsgálati v. sajátlag nyelvészeti
 irodalom 114—7.
 Nyomda és a m. irodalom 5.
**Országgyűlések viszonyban a m. nyelv-
 vel.** 20—21.
 Orvosi tudomány 131—6.
 Osztrák uralom és jogfejlődés 95.
Ó-magyar nyelv (mutatványok) 7.
 119. 120—1.
 Ósdiak (Nyelv.)
 Ósdiak és ujitók 119—121. (Nyelv.)
Öskönyvek 23—5.
Pázmány Péter 27. 30. (Vall.)
 Pápai Páriz Ferenc 109. (Nyelv.);
 132 (Orv. tud.); 140. (Bölcs.)
 Pethe Ferenc 168—9. (Gazd.)
 Pethő Gergely m. krónikája 77.
 Petőfi Sándor 16.
 Petőfi-társaság 38.
 Petzval Otto 172. Műt.)
 Politikai irodalom 161—2.
Ragozási változások 10—11.
 Rác Sámuel 132—3. (Orv. tud.)
 Rádai Pál 49—50. (Költ.)
 Ráth Mátyás 181. (Hirl.)
 Regedal 48.
 Regék 47.
 Regényes v. szép históriák, l. Histó-
 riás énekek.
 Regényírók s regények 58—62.
 Regényke 48.
 Régészeti irodalom 176—8.
 Révai Miklós 16; — és nyelvtana
 165—6; — és Verseghy 115. (Nyelv.)
 Riedl, l. Ikes ragozás.
 Rimes krónikák, l. Históriás énekek.
 Románc l. Regényke.
 Rómer Flóris 177. (Rég.)
Sámbár Mátyás könyvcímei 28. (Vall.)
 Statisztikai irodalom, l. Államismei.
 Szabó József 17.
 Szalay László 95. (Törv.)
 Szarvas Gábor 116. 117. 120—1.
 (Nyelv.)

Szatmári béke és irodalmunk 5.
Szemere Bertalan 159. (Ut.)
Szentbeszédek, 1. Hitszónoklat
Szentírás-fordítások, 1. Biblia-f.
Szeremlei Császár Ábrahám 32. (Vall.)
Székács József 32. (Vall.)
Széchenyi István gr. 16; 161—2.
(Áll. tud.); 182. (Hirl.)
Székely István 15; — világkróni-
kája 77.
Székely Sándor és műve 42—43. (Költ.)
Szépirodalmi időszaki iratok 72—74.
Szépirodalom, 1. Költészeti irodalom.
Szép János 150—2. (Szépt.)
Széppróza 58—62
Széptudományi irodalom 148—152.
Szigligeti Ede 17; 69. (Szinm.)
Szilasy János 17; 146—7. (Nev.)
Szinészeink 67—8.
Színházak 68.
Szinműirodalom 63—72.
Szinműírók 69—72.
Szinnyei József 201. (Irod. tört.)
Szlemenics Pál polg. jogi munkája 92.
Szoboszlai Pap István 32. (Vall.)
Szontagh Gusztáv 142. (Böles.)
Szóképzési változások 10.
Szókötés régenten 11.
Szótár-irodalom 108—113.
Szótárai a Magyar tud. akademiának
110—11.
Szóváltozások 9—10.
Szőnyi Nagy István „Magyar osko-
laja“ 145—6.
Tanköltészet 54—57.
Tanmese 55—57.
Tarczy Lajos 141. (Böles.)
Tárgyai a m. irodalomnak 6.
Társaság, M. tudós, 1. Akademia
Társaságok a m. nyelv és irodalom
előmozdítására 18—19.
Teleki József gr. 119. (Nyelv.)
Természettudomány 127—130.
Természettudományi társulat 129.

Térképirás 155.
Tinódi Sebestyén 15; 40. (Költ.)
Tofeüs Mihály 30. (Vall.)
Toldy Ferenc 17; — nyilatkozata Ré-
vai nyelvészetéről 1105; 152. (Szépt.);
200. (Irod. tört.)
Tomori Anasztaz 70. (Szinm.)
Torzkép 55.
Törökversek a m. nyelv és irodalom
terjesztése körül 1772. óta 18—21.
Történelmi hitfők, emlékek 79.
Történetírás 75—86.
Törvényhozásunk és jogi irodalmunk
96.
Törvénytudományi irodalom 87—96.
Tsétsi Janos 101. (Nyelv.)
Ujítók 119. (Nyelv.)
Uj magyar nyelv (mutatványok) 8—9.
Utazási irodalom 156—160.
Vallás-irodalmi tárgyak 24.
Vallási irodalom 22—35.
Vallási lant 49—50.
Warga János 17; 146—7. (Nev.)
Változásai a m. nyelvnek 9—12
Vándorgyűlések, természettudományi
129.
Vegyes tartalmuak irodalma 179—189.
Werbewczy István törvénykönyve 91.
Verseghy Ferenc és nyelvtanai 104—5.
Vezérbajokkal a m. nyelv és iroda-
lomnak 15—17.
Világtörténetírásunk 86.
Villanyka 57.
Villanyka-írók 58.
Virág Benedek 79. (Tört.)
Virágkorai a m. nyelv és irodalom-
nak 5—6.
Vörösmarty Mihály 16; 43. 44. (Költ.);
66—68. (Szinm.)
Zalán futása 43.
Zrinyi Miklós gr. 15; 41. 51. (Költ.);
125. (Hadt.)
Zrinyiasz 41.

II.

A könyvészeti részhez.

Abc s olvasókönyvek 196.
Adomák 193.
Albumok 74—5.

Algebra, 1. Betűszámítás.
Alkotmányi államtanok 163.
Aranykincstárak 194. (c)

Aszalay József munkái (Szellemi omnibus stb.) 144.
 Asszonyok joga, ügyvédje 95.
 Államigazgatás, I. Közjog.
 Államisme 158—9.
 Államtörténet 166.
 Államtudományi lapok 167; — munkák a XIX. századból 162—7; — munkák, általánosak 162—3.
 Állatgyógyászati munkák 138—9.
 Állattanok 131—2.
 Állattenyésztés 168. 171—2.
 Ásványtani munkák 132.
Ballada 154. (IV.)
 Ballagi Mór szótárai 111.
 Bank 166.
 Baromfi-tenyésztés 172.
 Bányászat és kohászat 176.
 Beüthy László munkái 57.
 Beszélyek Jókaitól 60.
 Beszély 154.
 Betűszámítanok 123.
 Bélyeg 166.
 Bonctanok 136.
 Bölcsészeti 144—5.
 Bölcsészeti munkák a XIX. századból 142—5.
 Bölcsészettanok 142. (II.)
 Bölcsészettörténelem 144. (VII.)
 Büntetőjogi munkák 94. 98.
Cigány jósnő 193.
 Címertani munkák 178.
 Címár, tisztí 159 (VII. f.)
 Családi s népirodalmi munkák 192—3.
 Csillagászati művek 133.
Dalforditmányok 53.
 Dalgyűjtemények 52—3.
 Delejesség 138.
 Dinnyészet 173.
 Divatlapok 74.
 Dohány-termesztés 173.
Egészségtani munkák 136.
 Egyházi és iskolai lapok 35.
 Egyházi folyóiratok 34—5.
 Egyházisme 34.
 Egyházi szokások és szertartások 34.
 Egyházjogi munkák 94. 93.
 Egyháztörténet 33—4.
 Elbeszélések, család s nép számára 193.
 Elbeszélések gyermekek számára 197—8.
 Elbeszélések ifjúság számára 195.

Elegia 154.
 Elmefuttatások 57.
 Embertanok 143.
 Emlékiratok 77.
 Emlékkönyvek, I. Albumok.
 Emlények, I. Albumok.
 Encyclopaedia, egyházi 35.
 Encyclopaedia, I. Ismeköri munkák.
 Erdély történelmére vonatkozó munkák 77 (II—IV). 78 (alul). 84—85.
 Erdészeti 172—3.
 Erkölcstanok 143.
 Erkölcstörténeti munka 78.
 Erőműtanok 175.
 Esküttek könyve 98 (XIII. d.)
 Ezeremester 193 (i.)
Éghajlatlan 134.
 Ékesszólástanok 153.
 Élclapok 56—7.
 Élenaptárak 191.
 Életrajzok, hazai 82—3.
 Életrajzok, külnemzeti 88—9.
 Élettani munkák 136.
 Énektan 153.
 Építészet 175.
 Éremtani munkák 178 (II. d.)
 Észjog 92.
 Észjogi munkák 92. 95.
Fanevelés 172.
 Fegyvertan s fegyvertaniak 126
 Fényképezés 176 (VI. b.)
 Folyóiratok a XVIII. XIX. századból 187—8.
 Folyóiratok — nevelési s oktatási cikkekkkel 151 (X.)
 Földkép 159.
 Földművelés 170—1.
 Földrajzi s államismei munkák 155—9.
 Földrajzi szaklap 159.
 Földrajzok:
 általános, egyetemes 155.
 gyermekek számára 198.
 hadi (katonai) 156. 157.
 külhoni, I. rokon.
 Magyarország 156—7.
 mennyiségtani 155—6.
 népiskolai 156.
 polgáriskolai 156.
 rokon és külhoni 157—8.
 természeti 156. 157.
 Földtani munkák 132.
 Fürdők, I. Gyógyvizeink.

Gazdasági évkönyvek 173—4.
Gazdasági folyóiratok 173.
Gazdasági munkák 167—174.
Gazdaságtanok, népiskolák és nép számára 169.
Gazdászattanok 169.
Géptanok 175.
Gondolkodástanok 143.
Gőzhajózás 165 (alul).
Gyermek-gyógyászati munkák 137—8.
Gyermek-irodalmi munkák 196—8.
Gyermekisme 148 (IV. Szabó).
Gyorsírázat 175—6.
Gyorsírázati lapok, évkönyv 175—6.
Gyógyszerészeti munkák 139.
Gyógytanai egyes bajoknak 138.
Gyógytanok és gyógytaniak 137.
Gyógyvizeink 137.
Gyűlések, nevelési, tanítói 151.
Gyümölcsfa-tenyésztési munkák 172.
Hadi lapok 127.
Hadi munkák 126—7.
Haltenyésztés 172.
Hangászat 153.
Haretértaniak 126—7.
Hasznos ismeretek ifjuság számára 194—5.
Hármas könyv 90—1.
Házasság jog 97.
Házi gazdaság 171.
Helyiratok 157.
Helytörténetek, hazai 82.
Helynévtár 157.
Hirlapok 184—7.
Hitelintézet 166.
Hitregetanok 178.
Hittanok a legujabb idökből 29—30.
Honvéd-könyvtár 127. (VIII.)
Hösköltemények 41. 42. 44. 46.
Humorisztikus munkák 57.
Ifjusági munkák 194—6.
Igazságügyi politika 164.
Illemtanok 195. (4. c.)
Imák 33.
Ipár, I. Műtan.
Irodalmi s irodalom-történeti lapok.
 (Azonfölül I.: Könyvjegyzékek) 202.
Irodalom-történetiek 202. 203.
Irodalom-történeti könyvészetünk 201—3.
Irodalom-történeti munkák latin nyelven 199. (I.)

Irodalom-történeti rendszeres munkák 201—2.
Irók életrajzai s jellegzései 203.
Iskolai lapok, I. Egyházi
Ismeköri munkák 180.
Ismerettanok 143.
Ismerettárak 180.
Játék-irodalom gyermekek számára 198.
Jogi folyóiratok 100.
Jogi könyvek címmutatója 100.
Jogi lapok 100.
Jogi munkák, bevezető 96.
Jogi munkák, gyakorlati irányu 98.
Jogi munkák különféle tárgyakról 95.
Jogi munkák, polgári magán 93—4. 96—97.
Jogi munkák, népiskolák számára 93—4. 99.
Jogi szótárak 95—6. 96 (III.). 113.
Jog, Magyarországon kívül 100.
Jog, római magán 99—100.
Jogtörténelem, magyar 99.
Jogtörténelmiek 95.
Jogtndományi értekezések 100.
Juhtenyésztés 171.
Kataszter 166.
Kártyavetés 193. (i.)
Kereskedelmi munkák 176.
Kertészeti munkák 168. 172.
Képes munkák gyermekek számára 198. (f.)
Kézműtanok 175.
Kisdednevelési munkák, I. Nő-Koriratok 77.
Kortau 178. (alul)
Kortörténeti munkák, hazai 81.
Kór- és gyógytanok 136—7.
Költészet, családi 193.
Költészettan 154.
Könyvjegyzékek 202.
Könyvolvasás 194 (I a)
Könyvtárak, családi 192—3.
Könyvvitel 124.
Köszöntő-könyvek 198.
Közigazgatás, I. Közjog.
Közigazgatási politika 163.
Közjegyzőség 98 (XIII.)
Közjogi munkák 93.
Közlekedés 165.
Közmondások 113—4.
Község birája 98.

- Község könyve 98.
 Krónikák 40. 77.
 Külügyi politika 166.
 Lapok, családi, nép- 192—3.
 Lapok gyermekek számára 197.
 Lapok, délvidéki 186.
 Lapok, északvidéki 186.
 Lapok, keletvidéki 186.
 Lapok, központi 184—6.
 Lapok, nyugatvidéki 187.
 Lánchid, budapesti 165.
 Lelki pásztorság 34.
 Levelezők 192 (c.)
 Légtűnnettaniak 133—4.
 Lélektanok 143.
 Lónyay Menyhért gr. munkái 165.
Magyarország természeti viszonyainak leírása 157.
 Magyarország ismertetése különböző szempontokból 156—7.
 Marha-tenyésztés 171 (V. c.)
 Mágnesség, l. Delejesség.
 Megyék ismertetései 157.
 Mennyiségtani munkák 123—4.
 Mennyiségtanok 123.
 Mesék, gyermek- 197.
 Methodologia, egyházi 35.
 Mezőgazdasági munkák 167—8. 170.
 Mezőgazdaságtanok 167. 170.
 Méhészeti munkák 168. 172.
 Méter-irodalom 124.
 Mértanok és mértaniak 123. 124.
 Mulatságtanok 195—6.
 Művelődési politika 164.
 Művelődés Magyarországon 80 (I. b.)
 Művelődés-történeti munkák, egyetemes 87.
 Műrégészeti közlönyök 178.
 Műrégészeti munkák 177—8.
 Műsótárak 113.
 Műtani munkák 174—6.
 Műtani közlönyök 174. 176 (VI.)
 Mythológiák 178.
Naplók 77—8.
 Naptárak 189—91.
 Naptárak a XIX. századból 190—1.
 Naptárak, nő- 191.
 Naptárak, szak- 190—1.
 Naptárak, tudományos 191.
 Naptárak, vallásfelekezeti 191.
 Nemzetgazdaságtanok 164—5.
 Nemzetgazdászati munkák 164—5.
 Nemzetiségi politika 164.
 Nevelés- és tanítástanok 147.
 Nevelésiek 148.
 Nevelési évkönyvek 151.
 Nevelési (oktatási, tanügyi) lapok 150—1.
 Neveléstanok 147—8.
 Nevelés-történelmek 147.
 Népirodalmi munkák, l. Családi s —
 Népismeret 87 (III. d.)
 Névtár, tisztai 159 (VII. f.)
 Növénytanok 128. 132.
 Növénytenyésztési irodalom 172—3.
 Nő- és kisdiednevelési munkák 150.
 Nővilág 192.
 Nyelvtanok a XVII. XVIII. századból 101—2.
 Nyelvtanok, magyar 106.
 Nyelvtanok, magyar, nem magyar előadással 107.
 Nyelvtanok, nem magyar, magyar előadással 107—8.
 Nyelvújítási irodalom 120.
 Nyelvvizsgálati munkák 1850 óta 117—8.
 Nyomdászat (typographia) 176. (VI. c.)
Oklevéltan 178. (alul)
 Oktatótanok 148—9.
 Olvasmányok, gyermek- 196—7.
 Olvasmányok tárgyalása 148. (V. Felsmann)
 Országgyűléseink történelméhez források 99.
 Orvosi folyóiratok 139.
 Orvosi munkák, e századból 136—9.
 Orvos-rendészeti munkák 139.
 Orvostanok, törvényszéki 139.
Öntanulás 148. (V.)
Pecséttani munka 178. (II.)
 Példabeszédek 113—4.
 Pénztani munkák 178. (II.)
 Pénzügy 165—6.
 Pénzügytanok 165.
 Philologia 178. (f.)
 Philologiai lapok 178. (III.)
 Posta 165. (Közlekedés).
Rajzművészet 154.
 Regék, gyermek- 197.
 Regény-gyűjtemények 62.
 Regények fordításban 62.
 Regények, Jókaitól 60.
 Regények, Jókaitól 59.

Rendészeti közlönyök 167.
 Rendészeti politika 164.
 Régészet, l. Műrégészet.
 Régiségtanok 178.
 Rétművelés 173. (e.)
 Ruhaszabás 175. (III.)
Sebészeti munkák 135. (c.) 138.
 Selyemhernyó-tenyésztési munkák 168. (IV.) 172. (b.)
 Sertésenyésztés 171. (V. d.)
 Shakspeare színművei 70.
 Statisztika, t. Államisme.
 Szabadkőművesség 87.
 Szakácskönyvek 171.
 Szavalástan 153.
 Számítanok 123. (II. IV.). 124.
 Számvitel 124.
 Szent beszédek, l. Hitszónoklat.
 Szent elmélkedések 32—3.
 Szentírás-magyarázatok 33.
 Szechenyi István munkái 165.
 Szépészeti tanulmányok 154. (c.)
 Szépirodalmi iratok, időszaki 72—5.
 Szépíró ügyvédje 95. (x.)
 Széptani munkák 152—5.
 Széptanok, széptaniak 152—3. 155. (VI.)
 Színészeti lapok 154.
 Színművek 67; 69—70; gyermek- 198. (e.); ifjúsági 196. (e.)
 Színműfordítványok 70—1.
 Színmű-gyűjtemények 72.
 Színmű, szépszéptileg 154.
 Szolgabírók könyve 98. (XIII.)
 Szótáraink a legújabb korból 111.
 Szótár, régi 113. (S.)
 Szülő-gyógyászati munka 138. (f.)
 Szülőművelés 173.
 Szülészeti munkák 135. (d.) 138.
Takarmány-növények 173. (e.)
 Tanintézetek, fel-ő, s középtanodák M. O.-ban 150.
 Tanköltemények 1772-ig 54—5; 1772 óta, eredetiek 56—7; — fordításban 56.
 Tankönyvek gyermekek számára 197.
 Tanodák, közép, l. Tanintézetek.
 Tanügyiek 149—150.
 Tájéztató 113 (S.)
 Társalgók 195 (4.)

Társaskörök ifjúság számára 195—6.
 Távirdek 176 (VI. d.)
 Természeti ismeretek gyermekek számára 198.
 Természetrajzok 131. 134.
 Természettan 133. 134.
 Természettudományi évkönyv 130 (I. e.)
 Természettudományi irodalom, népiszkolai 134; népszerű 134.
 Természettudományi lapok 130 (I. d.); munkák 128—9. 130—4.
 Tornázás 149 (gg.)
 Torzképek 56—7.
 Történelmi közlönyök 84 (b. Ráth, Thaly).
 Történelmiek 89.
 Történeti munkák 77—9; hazai általános 80; hazai egyed- 81—2; gyűjteményes 89; világ- 86—87.
 Történelmei, rokon s társ népek 85; külzemzetek 87—8.
 Történeti emlékek, kútfők 83—4.
 Történeti kútfő-magyarítások 78. 81 (II. Szabó).
 Törvénykezés 97—98.
 Törvényhozási politika 163.
 Törvénykönyv s azt magyarázó, bíráló munkák 96.
 Törvénykönyvek 95. 96 (III.)
 Tűzoltás 176 (VI. e.)
 Typographia (lap) 175 (fölül).
Ujságok, családok s nép számára 192—3.
 Urbér 94—5.
 Utazási munkák 160—1; gyermekek számára 198.
Vadászi munkák 171—2.
 Vasntiak 175 (IV. e.)
 Vasuti lapok 167 (XI. a.)
 Váltójogi munkák 94. 97.
 Vámügy 166.
 Városok 157.
 Vegytani művek 133.
 Versek, családi 193; gyermek- 198.
 Verstan 154.
 Világtörténet, l. Történet.
 Vízügytan 137.
Zenetanítás 153.
 Zsidó-emancipatio 164 (VI. b.)

III.

A Mutatványokhoz.

- A**rany Ján. A dajka sirja 245.
Barkó-palóc tájnyelvből 249.
 Beöthy Zsigm.-tól „A könyörgő” és:
 „Tanács” 237.
 Beythe András Fűves könyvéből 213.
 Bécsi őskönyvből, I. Révai-
 Bod „Athenásának” előbeszédéből
 220.
 Bugát P. „Szóhalmazának” ajánlóbe-
 szédéből 238.
Csokonai Munkáiból 223.
 Főtvös Józ. „Magyarország 1514”
 című regényéből 242.
 Erdy-őskönyvből 209.
Faludi-tól „A tavasz” 219.
 Farkasfai tájnyelvből 254.
 Félégházi Tamás hittanításából 212.
 Fényes E. „Statistikájának” elősza-
 vából 238.
 Frank Ign. Közigazság törvényéből
 241.
Göcseji tájnyelvből 251.
 Gyöngyösi István Phoenixéből 218.
Halotti könyörgés 205.
 Heltai Gáspár Krónikájából 212.
 Hiencek nyelvéből 253.
 Horvát Istv. Nagy Lajos s Hunyadi
 Mátyásából 227.
 — — „Rajzolatainak” bevezetésé-
 ből 229.
Kazinczytól „Kis fia sírjára” és: „Gr.
 Festetics Györgyhez” 226.
 Kisfaludy K.-tól „A sas toll” 231.
 Kisfaludy S. Regéiből 224.
 Komjáthy Benedek Sz. Pál leveleiből
 210.
 Kölcseytől „A nyugtalan” és „Vigasz-
 talás” 228.
Lázár Miklós „Vallásos költeményei-
 ből” 216.
Magyar István munkáiból 213.
 Márki Józ. „Éneiszéből” 248.
 Mindszenti G. Költeményeiből 246.
 Molnár Albert magyar nyelvtanából
 215.
Nádor-őskönyvből 207—8.
Órségi tájnyelvből 254.
Palóc nyelvől 149. 251.
 Pázmány Péter Feleletéből 214.
 — — „Az igazság győzedelméből”
 215.
 — „Kalauzából” 216.
 Petőfi S. Költeményeiből 239.
Régi magyar énekekből 207.
 Révai-őskönyvből 205—6.
 Révai Verseiből 221.
Széchenyi István gr. „Hiteléből” 233.
 Székely István Krónikájából 211.
 Székely nyelvől 256.
 Szilasy J.-tól „Az okosságról” 231.
Telegdi Miklós evangélium-magya-
 rázatából 217.
 Tinódi Krónikájából 210—11.
 Tisza-Duna-közi tájnyelvből 256.
 Tiszai tájnyelvből 255.
 Toldy Ferenc Emlékbeszédéből Kis-
 faludy K. felett 247.
Vörösmarty „Árpád ébredéséből” 235.
Zrinyi Miklós Zrinyiekből 217.

Végszó.

Miniszteri tantervek és a „Kalauz.“

„Kalauzomat“ és a miniszteri tanterveket (polgári, gymnasiumi s reáliskolák számára) szépen össze lehet egyeztetni, ámbar amaz tárgyszakrendszert követ, a miniszteri tantervek pedig — tekintve az irodalom-történelmet — korszakrendszerben írott ilyenmő munkákra alapítvák.

Ugyanis a **miniszteri tantervek** általában az előadandó irodalom-történetek „lehető legrövidebb összevonását“, „legrövidebb áttekintését“, „rövid vázlatát“ stb. hangsúlyozzák és sürgetik.

E szerény kíváncsi szellemét, indokát nem abban találjuk, mintha tanügyünk legfőbb intézői azt akarnák, hogy növendékeink az irodalom-történetből minél kevesebbet tudjanak; hanem bizonyára az volt és van most is szándékukban, hogy a számos elsajátítandó tantárgyak között egynek-egynek, tehát az irodalom-történetnek is, elsajátítását lehetőleg megkönnyítsék; mely célt „rövidség“ által vélték a főtisztelt tanügy-intézők elérhetni. S igen helyesen — ha tekintjük irodalom-történelmeink maig divatozó korszak-rendszerét, mely csakugyan lehetlenné tesz minden kimerítőbb irodalom-történelmi tárgyalást iskoláinkban. Miként? ezt az „Előszóban“ kiírtam.

De talán nem véték a szerénység ellen, ha állítom, hogy a „**Kalauz**“ a mennyivel kimerítőbb a miniszteri tantervek által sürgetett tankönyveknél, annyival könnyebb annak vezérlése mellett a célhoz jutás; a mint ez az érintett előszóból haszonlag kitetszik.

És így a magas tantervek szellemének, tanügyi kormányunk hazafias szándékának (több tudás, kevesebb fáradtság) a Kalauz által bőségesen elég van téve.

Sőt ha betűit vesszük is a többször nevezett tantervek-

nek: a szükséges irodalom-történeti ismeretek rövidebb előadását, mint a minőt a „Kalauz“ nyújt, alig képzelhetni. Fölteszem, minek valóságát a közéletben mindnyájan tapasztaljuk, hogy bárkire nézve nem minden irodalmi szak történetének ismerete egyaránt érdekes, annálkevésbbé szükséges; továbbá, hogy nem annyira bizonyos kor-, mint inkább bizonyos tárgyszakok irodalom-története bir fontossággal akár a közéletben, akár a tudományos világban.

Ekkép aztán a „Kalauz“ következő tantervek alakulását engedi meg: „Bevezetés, Általános rész, Költészeti irodalom története“; vagy ehhez még: Történeti irodalom, Nyelvészeti irodalom stb; vagy ezek helyett: Bölcsészeti, nevelés- és széptudományi irodalom története; vagy: Vegyes tartalmuak irodalom-története stb. stb.; mindenik tantervhez oda értvén a Bevezetést s Általános részt.

A miniszteri tantervek ama kívánata, hogy p. a polgári iskolák V. osztályában „az ujabbkori irodalom története,“ VI-ban „a középkori s régibb irodalomé“ vétessék elő, — úgy hiszem, nem lényeges dolog. De e magas kívánatnak is eleget tesz a Kalauz az által, hogy p. ugyanesak említett V. osztály növendékeinek a „Bevezetés s „Általános részszel“, azonfölül — tetszés szerént — egyik vagy másik szakkal a „Külön részből“: míg a VI. osztálybelieknek ismét a „Bevezetés“ s „Általános részszel“, s a mellett a „Külön részből“ több vagy kevesebb **uj szakkal** szolgál. Mely kalauzi tantervek nyomán a tanulók mindannyiszor bevégzett, teljes, megszakítás-nélküli, és így tisztábbban, könnyebben fölfogható egésznek jutnak birtokába. **S ez minden tantervnél legelső és legfőbbh kellék.**

Budapest, 1878. mártz. 19.

Márki József tdr.

Utólag észrevett hibák kijavítása.

8. lap, 10. sorban olvasd: **Uj magyar** vagy (1600-tól kezdve) **közép** és **ujkori** (harmadik korszaki) nyelvezetre.

18. l., alulról 5. sor: „1848-ig működött“ helyett: „maig működik“
(Lásd: Fővárosi lapok 1878. febr. 20. Vidék.)

21. l.: 5. §. helyett: 11. §.

58. l. **Felemach** helyett: **Telemach**.

93. l.: ²⁾ után a jegyzetben jő: 1.

130. l.: „Földtani társulat“ h.: „Földtani intézet.“

134. l., 8. sor: **A hó h.**: **A hó**.

154. l.: **Verstan**, magyar. mint külön munka, Greguss Ágosttól jelent meg 1854-ben.

159. l.: **VII. Függelék** a VI. végére való.

165. l.: **b) Közlekedés** helyett: **d) Közlekedés** (kikezdve).

1630

40/7632

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PH
3007
M3

Marki, Jozsef
Szak- es beturendes kalauz
az osszes magyar irodalom
tortenete s konyveszeteben

